

ЛЕМКІВЩИНА

*Земля
люди
історія
культура*

ЧАСТИНА I

В. Кубійович-М. Кулицький

ЛЕМКІВЩИНА І НАДСЯННЯ

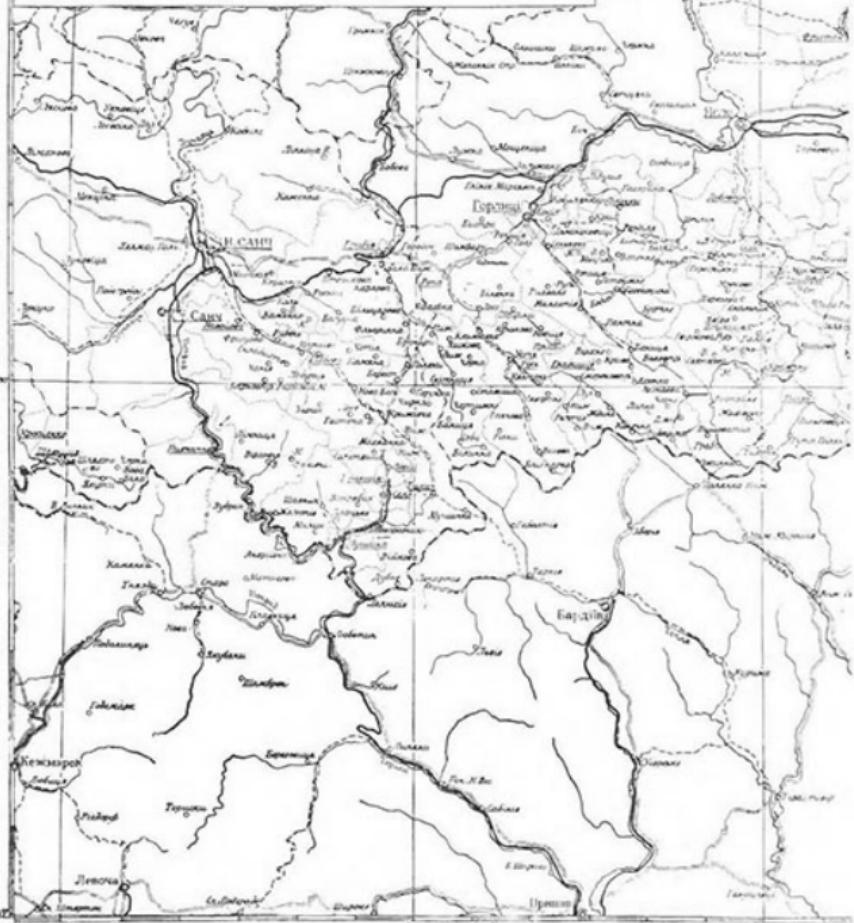
Мірло 1:400 000

5 0 5 10 15 20 25 км

- Округи в лемківському населенні
- = 0 - 25.000
  - = 25.000 - 50.000
  - = 50.000 - 10.000
  - △ = 10.000 - 2.000
  - ◆ = менше чим 2.000

Лемківські села
Дерев'яні церкви лемківської архітектури

- Губинський коридор від міста до висот
- Границя держав
- дистриктні (обласні)
- країнські (території)
- общинні (гмінні) межі
- фольварки
- Вузлові пункти

ЛЕМКІВЩИНА
ЗЕМЛЯ—ЛЮДИ—ІСТОРІЯ—КУЛЬТУРА
ТОМ 1

MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MEMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MITTEILUNGEN DER SCHEWTSCHENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN

Vol. 206
Historical-Philosophical Section

THE LEMKO LAND
TERRITORY — PEOPLE — HISTORY — CULTURE

Vol. I

Editor
BOHDAN A. STRUMINSKY

Foreword
YAROSLAV PADOCH

Published at the expense and by the efforts of
the Organization for the Defense of the Lemkivshchyna in the U.S.A.
First Branch in New York

NEW YORK—PARIS—SYDNEY—TORONTO

1988

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

Том. 206
Історично-Філософічна Секція

ЛЕМКІВЩИНА

ЗЕМЛЯ — ЛЮДИ — ІСТОРІЯ — КУЛЬТУРА

ТОМ I

Редактор
БОГДАН О. СТРУМИНСЬКИЙ

Передмова
ЯРОСЛАВ ПАДОХ

Видано коштом і заходами
Організації Оборони Лемківщини в ЗСА
Перший Відділ у Нью-Йорку

НЬЮ-ЙОРК — ПАРИЖ — СИДНЕЙ — ТОРОНТО

1988

Присвячусь
Тисячоліттю Християнства в Україні

988 — 1988

Dedicated to the
Millennium of Christianity in Ukraine

**http://
lemko.org**

Digitally signed by <http://lemko.org>
DN: cn=http://lemko.org, o=Walter
Maksimovich, ou,
email=walter@lemko.org, c=US
Date: 2012.01.12 21:06:28 -05'00'

Обкладинка: Богдан Титла

© Copyright 1988 by Shevchenko Scientific Society

Library of Congress Catalog Card Number: 87-63155

ISBN: 0-88054-155-5

Printed in the USA, by Computoprint Corp.
335 Clifton Ave, Clifton, N.J. 07011
Tel. 1(201) 473-5071

ПЕРЕДМОВА

До двох українських масових загибелей у цьому сторіччі — за плянованого голоду на Україні в тридцятих роках та багатомільйонових утрат українського народу в часі Другої світової війни і після неї, зокрема в часі боротьби УПА — долучилася третя, регіональна: масова загибель Лемківщини. Кого і чого не знищено раніше, силово виселено в'єрдуній співпраці варшавського і московського урядів поза межі Лемківщини. Значна частина виселеного краю стоїть облогом досі. Ця "нічия земля" залишилася у пам'яті й серцях її відвічних мешканців на більших і дальших поселеннях. Вона й туга за нею народили цю книгу.

Лемки одні з перших прибули до гостинних американських берегів. Почуваючись частиною цілої української громади, вони радо творили свої гуртки або відділи загальних громадських установ, зокрема братських союзів. У 1936 р. вони заснували Організацію Оборони Лемківщини, відділи якої постали в більших скupченнях лемків. До давніх членів після останньої війни приєдналися нові емігранти з Західної Європи, а останнім часом і з Польщі та Чехо-Словаччини.

Особливо міцне прив'язання до Лемківщини виявляється в незвичайній живучості сuto лемківських регіональних груп і їх активній культурній та допомоговій діяльності. Факт, що трагічно виселену Лемківщину не лише колонізують чужим населенням, але й затирають у ній усі вікові сліди української присутності, заставив тутешніх лемків подбати про те, щоб зберегти в пам'яті її історичне минуле й культурні скарби.

Бувши лемком і членом нью-йоркського Першого відділу Організації Оборони Лемківщини й деякий час її культурним референтом, я міг обговорювати на вужчім відділовім й ширшим загальнім форумах ООЛ, зокрема на її краївих з'єздах, справу лемківських відань. На першім пляні було можливо повне видання найбільшого поста Лемківщини, Богдана Ігоря Антонича. З найвищим признанням для лемківського загалу й провідників ООЛ треба сказати, що за цим дуже коштовним виданням стояв загал, а не рідкі одиниці. Заходами й коштом членів 15 відділів ООЛ, в цім двох канадських, в 1967 р. вийшов з друку 400-сторінковий том усіх відомих творів Антонича

під редакцією Святослава Гординського і Богдана Рубчака. Від того часу з'явилися інші збірки Антонича, але жодна з них не може рівнятися нашому лемківському виданню. Редакція видання склала в ньому признання ООЛ і її представникам, Юліяні Котляреві, Іванові Сквіртнянському та мені, хоч їй належиться найбільше признання й подяка за, можна сказати, історичний труд зібрання в умовах еміграції всієї доступної спадщини великого поета.

В тому приблизно часі розпочалися заходи для виготовування й видання енциклопедичного збірника про Лемківщину. Цей обов'язок уявив на себе покійний Богдан Загайкевич, гімназійний професор з Перемишля, директор музею "Стриговір" та автор історичних праць. За скромною допомогою ООЛ він зібрав цінні матеріали до історії й культури Лемківщини й готовився до писання книжки. Передчасна смерть 20-го серпня 1967 р. перервала ці заходи, які готовий був продовжувати майже лемко з Нового Санча, професор Володимир Кубійович. Разом з ним нам удалося скласти редакцію, до якої погодилися вийти також Микола Шлемкевич, Богдан Кравців і нижепідписаний. Але, на лиху, з'явили труднощі з передачею зібраних проф. Загайкевичем матеріалів. Праця відтягнулася, а після того проф. Кубійович перевантажений роботою над *Енциклопедією українознавства*, відмовився від очолення редакційного комітету. Переговори з ним продовжувалися до осені 1975 р., коли він склав проект книжки, хоч при цьому висловив сумнів, чи знайдуться для її складення кваліфіковані співробітники. В 1976 р. ООЛ звернувся до Українського Наукового Інституту Гарвардського Університету (УНІГУ) з пропозицією зайніти виготовування й виданням плянованої книжки. У зв'язку з цим д-ри Богдан Струмінський і Павло Магочай, наукові співробітники УНІГУ, зладили новий плян праці. З нагоди нових відвідин Америки проф. Кубійовичем відбулася в УНІГУ конференція, в якій крім нього взяли участь представники обох установ, ООЛ і УНІГУ. На конференції обговорено оба пляни книжки та встановлено основні точки майбутнього договору.

Договір підписано 22 січня 1977 р. На його основі УНІГУ зобов'язався виготовити до двох літ заплановану книжку. Договір підписали за Перший відділ ООЛ Василь Скомський, Петро Гарайда і Дмитро Барна, а за УНІГУ професори Омелян Пріцак і Ігор Шевченко. Обі сторони запропонували нижепідписаному бути їх зв'язковим. Скорі після цього УНІГУ йменував головним редактором книжки д-ра Богдана Струмінського. Договір та подані постанови затвердили однодушно Загальні збори Першого відділу ООЛ 6 березня 1977 р.

Після цього розпочалася праця над виготовленням книжки. Було дуже важким і нудічним завданням підшукати й намовити десятки осіб з різних країн, а то й континентів, щоб написали статті, запляновані до книжки. Виявилося, що багато авторів треба було з трудом допильновувати, а були й такі, які з часом відмовилися від прийнятого завдання. Були й такі з центрально-східної Європи, які відмовилися від співпраці зі страху за наслідки своєї співпраці з лемками. Були й випадки смерти та тяжкої хвороби замовлених авторів, що виключала дальшу їхню працю. Коли додати до цього, що на еміграції є мало знавців проблем, зв'язаних з Лемківчиною, можна уявити собі, які великі, прямо непоборні, труднощі мусів побороти редактор цього видання. За те, що він подолав їх і в висліді багаторічної праці дав читачеві цікаву і проглядно написану працю, належиться д-рові Богданові Струмінському щира й добре заслужена вдячність.

Велику вдячність всієй українській громаді, а зокрема громаді лемківської, заслужив собі не лише Перший, але також передовий Відділ Організації Оборони Лемківщини в Нью-Йорку та його працьовиті провідні члени: довгорічний голова Василь Скомський, не менш довгорічний секретар Петро Гарайда та наймолодший з них, на великий жаль уже покійний, касир Дмитро Барна.

Признання й вдячність належиться також директорам Українського Наукового Інституту Гарвардського Університету, професорам Омелянові Пріцакові та Ігорові Шевченкові, яких коштували чимало труду й не менше клопотів узаємнини з упертими лемками впродовж років, коли в трудах і болях у їх колисці народжувалася ця пресінна лемківська біблія.

Згідно з початковим планом книжка появляється спершу по-українськи, а оскільки УНІГУ не займається видаванням книжок в українській мові, книжка виходить у рамках видавничої серії записок Наукового Товариства ім. Шевченка. Й англомовне видання вийде пізніше.

Ярослав Падох
голова Наукового Товариства
ім. Шевченка

HA3BA

Назва людей і краю*

БОГДАН СТРУМІНСЬКИЙ

Назва *Lemko* з'являється вперше як прізвисько на Мукачівщині в документах XIV-XVI ст.¹ Від початку XVIII ст. засвідчена на східному Закарпатті інша форма цієї назви, також у прізвиськах: серед мешканців міста Хусту в 1715 р. "Ge(organus), St(ephanus) *Lemak*";² в 1775 р. серед мешканців села Чепа на південній схід від Севлюша (Виноградова) і с. Королево на схід від Севлюша (обидва села на південному березі Тиси) "*Lémak*" (в обох селах по три особи).³ В роках 1785-88 появляються в документах подібні прізвиська і на північ від Карпат: *Lemcio* в селі Глідно на північ від Сянока, *Lemcow* (т.т. *Лемців*, ім'я по батькові від *Лемець*) і *Lemcza* в селі Рожиська на південний схід від Тернополя.⁴

Ці найстарші засвідчення мають спільну рису — вони виступають поза територією, де говориться *лем* 'тільки' (зі східнослов'янського *lem*). Там, де всі "лемкають", нема сенсу прозивати якусь особу *лемком*, *лемаком*, *лемцом*, *лемцем* чи *лемчам*. Вийняток становить тільки найстарший запис з Мукачівщини, тобто з території, де сьогодні говориться *лем* (див. мапа).⁵ Можна це легко пояснити тим, що в

* Перша коротша версія цієї статті з'явилася по-англійськи в *Studies in Ukrainian Linguistics in honor of George J. Shevelow*, The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., vol. XV, no. 39-40, Clifton, N.J., 1981-83, с. 301-307.

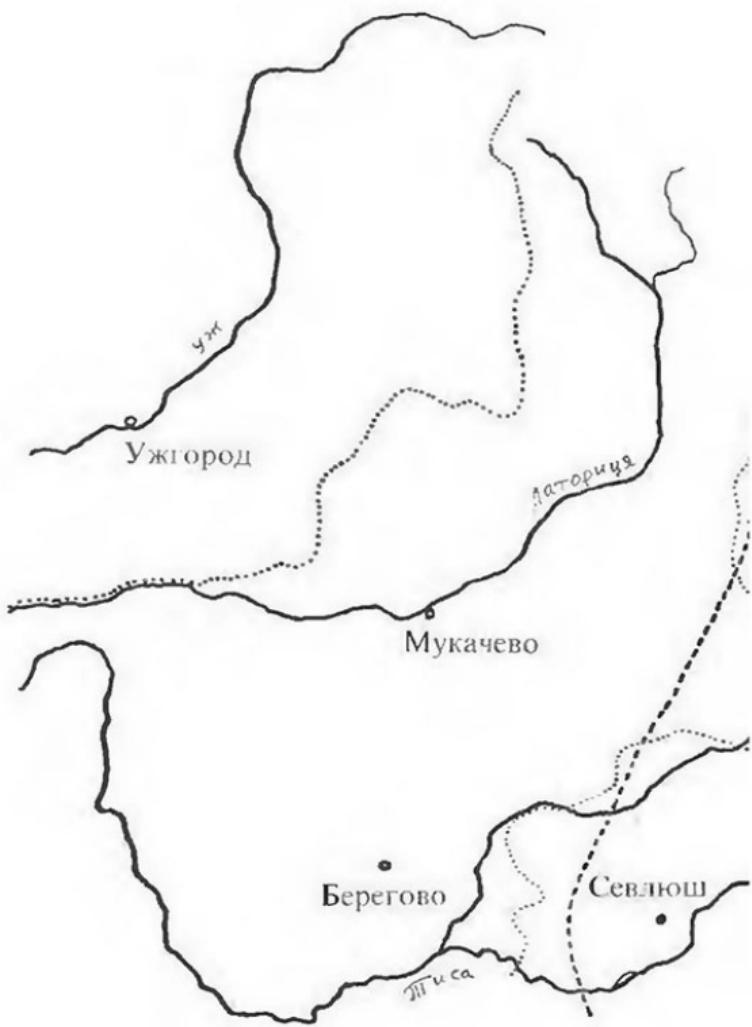
1. П.П. Чучка, "Антропоніми Закарпаття і міграція населення в українських Карпатах", *Праці XII республіканської діялектиологічної наради*, Київ, 1971, с. 369.

2. Vilmos Bélai, *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig*, Будапешт, 1943, с. 153.

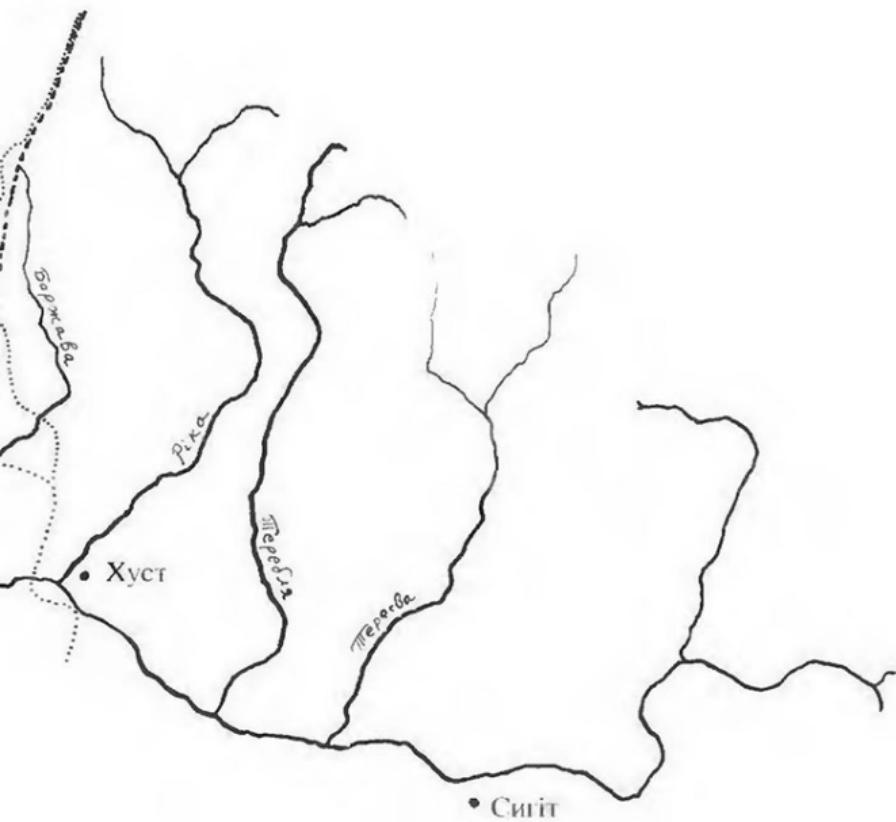
3. István Szabó, *Ugocsa megye*, Будапешт, 1937, с. 314, 384.

4. Ewa Wolnicz-Pawlowska, *Osiemnastowieczne imienictwo ukraińskie w dawnym województwie ruskim*, Polska Akademia Nauk, Instytut Słowianoznawstwa, Prace Slawistyczne 7, Вроцлав ..., 1978, с. 113.

5. Опрацьована на підставі: Йосиф Дзенцзелівський, *Лингвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР* (Лексика), ч. I. "Наукові запис-

Границя між лем (на заході) і лаш
Границі жуп

XIV-XVI ст. лем, яке ширилось із заходу, від словаків, ще не завоювало Мукачівщини (в Березькій жупі). Ще навіть у 1827 р. Березька жупа говорила не лем (як говорить тепер), а лиш. Знаємо це від її мешканця Івана Фогорашія: (в Березькій жупі русини) "оть иныхъ (...) именуются лишаками"⁶ (а не лемаками). Іншою характеристичною рисою найстарших записів є появі назв від кореня *лем* наперед на південь від Карпат, що й зрозуміле, зваживши на словацьке походження слова *лем*.

В 1829 р. Йован Чапльовіч уперше увів слово *лемак* до науки як діалектологічно-етнографічний термін, пишучи, що угорські русини діляться "відповідно до говірок на *лишаків* (Lissaki) і *лемаків* (Lemáki) і т.п."⁷ З-поміж двох початкових форм, утворених різними наростиами (*лемко - лемак*), що вживались на Закарпатті в XIV-XVIII ст., перемогла там форма друга, підтримувана такими формами, як *лишак*, *сотак* 'східній словак, що говорить *зо* замість *со* або *бо*', *чотак* 'лемко з-над Попраду, що говорить *цо* замість *что* або *що*' (див. нижче) і т.п.

Словацьке *lēt* на Закарпатті ширилось не тільки з заходу на схід, але й з півдня на північ, тобто з долин, які становили традиційний шлях словацької експансії, в гори, які були головними місцями поселення русинів. Тому в 1846 р. закарпатець Андрій Дешко писав: "Самі між собою горяни називаються *лишаками*, а долиняни - *лемаками*, за приговіркою лиш і лем, уживаною ними в мові".⁸ Якщо б ми трималися цих зформульовань дослівно, треба було б прийняти, що в 1846 р. назва *лемак* ще не сгосувалась русинів Спишу, Шаришу і Земплину, які є переважно горянами. Але якщо навіть у цих сторонах не вживано назви *лемак*, голі припустити, щоб не було там уже "лемкання".

ки" Ужгородського Державного Університету, т. 34, Ужгород, 1958, мапа -I та II. Подібний обсяг лем у Івана Панькевича, *Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей*, ч. I, Knihovna Složení pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovenském Ústavu v Praze, n-р 9, Прага, 1938, мапа 4.

6. Іван Фогорашій (Бережани), "Вѣ общѣ о различи славянскихъ нарѣчий, собственно же и о мало ї Карпато или Угрорусскихъ", надруковане в: Иларіон С. Сѣньницкій, *Материалы по истории возрождения Карпатской Руси*, т. I, Львів, 1905, с. 50.

7. Johann von Csaplovics, *Gemälde von Ungern*, ч. I, Пешт, 1829, с. 205.

8. Андрій Н. Дешко, "О Карпатской Руси" (написане в 1846 р.), *Киевлянин*, кн. 3, Москва, 1850, с. 27. Це ж повторене в: Михаїл Левченко, "Месся жительства и местные названия русинов в настоящее время". *Основа*. Петербург, 1861, січень, с. 265; Борис Грінченко, *Словар української мови*, т. 2, Київ, 1908, с. 354.

Русини південних схилів Низького Бескиду мусіли "лемкати" вже щонайменше в 1831 р., бо *лемками* звано вже тоді їхніх побратимів на північних схилах, про що довідуюмось від Йосипа Левицького, з передмови до його граматики руської мови в Галичині, датованої тим роком: "Також у Ясьельській і Сандецькій округах, у гірських околицях, говорить цим наріччям / галицькоруським / більш як 121 939 мешканців (*лемків*) з деякими перемінами в тоні і закінченнях та з деякими висловами близькими до словацької мови".⁹ Левицький був також першим науковцем, який увів старе слово *лемко* в обіг як мовознавчо-етнографічний термін. Від того часу саме ця форма, з наростком *-ко*, домінує на північ від Бескиду (ле ї підтримує аналогію до *бойко*).

Дізнавшись про назву *лемки* від Левицького, Павло Шафарік запропонував у 1837 р. пов'язати її з іменням сарматського племені, осілого у східній Панонії від I ст. — *ліміганти*: "Якщо назва *Limi-gantes* становить складення *Lim-i-gantes*, то більш правдоподібне (пор. *Arcara-gantes*), то я б гадав, що вона споріднена з ім'ям руських лемків (по-руськи *лемки*) в Сандецькій окрузі в Галичині".¹⁰

В 1841 р. етимологію Шафаріка підтримав Іван Вагилевич, додаючи деякі власні винаходи, ще менш переконливі (від *лемза* 'легкодух', вітрогон, фантазер' або від *лемзіти* 'бігти, лізти'). Проте він засвідчив, що деято вже тоді мав правильне розуміння етимології нашої назви: "Існує ще інше пояснення назви *лемки* — від прислівника *лем*, загальновживаного серед лемків". Подав він також низку варіантів цієї назви, частина яких уже засвідчена була в XVIII ст.: "Крім форми *лемко* вживається *лемок*, *лемак* в однині, *лемки*, *лемці*, *лемаки* в множині, іноді в народній формі вживається *лемкач* в однині, *лемкаї* в множині. У жіночому роді *лемка*, *лемкіня*. В здрібній формі *лемча*, *лемченя*, *лемчата*. Зустрічаються ще форми *лемчик*, *лемчак*, *лемочко*".¹¹ Етимологію Шафаріка потім ще підтімував Ісі-

9. Josef Lewicki, *Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien*. Перемишль, 1834, передмова з 1831 р., с. IV-V (цит. за Іваном Зілинським, "Питання про лемківсько-бойківську границю". *Lud Słowiński*, т. IV, зошит 1, Краків, 1938, с. А 79).

10. Pavel Josif Šafárik, *Slovanské starozitnosti*. Прага, 1837, с. 210.

11. Jan Wagilewicz, *Lemki — mieszkańcy zachodniego wzgórza Karpat*. Львів, 1841, рукопис, доступний, на жаль, тільки в не зовсім вірогідному українському перекладі Івана Красовського, "Лемки — мешканці західнього Прикарпаття", *Народна творчість та етнографія*, Київ, 1965, и-р 4, с. 77-78 (напр., Красовський пише: "лемза, що у південноруському означає *tr普em*"; очевидно, в оригіналі мусіло бути *tr普em* 'легкодух').

дор Шараневич (у 1870 р.)¹², та ще й сьогодні знаходяться на сміграції аматори цієї романтичної, але зовсім неприйнятної етимології.

У 1843 р. Яків Головацький звернув увагу, що "назви бойки і лемки є тільки прізвиськами, якими русини північної Галичини називають своїх братів за Дністром / на південь / та в горах. (...) Самі собі однаке вони тих назв не надають".¹³

Польський етнограф Тадеуш Жулінський ствердив у 1877 р. назуву лемко навіть дещо на схід від максимальної східньої межі галицької Лемківщини, а саме на схід від горішнього Сяну в околицях т.зв. волоських сіл Літовище (Лютовиська), Скородне, Поляна і Росохате в тодішньому Сяніцькому повіті. Він подав цю назуву із це тоді не стверділим ль: лемко (*lemko*), отже близче до словацького джерела.¹⁴ (В сьогоднішній польській мові прийнято стверділу форму *Lemko* за

дух, вітрогон," а не *itgerol* 'трепет', пор. пояснення слова *земля* в *Малорусько-німецькому словарі* Євгена Желеховського, т. I, Львів, 1884, с. 401: "Лемза, т. *Herumschwärmer*, т. ", т.т. фантазер).

12. В промові на вчительському з'їзді в Коломії в 1870 р., виданій у Львові в 1871 р. п.з. *Слов'янські начатки у склонів Карпат* (цит. в передмові І. Красовського до: І.М. Вагилевич, "Лемки — мешканці західного Прикарпаття", с. 76).

13. J.F. H/olovacký/, "O halické a uherské Rusi", *Casopis Českého Muzeum*, 17-й річник, зошт 1, Прага, 1843, с. 37. Пор. подібні пізніші твердженні: Алексей И. Торонский, "Рдыни-Лемки", Зоря галицька яко албуму на годъ 1860, Львів, с. 398; Іван Верхратський, *Про говор галицьких лемків*. Збірник Філологічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка, т. V, Львів, 1902, с. I; Seweryn Udziela, *Ziemia lemkońska przed półwieczem. Zapiski i wspomnienia z lat 1888-1893*. Prace etnograficzne, и-р 1. Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Ludoznanowego, Львів, 1934, с. 8; Володимир Бучацький, *Лемки. Українське гірське плем'я. Побутово-історична монографія*. Вінниця, 1962, с. 17. Торонський додав, що лемки називають себе тільки руснаками.

Це слово засвідчене наперед у словацькій мові, отже, може, і в ній повстало (прізвисько з 1596 р. — *Ruznak*, Branislav Varsík, *Osiđlenie Košickej kohiny*, т. II, Братислава, 1973, с. 238), а щойно від 1701 р. також у мові закарпатських русин, в *Обронѣ вѣрному члвку Михайлѣ Андрелли з Оросвигова під Мукачевом* (*Духовно-поміжеские сочинения иереза Михаила Оросвиговского Андреллы против католицизма и унии*, вид. А Петров, Прага, 1922, с. 106; Ю. Геровський, "Южнокарпатськое название *рунак* и его западнославянские соответствия", *Československá rusistika*, рік 2, Прага, 1957, зош. 3, с. 432). Чучка, "Антрапоніми Закарпаття", с. 369, наводить прізвисько *Ruznak* з південної Мармарощини з XV-XVII ст., але у вказаному ним джерелі, *Bélyay, Máramaros megye*, р. 144, такого прізвиська нема. В 1785-88 рр. прізвисько *Ruznak* появляється і на північ від Карнат, у селі Березка на північний схід від Сянока (*Wolinicz-Pawlowska. Osiedlańskie imieninisto ukraińskie*, с. 113). Тепер назва *рунак* поширена по всьому українському Підкарпаттю і Закарпаттю (С.Б. Бернштейн та інш. *Карпатский диалектологический атлас*. Москва, 1967, мапа 210).

14. Tadeusz Żuliński, "Kilka słów do etnografii Tucholców i mieszkańców wsi wołoskich w ziemi sanockiej na podgórzu karpackim", *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, т. I, Краків, 1877, ч. III, с. 110.

новою українською вимовою; пор. *Lemki* вже у Вагилевича в 1841 р. — див. прим. 11).

В 1878 р. Головацький уперше переніс поняття *лемко* також на деякі руські села на Спиші і в Шариші: "Найдальші поселення їх /лемків/ на заході — це чотири села за р. Попрадом: Шляхтова (700 душ), Біла Вода (655), Чорна Вода (363) і Явірки (715), напроти яких знаходяться на південному схилі / Карпат / благатолюдні села того ж люду: Великий Липник (1284 душі), Фільварок (643), Літманова (1036), Орябина (1486), Кам'янка (2337) та інші". В примітці до цього Головацький додав для прикладу ще шариські та списські села із датами заснування: Соляна Баня (під Пряшевом), Блажів і Нижні Ріпаши (над горішньою Торисою), Якуб'яни (на південь від Старої Любовні), Гельцманівці (Гельцманову, над Гнильцем), Стару Весь, Здобу (під Садами над долішньою Торисою), Курів і Мальців (над горішньою Топлею), Тройчани (на південь від Бардієва), Орлів (над Попрадом).¹⁵ Не всі з них сьогодні руські (українські). Таким чином Головацький поширив поняття лемків на всю західню частину того, що приймається за Лемківщину на південь від Карпат у сучасній науці (без Маковиці).

Закарпатець Володислав Чопей прийняв у своєму словнику з 1883 р. обидві форми, *лемко* і *лемак* на рівних правах, але без більшого визначення границь їх застосування: "На горському піднар'чичі / малоруської мови / говорять бойки, *лемки* (*лемаки*) и гуцулы а змѣшанія мови тихъ трохъ народовъ дае русский языкъ у мадярсковъ краинѣ".¹⁶

Натомість у галицького словника Евгена Желеховського (1884) знаходимо не тільки назву *лѣмко* (вузько здефінійовану за Омеляном Огоновським — в множині — як 'русины у Низькому Бескиді та в Спиській жупі') і прикметник *лѣмківский*, але також назву регіону: *Лѣмківщина*.¹⁷

15. Яков Ф. Головацкий, *Народные песни Галицкой и Угорской Руси*, ч. III, відділ 2, Москва, 1878, с. 727. Омелян Огоновський хибно зрозумів, що Головацький обмежував поняття лемків на південь від Карпат тільки Спишем (Emil Ogonowski, *Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache*, Львів, 1880, с. 19).

16. Ласловъ Чопей, *Русско-мадярский словарь*, Будапешт, 1883, с. XXIII ("Передне слово"); також гласло *лемко* 'а тутен пѣр егы фая' ('один з племен руського народу') з виясненням стимонології (від *лемъ* = *csak*, т.т. тільки).

17. Євгеній Желеховський, *Малорусько-німецький словар*, т. I, с. 401.

Серед самих галицьких лемків ця назва почала прийматися від початку ХХ ст. від впливом журналістів-регіоналістів, які видавали часописи *Лемко* (московільський у Львові, Новому Санчі і Горлицях, 1911-1934), *Наш лемко* (свідомо український у Львові, 1933-1939) та *Lemko* (пропольський у Криниці, 1934-1939). Це саме діялось і на еміграції, де виходили такі часописи, як *Лемковщина* (московільський у Нью-Йорку, 1922-1928) і *Лемко* (продовження попереднього, 1928-1940). Політичним виявом прийняття назви *лемки* серед самих тих, яких вона стосувалась, було проголошення ефемеричної Лемківської Республіки московільською Руською Радою в Гладишеві на Горлицчині в листопаді 1918 р., після розпаду Австро-Угорщини. Факт, що Лемківська Республіка старалася об'єднатись із Пряшівчиною в складі Чехо-Словаччини, свідчить про почуття зв'язку з південними лемками.

Іронічно-звеважливий відтінок назви *лемко* і похідних слів не тільки вивітрився, але з'явилася навіть региональна гордість, пов'язана з цим поняттям. Напр., Йосип Шемлей записав такий вислів від старшої жінки в Білянці Горлицького повіту в 1932 р.: "Вы бесідуете спільска, ваша бесіда планна / погана /, лем наша *лемковска* єст правдіво руска".¹⁸

Після II світової війни зустрічається між лемками з північних схилів Карпат також назва регіону *Лемковина* (напр., як заголовок вірша в Івана Русенка з Красної на Короснянщині, померлого в 1960 р.¹⁹) та назва мешканців *лемков'яни* (зачута особисто автором оцього від молодих лемків десь у 60-тих роках у Польщі).

У ХХ ст. слово *лемко* і похідні вже шириться і за Бескидом серед сільського люду. Напр., Ганна Конечна і Ярослав Рудницький записали (мабуть, у 1938 р.) в Камінці (Кам'янці) над Попрадом, на Спиші таке: "То сут фыштки *лемківськы* селя, де *по-лемківськы* гвар'ят" (але тут же, у наступному реченні вжиті були старші, традиційні терміни: "Ту езд граница менджі русінам і руснакам / і має тут значення 'або ж' / і сльовакам").²⁰ В світлі цього невірогідне категоричне твердження Георгія Геровського з 1948 р.: "На південних схилах Карпатських

18. Józef Szemlęj, "Z badań nad gwarą lemkońską", *Lud Słowiański*, t. III, zesz. 2, 1934, s. A 175.

19. *Карпаторуський календарь Лемко-Союза*, 1965, Йонкерс, Н. Й., 1964, с. 108.

20. Hanna Nakonetschna, Jaroslav Rudnyckyj, *Ukrainische Mundarten. Südkarpatisch (Lemkisch, Bojkisch und Huzulisch)*. Arbeiten aus dem Institut für Lautforschung an der Universität Berlin, n-р 9, Берлін, 1940, с. 31.

В 1945 р. на хвилі "українізації" русинів Пряшівщини під новою владою визнано за потрібне офіційно відмежуватись від назви *лемко* на рівні з *русин* і *руснак*: "Делегати українських районів Пряшівщини на своїм з'їзді 1 березня 1945 р., відбутому в Пряшеві, зовсім одверто й ясно заявили, що на майбутнє приймається назавжди називання *руснаків*, *лемків*, *русинів українцями*" (при чому ця вся "українізаційна" заява було висловлена ... по-російськи).²² Але в 1968 р., в добі "Празької весни", пряшівський поет Іван Мацинський звернувся знов до регіональної назви *лемко* для підкреслення своєї солідарності зі спорідненим населенням по другому боці кордону: "Я лемко, як і ви, бабцю з Команчі".²³

*

Серед назв лемків та їхнього регіону, які не прийнялись, можна назвати термін Дениса Зубрицького з 1837 р. *Завислицька Русланія* (Ruś Zawisłocka) і з 1849 р. *підбескидські русини*, *Підбескидська Русланія* (Rusini podbieszczadzcy, Ruś Podbieszczadzka),²⁴ а також термін Вінценція Поля з 1838-1840 рр. *чуганьки* (Czuchońkowie), від гуців, званої на Лемківщині *чуганею*.²⁵ Пізніше Поль подавав цю назву в варіанті *чуганці* (Czuchońce) і виключив з її обсягу чомусь лемків на захід від р. Ропи (мова про його публікацію з 1851 р.).²⁶ Закиди Я. Головацького (1878 р.) проти Поля з приводу назви *чуганці* як нібито "небувалої" і видуманої²⁷ несправедливі, бо народне звуження *a* перед носовим пом'якшенім *и* явно вказує, що Поль узяв ці назви від місцевого польського простолюддя.

21. Георгій Геровський, "Народная речь Пряшевщины", *Пряшевщина. Историко-литературный сборник*. Прага, 1948, с. 96.

22. "На переломе", *Пряшевщина*, видання Української Народної Ради, р. I. Пряшів, 1945, 18 березня, с. 1. (Дякую д-рові Йосипові Сірії за звернення мені уваги на це джерело).

23. Іван Мацинський, *Пристрітники*. Пряшів, 1968, с. 134.

24. Dionizy Zubrzycki, *Rys do historii narodu ruskiego w Galicji i hierarchii cerkiewnej w tymże królestwie*, зон. I, Львів, 1837; *Granice między russkim i polskim narodem w Galicji*, Львів, 1849; також по-німецьки *Die Grenzen zwischen der russinischen und polnischen Nation in Galizien*, Львів, 1849 (цит. за Зілинським, "Питання", с. A 79).

25. Wincenty Pol, "Górale Czuchońkowie", *Prace z etnografii północnych stoków Karpat*. Archiwum Etnograficzne nr 29, Polskie Towarzystwo Ludoznanawcze, Вроцлав, 1966, с. 97, 110-113.

26. Wincenty Pol, "Rzut oka na północne stoki Karpat," *Dziela*, т. 6. Львів, 1877, с. 107-111.

27. Головацький, *Народные песни ...*, с. 726.

Врешті існує ціла низка назв окремих груп лемків і частин Лемківщини.

В Галичині першість належить тут Полеві, який у 1836-1840 рр. поділив своїх чуганьків на 1) *спижаків* над Попрадом у т.зв. *Бискупщині*, тобто давніх посіlostях краківських спископів, 2) більше не названих на південь від Дуклі і на захід від Вислока, 3) *куртаків* між Вислком та Сяном, з околиць Балигороду, Ліська і Літовищ (Лютовиськ) і 4) *гірняків* під самим Бескидом на східній Лемківщині.²⁸ В пізнішій праці з 1851 р. Поль стверджив, що деякі його попередники в дослідженнях над східною Лемківчиною називали тамешніх мешканців *сяніцькими горянами* (верховинцями, sanockimi góralami) або *лемками*. "Проте", писав він далі, "хай вільно буде мені тут зауважити, що саме серед цих сяніцьких верховинців чи, як їх хочуть називати, лемків, лежать над Ославою три села недалеко одне від одного, де в одному люди кажуть *лем*, в другому *нем*, у третьому *леш* (у Поля помилково *лєз*). Отже таким самим правом можна було б їх назвати *лемками*, *немками* і *лешками*".²⁹ (Щодо пом'якшеної форми *лєм* див. вище, де мова про спостереження Жулінського з 1877 р.). Поль подав також інформацію, що "сусідніх мешканців Угорщини наші куртаки називають *заділянами*, тобто тими, що живуть за Ділом, цебто Бескидом".³⁰

Термінологію Поля прийняли деякі енциклопедії. Польський географічний словник, який почав виходити в Варшаві в 1880 р., дав у першому томі гасло *Czuchonice*, а також повторив відомості про чуганців або *куртаків* під гаслом *Górale* (1881). Але пізніше, в 1884 р., під гаслом *Lemki* цей же словник уже стверджив, що це "досить загально вживана назва на означення гірського племені чуганців або *куртаків*".³¹ Термінологію Поля прийняв також автор гасла *лемки* в російській енциклопедії Брокгауз-Ефрана з 1896 р., тобто назви *куртаки* і *чухонці* (!) (отже ця назва стала тотожною з російською назвою

28. Pol, "Górale Czuchonkowie", с. 111-112, 130. Пізніше Поль подав список сіл *Бискупщини* (з містами Мушиною і Тиличем): Солотвиня, Криниця, Поворозник, Мушинка, Войкова, Дубне, Лелюхів, Ястрябик, Злоцьке, Щавник, Милик, Андріївка, Жегестів, Зубрик, Верхнія (Мала), Можначка Нижня і Вишня, Берест, Кам'яна, Поляни, Фльоринка, Вавка, Брунари Нижні і Вишні, Яськова, Чирна, Чорна, Снітниця, Ставища, Чертіжне, Баниця, Ізби, Перунка (Pol, "Rzut oka"..., с. 108).

29. Pol, "Rzut oka"..., с. 111.

30. Там же, с. 109.

31. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Варшава, 1880, т. 1, с. 878; т. 2, 1881, с. 693-694; т. 5, 1884, с. 645.

фінів), додаючи до них ще *поліщуків* (!), може, перекрученіх з *полонинців* (див. нижче).³¹

Причина неприйняття назви *чуганьки* чи *чуганці*, може, в тому, що вона надто вузько зорістована на тип одягу. Найбільш західні лемки (за Попрадом), напр., чугані не носили. Може, тому сам Поль пізніше виключив із чуганьків західніх лемків. Назва *куртак* знана українцям Підкарпаття як бойківська назва зверхнього одягу,³² отже не мала шанс на прийняття в іншому значенні. Назва *спишак* більш доречно віднесенна в деяких пізніших українських авторів до русинів Спишу.³³ Назва *гірняк* має радше видове значення кожного мешканця гір, не конче лемка.³⁴ Подібно видовою назвою є *заділянці* — всякі люди, що живуть за Ділом, при чому остання назва може означати Карпати або тільки якийсь один їх хребет (напр., Великий Діл між Ославою і Солинкою).³⁵

Ізидор Коперницький, який обіхав і обстежив Лемківщину в 1888 р., запропонував назвати *полонинцями* верховинців на південний схід від Вислоки.³⁶ Цей термін прийняв у 1928 р. Адам Фішер як назву підгрупи лемків.³⁷

Частину Лемківщини в Сандецькому повіті називано часом *Сандецька Русь*, напр., Володимир Хиляк (1843-1893), родом з Верхівні Великої на Сандеччині, видавав у Новому Санчі часопис *Сандецкая Русь*, а Іван Прислопський (Петрович) видав у Львові в 1893 р. книжку під такою ж назвою.

31. ^a Энциклопедический словарь, вид. В. А. Брокгауз та И. А. Ефрана, т. 17 а, Петербург, 1896, с. 521.

32. Jan Falkowski, Bazyli Pasznycki, *Na pograniczu lemkowski-hajkowskim*, Prace etnograficzne, н-р Wydawnictwo Towarzystwa Ludoznauczego, Львів, 1935, с. 17.

33. Григорій Купчанко, *Угорська Русь*, Віден, 1897, с. 46: "Спишаками називаються угорський жителі спишского округа" (цитую за Samo Czambel, *Slovenská reč a jej miesto v rodine slanských jazykov*. ч. I, Турчанський св. Мартин, 1906, с. 76).

34. Напр., для долинян із Сяйчинини *гірняки* — це бойки і лемки без різниці (Roman Reinfuss, "Etnograficzne granice Lemkowszczyzny", *Ziemia*, р. 29, Варшава, 1936, н-р 10-11, с. 247).

35. Holovacký, "O halické a uherské Rusi", с. 37; Reinfuss, "Etnograficzne granice" ..., с. 251.

36. Izidor Kopernicki, "O góralach ruskich w Galicji. Zarys etnograficzny według spostrzeżeń w podróży odbytej w końcu lata 1888 r.", *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, wydawany staraniem Komisji Antropolologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie, т. 13, Kraków, 1889, відділ III, с. 11.

37. Adam Fischer, *Rusini. Zarys etnograficzny Rusi*, Львів-Варшава-Краків, 1928, с. 7 і мапка між с. 16 і 17.

Деякі польські етнографи називали лемків з острова на захід від Попраду в Польщі *шляхтівськими русинами* від головного там села, Шляхтової.³⁸ Натомість "сусідні лемки" звали їх *цотаками* від уживання польсько-східнословашкого *цо* 'що'.³⁹

Для віддаленої групи лемків на північ від Коросна Іван Верхратський увів у науковий обіг в 1894 р. назву *замішанці* (від "замішання" з поляками), беручи цей термін від властивих галицьких лемків.⁴⁰

На південнь від Бескиду традиційну окрему назву має шариська частина Лемківщини — *Маковиця*, від гірського хребта між верхів'ям Топлі і Ондави. Місцеві лемки відповідно називаються *маковичанами*. Остання назва виступає вже в маковицького монаха Арсенія Коцака родом з Буківця на південний захід від Свидника, в присвяті до його "Грамматики русской" з 1768-1788 pp.⁴¹ У Головацького в 1843 р. *Маковиця* носить назву *Макова*, "від твердині *Makiv*".⁴² Пізніше, в 1878 р., Головацький подав більш прийнятну назву *Маковиця*.⁴³ Така форма (*Makoyscha*, з угорським випадом -v- між голосними) виступає вже в 1299 р. як назва замку, біля сучасного лемківського села Округле.⁴⁴

Головацький увів назву *країнняни* як мешканців *Країни*, північної, гористої частини Земплинської і Ужанської жуп у 1843 р.,⁴⁵ але в 1878 р. переніс це поняття на північну частину Березької жупи, додаючи, що колись це було ширше поняття, бо в народних піснях Хуст (Мармароська жупа) згадується, як частина *Країни* (напр., "Писала Країна з Хуста до Будина, щоби нам заслали червоного вина").⁴⁶ Євген Желеховський у своєму словнику з 1886 р. знов пов'язав *країнняни* з лемками: "Крайнянин, чол. р., звичайно в множ. Крайняне, назва лемків біля джерел річок Латориці та Ондави"⁴⁷ (отже від

38. Reinfuss, "Etnograficzne granice" ..., с. 242-249; M. Cz. Chlewa, "Stroje ludowe Ziemi Sądeckiej. Rozwój stroju ludowego i jego zasięgi terytorialne", *Lud*, т. 35, Люблін, 1946, с. 272-273 (мана).

39. Іван Верхратський, *Про говор галицьких лемків*, с. 4.

40. Іван Верхратський, "Говор замішанців", *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, т. 3, Львів, 1894, с. 155.

41. Іван Панькевич, "Славеноруська граматика Арсенія Коцака другої половини XVIII віка", *Науковий зборник "Проблема"*, р. V, Ужгород, 1927, с. 238.

42. Holovacký, "O halické a uherské Rusi", с. 38.

43. Головацький, *Народные песни* ..., с. 680 (помилково: 280).

44. Branislav Varsik, *Osiđlenie Košickej kottedly, z osobitým zreteľom na celé východné Slovensko a horné Poťisia*, т. II, Братислава, 1973, с. 426-427.

45. Holovacký, "O halické a uherské Rusi", с. 38, 40.

46. Головацький, *Народные песни* ..., с. 678-680 (помилково 278-680).

47. Желеховський, *Малорусько-німецький словар*, т. I, с. 374.

північно-західної частини Березької жупи аж по північно-східну частину Шариської). Легко завважити, що так визначена територія знаходиться переважно вже поза справжньою Лемківшиною. Найбільш вірогідним було завваження Головацького з 1878 р. про ширше значення назви *Країна*. Вона, здається, взагалі охоплювала весь обшир закарпатських русинів. Потверджує це термін *Руська Країна*, введений угорським урядом офіційно до вжитку в грудні 1918 р. на означення всіх північно-східніх земель Угорщини, заселених русинами (включно з лемками), що мали стати автономною областю. Отже назви *Країна* і *країнняни* не годяться як назви, підпорядковані поняттю *Лемківщина* і лемків.

ГЕОГРАФІЯ

ТЕРИТОРІЯ

Історичний нарис поглядів

БОГДАН СТРУМІНСЬКИЙ

З огляду на відмінну історію досліджень і різницю проблематики доцільно розглядати наведений матеріал окремо для північної і південної Лемківщини.

*

Вперше територію галицьких лемків подав загально разом із назвою мешканців Йосиф Левицький у своїй граматиці руської мови, виданій у Перемишлі і написаний у 1831 р.: "Також в округах Ясьельській і Сандецькій у гірських околицях говорить цим наріччям /галицькоруським/ з малими відмінами в тоні і закінченнях та з деякими подібними до словацької мови висловами більше як 121 939 мешканців (лемків)".¹ В тому часі Галичина поділена була на округи (Kreise, суркуły), більші від пізніших повітів. Пізніший Грибівський повіт був тоді східною частиною Сандецької округи, пізніший Горлицький і Короснянський повіти становили західне і східне крило Ясьельської округи, якої східня границя була збіжна з давнім кордоном між Польщею і Галицькою Руссю (до 1349 р.), тобто лінією вздовж Яселки попри Коросно на північ, з вигином на схід за Коросном (див. мапа 1 і 2). З того виникає, що бл. 1830 р. поняття лемків у Галичині охоплювало тільки тих русинів, які поселилися на первісно неруських Бескидських схилах, отже становили "колоніяльну Русь". Згадка про різницю "тону", мабуть, означає, що тоді типово лемківський наголос польського і східнословашкого типу (на передостанньому складі) характеризував саме ту засельську Русь.

1. Josef Lewicki, *Grammatik der ruthenischen oder kleinerussischen Sprache in Galizien*, Перемишль, 1834, передмова з 1831 р., с. IV-V (цит. за Іваном Зінінським, "Питання про лемківсько-бойківську границю", *Lud Słowiarski*, т. IV, зошит I, Краків, 1938, с. А 78-79).

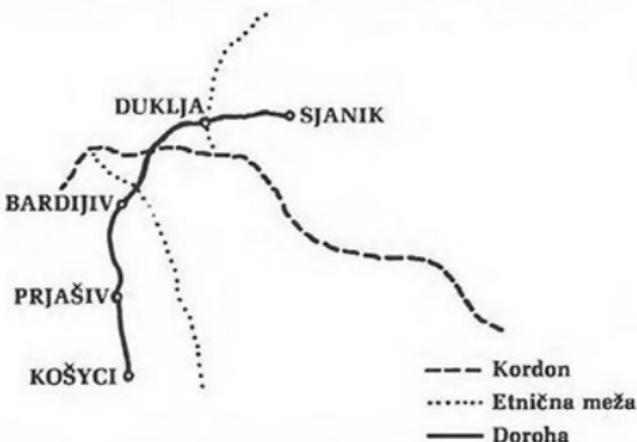
MAPA 1
Administrativnyj podil
pivnichnoji Lemkivshchyny
v 40-yx rr. XIX st.

..... Meži okruh
— Halyc'ko-uhors'kyj kordon

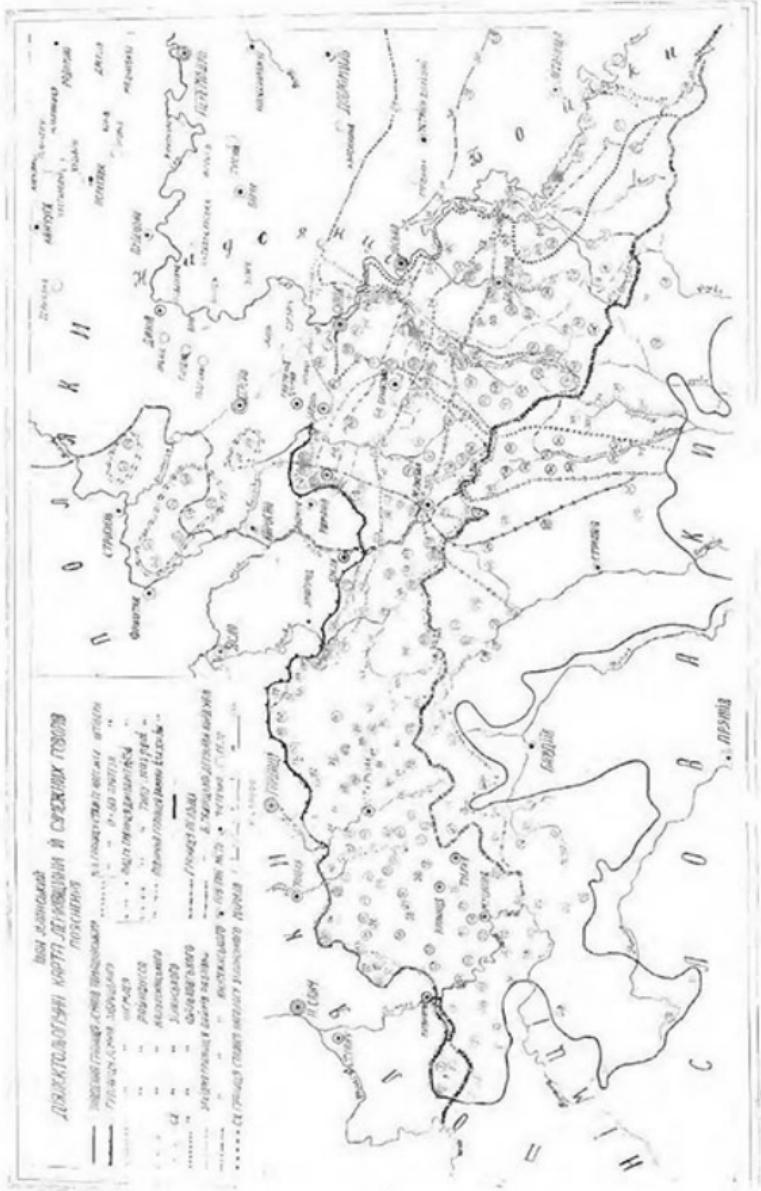
В 1834 р. Географічний Інститут А. Й. Гросс-Гоффінгера в Відні видав мапу Австрії з зазначенням етнічних груп, як додаток до посмертної книжки анонімного австрійського урядовця про австрійську монархію.² На цій мапі західня границя русинів доведена тільки до шляху, що йде попри Дуклю на південь, до Дуклянського переходу. Див. мапа Ia. Видно, авторові мапи існування русинів на захід від історичного кордону Руси це не було відоме. Зате ця мапа подала дальший північний обсяг русинів на схід від цього старого кордону. Лінія приблизно між Диновом і Коросном становила тоді русько-польську етнічну межу за цією мапою. Якщо так, то це означало б, що т. зв. замішанці, які починаються саме на північ від цієї лінії (в напрямку насік, на північний захід), тоді ще не були відірвані від центрально-східньої Лемківщини.

2. *Historisch-statistischer Umriss von der österreichischen Monarchie, Aus den Papieren eines österreichischen Staatsbeamten*, Лейпциг, 1834.

MAPA 1A
Obsjah rusyniv za A.J. Gross-Hoffinger-om (1834)

Більш докладно окреслив межі Лемківщини (називаючи її Завислицькою Руссю або Підбескидською Руссю) Денис Зубрицький у двох працях з 1837 і 1847 рр. Він провів лемківсько-польську границю майже так само, як визначували її дослідники 100 років пізніше, що свідчить про її стабільність. В противагу мапі Гросс-Гоффінгера Зубрицький уже вказує на зірвання зв'язку з замішанцями (на лінії Вороблик — Босько). Тут дів можливості: або мапа Гросс-Гоффінгера неточна, або вона документує набагато старший стан, опрацьований іще покійним анонімним урядовцем. В усякому разі велика мовна близькість замішанців до властивих лемків сильно промовляє в користь недавнього розірвання зв'язку. В деталях лемківсько-польська межа Зубрицького протягнена так: чотири відрівні від галицької (але не списської) Лемківщини села лежали на захід від Попраду (Шляхтова, Явірки, Чорна і Біла Вода), а потім, залишаючи долину Попраду польській стихії, починалися лемківські села (з півдня на північ) Зубрик, Верхомля (Верхівня) Велика і Мала, Злотне, Розтока Мала, Барновець, Чачів, Матієва (Мацьова), Котів, Богуша, Королева (Крільова) Руська. Звідти етнічно-мовна межа поверталася на

Manag 2

схід, охоплюючи лемківські села Білцареву (Борцальову, Болцарову), Фльоринку, Ліскову (Яськову, Яшкову), Климкову (Климківку), Лосс, Білянку, Рахвалд (Рихват), Мацину Малу і Велику, Боднарку, Цеклин, Волю Цеклинську, Фольош, Клопітницю, Перегримку, Маркову (Мрокову), Березову, Скальник, Кути, Мисцову, Івлю, Хирову (Гирову, Горову), Терстяну, Завадку, Балудянку (Бавтянку), Вільку, Ладин (Ляджин). Вороблик Королівський і Шляхетський, Мільчу, Бесько (Босько) по р. Вислік³ (див. мапа 2). Отже тут бачимо вже пересунення поняття нашого регіону дещо на схід, до наступної за Яселькою річки — Вислока.

Ще дальше, аж по горішній Сян, протягнули східню межу Лемківщини автори перших (рукописних) розвідок про лемків, Вінценті Поль та Іван Вагилевич. Перший писав у рр. 1836-1840 про "Сян, який відмежовує /це верховинське плем'я/ від бойків"⁴; другий у 1841 р. зафіксував уже ширше прийнятій, видно, погляд: "Границими селами лемків з бойками вважаються: Смільник, Дверник, Дидьова над Сяном".⁵

В 1842 р. Павло Шафарік накреслив граници української мови, з яких вибираємо тут галицько-лемківський відтинок: "Обсяг цього наріччя /малоруського/ [...] /від Березова над Стобницю/ загинається на північ, обминає Жизнів /коло Стрижова над Висловом/, Високу /під Стрижовом/, Братківку /тепер Братковиці/ і т. д., тоді завертає до Будзина і через Дуклю, Змигород, на південь від Горлиць і Грибова в'ється до села Розтоки /Малої/ над Попрадом,⁶ оточує села Шляхтову, Чорну Воду, Білу Воду і Явірки за тою річкою і назад іде до Пивничної, звідти повертає на південний схід з початку руслом Попраду, який відділяє Галичину від Угорщини, аж до Лелюхова" і т.

3. Dionizy Zubrzycki, *Rys do historii narodu ruskiego w Galicji i hierarchii cerkiewnej w tymże królestwie*, зон. I, Львів, 1837, с. 19-20; вин же, *Granice między russkim i polskim narodem w Galicji*, Львів, 1849, с. 19-20 (також по-німецьки: *Die Grenzen zwischen der russischen und polnischen Nation in Galizien*, Львів, 1849). Цит. за Зілинським, "Питання" ..., с. А 79.

4. "Górale Czuczońkowie," Wincenty Pol, *Prace z etnografii północnych stoków Karpat*, видав Юзеф Бабіч, Archiwum etnograficzne н-р 29, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Вроцлав, 1966, с. 105. Пор. також працю Поля з 1851 р. "Rzut oka na północne stoki Karpat", *Dzieła*, т. 6, Львів, 1877, с. 109-111 (з переліком лемківських сіл у Галичині).

5. Jan Wagilewicz, *Lemki-mieszkańcy zachodniego wzgórza Karpat*, Львів, 1841, український переклад Івана Красовського (в якому виправляемо українські місцеві назви), "Лемки — мешканці західного Прикарпаття", *Народна творчість та етнографія*, Київ, 1965, н-р 4, с. 77.

6. Властиво Розтока Мала є дещо віддалена від Попраду, на північний захід від Пивничної.

д. (далі границя по угорському боці).⁷ Як видно, це граници подібні до тих, що їх накреслив Зубрицький, тільки менш детальні. Додатково Шафарікова границя інформує нас про тодішній обсяг замішанців над Стобницею і Вислоком.

Рік пізніше границю лемків подав Яків Головацький в інформативній статті для чехів: "На західному боці протягніть межу від містечка Пивничної над річкою Попрадом, на півден від Грибова, Горлиць, Змігороду і Дуклі до верхів'я річки Любатівки, звідти охопіть містечко Риманів, ідучи до містечка Заршина"⁸ і т. д. Тут знов бачимо згідність із Зубрицьким, бракує тільки згадки про Шляхтівську Русь. Головацький зазначив, що "лемками прозивають мешканців гір у Сяніцькій і Ясельській округі", отже прийняв територію подібну, як Зубрицький.

Автор розвідки про лемків з 1860 р., Олексій Торонський, хоч повторив географічні визначення Зубрицького (і то навіть з деяким усіченням на північно-східнім краю: "три послідні села /Вороблик, Мільча і Бесісько/ до Лемковъ оуже не належать"), однак, ніби перечачи тому, протягнув межі Лемківщини по Сян, як Поль і Вагилевич: "на съверъ-же граници природной нѣть, но она таєгнется пасомъмъ поподъ городки: Грибовъ, Горлицы, Змигродъ, Доклю, Рымановъ, Новотанецъ /це вже на схід від межі Зубрицького/, Бѣковско, по надъ Балигородъ, — даже, можно сказать, по рѣкѣ Сань, где оуже Лемки съ Бойками на востоцѣ и съ цѣлою массою Галицкихъ Рѣсиновъ на съверѣ соединяютсѧ".⁹ Проте Торонський призначав, що типова Лемківщина — тільки до Вислока, а "Отъ Вислока" "дальше къ востокѣ характеръ Лемкѣвъ тратитсѧ".¹⁰

Головацький іще раз вернувся до питання території лемків та інших карпатських українців у своїй розвідці "Карпатська Русь", доданий до збірки народних пісень галицької і угорської Руси в 1878 р. Крім етнографічної мапи Карпатської Руси (відсутньої в доступному нам примірнику його збірки), де були представлені граници руського народу на підставі мови, ще раз (після В. Поля) дав він перелік лемківських сіл по галицькому боці від крайніх сіл за Попрадом по

7. Pavel Josef Šafařík, *Slovanský národopis*, Прага, 1955, с. 32-33.

8. J.F. H/оловацькý/, "O halické a uherské Rusi", *Casopis Českého Muzeum*, 17-ий річник, зошит 1, Прага 1843, с. 38-39.

9. Алексій И. Торонський, "Рѣсны-Лемки", *Зоря галицкая яко альбумъ на годъ 1860*, Львів, с. 391.

10. Там же, с. 390.

11. Там же, с. 391.

Сян (отже за максимальним означенням Лемківщини), включно з замішанцями.¹²

В 1880 р. Адольф Добрянський опублікував розвідку про давні західні державні граници Руси, які старався протягнути якнайдаліше на захід. З наведених ним доказів на увагу заслуговує тільки записка вдови польського князя Мешка I, Оди, з 992-996 рр., де межі Руси простягаються аж під Krakiv ("fines Russe extendeante usque in Cracco").¹³ Михайло Грушевський пізніше зазначив, що не були тільки політичні, а не етнографічні граници.¹⁴ Записка Оди була складена скоро після прилучення Володимиром Великим до Руси Перемишля "та інших городів" в 981 р. (від "ляхів" за *Повістю временных літ*, але в дійсності від чехів), отже в кілька років не могло ще дійти до якихось помітних пересунень руського населення на захід, під Krakiv. Зрештою після смерті Володимира цей руський клин, що сягав під Krakiv, був відібраний Болеславом Хоробрим у 1018 р., а потім, коли Ярослав Мудрий і князь Мстислав з Тмуторкані і Чернігова "зайняли червенські городи знов" (за *Повістю временных літ*) у 1031 р., русько-польська границя пролягала вже досить далеко від Krakova — на думку Грушевського вододілом Вислоки і Вислока.¹⁵

Добрянський пробував також довести, що Новий Санч належав до Руси. З його доказів тільки один заслуговує на увагу: оповідання польського монаха-мінорита Константина Малогурського з Нового Санчу про те, що його монастир має "духовний клейнод, тобто подобу Господа нашого, Ісуса Христа, відмальовану у грецькому стилі св. Лукою на дерев'яній дошці, яку Лев, князь русинів, дістав у подарунку від східного імператора в Царгороді і подарував задля духової поживи одному побожному і святому пустинникові, що вів монаше життя біля Карпатських гір. В цьому місці, де той вів пустинне життя, існує монастир отців міноритів та місто Новий Санч".¹⁶ Це остатічки правдоподібне, що князь Лев Данилович ходив

12. Яков Ф. Головацкий, *Народные песни Галицкой и Угорской Руси*, ч. III, відділ 2, Москва, 1878, с. 728-739.

13. А/ольф/ И. Д/обрянский/, "О западных границах Подкарпатской Руси со временем св. Владимира", *Журнал Министерства Народного Просвещения*, ч. 208. Петербург, 1880, березень, с. 135 другої нумерації.

14. Михайло Грушевський, *Історія України-Русі*, т. I, Київ, 1913 (1-ше вид. 1898 р.), с. 492. Проте на с. 218 він висловив зовсім протилежну думку, маломовірну.

15. Грушевський, т. II, Львів, 1905, с. 456.

16. Добрянський, с. 136.

кількаразово походом на Krakів як претендент на тамтешній престіл, а потім союзник польського претендента, Болеслава, князя плоцького (1280, 1282, 1289), отже по дорозі міг справді бути і на місці майбутнього Нового Санчу, заснованого дещо пізніше (в 1292 р.) королем Чехії та Польщі Вацлавом. Але з цього не виникає принадлежність околиць Нового Санчу до Русі. Сама його назва зрештою чисто польська (*Nowy Sącz* — *Nowy Sądziec*) і в старопольській формі ввійшла до лемківського говору і всієї української мови (*Новий Санч* з польським носовим голосним з XIV-XV ст.).

До гіпотези Добрянського відноситься скептиично Грушевський: "доводи його не йдуть далі деяких правдоподібностей. В XIII ст. в усікім разі й Спиш, і Сандеччина до Русі не належали, як показують численні польські й угорські документи".¹⁷

З пізніх документів, наведених Добрянським, можна ще згадати про звіт для папського нунція про стан Перемиської уніяцької епархії в XVIII ст., в якому Санч (*Sancia*) названий серед міст цієї епархії.¹⁸ Але це може бути тільки віddзеркалення факту, що уніяти-лемки мешкали вже тоді, як давні колоністи, під Новим Санчом і могли мати якусь церкву також у місті (в XVII ст. ще там руської церкви не було — див. нижче дані Бендзи).

Ще раз проблему східного обсягу лемків розглянув Ізидор Коперницький, який, провівши досліди на галицькій Лемківщині в 1888 р., дійшов до висновків подібних до висловів Торонського: "за містечком Яслиськими / над Яселкою/ при головнім угорськім шляху, що йде з Дуклі, останні села справжньої Лемківщини, тобто Дальова /на східному березі Яселки/, Королик Волоський /на північний схід від Дальової/ і Дошно /на північний схід від Королика, а південний захід від Риманова/ здалися мені дещо іншими: я тут зустрічав уже дещо відмінні житла і одяг і начебто інших людей". В іншому місці взяв він за східню межу "справжньої Лемківщини" Вислік (як Зубрицький і Торонський): "Якщо (...) руські верховинці, що осіли по всіх лівих притоках Сяну за Вислоком на південний схід, так значно різняться від лемків говіркою і одягом, а також до деякої міри житлом і побутом та в деякому навіть деякими фізичними рисами, то думаю, що з етнографічного погляду треба їх уважати за окрему етнічну групу, відмінну від лемків, до яких їх досі зараховувано".¹⁹

17. Грушевський, т. II, с. 579.

18. Добрянський, с. 136.

19. Izidor Kopernicki, "O góralach ruskich w Galicji. Zarys etnograficzny według spostrzeżeń w podróży odbytej w końcu lata 1888 r.", *Zbiór Wiadomości do Antropologii*

Северин Удзеля в 1889 р. дослідив розміщення лемків тільки у західніх повітах — Сандецькому, Грибівському і Горлицькому, підтверджуючи дані Зубрицького (якого праці, як здається, не знав). Удзеля ствердив, що польські острови на західній Лемківщині (як Криниця в Сандецькому повіті, частина Висової і Устя Руського в Горлицькому повіті) повстали недавно — 100 або менше років перед 1889 р. Подібно недавньої формзації був український острів у частині Шимбарку в Горлицькому повіті.²⁰

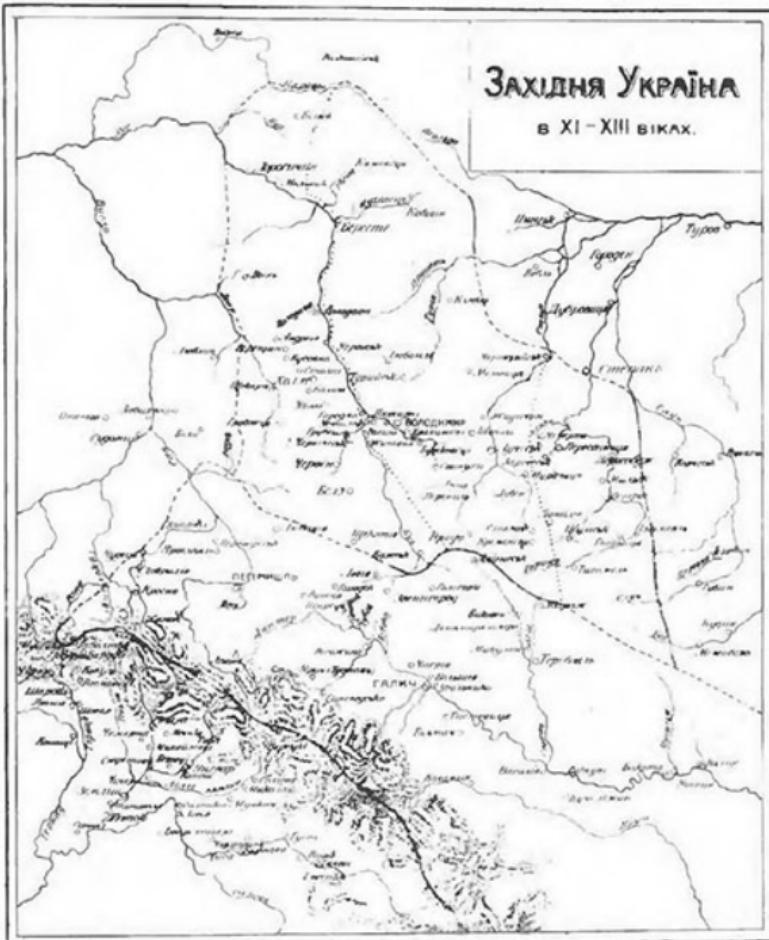
Питанням історичного обсягу русинів на Лемківщині займався Михайло Грушевський. Ми вже вище цитували його думку про вододіл Вислоки і Вислока як давню галицько-польську границю. Але Грушевський хитався в цих справах. Його карта в II томі його історії (1905 р.) дає дещо інший образ для XI-XIII ст. Тут Грушевський приймає можливість двох альтернативних русько-польських границь: одної, що йде через Чудець, Добрихів, Коросно прямовисно на південь до Бескиду, приблизно між Яселькою і Вислоком (залишаючи всі згадані оселі по польському боці), або другої, що сягає аж у верхів'я Ропи до Тилича, це бо в саме ядро типової галицької Лемківщини (див. карта 3).²¹ Але ця відрога галицької території сперта у Грушевського тільки на розповіді Галицько-Волинського літопису про те, що король Данило "поїхав до Угорщини, і /післанець від його брата, волинського князя Василька/ Борис надігнав його під Теличем". Лемківський Тилич (в Тилицькому переході) лежить на шляху з Krakowa в Угорщину, отже був би ливий вибір такої дороги в Угорщину Данилом замість типових шляхів з Галицької Русі до Угорщини — з Сянока через Лупківський перехід уздовж Лабіріця, з Перемишля чи Львова через Ужоцький перехід уздовж Угу або через Ворітський перехід (т. зв. Porta Rusiae в XIII ст.) вздовж Латориці або через Торунський перехід уздовж Ріки, з Галича через Яблунівський перехід уздовж Тиси і т. д. Оскільки в літописі *Телич* виступає також у варіанті *Подтельч*, тут найімовірніше мова про Потилич над Ратою, лівою притокою Бугу, через який Данило мусів би зовсім логічно іхати до Угорщини з Холма.

Східнім відмежуванням галицької Лемківщини займався Омелян Калужняцький, померлий у 1914 р., який досліджував фольклор і

Krajowej, wydawany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie, t. 13, Kraków, 1889, vідділ III, с. 11.

20. Seweryn Udziała, "Rozsiedlenie się Lemków, Wisła, t. III, Warszawa, 1889, с. 654-660.

21. Грушевський, т. II, с. 601.

Мапа 3

діялекти між Сяном і Ославою. Він провів східню границю лемків близько до maximum, тобто майже до горішнього Сяну. Але й він розділив Лемківщину на західну ("словакську") і східну, подібно як Торонський і Коперницький: "Лемки починаються доперва отъ Волосатого /над потоком Волосатим на захід від Сяну/ и Ветлины /над Солинкою/ но уже и въ Смольнику /при усті Волосатого до Сяну/. Двернику /над Сяном/, Царинському /на захід від потоку Волосатого/ и др. чути «лем». Отъ Терки /над Солинкою/до Буковска /між Ославою і Вислоком/, взглядно до Токарнѣ /на південний захід від Буківська/ суть лемки; отъ Токарнѣ до Дарова (філія Суровиця) /над Вислоком/ уже бльше перемагас нарѣчє словацкое /sic/; отъ Одреховы (Заршинь) уже бльше мазурское" (т. т. польське).²²

Іван Зілинський у 1914 р. прийняв річку Ославу як приблизну східню границю типово лемківського говору, беручи за критерій передусім обсяг лемківського сталого наголосу на другому складі від кінця.²³ Пізніше Зілинський пояснював: "Під «приблизно» лінією р. Ослави розумів я очевидно не саме її русло (бо ріки майже ніколи не відділюють сусідніх діялектів, а навпаки, іх об'єднують (...)), лише вододіл поміж доріччям Ослави та Вислока".²⁴

У 1925 р. з'явилася праця Мирона Кордуби, яка не відносилася прямо до меж Лемківщини, але мала для цього питання важливе значення. Це була його розвідка про західний кордон Галицької держави до 1349 р. Користуючись вірогідною науковою методою, Кордуба провів цей кордон, перетинаючи колінно Вислока на північ від Коросна так, що замішанці знаходяться майже повністю поза цим кордоном. Далі ця границя йде Яселкою, тільки в її верхів'ях — коло Яслиськ — відходить дещо на захід²⁵ (див. мапа 2). Значення цієї границі стає тим виразніше, коли пов'яжемо її зі спостереженнями Коперницького про зміну характеру Лемківщини на схід від Яселки (у інших авторів — Торонського і Калужняцького — ця зміна виступає на схід від Вислока).

Етнограф Адам Фішер визначив у 1928 р. оселі лемків тільки загальниково: "Лемки займають верхів'я майже всіх приток Висли і

22. Посмертні папери, цитовані Зілинським, "Питання" ..., с. A 82-83.

23. Іван Зілинський, "Проба упорядкування українських говорів", *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, т. 117-118, Львів, 1914, с. 344, 365.

24. Зілинський, "Питання" ..., с. A 85.

25. Мирон Кордуба, "Західні пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном (з картою)", *Записки НТШ*, с. 138-140, 1925, сс. 77-88 (також окрема видбітка).

Вислочки" (від Попраду). Він прийняв східню межу Коперніцького: "На обширі польських лемків починаються від шляху до Дуклі властиво мешканці іншого типу, особливо в горах під полонинами Бескиду".²⁶ На додучений мапці Фішер означив цих інших (т. зв. полонинців за терміном Коперніцького) як підгрупу лемків.

Дискусія над східною межею галицьких лемків особливо розгорнулася в 30-их роках, з участю етнографів та мовознавців.²⁷

В 1930 р. Антін Княжинський провів західну межу Бойківщини з Лемківщиною "лінією Ослави по галицькім боці до Волоської й Сільної Тирави" (див. мапа 2) на підставі мовних ознак.²⁸

В 1932 р. Софія Рабіївна визначила приблизну західну межу бойківського діяlectу вздовж р. Солинки (див. мапа 2), знов на основі мовних рис, але вона не дослідила докладніше території на захід від Солинки.²⁹ Її результати прийняв її учитель Зілинський у своїй мапі українських говорів з 1933 р.³⁰ Пізніше він скорегував цю помилку (див. нижче).

В 1934 р. ще раз визначив мовні межі лемків Йосиф Шемлей на підставі дотеперішніх праць і власних досліджень у 1932 р., особливо в Горлицькому і Ясельському повіті. Він назагал півердив старші розмежування від поляків, а за східну границю прийняв Ославу аж до Сяну і включно з Сяноком (див. мапа 2), в останньому випадку, очевидно, приймаючи лінію Княжинського.³¹

В 1935 р. Здзіслав Штібер на підставі особистих дослідів визначив східну межу галицьких лемків на основі трьох ізоглос: постійного

26. Adam Fischer, *Rusini. Zarys etnograficzny Rusi*. Львів-Варшава-Краків, 1928, с. 7 і мапка між с. 16 і 17.

27. Деякі матеріали цієї дискусії нам недоступні: S. Leszczycki, "Zarys antropogeograficzny" (лемків), *Wierchy*, 13-ий річник, Краків, 1935, с. 62-88 (з мапкою); Roman Reinfuss, "W sprawie granicy lemkowski-bojkowskiej", *Kurier Literacko-Naukowy*, додаток до газети *Iustrowany Kurier Codzienny*, Краків, 1936; J. Falkowski, "Jeszcze o granicy lemkowski-bojkowskiej", *Kurier L.N.*, 1936, 10; R. Reinfuss, "Problem wschodniego zasięgu etnograficznego Lemkowszczyzny", Komisja Naukowa Badań Ziemi Wschodnich, 1938, 2. *II zjazd sprawozdawczo-naukowy poświęcony środkowym i wschodnim Karpatom polskim w Krakowie*, Варшава, 1938.

28. Антін Княжинський, "Межі Бойківщини", *Літопис Бойківщини*, р. 1, Самбір, 1931, н-р 1, с. 36.

29. Zofia Rabiejowna, "Dialekt Bojków", *Sprawozdania z Czynnościami i Posiedzeniami Polskiej Akademii Umiejętności*, р. 37, Краків, 1932, н-р 6, с. 15-29.

30. Іван Зілинський, *Карта українських говорів з поясненнями*, Праці Українського Наукового Інституту, т. 14, Варшава, 1933, с. 8 і мапа.

31. Józef Szemlę, "Z badań nad gwarą lemkiwską", *Lud Słowiański*, т. III, том. 2, 1934, с. А 162-163 і мапа між с. А 176 і 177 (з списком 158 лемківських сіл і містечок по обох боках Бескиду).

наголосу, вимови початкового *o* без протетичного *e* або *ü* (око, а не *voko* чи *foko*) та ствердіння кінцевих зубних приголосних *-ny*, *-tъ* і *-cъ*. (оген, наказові форми *im* 'їди', *wos* 'візьми' і т. п.). Всі вони збіглися на захід від Ослави і Сянока, доходячи на півдні до верхів'їв Вислоки (див. мапа 2). Ця лінія охоплювала з півдня на північ села Горішній Вислік, Карликів, Бохівку, Збоїська, Просік і Новоселиці.³²

Етнографи Ян Фальковський і Василь Пашицький на підставі дослідів з 1934 р. опублікували в 1935 р. розвідку, в якій вернулись до максимальних східніх меж Лемківщини в дусі Поля і Вагилевича (див. мапа 2). З їх погляду "найбільші різниці між суміжними лемками й бойками виступають в одязі". Тоді як бойкам властиві лайбики з темнобронзового сукна, то в лемків жінки носять замість них керсети з синього сукна аж до гранатового відтінка. Також чоловіки носять замість темнобронзових лайбиків сині, вишивані червоно. Також прикрашування лайбиків мосяжними гудзиками є лемківською рисою. Іншою рисою лемківського одягу є нашивання кольорових стрічок, червоних, синіх, жовтих, білих і мережива на хустках на голову, спідницях і хвартухах. В іншій частині одягу різниця полягає тільки в відмінній назві, а саме: частина одягу, звана в бойків *куртак*, носять у лемків назву *сірак* або *гуня*. В чоловічому одязі крім лайбиків з синього сукна головна різниця полягає в уживанні лемками *чугані*, незнаної в бойків". Крім того Фальковський і Пашицький спостерігали різниці в архітектурі хиж і церков: "В деяких селах по лемківському боці частина хижі мальювана не тільки червоно з білими пасмами в місці щілин між балками стіни, але також господарська частина часто мальювана жовто з білими пасмами, а вікна облямовані синю. У бойків у граничній смузі дерево в господарській частині залишене в природному кольорі або побілене. У пограничних лемків значно частіше виступає шпихлір (сипанець), який у бойків є також де-не-де, але як зовсім новий елемент і дещо відмінної будови". "Майже у всіх селах пограничої лемківської смуги від Сяну/на захід/, а навіть далі за Сян /на схід/ знаходяться церкви в формі костелів, типові для лемківського обширу"³³ (тобто подібні до польських чи словацьких верховинських костелів).

32. Zdzisław Stieber, "Wschodnia granica Lemków", *Sprawozdania z Czynnościami i Posiedzeniami PAU*, t. 40, Kraków, 1935, n-p 8, s. 246-249 (з мапкою); те ж по-французьки – "La frontière orientale des Lemki", *Bulletin International de l'Academie Polonaise des Sciences et des Lettres*, Kraków, 1936, n-p 7-10, с. 232-236.

33. Jan Falkowski, Bazyli Pasznycki, *Na pograniczu lemkowski-bojkowskim*. Prace etnograficzne n-p 2, Wydawnictwo Towarzystwa Ludoznanowego we Lwowie, Lьвів, 1935, с. 17-18 і малка на с. 11.

Наступного, 1936 р., з'явилось нове, краще обаргументоване визначення етнографічної східної межі лемків у праці Романа Райнфусса. Він обмежив східний обсяг лемків лінією з південного сходу від верхів'їв Солинки на північний захід до Риманова між Вислоком і Яселькою (див. мапа 2) на підставі одягу. окрім він виділив Шляхтівську Русь, яка перейняла одяг польських верховинців з околиць Щавниці. Райнфусс наперед відділив лемків від долинян на підставі рис одягу останніх, в якому переважає полотно — що виникає з хліборобського типу господарства долинян (проти переваги вовни у лемків і бойків у зв'язку з вівчарським господарством) — і в якому сильні польські (малопольські) впливи. Ця лінія йде на південь від сіл Синява, Сенькова Воля, Буківсько, Мокре, Чашин і Березівець (в останніх двох селах уже були лемківсько-бойківські впливи). Фізично тут відмежувало лемків від долинян лісисте угір'я Буковиці. Різниці в одязі між лемками і бойками Райнфусс зіставив в ось-такій таблиці:

	Лемки	Бойки
	Чоловічий одяг	
Сорочка	Коротка, все впщена в штані (зимові <i>холоцини</i> або літні <i>наговки</i>), часом застібнута ззаду	Довша, все застібнута під шию, літом випущена на штани
Лайбик	Синій з купованого сукна і бронзовий домотканий	Виключно домотканий бронзовий, але в двох різновидах щодо крою
Сердак	Коротка куртка з бронзової саморобної тканини, ззаду тричі розрізана	Незнаний
Сірак	Незнаний	Довгий по коліна бронзовий плащ зі скрилами (складками) по боках
Чуга	Дрібні різниці тільки в прикрашуванні коміра і в довжині	
Солом'янний капелюх	Малий, овальний з крисами, піднятими вгору	Великий з широкими плоскими або нахиленими вниз крисами
	Жіночий одяг	
Керестка	З купованих матеріалів, загальне ношення	Рідко вживана
Лайбик	Синій з купованого сукна, рідше з бронзової саморобної тканини	Виключно з бронзової тканини

Спідниця	Виключно з кольорового купованого матеріалу, прикрашувана кольоровими стрічками	З саморобного білого полотна
Запаска	Виключно з кольорового купованого матеріалу, прикрашуваного кольоровими стрічками	З саморобного білого полотна
Фарбанка	Незнана на корінній Лемківщині	Тепла вовняна спідниця на полотняній основі, загаль но вживана на західному суміжжі (в околицях Балигороду)
Сірак	Незнаний	Довгий домотканий плащ, ношений на півден від Ветлинської Полонини
Приятелька (футро)	Незнана	Плащ з купованого матеріалу, ношений на західному суміжжі
Кашабайка	Незнана	Коротка куртка з купованого матеріалу, ношена на західному суміжжі
Сердак	Як у чоловіків	Незнаний

Природною границею лемків і бойків, так відрізняючи щодо одягу, є гірський хребет Великий Діл між річками Ославою і Гочівкою.³⁴

Підсумком усіх цих дискусій про відмежування лемків від бойків була стаття Івана Зілинського з 1938 р. Він скорегував одну з найбільш прикметних ізоглос лемківського говору. Згідно з його дослідженнями послідовний нерухомий наголос ішов шляхом з Риманова на Яслиська (через села Дошно, Королик Волоський, Дальову, Тиляву, Зиндранову і Барвінок) між річками Вислоком і Яселкою, з вигином на захід у верхів'я Яселки (див. мапа 2).³⁵ Таким чином Зілинський знов потвердив загальнікові спостереження

34. Roman Reinfuss, "Etnograficzne granice Lemkowszczyzny", *Ziemia*, p. 26. Варшава, 1936, н-р 10-11, с. 248, 252-253.

35. Зілинський, "Питання" ..., с. А 92. Числа на мапі означають осі 1: місцевості: 1. Остурня; 2. Липник Великий; 3. Фільварок; 4. Камника; 5. Літманова; 6. Біла Вода; 7. Чорна Вода; 8. Явірки; 9. Шляхтова; 10. Орябина; 11. Кремпах; 12. Мнишик; 13. Судин; 14. Старина; 15. Легнива; 16. Орлів; 17. Уяк; 18. Матисова; 19. Жегестія; 20. Злоцьке; 21. Зубрик; 22. Верхній /Верхомля/ Велика; 23. Верхній Мала; 24. Криниця; 25. Мочначка Нижня; 26. Мочначка Вишня; 27. Розтока Велика; 28. Нова Весь; 29. Злотне; 30. Розтока Мала; 31. Барновени; 32. Чачів; 33. Матієва /Маньова/; 34. Лабова; 35. Котів; 36. Королівна /Крільова/ Руська; 37. Богуша; 38. Біншарева /Боршальова, Болцарова/;

Левицького, Зубрицького, Торонського, Конерніцького і Калужняцького про те, що справжні, типові лемки сягають тільки до Ясельки або Вислока, цебто приблизно до давнього пограничного пралісу, що відділяв Польщу від Галичини. Зілинський оспорив точність двох інших Штіберових ізоглос: лінії ствердіння кінцевих *-нь*, *-ть*, *-сь* і лінії

39. Фльоринка; 40. Вавка; 41. Брунари Нижні; 42. Брунари Вишні; 43. Яшкова / Яськова /; 44. Чорна; 45. Снітниця; 46. Чертіжне; 47. Берест; 48. Поляни; 49. Кам'янка; 50. Угрин; 51. Шашник; 52. Мінин; 53. Ястрябик / Астрябик /; 54. Лелюхів; 55. Войкова; 56. Крижівка; 57. Перунка; 58. Чирна; 59. Лосс; 60. Банища; 61. Ізби; 62. Білична; 63. Висова; 64. Ріпки; 65. Ганчова; 66. Ставища; 67. Климківка; 68. Лосс / Горлицьке /; 69. Шимбарт; 70. Білянка; 71. Ріхвалд; 72. Роніца Руська; 73. Машин Мала; 74. Манина Велика; 75. Розділля; 76. Боднарка; 77. Цеклін; 78. Воля Цеклінська; 79. Фолнощ; 80. Бортнє; 81. Баниця; 82. Пантна; 83. Маластів; 84. Лищини; 85. Новиця; 86. Присліп; 87. Верхнє; 88. Гладишів; 89. Смерековець; 90. Скірніе; 91. Регетів Нижній; 92. Регетів Вишній; 93. Конечна; 94. Ждиня; 95. Ясінка; 96. Крива; 97. Воловець; 98. Радошина; 99. Граб; 100. Ожинна; 101. Розстаніє; 102. Чорнє; 103. Святкова; 104. Клонітиця; 105. Перегримка; 106. Мрокова; 107. Березова; 108. Скальник; 109. Кути; 110. Дошиця; 111. Краминка; 112. Мискова; 113. Івля; 114. Гирона / Горона /; 115. Поляни; 116. Жидівське; 117. Тиханя; 118. Вільховець; 119. Вільшня; 120. Смеречне; 121. Мішана; 122. Терстяна; 123. Тирава / Тильова, Тельова /; 124. Баршюк; 125. Зандранова; 126. Завадка Риманівська; 127. Дальова; 128. Шкізри; 129. Королик / Кролик / Волоський; 130. Камінка; 131. Балутянка; 132. Дошино; 133. Вілька; 134. Посада Горішня; 135. Ляджин; 136. Вороблик Королівський; 137. Вороблик Шляхетський; 138. Мильча; 139. Босько; 140. Синяка / Синя /; 141. Тернавка; 142. Вислючок; 143. Одрихова; 144. Пулави / Пояли /; 145. Воля Сенькова; 146. Новосяльни; 147. Дубрівка; 148. Чертіж; 149. Костарівій; 150. Тренча; 151. Вільхівій; 152. Тирява Сільна; 153. Тирява Волоська; 154. Липовець; 155. Черемха; 156. Поляни Суровичин; 157. Воля Нижні; 158. Воля Вишні; 159. Рудавка Яслинська; 160. Яселько; 161. Суровиня / Соровиня /; 162. Дарів; 163. Вислік Нижній; 164. Вислік Вишній; 165. Карликів; 166. Полонина; 167. Петрова Воля; 168. Токарів; 169. Кам'янє; 170. Бедлівка / Бохівка /; 171. Збоїська; 172. Прусік; 173. Сянічок; 174. Половці; 175. Сторожі; 176. Загутиня; 177. Морохів; 178. Завадка Морохівська; 179. Мокре; 180. Загір'я; 181. Великополе; 182. Височани; 183. Куляніє; 184. Каньничи; 185. Щавне; 186. Туринсько; 187. Репідъ / Репель /; 188. Явірник; 189. Чистогорб / Горб /; 190. Команча; 191. Дошиця; 192. Радошина; 193. Ославиця; 194. Мінік; 195. Смільниця; 196. Луців; 197. Зубенсько; 198. Води Мигова; 199. Манін; 200. Бальнишів; 201. Солинка; 202. Бистре; 203. Суковате; 204. Гучині; 205. Рыбе; 206. Колениці; 207. Яблінки; 208. Габківці; 209. Тісна; 210. Лішна; 211. Присині; 212. Криве коло Тісної; 213. Поляника; 214. Солина; 215. Боберка; 216. Мічківці; 217. Угерії; 218. Любізва; 219. Голівчин; 220. Рябе коло Устрік; 221. Ганівка; 222. Плоске; 223. Коросно / Коростенко /; 224. Волосате; 225. Устрікі Горішні; 226. Береги Горішні; 227. Насине; 228. Діверник; 229. Смільник; 230. Ступосяни; 231. Царинське; 232. Локоть; 233. Затварниця; 235. Криве; 236. Творицьне; 237. Студене; 238. Сакічник; 239. Райське; 240. Терка; 241. Завіх; 242. Вовковия; 243. Горянка; 244. Бережниця Вишні; 245. Жерниця Вишні; 246. Жерниця Нижні; 247. Жерденка; 248. Мхава; 249. Лукове; 250. Гузелі; 251. Гічва; 252. Середнє Село; 253. Стежниця; 254. Радева; 255. Тискова; 256. Лопинка; 257. Малинівка; 258. Яблониця Польська; 259. Чорноріки; 260. Ванівка; 261. Ріпки; 262. Петроша Воля; 263. Онарівка; 264. Бонарівка; 265. Красна; 266. Близнянка; 267. Гвоздянка; 268. Якуб'яні; 269. Годемарк / Гондермарк /; 270. Ториски; 271. Понроch / Подироch /; 272. Чирч; 273. Ястряб; 274.

вимови чистого початкового *o*, даючи приклади явищ суперечних цим ізоглосам на заході і сході.³⁶ Це тим більше підкреслює важливість наголосової ізоглоси як провідної для визначення східної границі чистих лемків або границі поділу Лемківщини на західну (типову) і східну (нетипову).

Стаття Зілинського містила в собі також великий список лемківських сіл у числі 320, переважно з галицької Лемківщини.

Детальне уявлення про північну Лемківщину дає етнографічна карта Галичини за станом на 1 січня 1939 р., видана Володимиром Кубійовичем у 1953 р. (див. мапа 4).³⁷ Вона зокрема придатна для наочної перевірки лемківсько-польської межі.

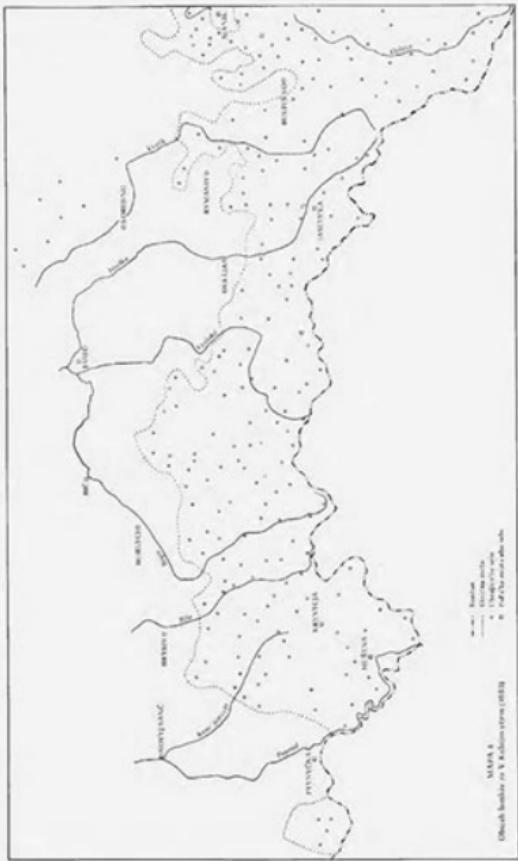
У 1982 р. появилась праця Маріяна Бендзи про перемиську православну єпархію в рр. 1596-1681, в якій знаходиться цінна мапа цієї єпархії в XVII ст. з зазначеними парохіями і причетними до них селами на західній периферії єпархії.³⁸ Завдяки цій мапі можемо ствердити, що в XVII ст. лемки сягали дещо далі на північ, під міста Новий Санч, Грибів, Горлиці, Біч і Ясло. На середній Лемківщині північною границею з поляками була приблизно р. Ропа. Правда, вже тоді існував, як можна догадуватись із мапи, польський клин між Вислокою і Вислаком, з містечками Змігуродом, Дуклею і Коросном, але на схід від Коросна тягнулися безперервно православні села з півдня на північ уздовж Вислока, отже зв'язок суцільної Лемківщини з замішанцями ще не був розірваний. Мапа Бендзи показує також, що вже в XVII ст. Шляхтівська Русь була відірвана від решти галицьких лемків (див. мапа 5).

Київ; 275. Львів /Лівів/; 276. Мальшів; 277. Снаків /Знаків/; 278. Курів /Курова/; 279. Луково; 280. Кружльова; 281. Фричка; 282. Циголка /Цигелка/; 283. Петрова; 284. Тваріжківці; 285. Комлоша; 286. Бехерів; 287. Варадка; 288. Орлик /Орлик/; 289. Орлик Нижній; 290. Мирошів Нижній; 291. Кечкінці; 292. Вапеник; 293. Кружльова; 294. Свидник; 295. Чорна /Чорнє/; 296. Бодружал; 297. Гавай; 298. Суха; 299. Чертижне; 300. Габура; 301. Каленів /Каленово/; 302. Борів; 303. Межилабрій; 304. Рокитівці; 305. Красний Брід; 306. Нягів /Нягово/; 307. Чабалівці; 308. Стерківці /Штерківці/; 309. Волинці; 310. Чабинці; 311. Олька; 312. Поруба Руська; 313. Радвань; 314. Машківці; 315. Збінне; 316. Вирава; 317. Вілаги; 318. Гостовинці; 319. Звала; 320. Смільник.

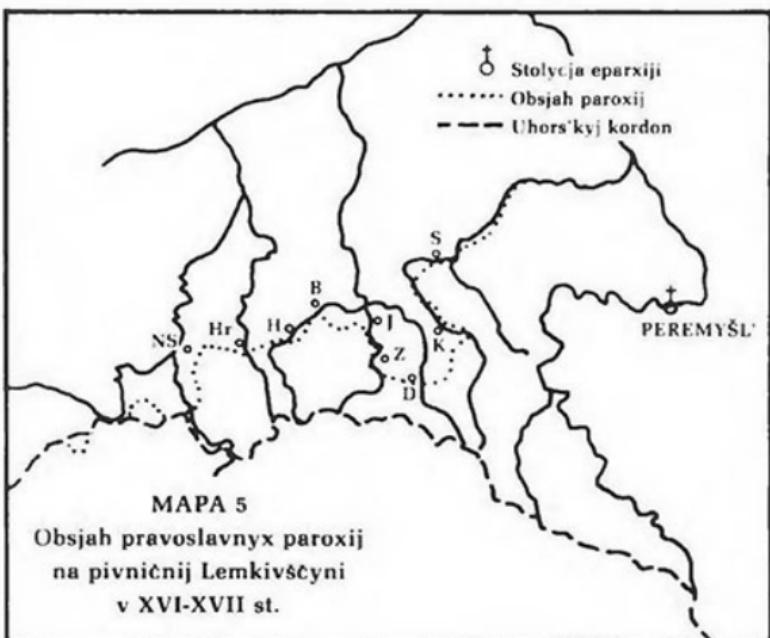
36. Там же, с. А 94.

37. Володимир Кубійович, *Етнічні групи Південно-західної України /Галичини/* за 1.1.1939 р., ч. I, *Етнографічна карта Південно-західної України /Галичини/*. Записки НТШ, и. 160, Лондон ... 1953. Друга, описова частина вийшла в 1984 р., і вже не могла бути використана в цій праці.

38. Marian Benda, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596-1681. Studium historyczno-katolickie*, Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Варшава, 1982, с. 103. Пояснення скорочено на мапі: NS-Новий Санч, H-Грибів, H-Горлиці, B-Біч, J-Ясло, Z-Змігурод, D-Дукля, K-Коросно, S-Стрижів.

Mapa 4
Ubach River basin network (1988)

*

Якщо на північ від Бескиду головну трудність становило відмежування лемків від інших українців, але не від неукраїнців, на півдні головною проблемою була міжнаціональна границя, незвичайно пошарпана в порівнянні з досить простою українсько-польською в галицькій Лемківщині. Додатковою трудністю, незнаною на півночі, є розходження між мовним і релігійним критерієм на півдні. Територія "руської віри" продовжується там далеко ще на такі землі, де руську (українську) мову замінила словацька або угорська.

Добру орієнтацію про давній обсяг русинів на східній Словаччині дає вже землепис угорського королівства Карла Готтліба фон Віндіша з 1780 р.³⁹, де можна знайти інформацію про те, в яких селах були "грецькі" (тобто грекокатолицькі) парохії. Цю інформацію переносимо на нашу mapu 6. Дані фон Віндіша дуже скрутні для північного

39. Karl Gottlieb von Windisch, *Geographie des Königreichs Ungarn*, ч. 2, Пресебург (Братислава), 1780, с. 8-102.

Спишу. В інших місцях, де вони повніші, видно значну збіжність грекокатолицького заселення в 1780 р. і руського населення в ХХ ст. (див. нижче) на Спиши і в Шариші, натомість у Земплині руське населення в ХХ ст. зредукувалось до острівців на півдні, тоді як грекокатолицьке в 1780 р. становило там ще досить сильну домішку, як видно з мапи 6. В усякому разі дані фон Віндіша є набагато кращою інформацією про етнічний стан на південній Лемківщині ніж та, яку давали автори різних описів і мап з першої половини XIX ст.

У 1808 р. Ян Ліпський видав недоступну нам мапу угорського королівства, яка подавала обсяг різних націй королівства.⁴⁰ У 1829 р. повторив її в зменшенні Йоан Чапльовіч. Його схематична границя між русинами і словаками веде від галицького кордону на південний схід через верхів'я Топлі, на північ від Бардієва і на південь захід від

40. Ми могли тільки користатись списком місцевостей, виланим у доповненні до мапи: Johannes Lipszky, *Repertorium locorum obiectorumque in XII tabulis mappae regnum Hungariae, Sclavoniae, Croatiae et confiniorum militarium Magni item Principatus Transylvaniae occurrentium*, Будин, 1808.

Зборова, далі в південному напрямку під Ганушівці, там звертає на схід, вилишаючи великий клин словацькій "сотакерії" в околицях Ганушівців, Стропкова, Гуменного і Синни (але ці сотаки означені руською барвою), потім повертає на захід і на південь від Ганушівців звертає в південному напрямку, залишаючи по руському боці Михайлівці, а по словацькому Требишів, і там, на схід від Требишова повертає на схід, перетворюючись у русько-угорську границю⁴¹ (див. мапа 7).

В 1828 р. росіянин Володимир Броневський видав опис своєї подорожі 1810 р. з Тріесту до Петербургу, м. ін. через Угорщину. Він стверджував, що "від Мішкольца (Мишковця) до границь Польщі села і міста по більшій частині населені руснаками".⁴² Він їхав через Кошиці, Пряшів і Бардів на північ. Михайло Грушевський, який звернув увагу на цю звістку Броневського, застерігав, що "тут може бути і перебільшення".⁴³ Дійсно, дані фон Віндіша з 1780 р. показують, що навіть, якщо під руснаками Броневського розуміти грекокатоликів, їдучи з Мішкольца на північ, тобто вздовж Горнаду і Ториси, Броневський мусів зустрічати більше римокатолицьких і протестантських ніж грекокатолицьких сіл, окрім земель на північ від Ториси. Зокрема Броневський їхав з Кошиць через села Розганівці, Кичерські Пекляни і Червеницю (тверджачи, що "до самої Червениці (...) всі місця носили руські назви"), але з більш вірогідного джерела, опису Угорщини фон Тіле, виданого незадовго після появи книжки Броневського (див. нижче), знаємо, що всі ті села були словацькі, а релігійно римокатолицькі і протестантські.⁴⁴ Ще дивніші речі Броневський оповідав далі: "Дальше почали зустрічатись імена манджурські, китайські, німецькі, так що деяких і не вимовиш" (!). Це до решти дискредитує вартість його розповіді, мабуть, розрахованої на викликання сенсації в російській публіці, яка тоді ще майже нічого не знала про русинів Угорщини.

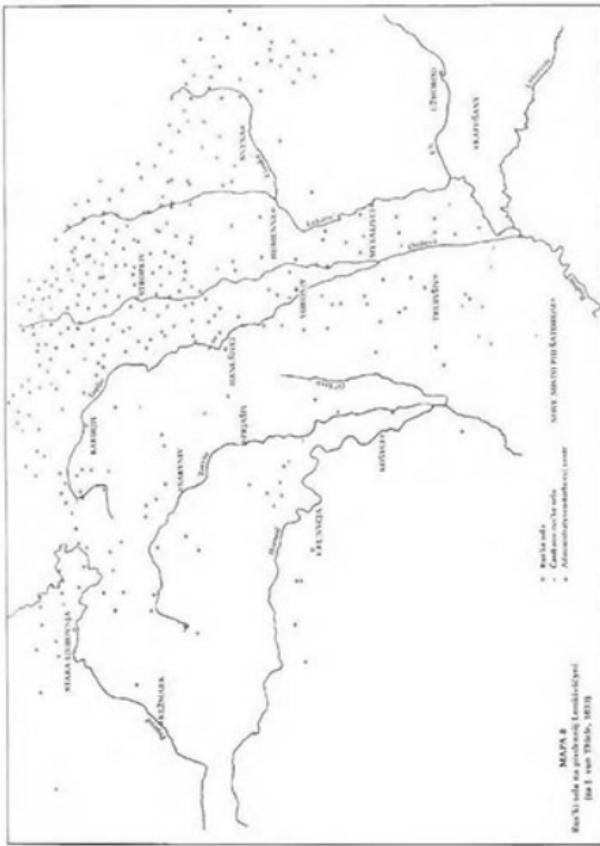
Згаданий фон Тіле дав точний і вірогідний образ обсягу русинів у своїй географії Угорщини, виданій посмертно в 1833 р., який пере-

41. Johann von Csaplovics, *Gemälde von Ungern*, ч. I, Пешт. 1829, мапа "Ethnographische Karte des Königreichs Ungarn".

42. Владимир Б. Броневский. Путешествие от Триеста до С.-Петербурга в 1810 г., Москва, 1828, т. I, с. 192, цитоване за: Владимир И. Ламанский, *О славянах в Малой Азии, в Африке и в Испании*, Петербург, 1859, додаток, с. 57.

43. Грушевський, т. I, с. 221.

44. J.C. von Thiele, *Das Königreich Ungarn. Ein topographisch-historisch-statistisches Kundgemälde, das Ganze dieses Landes in mehr als 12 400 Artikeln umfassend, nach offiziellen, von den ländlichen Behörden eingesandten Daten und andern authentischen Quellen*, т. III, Кошиці, 1833, с. 210 (Rozgany), 51 (Peklin), 66 (Vörös Alma).

носимо на мапу 8. На відміну від свого попередника фон Віндіша, фон Тіле дає інформації не тільки про релігію, а і про національність окремих місцевостей. Його дані для Спишу і Шариша також дуже близькі до етнічних мап з ХХ ст. (див. нижче), що вказує на стабільність тамтешніх етнічних відносин. Але в Земплині фон Тіле, подібно як раніше фон Віндіш, подає значно сильнішу руську стихію на півдні, ніж це вказують дані з ХХ ст.

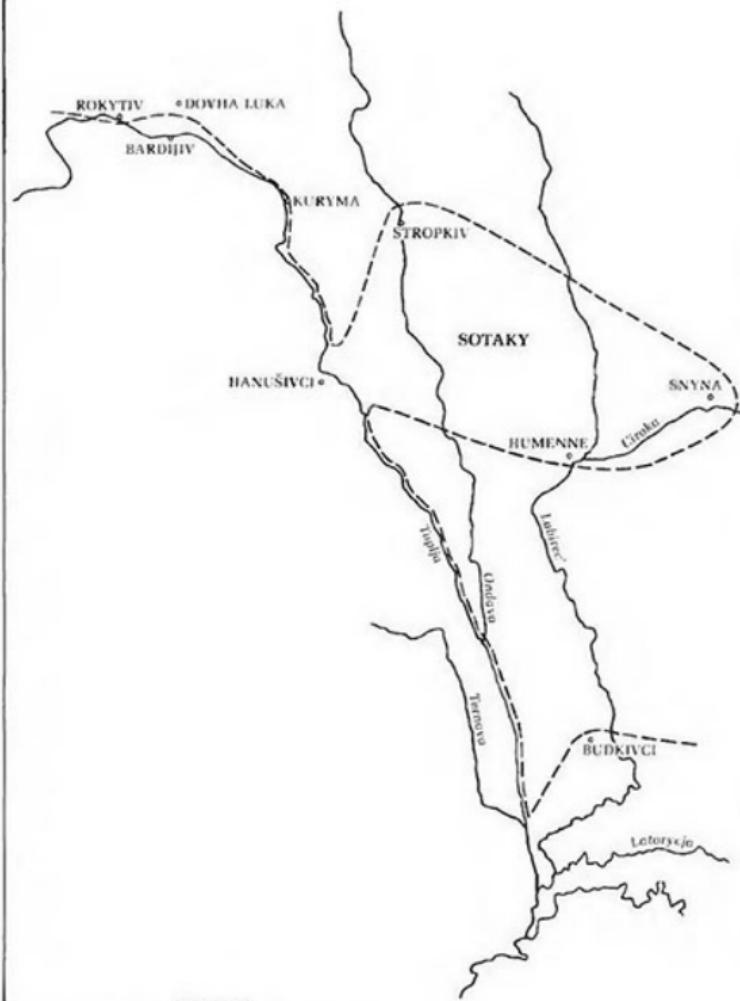
Згадана вже мапа Гросс-Гоффінгера з 1834 р.⁴⁵ подала дуже схематичний обсяг русинів в Угорщині. Границя русинів зі словаками йде на цій мапі приблизно від Тилицького переходу на схід, обмежуючи від півночі Бардів, а на північний схід від Бардієва повертаючи на південний схід, більш менш уздовж Топлі до пункту на половині дороги з Кошиць до Ужгороду, де руська територія кінчается, а починається угорська (мапа 1 а).

Більш точних визначень можна було б сподіватись від уродженця східньої Словаччини, Павла Шафаріка. Але й він у цитованій уже праці з 1842 р. подав тільки схематичний обсяг руської мовної границі на східній Словаччині. Згідно з ним вона прямувала з Галичини, "переходячи до Угорщини річищем Топлі через Рокитів до Довгої Луки під Бардієвом; звідти на південь через Куриму аж в околиці Ганушівців над Топлею; звідти загинається на північ і обходить Стропків, Снину та Гуменне, цебто поселення так званих сотаків, доходячи назад до Топлі під Ганушівцями; звідти спускається на південь руслом Топлі та Ондави аж до устя Тернави; звідти біжить на схід над Будківцями, через Мукачево" і т. д.⁴⁶ (див. проекція даних Шафаріка на нашій мапі 9). Назагал ця границя є в згоді з Ліпським-Чапльовічесм.

Яків Головацький у 1843 р. подав інше уточнення границь Ліпського-Чапльовіча: "Трудніше подати границю руського населення на Угорщині /ніж в Галичині/, бо тут русини в деяких сторонах велими перемішані з волохами, угорцями і словаками, а часто живуть поруч і в однім селі. В цьому відношенні мусимо задовільнитись мапою в праці Чапльовіча *Gemälde von Ungern* з 1829 р., хоч у ній не знаходимо докладного означення національних границь; тому я мусів у ній собі то тут, то там дещо виправити на підставі результатів свого власного дослідження". Далі Головацький дас свою версію границі,

45. *Historisch-statistischer Umriss von der österreichischen Monarchie*, вилесна на кінці мапа.

46. Šafárik, с. 32-33.

MAPA 9

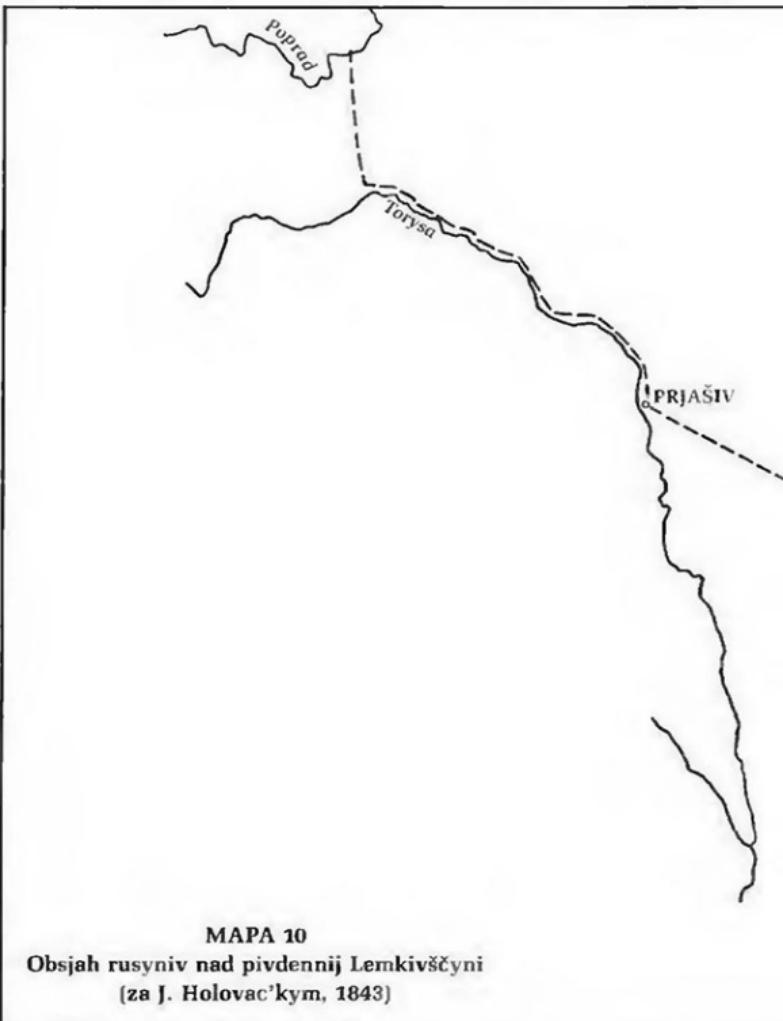
Obsjah rus'koji movy na pvidennij Lemkivščyni
(za P. Šafarik'om, 1842)

ведучи її зі сходу: "річкою Латорицею до Капушан, на північ попри Михайлівці, звідти на Пряшів та річкою Торисою до долини Попраду на північ. Я накреслив цю границю так, що в ось так визначеній області русини живуть або виключно, або в набагато більшій кількості, хоч цілі окремі села з руськими мешканцями або принаймні зі сповідувачами руського обряду розорошені вздовж Тиси і Горнаду аж до устя останньої річки / в Тису коло Мішкольцу/, а звідти аж до Татр. Поза тим русини живуть ще у жупах Шариській, Абівській, Турянській, в частині Боршодської, Гемерської і Сабольцької; але ці русини (*oroszok*) сьогодні говорять у Боршодській, Сабольцькій, Гемерській і в південній половині Абівської жупи по-угорськи (зберігши тільки слов'янську літургію), а в Земплинській, Шариській, Спиській і в північній половині Абівської жупи по-словацьки шариським наріччям, так що тільки чотири східні жупи /Ужанска, Угоцька, Березька і Мармароська/ і *крайняни* /мешканці північної гористої частини Земплинської жупи/ сяк-так зберегли малоруське наріччя. Таким чином руський народ майже виключно займає жупи Мармароську, Березьку, Угоцьку і Ужанську, а в Земплинській і Шариській жупі тільки північні частини"⁴⁷ (див. наша проекція даних Головацького на мапі 10).

Пересунення західнього обсягу русинів над горішню Торису відповідало приблизно реаліям вірогідних джерел — від фон Віндіша по етнографію ХХ ст. Інформації Головацького про збереження руської мови були явно неточні — він не зінав про її вживання також у Шариші і Спиші або брав лемківський говор з багатьма словацькими впливами за словацьку мову. Оскільки на півночі він був щедріший для русинів від своїх попередників, на півдні він зменшив руський обсяг до Лабірця замість Ондави.

В 1849 р. під час революції і війни з угорцями, коли національні питання в Австрії розпаласяло до білого, вийшла мапа національностей і мов Австрійської імперії Р. Фреліха. Українсько-словацька мовна границя тут досить подібна до даних Ліпського, Чапловіча і Шафаріка, з тим тільки, що сottaцький клин тут значно поширений (див. мапа 11). Від Мушини по галицькому боці границя йде на південний схід поміж Бардієвом і Зборовом, Дубиною (над Топлею) і

47. Holovacký, с. 39-40. Опис русько-словацької межі повторив за Головацьким Ізмаїл Срезневский, "Русь Угорская. Отрывок из опыта географии русского языка". *Вестник Императорского географического общества*, ч. 4, Петербург, 1852 (доповіль з 1851 р.), с. 7.

MAPA 10
Obsjah rusyniv nad pvidennij Lemkivščyni
(za J. Holovac'kym, 1843)

KRAJN JANY

Lobirec

MYXALIVCI

o KAPUŠANY

Latorycja

MAPA 11
Obsjah rusyniv za R.A. Fröhlich-om (1849)

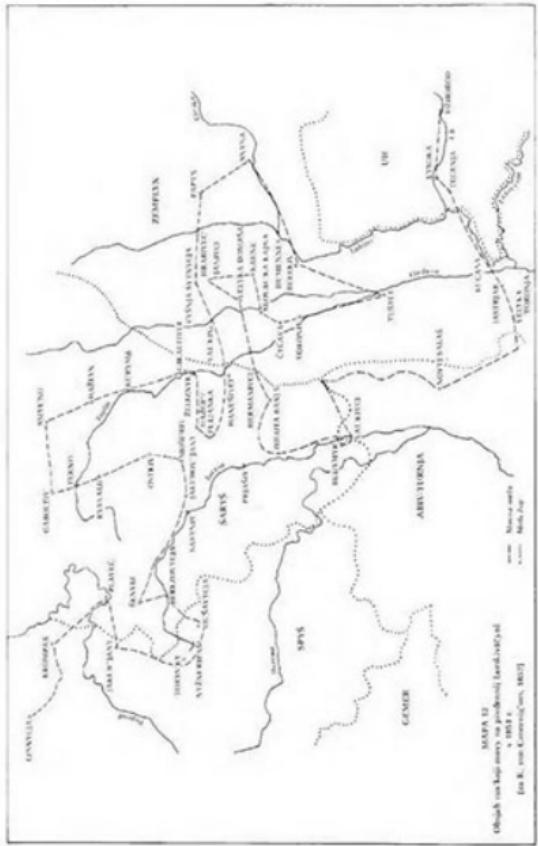

Орликом, Куримою (над Топлею) і Свидником, Стропковом і Гочею, Ганківцями і Грабівцем (обидва над Лабірцем), звідти на південь між Гуменним і Сниною, на схід від Камениці (над Цірою), назад на захід на південь від Старого (над Лабірцем) до Ондави на південь від Поши і далі вниз Ондави аж до зіткнення з угорським масивом над Угом. Помітним відходом від даних узгаданих попередників є Снина, яка знаходиться у Фреліха на мовно руській території.⁴⁸

В 1851 р. проведено в Австрії перепис населення, якого дані високо цінив за об'єктивність Степан Томашівський.⁴⁹ Висліди цього

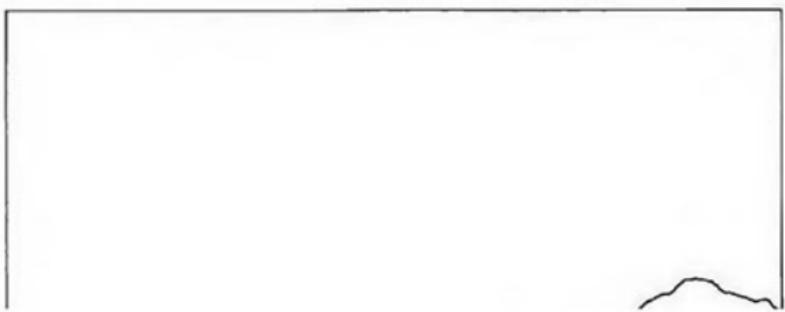
48. R.A. Fröhlich, *Neueste National- und Sprachenkarte des österreichischen Kaiserstaates* (другий заголовок: *Historisch-ethnographisch-statistische Erläuterungen zur neuesten National- und Sprachenkarte des österreichischen Kaiserstaates*), Відень, 1849, мапа.

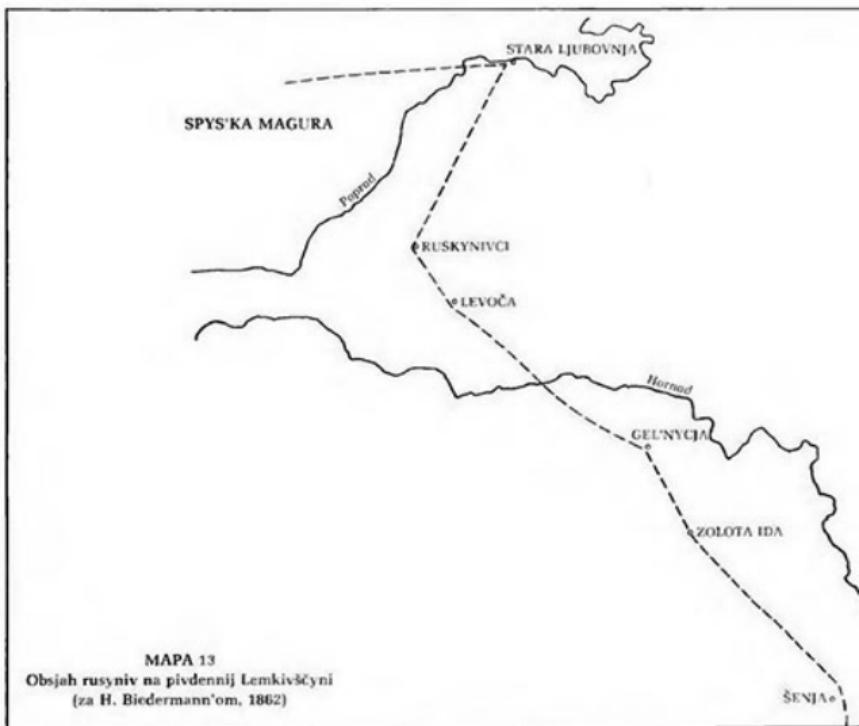
49. Степан Томашівський, "Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Руси тепер і давніше", *Записки НГШ*, т. 67, 1905, с. 17 другої нумерації.

MAPA 12
Redes de carreteras romanas en la península ibérica
a 1:650.000
Fot. E. con Corrección, 1987

перепису щодо національних відносин представив Карль фон Церніг у 1857 р. Його мапа відсутня в доступному нам примірнику його книжки, отже мусимо обмежитись перекладом його опису словацько-руської мовної границі і нашим власним перенесенням її на мапу 12: "Словацько-руська границя починається за Лесницею / Але в мові магурських словаків помітний руський вплив — Примітка Церніга/ і тягнеться кількома вигинами через Кромпах до Плавча над Попрадом, завертає разом з руським виступом коло Якуб'ян назад до границі між Спиською і Шариською жупами, охоплює у Спиській жупі також руські місцевості Ториськи, Нижні Ріпаши, Попроч і Ольшавицю, звідти біжить на північ з багатьма закрутами через Березовицю до Шенвізу, потім завертає на лівому березі Ториси знов на південний схід аж до словацько-руських Якубов'ян і звідти підіймається на північ через Мошурів, Осиків, Рихвальд до Тернова над Топлею. На лівому березі Топлі врізується ще словацький клин на північ аж до Габолтова і Смильна і південний схід до Гажлина, Курими, Гіральтівців і Желізника. Після західного вгину до словацько-руських місцевостей Гашгут і Фулянка мовна границя відступає біля Ганущівців від Топлі, досягає Ондави за руським Вальковом і біжить потойбіч її в північно-східному напрямку через Вишню Ситницю до Грабівця над Лабірцем. Ще по той бік цієї річки сягає клином чисто словацький обшир аж до Папина і до Снини над Цірокою. Біля Берекова границя чисто словацького обширу відступає назад за Лабірцем, йде на південнь довою, вузькою смугою до Тушиць недалеко злиття Ондави і Топлі, підіймається над Топлею знов до Воронова і завертає назад звивистою лінією через Чичаву, Словацьку Кайну, Карне, Янківці в околиці Вишньої Ситниці. Тут відразу звертає на південний захід через Велику Домашу і Германівці аж до Золотої Бані і, зробивши вихил на північ, доходить нижче Пряшева в околиці Ториси, яку переходить у словацько-руському Будимирі, від якої однаке потім відходить коло Вальківців, щоб підійнятись на північний схід /в оригіналі помилково nordwestwärts замість nordostwärts/ до збігу границь трьох жуп, Абівсько-Турнянської, Шариської і Земплинської, звідти вона знов біжить на південнь і досягає з двома більшими ввігнуттями Нового Салашу. Але від Нового Салашу по Ужгород лежить простора область, у якій русини живуть сильно перемішані зі словаками, частково також з угорцями. Північна границя цієї області збігається зі словацько-руською мовою межею поміж Торисою і Лабірцем, а південну границю можна провести через місцевості: Банячку за річкою Роньвою, Велику Тороню по той бік /jenseits,

MAPA 13

Obsjah rusyniv na pivdennij Lemkivščyni
(za H. Biedermann'om, 1862)

тобто дивлячись з центру Угорщини/річки Бодрог, Ястряб недалеко Ондави, Куцани над Лабірцем, Болотні Ремети, Тегеню, Високу і Ужгород над Угом".⁵⁰

Крім того Церніг подав такі руські мовні острови на Спиші і в Шариші: "Сьогодні найдалі на захід висунені:

а) група руських, частково словацько-русських місцевостей у Спиші. Поруч з відірвано положеними Остурнею, Святоюрським і Годермарком простягається суцільний, переважно руський простір, безпосередньо на півночі стикаючись з німецьким мовним островом шахтарів (Gründner) і рудокопів (Metzenscifer), від Завадки до Койшова і до границі Списької жупи з Абівсько-Турнянською.

б) Руські острови і домішки на словацькому обширі знаходяться ще в Шариській жупі в Дячеві, Ренчишеві, Лачнові, в Ряшеві і околицях, від Лукавиці по Тройчани, і над Горнадом від Буяку по Клембарті і Руські Пекляни, в горішній частині Абівсько-Турнянської жупи в Жираві, в смузі від Нижнього Ольчвару до Вишньої Гутки, в районі Чані і Бельжі над Горнадом" і т. д.⁵¹

Виникла таким чином дуже складна границя показує набагато дальший західній і південно-західній обсяг української мови на території, яка нас цікавить, ніж це показували схематичні мапи попередників Церніга: від Списької Магури біля галицьких кордонів до горішньої та долішньої Ториси на півдні.

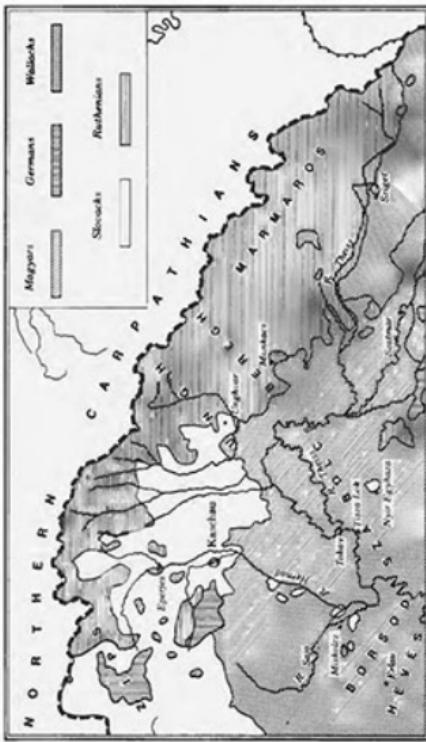
В 1862 р. нове визначення української мовної границі в Угорщині дав у недоступній нам праці Г. І. Бідерманн.⁵² Наводимо його границю за О. Петровим: "Від границі Галичини, Оравської і Списької жуп до північного схилу Магури в сторону Любовні, звідти звертає на південь через Рускинівці і Левочу до Гельницької паралелі, потім прямує на схід через Гельницю, далі на південний схід через Золоту Іду, перетинає вище Шені поштову дорогу з Кошиць на Мішколець, досягає через Гінцу (Göncz) і Товчву (Tolcsva) хребта Підгір'я (Hegy allja), іде вздовж нього до Нового Міста під Шатором (Sátoralja Ujhely)" і т. д.⁵³ Ця схематична границя (див. наша проекція, мапа 13) дуже далеко пересунена на захід у порівнянні з фон Віндішем, фон

50. Karl Freiherr von Czoernig. *Ethnographie der Österreichischen Monarchie*. т. 1, Відень, 1857, с. 45-46.

51. Там же, с. 53.

52. H.I. Biedermann. *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte*. т. 1. Інсбрук, 1862.

53. Алексей Негров, "Заметки по Угорской Руси", *Журнал МНП*, ч. 289, 1892, лютий, с. 443-444.

Map 14

Тіле і фон Цернігом. Зокрема дивно звучить починання руських осель від Орави, тобто на захід від Татр. Виглядає так, що Бідерманн не відрізняв обсягу окремих островів від обсягу суцільних або переважаючих масивів. Але навіть для обсягу окремих островів його дані перебільшені.

Загальну етнографічну мапу Угорського королівства дав Артур Паттерсон у 1869 р.⁵⁴ Обсяг русинів на півночі східної Словаччини виглядає на ній реалістично і близько до даних фон Церніга. Але на південному заході бачимо значне зменшення руської території, яка тут відсунена аж за Ужгород (див. мапа 14). Уже фон Церніг зазначував, що весь цей південний захід аж по Ужгород дуже етично перемішаний. Можливі тут дві причини зміни: 1) асиміляція русинів словаками за час від 1851 до 1869 р., 2) зміна орієнтації або критеріїв етнологічних описів (напр., більше звернення уваги на мову ніж релігію, на етнічне самовизначення ніж мову і релігію, тощо). Виглядає так, що більше тут важили прийняті критерії, бо дані Паттерсона близькі до межі Петрова з 1890 р., який спирається тільки на мові (див. нижче), ігноруючи інші критерії.

В 1874-1876 рр. відвідав угорську Русь професор Одеського університету Олександер Кочубинський, який у 1876 р. опублікував звіт про це. Там знаходимо межу русинів на основі грекокатолицького обряду: "Крайні поселення /галицьких/ лемків на заході переходять Попрад. Дещо на схід від Попраду починається західня границя угорських русинів — біля села Липника. В напрямі на південь вона йде попри міста Гнізла, Кежмарк, Левочу до Горнаду, а потім правим берегом Горнаду до Обишівців і Кошиць. Звідти вона приймає південно-західний напрям, ідучи за течією Бовдви до Мішкольцу", і т. д.⁵⁵ (див. наша проекція, мапа 15). Межа Кочубинського нагадує лінію Бідерманна, а відходить від неї в західному напрямі на півночі і півдні, відступаючи на схід у центрі (між Бовдвою і Горнадом).

В цитованій уже розвідці з 1880 р. А. Добрянський намагався довести, що Спиш належав від часів Володимира Великого до Русі, але властиво без жодних серйозних доказів.⁵⁶ (Див. вище, де наведено скептичну думку Грушевського).

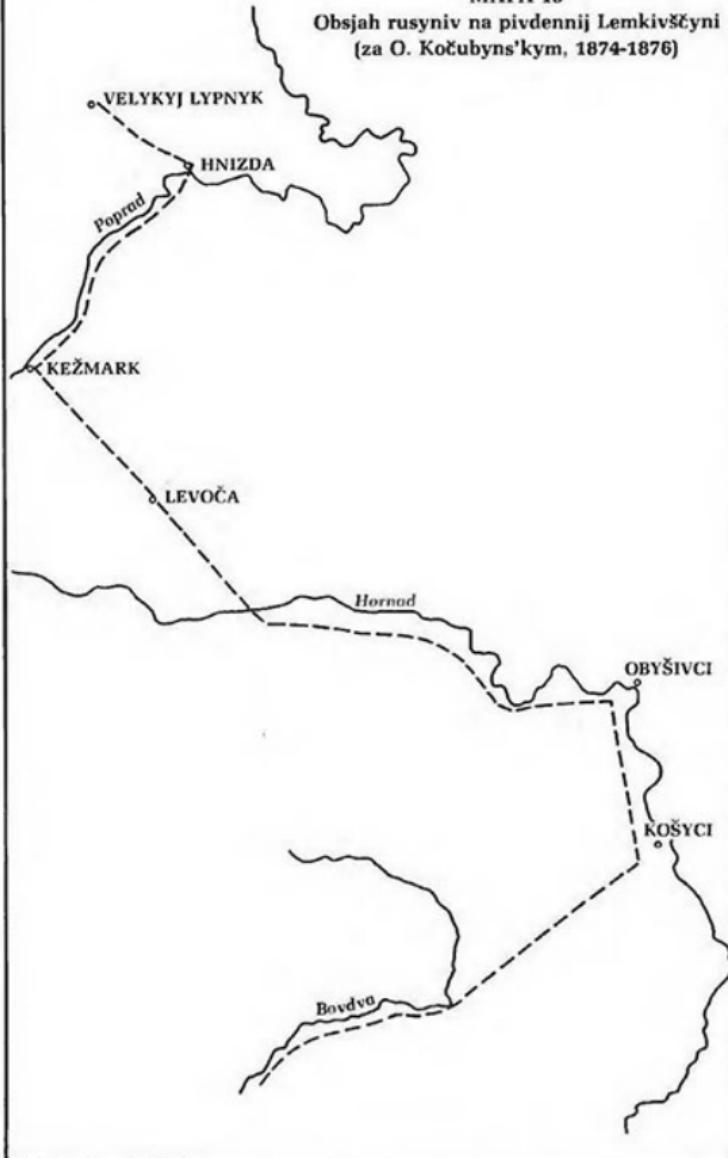
54. Arthur J. Patterson, *The Magyars: Their Country and Institutions*, т. 2, Лондон, 1869, мапа між сс. 42 і 43 "Ethnological map of the Hungarian Kingdom".

55. Олександр Кочубинський, "Заграничний отчет о занятых славянскими народами", *Записки Новороссійского университета*, т. 20, Одеса, 1876, с. 110, 124.

56. Добрянський, с. 139-159. Відгомін подібних теорій можна знайти ще у статті "Лемки" в *Енциклопедії українознавства. Словникової частині*, т. 4, Париж-Нью-

MAPA 15

Obsjah rusyniv na pvidennij Lemkivščyni
(za O. Kočubyns'kym, 1874-1876)

В 1890 р. провів нове дослідження мовної межі угорських русинів Олексій Петров. Він у великий мірі північний дані фон Церніга, а там, де знайшов відхилення, вони були в некористь руської мови, мабуть, унаслідок словакізації за час від 1851 до 1890 р. За його даними руський виступ на південь від Попраду зменшився, сягаючи тільки лінії Якуб'ян-Шанброну і Києва. Він стверджував також зменшення руської мови на схід від Сабинова. Обсяг руської мови у Петрова не доходить до Якуб'ян і йде на схід через руські села Лучину, Городисько і Геральт. Словачський острів над горішньою Ондавою від Стропкова до великої Березниці у фон Церніга тепер побільшився на південь аж до Валькова. Від Грабівця на північ повстив над Лабірцем новий словацький клин до Чабиного. Найбільш різке зменшення руської мовної території Петров знайшов на півдні: на південь від Снини руська мова доходила тільки до Валашківців, а звідти на південний до Ужгороду.⁵⁷

Історичними межами південних лемків з'являвся Грушевський у цитованій уже "Історії України-Русі". У II томі з 1905 р. Грушевський пригадав звістку польсько-угорської хроніки з XIII ст. про граници Польщі за Болеслава Хороброго (пом. у 1025 р.): "Границі поляків кінчалися над берегом Дунаю біля міста Стригома, звідти йшли до міста Ягеру, таким чином підходячи до річки, званої Тисою, закручували біля річки, званою Топлею (Cepla), аж до замку Galis (далі в тексті Salis) і там творили межу між угорцями, русинами і поляками".⁵⁸

Якщо прийняти, що *castrum Salis* ("Соляний Замок") тотожний з *castrum Salis* угорського анонімного літописця з бл. 1200 р., який угорські історики ототожнюють з угор. *Sofóvar*, слов. *Slaná*, нім. *Salzburg* у Шариші на схід від Пряшева (нині частина міста), то місце зіткнення русинів з поляками і угорцями відповідало б сьогоднішньому зіткненню лемків зі словаками в околицях Пряшева. Грушевський підтримав погляди тих істориків, які визнали це місце польсько-угорської хроніки за інтерполяцію поляка з XIII ст., а не за віддзеркалення становища з поч. XI ст. Для нас важливий тут висновок, що південні лемки правдоподібно вже в XIII ст. були там, де їх

Йорк. 1955, с. 1275: "В княжу добу півд. Лемківщина разом з Закарпаттям входила з пол. 10 в. до 1020-их рр. у сферу впливу Кіїв. держави".

57. Петров, "Заметки"..., с. 444-445.

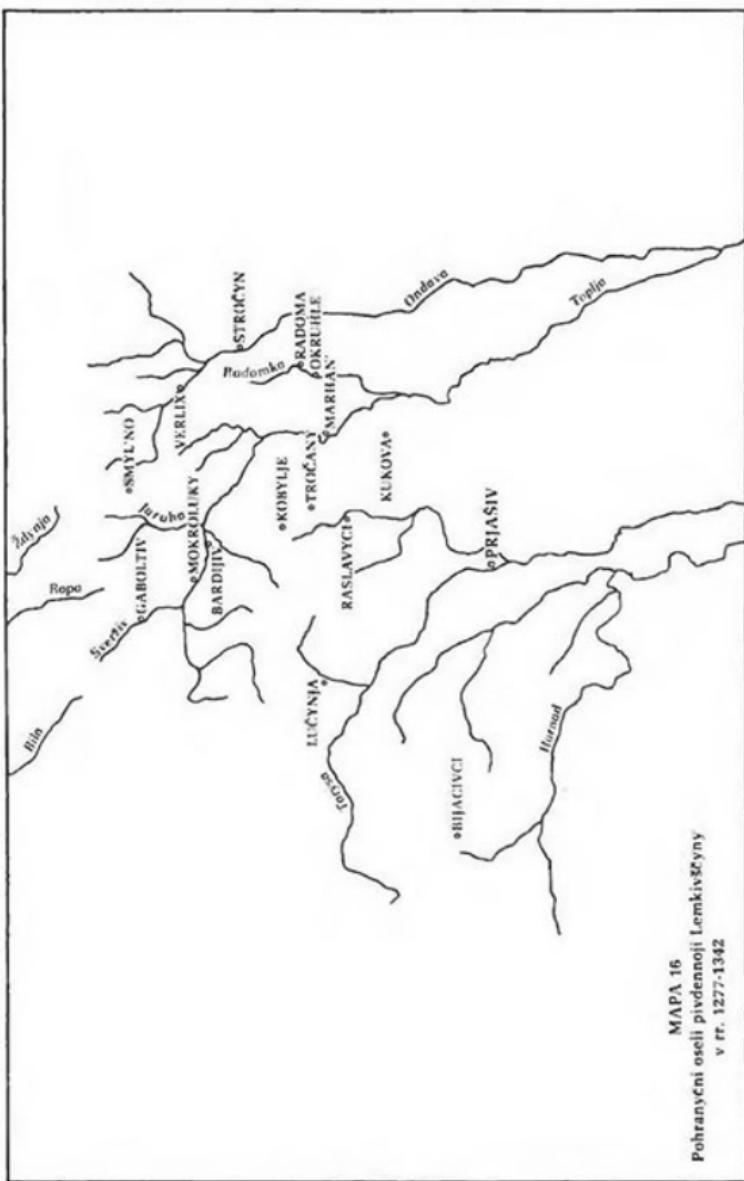
58. Грушевський, т. II, с. 458, 577.

бачимо і сьогодні. Інтерполятор-поляк з XIII ст. міг пересунути згадані польські граници з XI ст. якнайдаліше на південь на засаді польського патріотизму, а угорські відповідно зменшити. Але для меж Руси він не міг мати жодних інших підстав, окрім доступних йому етнографічних реалій його часів.

Грушевський інтерпретував звістку угорсько-польської хроніки як доказ, що Галицькоруська держава сягала по верхню Торису (а також Топлю). На підтвердження того він навів грамоти угорських королів з XIII ст. і першої половини XIV ст., коли ще існувала Галицька держава. У 1277 р. король Володислав угорський півердив надання землі свого батька Степана графові Отто фон Біберштайнові "на всі володіння, тобто села, що біля границь, меж або засік нашого королівства та королівства Польщі і Руси...", котрих "звін вицезгаданому привілії нашого батька за його /Біберштайна/ словами такі були: село Раславиці (Razlauth / Razlauch), а також село св. Трійці /Тройчани?/, село Всіх Святих /Біяціві/, угор. *Mindszent* 'Всіх Святих', село Кобилє (Kobula), село Бардів (Bardfa), Мокролуки (Mokurlang), Габолтів (Guebolt / Gubolt), Маргань (Margan / Murgan), Смильно (Stemella / Szemella) і Радома (Rodamyn / Rodoma)". В 1342 р. король Людовик дозволив банові Мікцові поставити кам'яний замок замість дерев'яного "на одній горі посередині певних його володінь, званих Нове Село (Wyfalu)/мабуть, — Верліх, Орлик, пор. *Orlykuagasa* 'Орликова Поруба' alio nomine Wyfalu, 1357 р.⁵⁹/, Лучиня (*Lythene*), Округле (Karakow) /= Kerekkő 'Округлий Камінь', Строчин (Strathyna) і Кукова /Keukmezew 'Кукове Поле'/, з приналежностями в Шариській жупі в сусістві і суміжжі з границями прилеглих королівств Польщі і Руси", при чому мав він дбати про "оборону границь нашого королівства при установлених границях згаданих королівств Польщі і Руси".⁶⁰ (Див. наша проекція цих даних на mapu 16). Вистачить глянути на розташування цих пограничних осель угорського королівства в 1277-1342 рр., щоб побачити, що крайні з них — Габолтів, Смильно і Верліх (Орлик) — лежали близько природних карпатських кордонів, які сьогодні відділяють Польщу і Чехо-Словаччину, отже ця природна границя була визнана вже й у 1277 р., принаймні між Малопольщою і Шаришем. Згадки про Руське королівство означають тільки, що десь недалеко

59. Branislav Varsik, *Osidlenie Košickej kotliny s osobitým zreteľom na celé východné Slovensko a horné Poťtie*, т. III, Братислава, 1977, с. 339.

60. Грушевський, т. II, с. 458, 459.

MAPA 16
Pohraniční oseli pídennoj Lemkivshchyny
v rr. 1227-1342

починалось і воно — певне на північ від верхів'я басейну Ондави (напроти якого лежить верхів'я басейну Яселки). Вислови "біля границь, меж або засік", "в сусідстві і суміжжі з границями" треба розуміти широко — тут мова про всю пограничну смугу. Отже треба відкинути висновок Грушевського про політичний обсяг Галицької держави до Ториси і Топлі.⁶¹

Деякі висновки можна зробити з самих назв, що виступають у цих документах. Напр., назва *Радома* є старша від назви річки *-Radomki* — над якою це село лежить (старша, бо первісна у відношенні до похідної назви річки). З цього виникає, що мешканці Радоми були першими взагалі поселенцями на території, раніше безлюдній. Жодна з цих рано засвідчених назв не має явно українського характеру. *Razlauch* є східнословашкою назвою *Raclavice*⁶² або польською *Raclawice*, т. т. місце, де поселились нащадки особи, що її ім'я можна вивести від давнього слов'янського *Ratislavъ*. Українська назва мусіла б мати наросток *-ичі*. Назва *Strathyna* (раніше, в 1341 р., засвідчена в більш правильній формі *Strachyna*⁶³) є словацька, походить від порекла людини *Straka* 'Сорока'. Не пізніше 1721 р. навколоїшнє українське населення зукраїнізувало цю назву на *Сорочин*.⁶⁴ Назви *Kobula* і *Rodatym* можуть походити з будь-якої слов'янської мови (від слов'янського *kobyla* і *Radoma* 'Любка', ім'я жінки, з присвійним наростком *-inъ*). Назва *Mokurlang* — польська (див. нижче). Назви *Bardza*, *Wysalu*, *Karakow* і *Keykmezew* — угорські в значенні 'Бардовий Ліс', 'Нове Село', 'Круглий Камінь' і 'Кукове Поле'. Назви *Gueboli* (оселя христоносців уже в 1247 р.⁶⁵), *Szemella* і *Lythene* — німецькі, вже тоді або пізніше перекручені слов'янами або угорцями (ім'я *Gebhard*, сер. верхньонім. *schemel* 'безногий каліка, що підпирається на стільчиках', сер. верх. нім. *liten* 'схили'). Одна назва — неясна (*Margan*). Загальний висновок з цієї аналізи такий, що українці були останніми поселенцями на території, де вже раніше були словаки, поляки, німці і угорці.

61. Критично до цього погляду віднісся, зрештою в дуже несамостійній праці, і О. Ставровський, *Словашко-польсько-українське прикордоння до 18 століття*. Пряшів, 1967, с. 20-21.

62. Varsík, т. III, с. 341.

63. Алексий Петров, *Пределы угорорусской речи в 1773 г. по официальным данным. Исследование и карты*, Петербург, 1911, с. 210; М. Дуйчак, О. Лазорик, "Із спостережень над топонімами з повноголоссям". *Науковий збірник Музею Української Культури в Свіднику*, и-р 7, Пряшів, 1976, с. 511.

64. Varsík, т. I, 1964, с. 125.

Для підтримки своєї тези про приналежність верхів'їв Топлі "часом" до Галицької держави Грушевський покликався також на факт, що цистерси з Копшивниці в Сандомирському воєводстві, які володіли землями над Вислокою і Яселькою, мали також землі над Топлею коло Бардієва.⁶⁵ Дійсно, ці цистерси мали маєтки в Бардієві і околицях у 1247 р.,⁶⁶ але це свідчить лише про проникання поляків на південь від політичних границь Польського королівства (аналогічно до проникання русинів поза політичні кордони Галицької держави), а не про засяг Галицької держави за Бескид. Наведена вище назва *Mokurlang* з 1277 р., з носовим польським звуком, є добрим підтвердженням такого проникання (поль. *Mokry Ług* 'Мокрий Луг').

В III томі своєї історії Грушевський, вивчаючи сліди галицької penetрації за Карпати, навів м. ін. грамоту угорського короля Карла д'Анжу з 1320-их років, яка свідчила про те, що цей король намагався відібрати замок *Machk* (*Magh*), втрачений його попередниками в користь Галичини, десь наприкінці XIII ст. на Закарпатті. З різних обставин виникало, що цей замок знаходився в західній частині угорської Русі, і Грушевський запропонував ототожнити згадану назву з назвою села *Mogyoróška* (*Skrabské*) над Топлею, біля якого є руїни замку.⁶⁷ Проте нема ніяких мовознавчих підстав зрівнювати ці дві назви, тим більше, що стара форма назви *Mogyoróška* була *Monorous* (1318), *Monyorous* (1334) і т. п.,⁶⁸ отже ще дальша від *Machk* (*Magh*).

Дуже пізно звернено увагу на внутрішні діалектично-етнографічні події серед закарпатських русинів. У 1899 р. Іван Верхратський на підставі польових дослідів з 1897 р. назвав Шариську жупу "країною властивих лемаків /у противілжність до більш на схід поселених закарпатських русинів, що вживали слова лем/, у котрих бесіда не має движимого акценту, так як у наших /галицьких/ лемків".⁶⁹ На лемківськім відтинку Шариська жупа починалася від річки Хотчанки, що впадає в лівий бік Ондави біля Стропкова. Далі межа жупи йшла на південний захід до Топлі під Ганушівцями і потім на південь в половині відстані між Топлею-Ондавою і Торисою. Між Червеницею і Юськовою Волею вона звертала на захід, на північ від Кошиць знов

65. Грушевський, т. II, с. 459.

66. Varsik, т. I, с. 111-112.

67. Грушевський, т. III, Львів, 1905, с. 99-100.

68. Varsik, т. III, с. 263.

69. Іван Верхратський, "Знадоби для пізнання угорськоруських говорів", *Записки НТШ*, т. 27, 1899, с. 10 другої нумерації.

відхилялась на північний захід до верхів'я Ториси, а звідтам на північ до Сулина над Попрадом (при польськім кордоні) (див. мапа 12 і 17). На захід від цієї Шариської жупи лежать тільки невеликі руські виступи і острівці на Спиці, звичайно — також лемківські.

Це саме висловив дещо інакше Володимир Гнатюк у 1900 р.: "сей /нерухомий, лемківський/ акцент розширений на цілу Пряшівську епархію, і від Чертека /Чертіжного Земплинської жупи, на захід від верхів'я Лабірінця/ на захід іншого не можна вже почути".⁷⁰ Чертіжне було крайнім північно-західнім селом Земплинської жупи, і на захід від нього починалась уже Шариська жупа. Пряшівська епархія охоплювала русинів і пословачених та поугорщених колишніх русинів Списької, Гемерської, Шариської, Абівсько-Турнянської, Боршодської і північної частини Земплинської жупи. У своїй статті Гнатюк подав точний перелік руських сіл Пряшівської епархії, зладжений Юліяном Ставровським, приймаючи за критерій руськості грекокатолицьку релігію. В тому числі було 134 села з руською мовою в Шариській жупі і 20 сіл з руською мовою на Спиші, отже разом 154 села, які можна було б уважати лемківськими. (Крім цього було відповідно 244 і 101 грекокатолицьких мовно пословачених сіл в Шариші і на Спиші).

До теми відмежування русинів на Словаччині від словаків звернувся ще раз у 1903 р. Любор Нідерле, беручи за підставу самовизначення під час офіційного перепису 1900 р. Нідерле ствердив "дальше відступання руської народності перед словацькою".⁷¹ Місцевості, населені русинами в меншості, Нідерле виключив з руської території. Результати його досліджень показує мапа 17. Вартість цих даних дуже сумнівна на території, де національне самовизначення малоусвідомлене і хитке, залежне від різних кон'юнктурних віянь. Напр., Нідерле показав чималий словацький острів від галицької границі (Комарник) по Маківці на межі Шаришу і Земплину, але за даними Гуска з 1922-1923 рр. при іншій політичній кон'юнктурі ця вся територія мала руську мову, віровизнання і національність (див. нижче).

На невірогідність угорського перепису з 1900 р. вказав Само Цамбель у 1906 р., даючи перелік 72 мовно руських сіл, записаних

70. Володимир Гнатюк, "Русини Пряшівської епархії і їх говори", *Записки НТШ*, т. 35-36, 1900, с. 48 четвертої нумерації.

71. Lubor Niederle, "K sporu o rusko-slovenské rozhraní v Uhrách", *Slovanský Přehled*, p. 5. Прага, 1903, с. 346.

RUSKO-SLOVENSKÁ HRANICE

A. RUSKE OSTROVY

B. VEN. UHRICH.

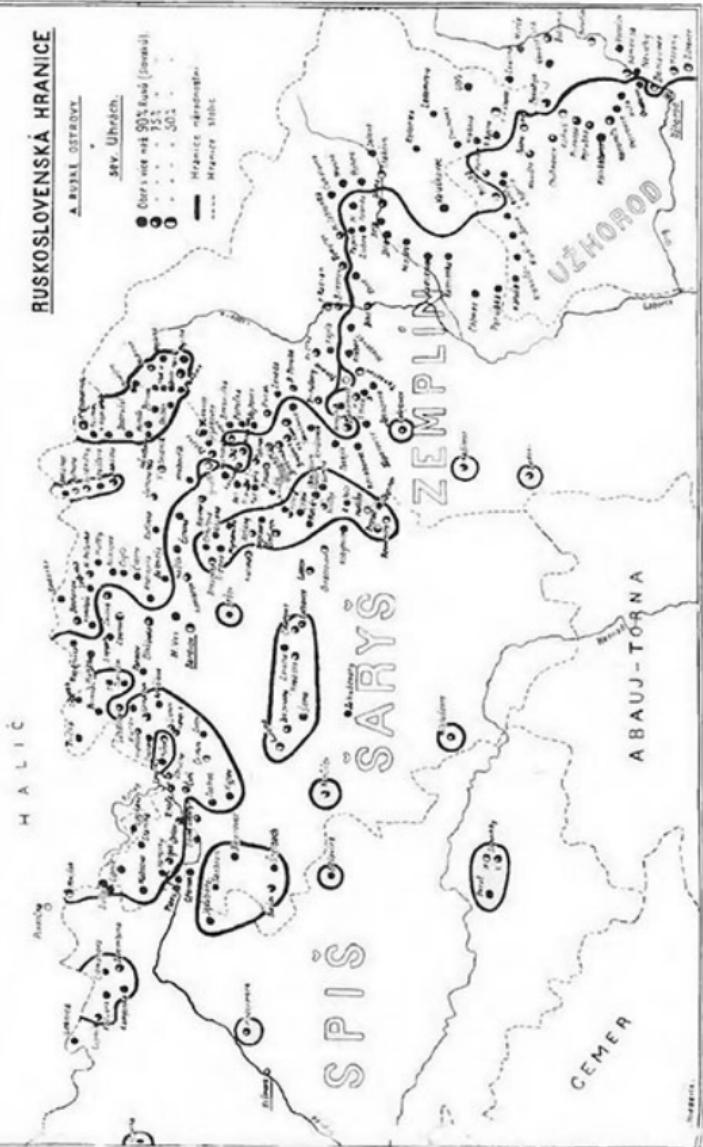
C. České město s 90% Rusy (Slovenská)

D. České město s 75%

E. České město s 50%

F. Hraniční městečka

G. Hraniční střílny

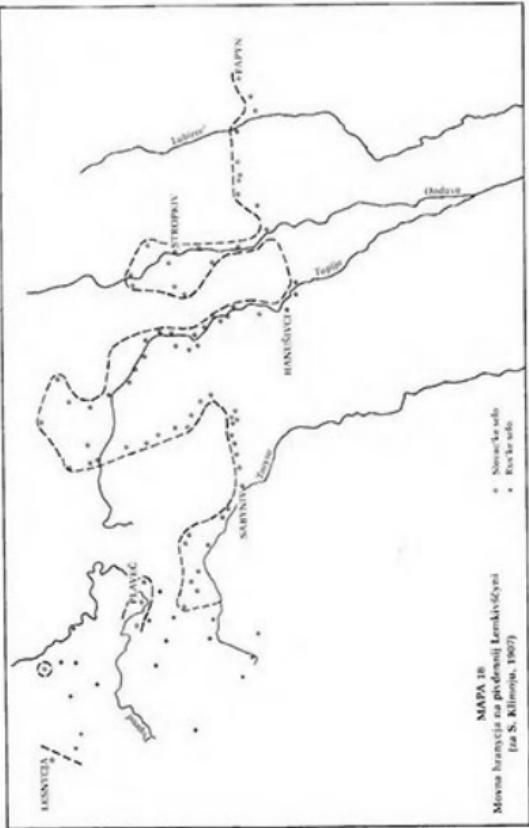

Mapa 17

тоді за словацькі, особливо на південній Лемківщині. Він ще раз подав перелік мовно руських сіл східної Словаччини, назагал потверджуючи дані Гнатюка, а навіть у кількох випадках корегуючи їх у користь руської мови. На Спиші він подав 20 руських сіл (як і Гнатюк), в Шариші — 136 (на два більше ніж у Гнатюка).⁷² Дані Цамбеля солідні і об'єктивні, сперті на власних дослідженнях.

У 1907 р. ще одне накреслення мовної русько-словацької границі дав Станіслав Кліма. Подаємо тільки її лемківський перебіг: (мовна границя) "входить у долину річки Ціроки, обходячи найсхідніший католицький словацький бастіон, повітове місто Снину, звідти йде на захід. Границю тут творять ось-такі словацькі села: Папин, Крива, Яблоня, Збудське Довге, Збудський Грабівець, Грубів, Пакостів, Руські Петрівці / тобто "руські" за віросповіданням/, Вишня Ситниця, Дяпалівці, Кельча і Трепець. Звідти на північ уздовж річки Ондави творять словацький острів ось-такі 10 сіл (5 в Земплині і 5 в Шариші): Туряни, Нижня Ольшава, Березниця, Стропків і Гоча в Земплині, Тишинець, Містисько, Строчин, Радома і Округле в Шариші. Влас тива границя далі посувается від Добрян через Скрабське над Топлею до католицької Бистрої в Шариші. Тут творять границю частково і євангелицькі села. Отже тут границя йде вздовж річки Топлі через євангелицькі Ганушівці, Баб'є і Желізник, католицькі Гіралтівці, євангелицькі Лужани, католицькі Кальнище, Березів, Ласців, Маргань, євангелицький Кручів, католицький Гаргай, євангелицьку Порубку, католицькі Кучин, Куриму, Дубину і Поляківці, Грабівець, Гажлин, Комарівці, Bardíjvskу Нову Весь, Довгу Луку, Зборів, Смильно і Гутиська, де досягає галицьких границь. Тут національна словацька границя знов відступає на південь, залишаючи гористу північ Шариської жупи русинам. Границю творять оці словацькі села: євангелицьке Золоте, католицький Габольтів, Свержів, Тернів, євангелицький Рихвальд, католицькі Гервартів, Шиба, Гертеник, Фричківці, Осиків, Ванишківці, Словацькі Раславинці, Великий і Малий Сливник, Мошурів, Терня, Білій Потік (Balpatak), Ратваївці, Бодоляк, Чипкош, євангелицькі Якубов'яни, місто Сабинів, Печівська Нова Весь, Червениця, Лип'яни, Лучка, Камениця, Кривани, Ольшів, Здравів, Шенвіз. Тут шариські словаки стикаються з магурськими на Спиші тільки трьома селами: Люботинь, Плавеч і Плавниця, між якими тягнеться на південь уздовж списсько-шариських меж руський

72. Samo Czambel, *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, ч. I, Турчанський св. Мартин, 1906, с. 78.

MAPA 16
Mapse branici na ploščenju Lenkavčyna
Iza S. Kiličića, 1907)

півострів сіл: Громош, Пусте Поле, Баєрівець, Шанброн, Штельбах і Блажів (в Шариші), Ольшавиця, Нижні Ріпаши, Ториськи, Годермарк і Якуб'яни (на Спиші). Крім цього на Спиші є руські села при галицьких границях: Сулин, Кромпах, Гранастів, Мнишок, Орябина, Літманова, Кам'янка, Фільварок і Липник, між якими і словацьким католицьким селом Лесница національна русько-словацька границя кінчиться на галицькому кордоні. Внутрі руської області є при галицькому кордоні два словацькі католицькі села, а саме Ленартів у Шариші і Пільгів (парохіально підпорядкований Мнишкові) на Спиші. Осели східного обряду на південному Спиші: Завадку, Порач, Нижні і Вишні Словинки, Гельцманівці і Койшів, уважаємо на підставі зразка мови, поданого Мішком за словацькі.⁷³ (Див. наша проскіція даних Кліми, мапа 18).

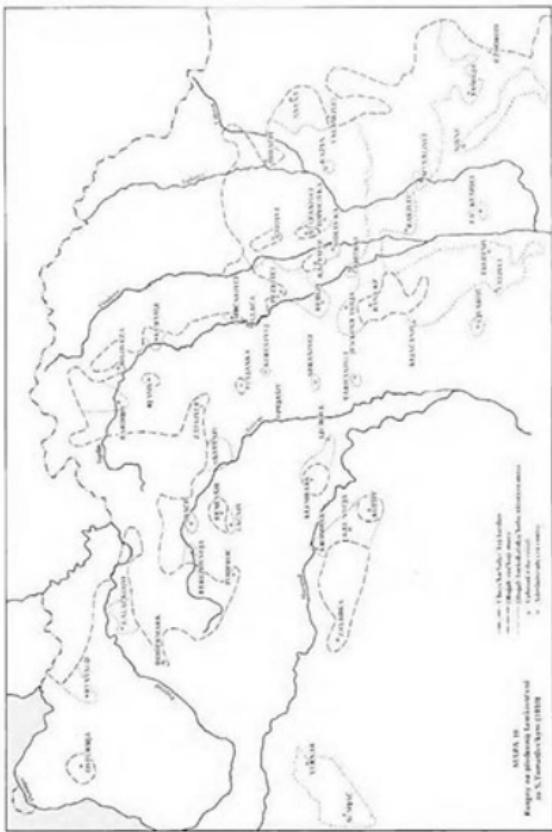
В 1910 р. Степан Томашівський видав свою етнографічну мапу угорської Руси, якої результати прийняло чимало пізніших дослідників Лемківщини.⁷⁴ Крім мовних русинів Томашівський подав на ній також словаків грецького обряду, однак для властивої Лемківщини це не має великого значення, бо тут руська мова назагал покривається з грекокатолицизмом. В 1979 р. мапу Томашівського перевидав з деякими модифікаціями на підставі Любора Нідерле Андрій Перейда в Пассейку, в штаті Нью-Джерзі⁷⁵ (див. лемківський вирізок цієї мапи з легендою — мапа 19).

Згаданий уже Ол. Петров вернувся до визначення меж руської мови в Угорщині в 1911 р., зіставляючи дані Матея Беля в його рукописних томах *Notitiae Hungariae novae* (1720-1749), в рукописному *Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populosorum* (1772-1773), в *Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn* Й.

73. Stanislav Klima, "Rusko-slovenská hranice na východě Slovenska". *Slovanský Přehled*, p. 9, 1907, c. 114-115. Кліма поликується на: Stefan Mišik, "Akej viery sú Slováci", *Slovenské Pohľady*, t. 15, Турчанський Св. Мартин, 1895, с. 628-630 (зразки мови тільки з Завадки, Порача і Липника).

74. Степан Томашівський, "Етнографічна карта Угорської Руси", *Статті по славіноведенню*. Іздание Второго Отделения Императорской Академии Наук, вип. 3, Петербург, 1910. Її обриси для південної Лемківщини прийняли: Szemljej, Залинський, "Питання" ... (пор. мапа 2); Zdzisław Stieber, *Atlas językowy dawnej Lemkowszczyzny*, т. 1-8, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Wydział I, н-р 21-58, Лодзь, 1956-1964 (дуже спрощений обрис, з пропущенням території на південь від Старої Любовні, закритої на мапах легендою). Пор. ще рецензію на мапу Томашівського: Ол. Назарій, "Етнографічна територія угорських україній-русинів", *Записки НТШ*, т. 102, 1911, с. 165-191.

75. A.D. Perejda, *Uhro-Rus' (Slovakia, Ruthenia, N.E. Hungary, N. Rumania). Ethnography 1906. Redrawn with modifications after S. Tomashiv'skyj. Passaic*, 1979 (дата 1906 р. помилкова).

Корабінського (Прессбург-Братислава, 1786), в *Notitia topographica, politica incliti comitatus Zempleniensis, a 1797 A.* Сірмаї (Будин, 1803), в *Magyarországna s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai es geografiai tekintetben* (Теперішній стан Угорщини і з нею зв'язаних областей у статистичному і географічному відношенні) Е. Фейнеша (Пешт, 1836-1840), у розгляненіх нами працях фон Церніга (1857), Гнатюка (1900, зокрема мова про список сіл Ставровського), Чамбеля (1906), Клімі (1907) і Томашівського (1910), а також дані офіційного угорського перепису 1900 р. Петров стверджив загальну стійкість українсько-словацької мовної межі на півночі східної Словаччини і втрати українського стану на півдні та південному сході, але також деякі здобутки від XVIII до ХХ ст. (Шанброн на південь від Попраду, Влача над Топплею, Фулянка на північний схід від Пряшева, Шандал, Бокша, Березничка і Бистре в околицях словацького стропівського острова і Гірівці на північний захід від Гуменного). До своєї книжки Петров додав кілька карт мовного стану за лексиконом 1772-1773 р., з яких передруковуємо його зведену карту (карта 20 а). Білим позначені на ній руська мовна територія, клітчастими рисками — руська мішана з іншомовною, прямовисними рисками — іншомовна. У 1924 р. Петров видав цілу етнічну карту Угорщини на базі цього ж лексикону, з якої передруковуємо її лемківський відрізок (карта 20 б).

Білий колір на карті означає незаселені або малозаселені землі (в горах). Місця зазначені клітчасто були ще під владою Польщі, коли збиралося матеріал до лексикону, і тому їх до нього не введено.⁷⁶

Тим часом у питанні внутрішніх поділів між закарпатськими русинами поступ був дуже незначний. У 1914 р. у своїй *Пробі упорядкування українських говорів* І. Зілинський прийняв р. Лабірець за приблизну лінію лемківського постійного наголосу на Угорській Русі.⁷⁷ Пізніше він цю лінію кілька разів пересував (див. нижче).

Коли Австро-Угорщина починала наближатися до воєнної поразки в 1918 році, а також під час паризької мирової конференції в 1919 р. з'явилась ціла література в справі поділу Угорщини згідно з її етнічним складом, у якій часто наводились різні етнічні карти, але вони були загальникові щодо русинів і не вносили нічого нового, отже

76. Петров, *Предели ...* с. 121-148, 334-337 і мапи; А. Petrov, *Národopisná mapa Uhers podle ūředního lexikonu osad z roku 1773*, Прага, 1924 (опис і мапи). Про точність лексикону з 1772-1773 рр. див. також А. Petrov, "Národnostní hranice Slováků a Karpatorusů mezi sebou a s Maďary v XVIII. st. podle současných archivních údajů", *Česká revue*, p. 17, Прага, 1924, с. 82-89.

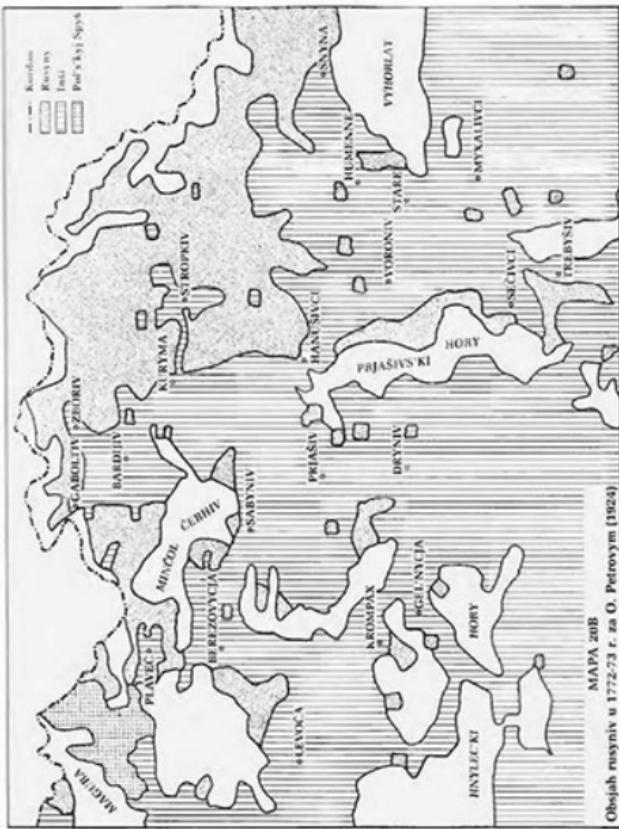
77. Зілинський, "Проба" ..., с. 344, 365.

Comitatus:

- I. Lippensis.
- II. Luccensis.
- III. Argentoratensis.
- IV. Rhenensis.
- V. Batavorum.
- VI. Brabantum.
- VII. Utricensis.
- VIII. Flandrensis.
- IX. Duxatensis.
- X. Flandriensis.
- XI. Hainensis.
- XII. Belgica.
- XIII. Arrebatum.

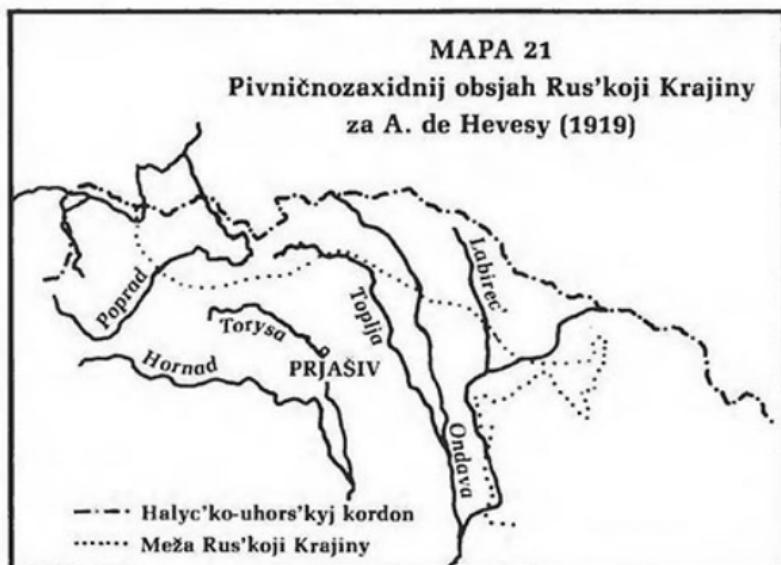
Mapa 20a

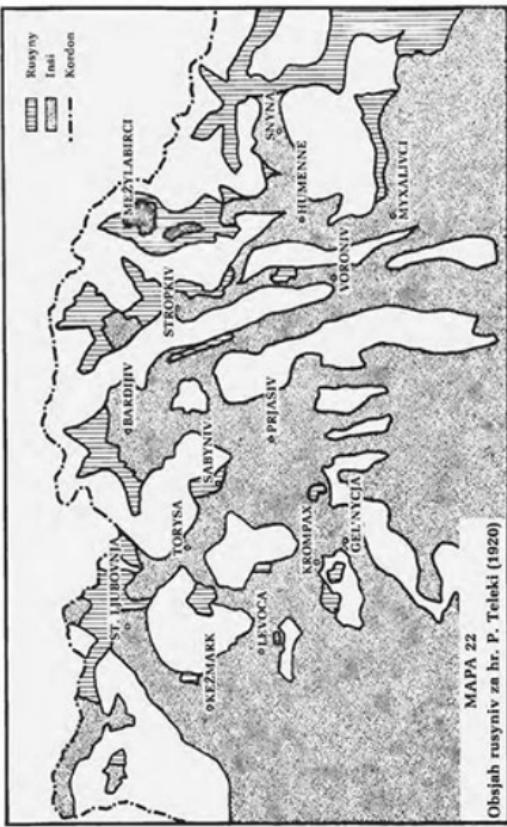
MAPA 208
Obježd ruzyní u 1772-73 r. za O. Petrovym (1923)

не будемо над ними зупинятися. Варто тільки навести мапу Андраша де Гевеші з 1919 р., на котрій окрім етнічних меж за переписом з 1910 р. подано також політичні кордони автономної Руської Країни, яку створив угорський уряд у грудні 1918 р. і якої домагалися чехи від Угорщини (див. мапа 21).⁷⁸ Як видно, Руська Країна охоплювала не тільки пізню Підкарпатську Русь у складі Чехо-Словаччини, і не тільки мовно руські (українські) землі північного Спишу, Шаришу і Земплину, але також деякі словацькі клини (крім Гуменсько-Снинського) і мовно пословачену, а грекокатолицьку територію по нижній Лабірець. Пряшів мав бути поза Руською Країною, але Бардіїв і Михайлівці були б на самій її границі.

До ситуації з-перед першої світової війни належить етнографічна мапа Угорщини, зладжена в 1920 р. графом Палем Телекі на підставі перепису з 1910 р., включена до економічно-статистичного атласу з 1926 р. Подібно як на мапі Петрова з 1924 р. також на ній показано

78. André de Hevesy, *Nationalities in Hungary*, Лондон, 1919, "Ethnographic map of Hungary based on the census of 1910".

MAPA 22
Objah rusyniv za hr. P. Telki (1920)

значні незалюднені або майже незалюднені простори в Карпатах, у результаті чого замість суцільного руського чи словацького масиву одержуємо низку етнічних островів, відносно ізольованих (див. мапа 22).⁷⁹ Більші території, заселені русинами, можна таким чином розділити на ось-які групи (від заходу йдучи): 1) коліно Попраду, 2) верхів'я Топлі, 3) верхів'я Ондави, 4) верхів'я Лабірця. Отже поділ на групи тут відповідає поділові на річкові басейни.

Після першої світової війни нове дослідження над русько-словацькою границею провів у рр. 1922-1923 Ян Гусек, який прийняв за основний критерій етнічну свідомість, признаючи однаке її хіткість і тому також спірність своєї границі. Але назагал вона близька до найкращих попередніх визначень (напр., Церніга, Кліми, Томашівського, Петрова), особливо на півночі (див. вирізок його мапи — мапа 23).⁸⁰

Гусек подав також перелік досліджених сіл з трьома родами даних: віровизнанням, мовою і "національністю", тобто національним самовизначенням.

Від 30-их років датуються спроби більш точного діялектологічного визначення меж закарпатської (як і підкарпатської) Лемківщини.

У 1930 р. Княжинський провів бойківсько-лемківську діялектологічну границю Лабірцем (див. мапа 2).⁸¹

У 1933 р. Зілинський на своїй мапі українських говорів прийняв більш східну лінію р. Ціроки на підставі рукописних матеріалів Івана Панькевича.⁸² Пізніше він ще раз змінив погляд на цю справу (див. нижче).

В 1934 р. Шемлей прийняв за мовну межу річку Виравку, ліву притоку Лабірця (див. мапа 2).⁸³

У тому ж році Георгій Геровський у своїй праці про мову закарпатських русинів визнав поділ на говори з постійним і рухомим наголосом за основний, а границю між обома типами описав так: "Границею між рухомим і постійним наголосом у підкарпатсько-руських говорках є річка Лабірець. Уздовж цієї річки є вузька смуга перехідних (змішаних) типів наголосу, де, хоч наголос постійний, на

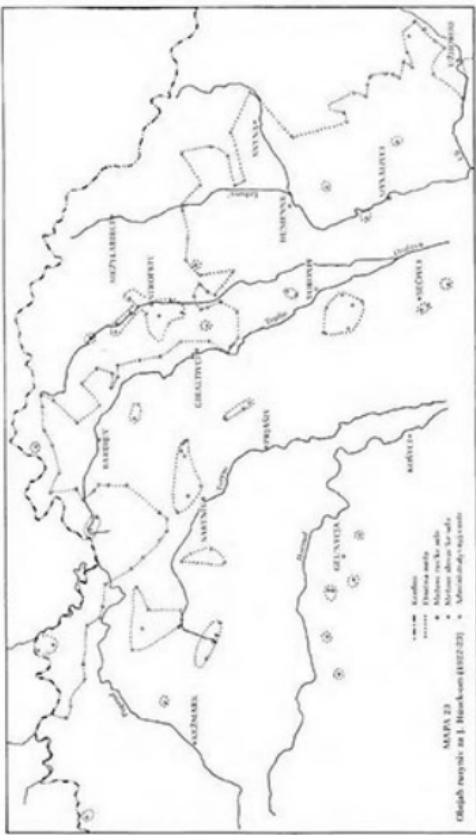
79. *Hungary before and after the war in economic and statistical maps*, edited by Aladár Edví Illés and Albert Halász, Будапешт, 1926. "Ethnographical map of Hungary based on the density of population, by Count Paul Teleki, professor of geography, according to the census of 1910", Будапешт, 1920.

80. Jan Husek, *Národopisná hranice mezi Slováky a Karpatorusy*, Братислава, 1925. "Národopisná mapa mezi Slováky a Karpatorusy г. 1922-23".

81. Княжинський, с. 36.

82. Зілинський, *Карта українських говорів ... і "Питання" ...*, с. А86.

83. Szemljej, с. А162.

одному місці, але збережені рештки наголосу вільного. Точно кажучи, західня границя рухомого наголосу йде лінією Чабалівці — Вирава — Віляг".⁸⁴ Далі Геровський поділив наріччя з нерухомим наголосом за чисто адміністративним принципом на шариське і списське. Ці самі погляди Геровський повторив у 1948 р.⁸⁵ Див. мапа 24.

У 1935 р. Штібер прийняв за межу південнолемківського говору лінію, яка перерізує Лабірець кого Радвані, а на схід від Лабірця охоплює села Каленів, Няїв і Волицю (див. мапа 2 і 24).⁸⁶

Врешті Зілинський у своїй підсумковій статті з 1938 р. ще дальше відсунув границю послідовного лемківського наголосу на захід — в межиріччя Лабірця і Ондави, на схід від Бехерова, Гаваю і Ольки. Однак він прийняв також перехідну смугу дешо на схід, не доходячи до Лабірця (з селом Сухим) як також лемківську (див. мапа 2).⁸⁷

В тому ж році 1938 вийшла монографія Івана Панькевича про українські говори на південь від Карпат з мапами, на яких показані мовні обсяги явищ, що можуть мати значення для відокремлення південних лемків від інших русинів (див. наша синтеза з мап Панькевича — мапа 25).⁸⁸ Ось пояснення показаних на мапі 25 ізоглос:

- східний обсяг твердої вимови *-ец* (*купець*) та
ікання (*кінь*, *принес*, проти східнього *кунь*,
принос), прикметникового закінчення *-е* (*добре*,
проти східнього *доброй*), множинного закінчення
прикметників *-ы* (*добри*, проти східнього *добрі*);
- — — — східний обсяг постійного наголосу;
- східний обсяг твердого закінчення дієслів у
третій особі (*ходит*, *ходят*);
- ..... східний обсяг минулого часу на *-л* (*ходил*);
- східний обсяг закінчення *-ом* (*том добром* *рыбом*,
проти східнього *тov добров* *рыбов*).

Як видно, найбільше виділяється пучок ізоглос уздовж річки Ціроки. Це потверджувало б границю Зілинського з 1914 р. (зрештою

84. Georgij Gerovskij, "Jazyk Podkarpatské Rusi", Československá vlastivěda, III. Praha, 1934, c. 467.

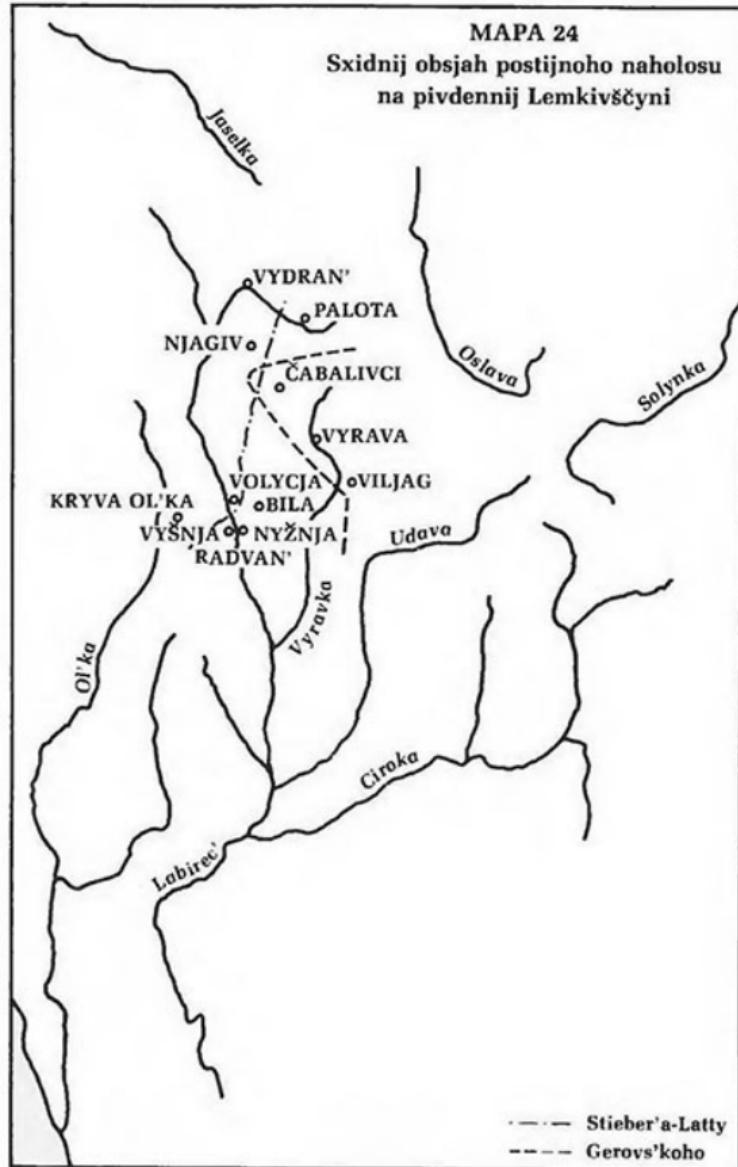
85. Георгій Геровський, "Народна речь Пряшевщини". *Пряшевщина. Історико-літературний сборник*, Прага, 1948, с. 96.

86. Stieber, "Wschodnia granica Łemków", с. 246-249.

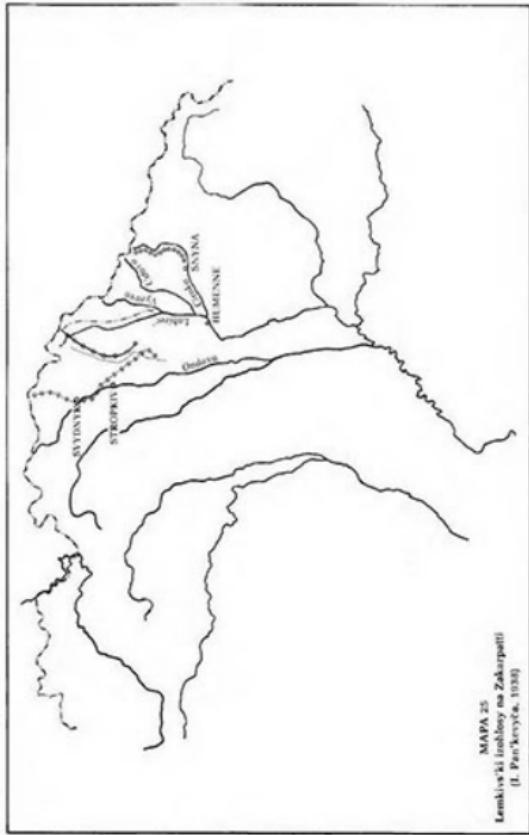
87. Зілинський, "Пітганин" ..., с. 492-93.

88. Іван Панькевич, *Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей*, ч. I, Knihovna Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském Ustavu v Praze, и-р. 9, Прага, 1938.

MAPA 24
Sxidnij obsjah postijnoho naholosu
na pivdennij Lemkivšcyni

— · — Stieber'a-Latty
— - - - Gerovs'koho

MAPA 25.
Lemkiv'ski landyhy na Zakarpattii
(I. Paruszyca, 1939)

базовану на даних того ж Панькевича). Проте ізоглоси Панькевича проведені дуже схематично, переважно вздовж річок, отже можуть бути неточні. Вони незгідні з деякими ізоглосами Штібера і Зілинського. І так, у Панькевича лемківський постійний наголос сягає на східні узбережжя Лабірця, у Штібера — дещо даліше на схід, а в Зілинського тільки до вододілу Лабірця і Ондави. Деякі ізоглоси мають вагу тільки для визначення мовних меж на південнь від Карпат, напр., ізоглоса *добре сіно* — *доброї сіно* не має продовження на півночі — там усюди, в лемків і бойків говорилося *добре сіно*, а тільки на півночі, у долиннях знову появляється тип *доброї сіно*.⁸⁹ Обшир на захід від Ціроки з вимовою *кінь* і т. п. має своє продовження на північ від Бескиду, над Ославою і Солинкою⁹⁰, але це загальноукраїнське явище, отже малопридатне до визначування міжговіркових меж.

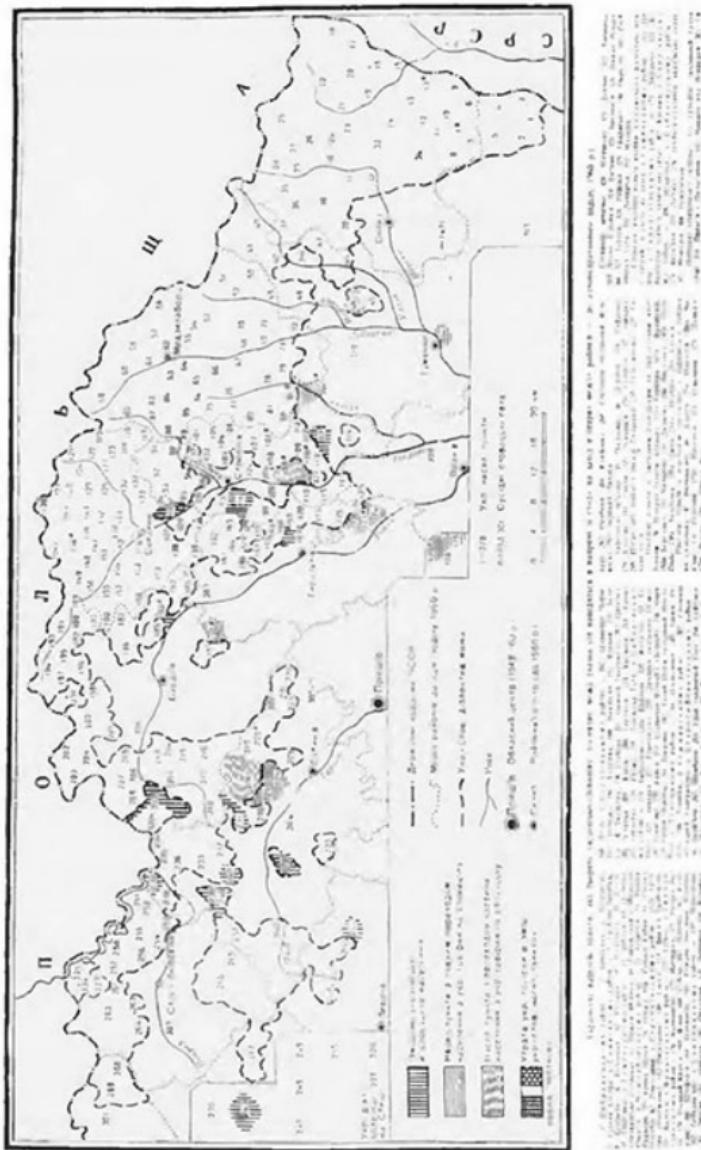
Після II світової війни внутрішніми діялектичними поділами мови русинів Словаччини займався (крім згаданого Геровського) Василь Латта, який потвердив деякі східноlemkівські ізоглоси Штібера і Панькевича в своїх працях. На мапі до своєї статті з 1958 р. повторив він докладніше визначений Штібера східній обсяг постійного лемківського наголосу, ведучи його вздовж таких сіл: між Видранню (на заході) і Полатою (на сході), між Няговом (на заході) і Чабалівцями (на сході), між р. Лабірцем (на заході) і Збудською Білою (на сході), між Олькою (на заході) і Вишньою Радванню (на сході). Тут, біля тих двох сіл акцентологічна Лемківщина відступає на захід, за Лабірець. Див. мапа 24. (В цій же статті Латта потвердив Панькевичевий обсяг ікання (тупу *кінь*), дещо на захід від Ціроки, а саме на схід від Пчолиного і на захід від Стасина (Стакчина).⁹¹ У статті з 1959–1960 рр. він потвердив ізоглосу Панькевича щодо типу *том добром рыбом*, ведучи її з північного заходу на південний схід, приблизно від Писаної до Кожухівців (на схід від Свидника), а звідти на південний захід до Виславі (на північ від Стропкова), і новим вигином на південний схід до Рогожника на русько-словацькій мовній границі (між р. Ондавою і

89. Zdzisław Štieber, "Gwary ruskie na zachód od Oporu", *II zjazd sprawozdawczo-naukowy poświęcony środkowym i wschodnim Karpatom... Sekcja Humanistyczna 10* (наредрук в: Zdzisław Štieber. *Świat językowy Słowian*. Varšava, 1974, с. 447).

90. Janusz Rieger, *Atlas gwar hójkowskich*, т. I, ч. I, Вроцлав ..., 1980, напр., мапа 5.

91. Василь Латта, "Полигласие в українських говорах Восточної Словакії", *Skript Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica*, р. X, Братислава, 1958, с. 108-119; передрук: *Наукові записки, Культурний Союз Українських Трудящих у Чехо-Словакській Соціалістичній Республіці*, н-р 8-9, Пришві, 1979-1981, с. 18-30.

Mapa 26

Олькою).⁹² Врешті в 1962 р. Латта ще раз визначив українсько-словацьку мовну межу, потверджуючи дотеперішні визначення (див. мапа 26). На Спиші і в західньому Шариші ця мапа виявляє недавні зміни назв місцевостей у дусі словацького шовінізму з метою затримання слідів німецької і угорської колонізації: *Годермарк* (нім. Hundertmarkt 'Сотий Ринок') на *Стотинці, Шома* (з угор. *Som* 'Дерен') на *Дряницю* (так подає українську назву Латта, мабуть, як поганий переклад словаць. *Drienica*, замість *Дереница*), *Штельбах* (з нім. *Stillbach* 'Тихий Потік') на *Тихий Потік, Уях* (давнє *Уях* з нім. приrostком водяних назв на *-ach*) на *Удол, Кромпах* (з нім. *Krumpfbach, Krummbach* 'Кривий Потік') на *Кремну, Фільварок* (з нім. *Vorwerk* 'Підміський Масток') на *Страняни*.⁹³

Для історичних досліджень над оселями південних лемків має значення праця Браніслава Варсіка з 1977 р., зокрема його мапи угорських кордонних засік з XII-XIII ст. на Спиші, в Шариші і Земплині (див. мапи 27а-в).⁹⁴ В деяких ключових пунктах ці давні засіки дуже подібні до новітньої русько-словацької мовної чи етнічної границі (околиці на північ від Сабинова, на північний схід від Ганушівців, на північ від Воронова). Варсікова мапа засік у Земплинській і Ужанській жупах (мапа 27в) вимагає реінтерпретації: тут засіки звертали з півночі на південь, уздовж Лабірця, як свідчить словацька назва *Stráž* (Сторожа) і угорська *Új Ór* (Нова Сторожа), щойно над Угом засіки йшли знов з заходу на схід і північний схід (як указує угорська назва *Jovra Ór Darma*, словацьке *Jovraderma*, первісно три села, з яких друге називалось *Ór* 'Сторожа').⁹⁵ Така коректура знову чинить лінію засік над Лабірцем і Угом тотожною з лінією переваги грекокатоликів у XVIII-XX ст. (хоч переважно вже пословачених). Це наводить на думку, що руське населення з'явилось за Карпатами тоді, коли поза лінією засік (до XII-XIII ст.) лежала територія, не контролювана угорськими королями. Це проникання русинів було ширше на схід від Лабірця, де воно мало безпосередній зв'язок з Галицькою державою, а менш широке на захід від Лабірця, де воно мало на північ від себе вже Польщу.

92. Василій Латта, "Рефлекси носових в українських говорах Восточної Словакії", *Štorník Filozofickej fakulty ...*, p. XI-XII, 1959-1960, мапа в р. XIII, передрук в *Наукових записках КСУТ*, с. 55-63.

93. Василь Латта, "Словансько-українська мовна межа", *Діалектологічний блюлетень*, Інститут Мовознавства Академії наук УРСР, вип. 9, Київ, 1962, с. 15-30; передрук у *Наукових записках КСУТ*, с. 92-105.

94. Varsík, t. III, с. 210, 299, 480.

95. Там же, с. 477.

ZÁSEKY (INDAGINES)
V ÚDOLÍ RIEKY POPRADU V XII-XIII STOR.

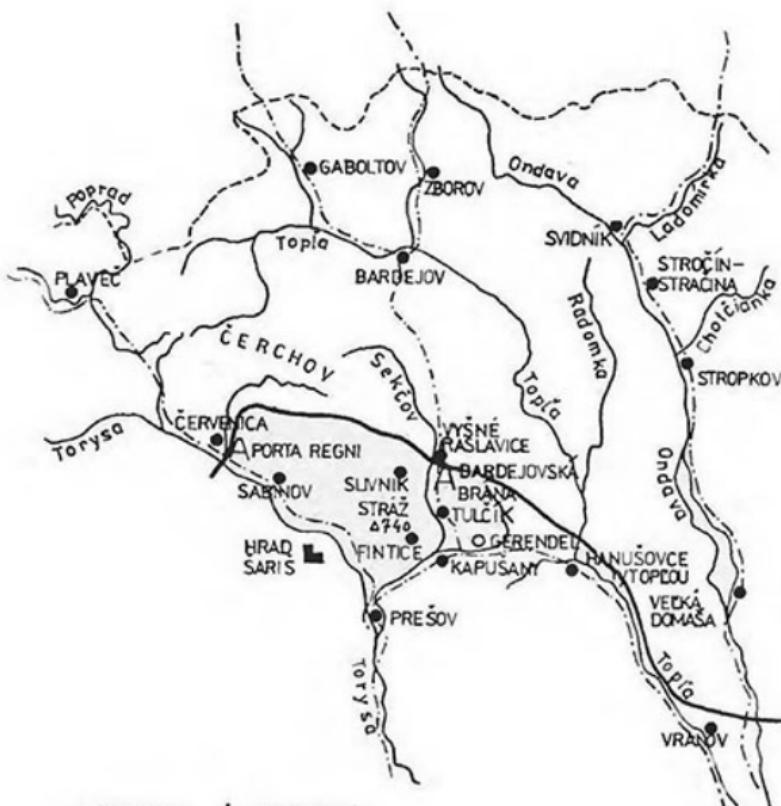

LEGENDA (m 1:500 000)

- DNEŠNÉ MESTÁ A DEDINY
- HRANICA ČS.-POĽSKÁ
- A KRAJINSKÁ BRÁNA
- ZÁSEKY (INDAGINES)

Mapa 27a

ZÁSEKY (INDAGINES) V ŠARIŠI
V XII.-XIII. STOR.

LEGENDA (m 1:500 000)

- DNEŠNÉ MESTÁ A DEDINY
- VYHYNUTÁ DEDINA
- - - HRANICA ČS.-POĽSKÁ
- - - STARÉ DOPRÁVNÉ CESTY
- A** KRAJINSKÉ BRÁNY
- ZÁSEKY (INDAGINES)

ZÁSEKY (INDAGINES) V ZEMPLÍNSKEJ A UŽHORODSKÉJ
STOLICI V XII.-XIII. STOR.

LEGENDA (m 1:500 000)

- DNEŠNÉ MESTÁ A DEDINY
- VYHYNUTÉ DEDINY
- - - STARÉ CESTY
- - - ŠTÁT. HRANICE ČS.-PÓLSKÉ
- ZÁSEKY (INDAGINES)**

Фізична географія

ІГОР СТЕБЕЛЬСЬКИЙ

І. ГЕОГРАФІЧНИЙ ОБСЯГ

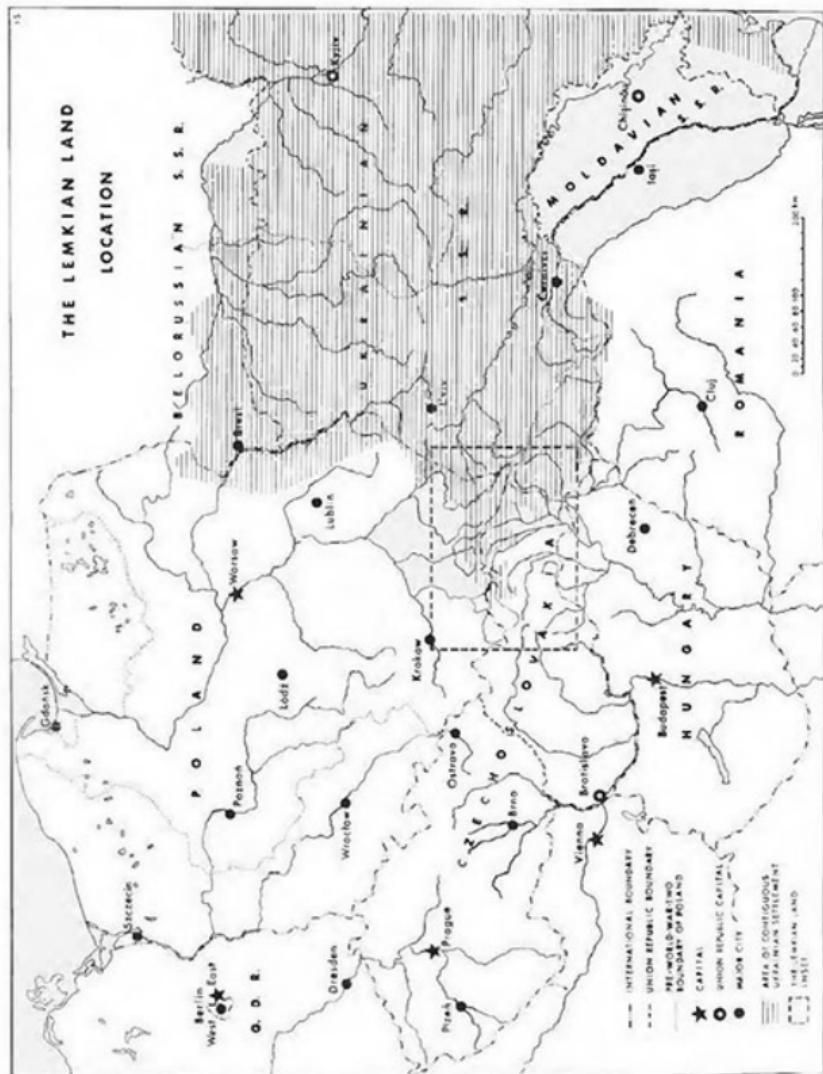
Лемківщина займає найнижчу і найбільш здатну до заселення ланку ланцюга північних Карпат, Низький Бескид.¹ Ця простягнута зі сходу на захід ланка (від 600 до 800 м над рівнем моря) править одночасно за політичний кордон між Чехо-Словаччиною та Польщею і за вододіл, що відокремлює басейни Висли та Дунаю. Оскільки висота майже ніде не перевищує 1000 м, цей кордон і вододіл можна легко перейти на Тилицькому (688 м), Дуклянському (502 м), Лупківському (657 м) та інших переходах. (Мапа 1)

Крім Низького Бескиду Лемківщина включає деякі суміжні гори та котловини. В Польщі до західньої Лемківщини входить у східній частині Західного Бескиду південносхідній бік Сандецького Бескиду), заввишки від 800 до 1 250 м. У Чехо-Словаччині найбільш західні поселення Лемківщини займають Спіську Магуру і Левоцькі гори (подібної височини — від 1 100 до 1 250 м).² На південному заході

1. Нарис границь і короткий опис фізичних притаманностей Лемківщини можна знайти в статті "Лемки" В. Кубійовича, *Енциклопедія українознавства*, Словникова частина, Наукове Товариство ім. Шевченка, т. 4, Париж, 1962, сс. 1275-1280; і в статті "Географія Лемківщини" Е. Жарського, *Аналі Світової Федерації Лемків*, ред. І. Гвозда, Каміллюс, Н. Й., 1974, т. 1, сс. 67-100. Короткий фізичний опис українських Карпат подає В. Кубійович, "Карпати", *Енциклопедія українознавства*, Словникова частина, т. 3, 1962, сс. 963-974.

2. Лемківські поселення в Левоцьких горах і малі острови в околицях Браніцького хребта, виділені Кубійовичем у статті "Лемки", *Енциклопедія українознавства*, мають на с. 1276, не показані на мапах 3. Штібера в його збірші *Atlas językowy dawnej Lemkowszczyzny*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Лодзь, 1956-1964. Це могло бути спричинене тим, що Штібер зосередив свої дослідження на польському боці Карпат і що геогра-

Map I

Лемківщина включає Чергівські гори (від 1 100 до 1 200 м), а на північ
ОНдавське низькогір'я (висотою від 400 до 600 м) з деякими відрогами
на північ, як Пряшівські гори.

На схід від Лабірця в напрямі до Цірохи лемківський діялекст
переходить у бойківський закарпатський діялекст української мови. В
Польщі лемківський діялекст сягає по річку Ославу і в Полонинськім
Бескиді (до 1 300 м) переходить у бойківський.³

Смуга північних хребтів (висотою від 600 до 700 м) відокремлює
більшу частину Лемківщини від близьких польських поселень на
рівнинах. Однак в напрямі на північний схід це розмежування втра-
чає свою чіткість. У Горлицько-Сяніцькій котловині висотою 300-400
м польські поселення розкидані між українськими селами, а лемків-
ський діялекст переходить на північному сході в долинянський.

На північ межі Лемківщини дуже нерегулярні. Лемківські посе-
лення переважають на Ондавськім низькогір'ї включно з кількома
ізольованими островами, тоді як словацькі поселення вклиновуються
вздовж широких долин річок Ториси, Топлі, Онави та Лабірця.
Таким чином Лемківщина простягається від сходу на захід на від-
стань бл. 120 км. З півночі на південнь її широчина коливається десь
між 25 до 60 км.

фічний обсяг лемківських поселень по чехо-словацькому боці не був головним предметом його зацікавлення. З загального числа 80 сіл, які вибрали до своєї фундаментальної мовознавчої праці, він уявив тільки 8 з земель на південні під польського кордону. Попередні дослідження Томашівського і Панькевича вказали ширше розселення русин-українців на південні від польського кордону. Вони також дають доказ ранішого існування лемківських поселень, вказаніх Кубіловичем. Див. мапи в працях: С. Томашівський, "Етнографічна карта Угорської Русі", *Статті по славінівідненню*, ред. В.І. Ламанський, Іздание Второго Отделения Императорской академии наук. Петербург, 1910; I. Панькевич, *Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей*. Knihovna Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském Ústavu v Praze, ч. 9. Прага, 1938. (Докладніше про історію картографії руських поселень на Пряшівщині див. у статті Б. Струмінського в цій книжці, п.з. "Територія. Історичний наріс поглядів". — Прим. ред.).

3. Східний обсяг лемківського діялекту, визначений різними авторами, подано за підсумком М. Андрусяка, "Західноукраїнське плем'я лемків", с. 98, *Лемківський календар*, 1966, ред. Юліан Бескид, Організація Оборони Лемківщини, Торонто, 1965. (Раніше це саме по-німецьки: M. Andrusiak, "Der westukrainische Stamm der Lemken", *Südost-Forschungen*, 6, Мюнхен, 1941.) (Докладніше про обсяг лемківських говорів див. у статтях Б. Струмінського в цій книжці — "Територія" і "Мова". — Прим. ред.)

2. ГЕОЛОГІЯ ТА ВИТВОРЕННЯ КРАЄВИДІВ

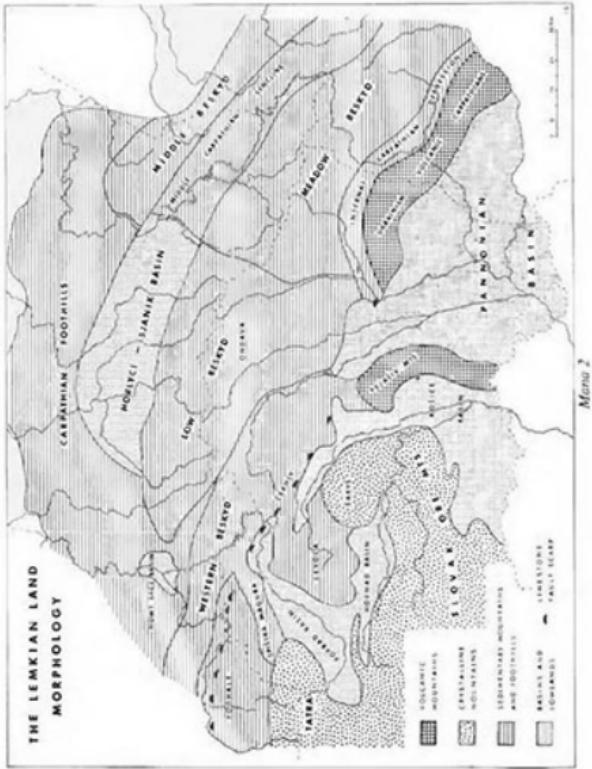
Карпатські гори — основа Лемківщини — зформувалися в недавньому геологічному минулому.⁴ Однак їхні глибші шари зберігають докази набагато ранішого горотворення. Тверді скелі, що визирають на поверхню в інших частинах Карпат, але лишаються глибоко захованими під Низьким Бескидом, виявляють каледонське пофалдування з силурського періоду (бл. 350 млн років тому) та герцинське пофалдування з кам'яновугільного періоду (біля 260 млн років тому). Пізніше ця площа опустилася й зформувала плиткий рів, затоплений Тетовим морем, і нагромадила великі поклади (6 000 м завгрубшки) вапняку та мергелю в крейдовий період (130 мільйонів років тому) та перемінні прошарки глинястого лупцю, пісковику та уламкових скель, разом відомих під назвою флішу, з раннього третинного періоду (60 мільйонів років тому). Серед цих прошарків опинилися окремі родовища солі, нафти, озокериту та інших мінералів.

Рухи земної кори в олігоценову еру (бл. 37 млн років тому) висунули з моря більшу частину того, що тепер відоме як Західні Карпати. Різкі фалдування та скиди створили мозаїкову схему плоскогір'їв та долин. Вигнуті і винесені вгору брили твердих давніших скель лишилися в формі нинішніх Левоцьких та Чергівських гір, тоді як вигнуті вниз або зсунуті масиви тепер творять широкі долини Попраду, Горнаду та Ториси. (Див. мапа 2).

Наступне пофалдування в міоцені (бл. 30 млн років тому) зігнуло осадові скелі на півночі в дві хвилясті антикліналі, які зформували спочатку Західні, а пізніше Східні Карпати. Підняті та вигнуті шари були випхані на північ, де наклалися один на одного як заламані

4. Огляд геологічної історії Карпат у Словаччині і Польщі зробили недавно: E. Mazur, "Major features of the West Carpathians in Slovakia as a result of young tectonic movements", сс. 9-54, і M. Klimaszewski, "Views on the geomorphological evolution of the Polish West Carpathians in Tertiary times", сс. 91-126. *Geomorphological problems of Carpathians. I. Evolution of the relief in Tertiary*. E. Mazur, O. Stehlík (ред.), Vydatel'stvo Slovenskej Akadémie Vied, Bratislava, 1965. Додаткові деталі про виникнення Карпат у Польщі зібрали з праць: A. Dylikowa, *Geografia Polski. Krainy geograficzne*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa, 1973; S. Lancewicz, *Geografia fizyczna Polski*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1955; L. Starkel, "Odbicie struktury geologicznej w rzeźbie polskich Karpat fliszowych", *Studio Geomorphologica Carpatho-Balcanica*, т. III, Kraków, 1969, сс. 61-70. Деталі про словацькі Карпати взято з праці: J. Kunský, *Fyzický zeměpis Československa*, Státní Pedagogické Nakladatelství, Praha, 1968. Деталі про Карпати в Українській ССР взято з *Природи українських Карпат*, ред. К.І. Геренчук, Львівський Університет, Львів, 1968.

THE LEMKIAN LAND
MORPHOLOGY

Map 2

хвилі, створивши дві лежачі складки або скиби. Зовнішня або північна скиба створила передгір'я Карпат, що підімається на схід від річки Сян, де з'єднується з вищим Середнім Бескидом, Високим Бескидом, Горганами, Гуцульським Бескидом і Східньобуковинським Бескидом в Україні. Внутрішня або південна скиба стала основою Західного Бескиду, Низького Бескиду і Полонинського Бескиду.

Великі скиди земної кори між Полонинським Бескидом та Паннонською низиною (Великою Угорською рівниною) на півдні викликали сильні вулканічні явища, які продовжувалися в плейстоценову еру. Лява, що виливалась, застигала в базальт, який зформував Українські Вулканічні Карпати. Їх найзахідніший хребет, обрізаний річками Лабрець на заході та Уг (Уж) на сході, відомий як Вигорлят. Подібні скиди земної кори між Західними Карпатами на Словаччині та північними просторами Паннонської низини на сході зформували вулканічний хребет Пряшівських гір, які відокремлюють Горнад від долини річки Ондави.

В кінці міоцену (бл. 15 млн років тому) сильні рухи в земній корі знов випихнули складки Карпат на північ. Додатковий тягар цих пластів увігнув покрайні смуги та одночасно підняв угору Карпати. Це піднесення було особливо сильне на захід і схід від Низького Бескиду, створивши виці верхи, глибші прорізи річок та більше відсунення третинних шарів. Одночасно в синкліналі в найближчому північному сусістві місцеві западини створили Сандецьку і Горлицько-Сяніцьку котловини, що простягаються від Горлиць на заході через Ясло до Сянока на сході. Саме в цій синкліналі збереглися нафтові поклади, замкнені в зігнутих в складки шарах.⁵

Довготривала ерозія і стабільність в ранньому пліоцені зменшили гребені пластів і антикліналь до найнижчого рівня еrozії. Лише окремі вершини стійкіших скель залишились понад загально вивітрлюю поверхнею, знаною сьогодні як перша або висока пленізація. Це рівень спільній усім високим верхам Бескидів. Однака в середньому пліоцені скісне піднесення відновило еrozійні сили. Західній, Низький і Полонинський Бескиди були підняті на бл. 1 000 м, а річки вразились долинами від 200 до 300 м завглибшки в першу пленізацію. Передкарпаття також піднялось на якихось 500 м і було прорізане долинами річок глибиною до 150 м. Бистрі річки підняли схили і почали переносити осипи вниз течії, просіваючи і відклада-

5. Див. мапа в праці: A. Dylkowa, *Geografia Polski. Krainy geograficzne*, с. 69.

ючи алювій на нижчих рівнях. Так почалась друга або середня пene-
пленізація.

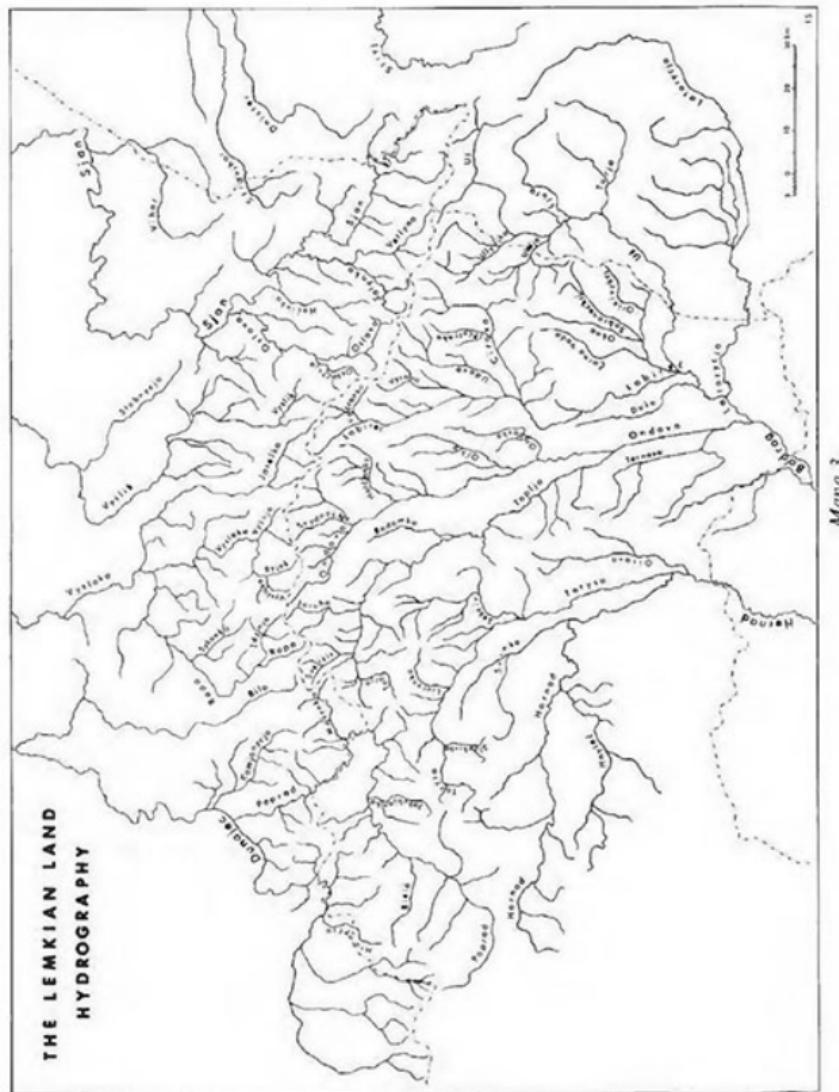
У плейстоцені (від 2 млн років тому) гори піднялися до сучасної висоти. Відновилася ерозія. Річки не тільки вимили осипи, але також врізались в алювій. Давні наноси гірських потоків і рівнини, виниклі з таяння льоду, були порізбані в тераси, які підймаються на височину 25-90 м над рівнем дна теперішніх долин.

Настання плейстоценового зледеніння з його сухішим, холод-
нішим підсонням сповільнило могутню річкову срізю Карпат. Гір-
ські льодовики зформувалися на високих Татрах, а навіть вижолобили деякі котли на більших височинах Полонинського Бескиду. Однаке Бескиди Лемківщини залишилися вільними від льоду. Вітріння і роз-
мивання почало тут третю пeneпленізацію. Скандинавська льодова покрива, розширюючись і просуваючись через Північно-Європейську рівнину, досягла у своєму максимальному обсязі (до Мінделю або Krakova) підніжжя Карпат на висоті 450 м. Льодовий фронт перегородив стікання вод з Карпат на північ. У наслідок того вода створила озера в Сандецькій і Горлицько-Сяніцькій котловинах, осаджуючи шари мулу і піску. Врешті, підймаючись, вода розлилась на схід уздовж льодового фронту, спливаючи теперішньою долиною Дністра до Чорного моря. Це струмuvання води вимило глибоку та вузьку долину Сяну між Диновом і Перемишлем. Тим часом сильні перигляціальні вітри осадили велику кількість лесу в котловинах і на підніжжі Карпат.

В міру теплішання клімату і відступу континентального льодово-
го фронту на північ відновлювався стік річок на північ із певними модифікаціями. Тепліший і вологіший клімат і деяке нерівномірне підняття землі збільшили річкову ерозію, яка творила теперішні форми краєвиду за останні 35 000 років.

3. РІЧКОВА СХЕМА

Через Лемківщину проходить вододіл між двома головними річковими басейнами. Річки, що беруть свій початок з північних схилів Низького Бескиду, пливуть на північ і впадають у Вислу, яка вливається у Балтицьке море. Річки, які стикаються з південних схилів Низького Бескиду, течуть на південь і спадають у Тису і Дунай, а звіlti в Чорне море. Однаке на захід від Низького Бескиду вододіл пересуний далеко на південь. Річка Попрад, яка бере свій початок на

Вигин річки Ропи в Климківці

Світлина Й. Дзьолека
не пізніше 1939 р.

(K. Pieradzka, *Na szlakach Lemkowszczyzny*, Krakiv, 1939)

південносхідніх схилах Високих Татр, повертає на схід і на північ, збираючи струмки з північних і західніх схилів Левоцьких гір і південних схилів Списької Магури, перетинає західний виступ Лемківщини і протікає глибоким яром в Західному Бескиді, вливачись у Дунасьць на шляху до Висли і Балтицького моря. Лише східні схили Левоцьких гір віддають воду Торисі на півдні.

Різьбллячи свої долини, річки спершу достосовувались до схилів скельної поверхні, що була винесена над рівень моря. В міру збільшування ерозії цієї поверхні і зустрічання скель різної твердості і різної стійкості проти ерозії вода швидше усувала слабіші скелі, більш податливі на ерозію. В наслідок цього річки творили русла радше в шарах з меншим опором, вижолоблюючи в таких місцях широкі долини.⁶

6. Деталі цього процесу образно описані в книжці: A.N. Strahler, *Physical Geography*, Wiley, Нью-Йорк, 1951, сс. 247-256.

Таких чином нинішня мережа річок відзеркалює як давні піднесення землі, так і різний ступінь опору проти ерозії. Вважається, що річка Попрад успішно прорізала глибокий яр через Західній Бескид або тому, що вона вже текла з Високих Татр у той час, як дійшло до підняття вгору Західного Бескиду, і попросту продовжувала карбувати собі долину в стійких шарах у часі підймання гір, або тому, що пливучі на північ річки, які врізувались у Західній Бескид, захопили частину південного сточища чи розливу і таким робом відвернули течію Попраду на північ.⁷ Інші річки попросту йшли в слід за шарами з найменшим опором.

Північні схили Низького Бескиду вливали свої води в долини верхів'я Ослави, Вислоки, Яселки, Вислоки та Ропи. Ці річки течуть майже рівнобіжно з гірськими пасмами, йдучи в слід за шарами меншого опору вздовж унутрішньої скиби (мапа 3). В деяких місцях найменшого дощливу вод або найменшого опору кожна з цих річок робить поворот та прорізує собі шлях на північ через тверліші шари, входячи в западину між унутрішньою і зовнішньою скибами, що їх найнижчі піднесення становлять Горлицько-Сяніцьку котловину. Це тут Ослава вливався в Сян, Вислік робить лагідний поворот на захід і північний захід, а Яселка та Ропа, відповідно зі сходу та заходу, впадають у Вислоку, що тече на північ. Далі Сян, Вислік і Вислока прорізують собі дорогу через шари зовнішньої скиби, яка творить Підкарпаття, в'яться через Передкарпатський прогин, після чого впадають у Вислу, а звідти — в Балтицьке море.

Гірські потоки, що змивають південні схили Низького Бескиду і південну частину Полонинського Бескиду, постачають воду верхів'ям Лабірця та його приток — Видранки, Вирави, Удави та Цірохи — і верхів'ям Ондави та її двом головним притокам у верхів'ях, Свилничці і Готчаниці, а також двом верхнім притокам Топлі, Свержеву і Ярузі (Камінцеві). Лабірець, Ондава та частини їхніх приток течуть тут рівнобіжно до внутрішньої скиби, творячи відносно широкі та плиткі долини в її м'яких шарах. Пливучи звивисто на південь, Лабірець і Ондава прорізують усе глибші долини в Ондавськім низькогір'ї. На менших висотах долини розширяються. Близько Панонської низини лагідніший спад сповільнює біг річок, які широко в'яться і заливають широке, майже плоске дно долин щовесни. Для запобіження широким розливам води Ондаву поглиблено і перетворено в

7. W. Krygowski, *Beskidy. Średni (część wschodnia) — Wysspowy — Sądecki — Pogórze Rożnowskie i Cięzłowickie*. Sport i Turystyka, Warszawa, 1965, s. 20.

прямий канал, щоб повеневі води могли швидко спливати до Латориці і Бодрогу (в Угорщині), а звідти до Тиси.

На південний захід від Низького Бескиду беруть свій початок Топля та Ториса відповідно з північних схилів Чергівських гір і східних узбіч Левоцьких гір. Прямуючи за лініями геологічних скидів або западинами посеред скель, ці річки течуть на короткій відстані на північ, а потім круто повертають на схід і південний схід. Лемківські поселення лежать тільки над верхів'ями цих річок. Там, де ці річки стають незалежними від гірського рельєфу, вони в'яться на півден у напрямі Паннонської низини. Відокремлені одна від одної вулканічним хребтом, відомим під назвою Пряшівських гір (по-словацьки Slanské Pohorie), Топля впадає в Ондаву, а Ториса вливається в Горнад.

4. РЕЛЬЄФ

Вивітрювання і розмивання⁸ є головними причинами різьби деталей Лемківщини. Назагал гори перешкоджають транспортові і сполученню та обмежують розселення. Гірські котловини можуть однаке лавати затишне, хоч і не ізольоване, середовище для людей, тоді як гірські переходи дозволяють на рух купців і військ з одної низини на іншу. Таким чином уклад фізичних рис лемківської території може сприяти або об'єднуванню, або роз'єднуванню лемківської спільноти.

Не зважаючи на свою природну роль межі між двома головними річковими басейнами, Низький Бескид має в собі певні риси, які сприяють сльності лемків. Низький Бескид був вирізьблений так, що повстали дві лінії рівнобіжних хребтів, відділених смугою долин та горбів посередині завширшки в 10-15 км. Ця смуга низькогір'я містить у собі джерела Ослави, Вислоку, Яселки, Вислоки і Ропи. В ній розвивались великі лемківські села, такі як Команча, Вислік, Яслиська чи Крампна. Південна лінія хребтів Низького Бескиду творить вододіл і політичний кордон між Польщею та Чехо-Словаччиною (до 1918 р. — Угорщиною). Північна лінія хребтів Низького Бескиду розчленована кількома ярами річок. (Див. мапа 4).

Північні хребти Низького Бескиду починаються від річки Ослави на сході та простягаються аж до річки Білої на заході. Кожний хребет

8. Добрий опис цих процесів дає W.D. Thornbury, *Principles of Geomorphology*, Wiley, Нью-Йорк, 1954.

має свою власну назву і один або кілька високих верхів. На захід від Ослави до Вислоку простягається (на 20 км) порослий буком хребет Буковиці⁹, височіння якого досягає більше як 200 м над долинами і 777 м над рівнем моря на верху Токарні і 778 м на верху Скибців. (Далі всі вказані висоти відносяться до рівня над морем, якщо не подані інші співвіднесення.) На захід від Вислоку контури хребта менш виразні, але височіння його підіймається до 761 м на верху Явірника і до 731 м на верху Петруся коло Яслиськ, а потім обабіч річки Яселки на південі від Дуклі до 718 м на верху Чергової і до 694 м на верху Гирової, звідки нижчий хребет спускається до річки Вислоки. Цей ланцюг верхів довжиною коло 25 км відомий як Черговий хребет. На захід від річки Вислоки ланцюг верхів, до якого належить Камінь (712 м), трохи на північ від Крампної, носить назву найвищого із своїх верхів, Ватківської Магури або Ваткової гори (847 м), на північ від Бортного. Ланцюг обнижується, а потім знов підіймається до найвищого верха, Маластицької Магури (814 м), після чого опускається до річки Ропи. Між річками Ропою і Білою простягається на південі масив рівнобіжних хребтів і з'єднується з південним ланцюгом на чехо-словацькому кордоні, таким чином замикаючи центральну смугу долин та горбів Низького Бескиду з заходу. Цей масив хребтів носить назву своєї найвищої вершини, Лацкової (1 001 м).

Південний ланцюг хребтів Низького Бескиду є вододілом, що править за польсько-словацький кордон. Він тягнеться без особливих розривів від Тилицького переходу (688 м) на заході до Лупківського (657 м) на сході. Низка переходів розділяє різні верхи і нижчі хребти між ними на кілька частин. На заході високий Лацківський хребет підіймається над Тилицьким переходом і таким чином відділює басейни річок Білої і Топлі. Одна з відрог Лацківського хребта йде півколом на схід, підіймається до своєї найвищої точки, Яворини Конечної (885 м), а тоді опускається до переходу Конечної. Звідси на схід гірський ланцюг низький і прохідний на протязі 30 км. Спочатку низький хребет довжини 6 км, що відокремлює верхів'я Вислоки і Ондави, доходить до низького переходу (593 м) біля Полянки Нижньої, потім продовжується на протязі 16 км на схід, де його запримітніми точками є Пилипинський верх (710 м) і Скальне (759 м), йде до Дуклянського переходу (503 м) і врешті простягається ще 8 км на південний схід, рілко досягаючи висот понад 600 м; найвища точка,

9. Деталі про хребти, верхи і висоти на підставі праці: W. Krygowski, *Beskid Niski, Sport i Turystyka*, Варшава, 1967, сс. 8-14, і складена мапа на кінці книжки.

Краєвид села Гирова в Чергівському хребті

Ю. Тарнович, *Ілюстрована історія Лемківщини*, Львів, 1936, с. 16

Клин (691 м) підходить до Бескидоцького переходу (581 м). На схід іде далі Камінний хребет довжини 14 км, з верхами: Камінь (863 м), Веретишів (742 м), Пасіка (849 м) і Данава (840 м). За високим переходом біля Радошиць (684 м) Низький Бескид кінчается на північ від Лупківського переходу (657 м) Терпяковою горою (744 м), що кидас вечірню тінь на бистру Ославицю.

На сході замикають високу центральну долину вищі і тісніше розташовані хребти Полонинського Бескиду.¹⁰ Ця долина кінчается на сході в верхів'ях Ослави, підіймаючись до високого і вузького просміку, що веде в вузьку долину річки Солинки та її притоки, Ветлинки.

Південний хребет на схід від Лупківського переходу стає більш поважним бар'єром у міру того, як його висота підвищується, досягаючи верхів: Високий Гронь (940 м), Стриб (1 017 м), Ясло (1 153 м), Дзюрківець (1 190 м), Раб'я Скала (1 199 м) і Крем'янець (1 214 м).

10. Топографічні деталі до цієї частини взято з праці: W. Krygowski, *Bieszczady*, 2-ге вид., Sport i Turystyka, Варшава, 1962, сс. 11-18, складена мапа на кінці книжки.

Лише високий перехід біля Руського (797 м) творить шлях між долинами річок Солинки і Цірохи. Від Крем'янця йде на півден чехо-словашко-советський кордон, а польсько-советська границя далі тягнеться вздовж хребта 30 км на схід.

Північний хребет розділений чотирма глибокими ярами. З заходу він круто підіймається вздовж східного берега Ослави до Хрицатої (990 м), а далі в'ється лагідно на південний схід і схід, творячи верхи Явірне (1 001 м) і Лопенник (1 069 м). За ярами Солинки і Ветлинки північний хребет підіймається над лінію дерев в формі Ветлинської полонини (що досягає 1 253 м), Царинської полонини (що доходить до 1 297 м) і Букового Бедра з найвищими гребенями Терницею (1 348 м) і Галичем (1 335 м).

З цього хребта північні схили сходять до Сяну.¹¹ Сян збирає північні потоки з Полонинського Бескиду і різьбить собі долину вздовж лежачих геологічних складок і через точки найменшого опору до Сяніцької котловини. Верхів'я Сяну творять польсько-советський кордон. Від місця, де польсько-советський кордон повертає на північ, Сян, пливучи на захід, прорізує довгий на 20 км яр, потім іде на північ на протязі 8 км і випливає в долину, повсталу як геологічна западина, по якій прямує на північний захід. З півдня в Сян впадають Солинка, Гочівка і Ослава, і долина розширюється в Сяніцьку котловину. На південному заході ступнево підіймаються заокруглені горби від 100 до 200 м над дном долини. На північному сході замикає Сяніцьку котловину досить високий хребет (300 м над дном долини і 600 над рівнем моря). Відомий як Солоний задля своїх мінеральних (соляних) джерел, він творить південну частину Перемиського підгір'я, яке підіймається на схід у сторону Середнього Бескиду. На захід від Сяніцької котловини тягнеться решта вигнутої в формі півмісяця Горлицько-Сяніцької котловини. В її середині і західній частині знаходяться широкі на 8-12 км долини Вислоку, Вислоки і Ропи. Від околиць на захід від Горлиць до околиць на схід від Сянока вся котловина тягнеться на 100 км вздовж північного узбіччя Низького Бескиду.

Південний схил Низького Бескиду переходить непомітно в Ондавську Верховину (300-600 м). Якби не нинішній політичний кордон, доступ з центральної високої долини на півночі був би легкий через

11. Опис і місцеві назви Сяніччини можна знайти в праці: W. Krygowski, *Bieszczady i pogórze Strzyżowsko-Dynowskie*, Sport i Turystyka, Варшава, 1970. На кінці книжки складена мапа.

багато вигідних переходів. На південному боці в низці високих долин у верхів'ях Ондави, Лабірця та їх приток міститься багато лемківських сіл. Між тими долинами відходить від головного ланцюга Низького Бескиду на південний схід і південь низка хребтів (від 500 до 600 м), творячи контраст до долин Ондави і Лабірця. Більш помітний гребінь уздовж правобережжя Однави відомий місцевій людності як Маковиця. Північноахідні і північносхідні кути Ондавської Верховини позначені низкою верхів. На північному заході, біля Лацківського хребта кілька верхів (монадноків з пісковику), включно з Бусовим (1 082 м), стереже доступу до Тилицького переходу зі сходу. На північному сході, 10 км на південь від Полонинського Бескиду стоїть ряд заокруглених верхів з пісковику (понад 600 м). Знані під збірною назвою Чернин, ці верхи віддалені один від одного чотирма потоками, що течуть на південь: Виравою, Удавою, Пчолинкою і Цірохою. Від цього ряду верхів плоскогір'я похиляється на південь, у напрямі Цірохи, яку спрямовує в бік, на південний захід високий вулканічний хребет, Вигорлят, що досягає 1 076 м. На захід від Вигорляту, за Лабірцем Ондавська Верховина ступінєво переходить у північні окраїни Паннонської низини, відомі під назвою Східнословачької низини. Нема фізичних рис, які б становили природну границю між лемківськими вищими краями долин і їх нижчими кінцями, заселеними словаками.

Західні плоскогір'я Лемківщини більш розчленовані. У Польщі, на захід від річки Білої та Тилицького переходу два масивні хребти обабіч Попраду творять Західний Бескид.¹² Східний хребет підіймається над Мушиною на березі Попраду до Яворини Криницької (1 116 м) 4 км на захід від Криниці, а далі простягається в північноахідному напрямі до Старого Санчу. На західному боці Попраду хребет підіймається на захід від Пивничої до Великого Рогача (1 182 м), Радісової (1 265 м) та Зломистого верху (1 226 м). Тут лемківські села сягають тільки південних схилів цього хребта. Вони відокремлені від лемківських сіл на Словаччині політичним кордоном, який проходить пошарпаним хребтом (скибовими урвищами), відомим під назвою Малі Пеніни, що їх верхи з винесенного вгору юрського вапняку підіймаються на висоти понад 1 000 м.

12. Див. W. Krygowski, *Beskidy. Średni (część wschodnia) — Wyprawy — Sadecki — Pogórze Rożnowskie i Cięzławickie*. Мана, складена на кінці книжки, підсумковус фізичні риси і висоти.

Між Малими Псініами та Спиською Магурою на півдні гірський потік Липникова тече повз лемківські села на захід до Дунайця.¹³ Якихось 15 км на захід, коло західного краю Списької Магури знаходиться найзахідніше лемківське село Остурня над річкою Границею, що тече на північ до Дунайця. Списька Магура, на якої лагіднім північним схилі лежать лемківські села, підймається тут до свого найвищого верху, Репицька (1 267 м). Від Списької Магури відходить довгий хребет на схід (на протязі 35 км), вздовж північного берега річки Попрад. Далі Списька Магура зливається з пагористим Любовнянським плоскогір'ям (від 700 до 1 000 м).

За річкою Попрад на південі і південний схід підймаються Левоцькі гори. Вони творять винесений угору комплекс пофалдованих скель, вивітрілих на поверхні з променистою схемою струмків, що вирізьбили собі шлях через западини. На південі від Левоцьких гір знаходиться Горнадська котловина (400 — 600 м над рівнем моря, широка на 10 км), а від її західного боку простягається висока Попрадська котловина (600 — 700 м, 20 км ширини). В центрі височить Чорна Гора (1 290 м). Води з таяння снігів на ній засобляють Якубинський потік (Якуб'янку), який тече на північ, повз Якуб'яни, і вливався в Попрад біля Старої Любовні. Далі на південь випливає Ториса зі стрімкого схилу на схід, потім пробивається на північ і знову на схід. Її притока в північному напрямі, Славківський потік (Славківка) прорізує глибоку долину, яка відокремлює Левоцькі гори на заході від Браніського хребта (до 1 200 м), що творить високу західною частину Шариського плоскогір'я.

На північний схід від Левоцьких гір, по північному боці Ториси виростають Чергівські гори. Підняті і похилені на північ, вони творять масивну брилу, порізьблену та вигладжену Люцинкою та іншими потоками, які впадають у Торису на півдні, і Топлею та її притоками на північному узбіччі. Тут виділяються два верхи, сполучені з хребтом: Мінчаль або Мінчоль (1 157 м) на заході і Велика Яворина (1 099 м) на сході. Східній бік Чергівських гір відмежований западиною, в якій знаходить собі русло річка Секчів, що тече на південь, вливачись у Торису нижче Пряшева, і де проходить залізниця, що веде з Пряшева на північ до Бардієва над Топлею.

13. Опис фізіографічних рис по словацькому боці взято з праці: Jaromír Demek, Miroslav Střída, *Geography of Czechoslovakia*, Academia, Прага, 1971. Назви маліх потоків взято з детальної мапи з міром 1: 300 000, складеної на кінці праці С. Томашівського "Етнографічна карта Угорської Русі".

На схід від Пряшева в південному напрямку простягаються Пряшівські гори — довгий вулканічний хребет між Торисою та Топлею. Його найвищі вершини знаходяться на півночі, досягаючи 1 092 м на Симонці. На півдні, за сідловиною на схід від Кошиць хребет переходить в Угорщину, де має назву Земплинських гір (*Zempléni hegység*).

5. ПІДСОННЯ

Лемківщина розташована в помірній кліматичній зоні Європи зі змінними умовами погоди.¹⁴ Маси повітря, що проникають з Атлантичного океану, є причиною порівняно лагідної зими і теплого, досить вологого літа. Найчастіше система низького тиску пересувається між Ісландією та Скандинавією, викликаючи західні або південні вітер, в залежності від топографії, а це може приносити деякі опади. Якщо система низького тиску проходить над Британією і в результаті фронтальна система перетинає центральну Європу, пов'язані з цим теплі маси повітря приносять більше дощових опадів, звичайно вигляді бурі влітку або відлиги і мжички зимою. Рідше система низького тиску може затримуватись над Фінляндією, а система високого тиску може перебувати на захід від Франції, в результаті чого серія фронтів переходить з північного заходу над Німеччиною, Польщею та Карпатами до Чорного моря. Маса лагідного, вологого повітря, гнана західними вітрами, приносить найбільшу кількість опадів. Інколи система високого тиску пре на схід через західну Європу, не даючи бурям з Атлантики проникнути в центральну та східну Європу. Вітри тоді віють з півночі або північного заходу і можуть часом приносити літню бурю зі зливом. Частішим явищем, особливо в зимовий час, є розвиток системи високого тиску над центральною Європою. Вітри в таку пору рідкі, легкі і можуть віяти в будь-якому напрямі. У весняну і літню пору безхмарна, сонячна погода йде в парі місцями зі спекою, що може викликати грозову зливу. Під кінець вересня така гарна погода творить "бабине літо". Взимку уклад високого тиску приносить різку холодну погоду. Дуже холодні темпе-

14. Умови погоди, спричинювані певними атмосферичними укладами, описані за пранею: Demek, Střída, *Geography of Czechoslovakia*, ss. 85-89. Додаткові деталі з П. Біланюка, "Фізична географія Карпатської України", *Карпатська Україна. Географія — історія — культура*, Український видавничий Інститут, Львів, 1939, ss. 30-34.

ратури і тумани повстають у гірських котловинах, тоді як погода на високих схилах лишається ясною, соняшною і дещо лагіднішою. Коли система високого тиску зосереджується над Семигородом, сильні південні вітри віють через карпатські гірські переходи. Повітря, що лине вниз по північному схилі (фен), нагрівається і приносить зимову відлигу.

На самій Лемківщині підсоння залежить від висоти, виставлення на зволожуючий вплив вітрів і фізичний уклад околиці. Взагалі можна розрізняти три кліматичні зони: 1) північні підніжжя Карпат, 2) гірські хребти та високі котловини і 3) південні схили та долини.

Зимовий красавець з Чергівських гір

L. Deneš, Saris, Мартин, 1977, фото 59

Північні підніжжя Карпат становлять переходову зону між теплішими низинами на півночі й холоднішими горами на півдні.¹⁵ В Сяноці середня температура липня незначно перевищує 17° Цельсія, а пересічна температура січня падає трохи нижче -4°. Зимові температури замерзання тривають 50 днів, і мороз може тривати до 150 днів.¹⁶ Рослини, які потребують 5° тепла для початку розвитку, можуть тут рости 210 днів або дещо довше.¹⁷ Опади коливаються між 700 і 750 мм у більш заслоненім від дощів Західнім Бескидом і між 750 та 800 мм на більш виставлених на дощ схилах на сході. Взимку снігова покрива залишається від 60 до 80 днів і, не зважаючи на відлигу час від часу, росте до 6-8 см.¹⁸

Гірські хребти і долини мають нижчі температури і більші опади. Середні температури липня коливаються від понад 16° в долинах до менше як 15° на хребтах. Середні температури січня коливаються від -5° в лагідніших гірських долинах на заході до -6° на вищих піднесеннях або на більш континентальних східних долинах. Температури замерзання в горах тривають 70 днів або більше, і мороз може бути понад 200 днів. Пора вегетації рослин триває менше як 200 днів. Опади в горах дуже різні в різних роках і місцях. Звичайно на схилах, обернених до вітру, опади перевищують 800 мм, а на вищих піднесеннях Полонинського Бескиду перевищують 1 000 мм, але в заслоненій долині Попраду і в верхоріччі Топлі середні річні опади становлять менше як 700 мм. Перший сніг випадає в середині листопада і лежить до половини квітня. Снігова покрива може тривати від 90 до 150 днів і більше. Оскільки відлига трапляється рідше, а опади більші, нагромадження снігу може досягти на початку березня від 40 до 135 або більше см.

Південні схили та долини втішаються найтеплішим і найсухішим кліматом на Лемківщині. Середні температури липня перевищують 17° (в Свиднику, в долині Ондави досягають 18°), а середні темп-

15. Картографічний опис кліматичних закономірностей Польщі можна знайти в праці: *Encyklopedia "Przyroda i technika"*, Варшава, 1963, с. 519-520. Всі Лемківщина охоплена, хоч дещо побіжно, книжкою *Atlas of the Danubian Countries*, ред. J. Breau, Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, Відень, 1981. Інші вказівки щодо підсекції можна знайти в праці: *Агрокліматический атлас мира*, ред. И.А. Гольцберг, Гидрометеоиздат, Москва-Ленінград, 1972.

16. Жарський, "Географія Лемківщини", с. 84.

17. Jerzy Kostrowicki, "Warunki i zasoby przyrody", *Zarys geografii ekonomicznej Polski*, ред. S. Leszczyński, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2-ге вид., Варшава, 1971, с. 31.

18. Жарський, "Географія Лемківщини", с. 84.

ратури січня хитаються біля -4° . Пора вегетації коливається між 200 і 220 днями. Вітри часто віють у долинах з півночі, мало сприяючи опадам. Найменше падає дощу в басейнах Ториси і Топлі (600 — 650 мм), а дещо більше в басейнах Ондави (650 — 700 мм) і Лабіріця (700 — 800 мм). Снігова покрива досить непевна — тривас вона від 50 до 70 днів, а нагромадження снігу мінімальне.

6. ГРУНТИ

На Лемківщині переважають т.зв. лісові буроземи.¹⁹ Формовані без льодовикової перерви на вивітрілих схилах флюшу та під прикриттям букових, смерекових і ялинових лісів, ґрунти тут дещо плиткі (45 — 75 см), кам'янисті, кислотні, бракус їм вапню, магнію, фосфору, потасу, соду, заліза та глинцю. Типовий профіль лісового бурозему покритий тонким шаром лісової пілстілки (верства A_0 , від 0 до 4 см нижче поверхні). Під ним знаходитьться темнобрунатний або темносіро-брунатний, багатий на гумус шар A_1 (4 — 20 см) з багатьма уламками каменю різної величини. Хоч каміння може заважати оранці і боронуванню, воно захищає ґрунт від розмивання під час таяння снігу, підтримує пористість і є цінним джерелом мінеральних живильних речовин. Під верствою A_1 колір ґрунту стає ступнево брунатним, консистенція його стає більш зерниста або ґрудкувата, і в верстві A_2 є менше каменів (це верства на 20 — 35 см під поверхнею землі). У кам'янистій верстві B (35 — 60 см) колір ґрунту ясніє і нагадує колір матірнього матеріялу під сподом (суцільної скали). Плитші ґрунти знаходяться на стрімкіших схилах, тоді як глибші зустрічаються на вододілах і на вулканічній скалі, яка легко розкладається. Багатий на вапень флюш не допускає кислоти до нижчих верств ґрунту, але ґрунти, що розвинулись на кристалічних скелях і пісковиках, наскрізь кислі. Під ялиновими деревами з плиткою системою коренів ґрунт найбільш заквашений близько поверхні. Під буковим лісом, де коріння глибоке, найкисліший рівень B . Ґрунт багатий перегноем (від 10 до 15%) під лісовою покривою, помірно багатий під пасовищами та вбогий під орною землею (від 3 до 5%).

19. Опис ґрунтів та їх профілів узято з *Природи українських Карпат*, сс. 160-185. Деталі про аналізу ґрунтів в українських Карпатах можна знайти в праці: *Атлас почв Української ССР*, ред. Н.К. Крупський і Н.І. Полупан, "Урожай", Київ, 1979, сс. 119-137.

Грунти, що зформувалися під альпійськими лугами Полонинського Бескиду, мають дернисту верству близько поверхні. Верства A_0 становить темнобрунатну торфоподібну дернину (від 0 до 4 см), під якою простягається багата на перегні, темносіра, зерниста, крихка верства A_1 (від 4 до 20 см), що має в собі багато уламків каміння, а зокрема розкладений органічний матеріал. Переходова верства B_1 (від 20 до 40 см) брунатна, крихка, зерниста і містить у собі більше уламків каміння. Верства B_2 (від 40 до 60 см) із яснішим брунатним кольором складається головним чином з порозиваного каміння.

На вододілах і в місцях поганого водостоку лісові буроземи мають тенденцію сприяти нагромаджуванню торфу на поверхні і більшої кількості органічного матеріалу під сподом.

Вищеросташовані гірські тераси, що їх лагідні схили не сприяли навідкому спливанню вод, є місцями активнішого просочування і проникання. Цей рух води крізь ґрунт спричиняє збільшене вилутоування перегною та живильних речовин з поверхні ґрунту і нагромаджування часток глини в нижчих верствах. Наслідком цього є глибинний підзолистий профіль: темна верства A_1 (0 до 20 см) з розкладуванням органічним матеріалом, попелястоїла верства A_2 (від

Органічні землі на терасах села Остурні в Спіській Магурі

Світлина Й. Ушака /1974/

20 до 40 см), де інтенсивно продовжується вилуговування, і переходова верства В (40 до 150 см) яснобрунатного кольору з виразним мармуроватим узором, який творять іржавобрунатні плями окисів заліза та синюватосірі нарости глини. Цим підзолистим ґрунтам бракує фосфору, і вони сильно заквашені.

Грунти, що зформувалися на нижчих терасах уздовж гірських потоків, родючіші, але часто з меншим відливом води. Вони збудовані з намитих і змитих покладів, тобто або нанесені повеневими водами гірських потоків, або становлять ґрунти, знeseні водами з таяння снігу на вищих схилах. Ґрутові води, що просочуються з гірських схилів і насичують тераси, зводять проникання з поверхні до minimum. Різні ступені процесів заливання і творення глею викликають появу багатьох видів лугових і намивних ґрунтів.

Справжні лугові та намивні ґрунти не поширені на Лемківщині. Знайдено їх на нижчих терасах Попраду, Ториси, Топлі, Ондави та Лабірця. Річки на північному схилі розташовані вище, а лугові ґрунти уздовж їх берегів не займають багато площа, за винятком Горлицько-Сяніцької котловини, особливо навколо Яслів.²⁰

7. ПРИРОДНА РОСЛИННІСТЬ ТА СВІТ ТВАРИН

Зрост населення на Лемківщині довів до викорчування лісів на значному просторі в долинах і на менших висотах. На лугах і в лісах пасли домашніх тварин, а на викорчуваній землі розвивали хліборобство. Від часу вивезення лемків урядом ПНР до Советського Союзу (1944-1946 рр.) та до інших частин Польщі (1947 р.) і ліквідації цілих сіл покинуті поля поросли чагарником і деревами, і збільшився світ диких тварин і рослин. Але навіть у таких умовах менше чверти лемківських земель зайняте лісами. Тільки ліси, що залишилися на крутих схилах і на більших висотах, гаї зі старими деревами та місцеві назви в долинах допомагають зберегти, яка рослинність панувала на Лемківщині перед віками.

На менших висотах Горлицько-Сяніцької котловини росли в сивій давнині супільні листясті ліси.²¹ Типовими представниками тих

20. Розташування типів ґрунту і обсяг лугових ґрунтів видно на мапах в праці: Demek, Štrida, *Geography of Czechoslovakia*, с. 133, і Kostrowicki, "Warunki i zasoby przyrody", мапа напроти с. 41.

21. Krugowski, *Beskid Niski*, сс. 29-30.

лісів, ще збережними то тут, то там, є дуб, граб, бук, явір, липа, ясен і в'яз. З хвойних дерев часті смерека і ялина. На запустілій землі найчастіше виростають інші дерева: осика, береза і сосна. На вкритих галькою вологих відкладах річкових берегів ростуть гущавини вільхи чорної і сірої, верби та дерену. Разом з ними або на нижчому поверсі лісу (в заростях) росте ясен, ялина, черемха, хміль і тамариск. В інших місцях листястого лісу підлісок становлять горобина, черемха, калина, ліщина, крушина та малина. Під ними ростуть різні трави (в тому числі осоки), зілля і папороті.

На вищому півічному схилі і обабіч високої центральної долини (600 — 1 000 м) є гай бучини і ялини, поміж якими трапляється також явір, ясен, в'яз і смерека. У підліску є ліщина, бузина, шипшина, горобина, жимолость, агрес, малина і ожина. В Дуклянському переході масовий випас і сильні південні вітри фактично винищили плитко закорінені ялини. Більш заслонені закутки зберегли лише невеликі клаптики колишніх гаїв модрини і тису.

Вищий і більш нерівний Полонинський Бескид, частини якого недавно виділено на Національний заповідник, майже повністю покритий лісом. Його нижчі долини, вилюдинені після II світової війни, заросли новим типом лісу — вільшиною і явором. Горобіців, супутни-

*Покрита лісом Яворина Криницька в Західному Бескиді
| вид із села Зубрика |*

З архіву ООЛ

ків людських поселень, замінили деркачі, голуби, зозулі, постільги, яструби і кані, а запустілі поля зайняли перепелиці, гризуни і кертиці (кроти). Над потоками живуть куниця, ласиця, видра, борсук і бібр. Більш бузько, чапля, жовтаглока (трясогузка), зимородок і водяний горобець (оляпка) полюють на жаб, ящирок, саламандер і гірських тритонів. Гадюки виповзають на береги ручай, де живуть петруги, в'юні і марени, але лосось, що колись прибував сюди у великих кількостях на терло (нерест), тепер перевівся. Старші ліси складаються головним чином з буку (58,9%) і частково з ялини (20,5%), які творять суцільні або мішаний деревостан, з домішками смереки, вільхи, сосни, явору, ясену, модрини, грабу та осики. Живе тут багато диких звірів, загальнотипових для лемківських лісів: заяць, лис, чорна вивірка, повх, землерийка, олень, козуля та дикий кабан. Глибше в лісі та на більших висотах побутує менш тут звичайний дикий кіт (який іноді схрещується з покинутим домашнім котом), рись, ведміль і вовк. Особливо багато птахів: глухарів, орябок, чижів, зябликів, сойок, дроздів, дятлів, синиць, горішанок, кілька видів сов, яструбів та орлів.²²

Поблизу одуваних вітрами хребтів і верхів буки і ялини карлуваються і викривлюються від вітру. На висоті понад 1 150 м рослинність приймає вигляд полонинський. Влітку цвітуть різноцвіті квіти серед трав, осок, тростин, щавелю, яфин і бруслини.

Ліси Західнього Бескиду, проріджені масовим вирубом у минулому столітті, дають докази подібного прямовисного розташування зон.²³ Підгір'я, що досягає якихось 500 м, має широкий вибір дерев типових для мішаного лісу. Схили висотою від 500 до 1 100 м вкриті буково-ялиновим лісом, при чому на більших висотах переважає ялина. На гірських хребтах і верхах сильні вітри вкорочують ріст ялин і висушують їх, залишаючи на високих полонинах чагарники більш стійкого ялівцю. В заслоненій долині Попраду 4 км на схід від Мушини є унікальний деревостан (заповідник величиною 20 га) липи, перемежаної то тут, то там смереками, грабами і модренями. Важається, що цей деревостан є залишком більш розлогих липових лісів, в яких пізніше вдерлася бучина і грабина. В долині р. Мушина, в Поворознику живе рідка різновидність чорного бузька.

Для Списької Магури і Левоцьких гір типові передусім смереково-букові ліси, в яких зустрічається також ялина, модрина і сосна. При

22. Krzgowski, *Bieszczady*, ss. 27-31.

23. Krzgowski, *Beskiidy*, ss. 25-33.

тому вищі піднесення і кисліші ґрунти Левоцьких гір сприяють більш видатному вивікові ялини.²⁴

Лише на більших висотах (понад 700 м) Чергівських гір зберігається смереково-буковий ліс. Їхні північні схили і весь південний схил Низького Бескиду, включно з більшими висотами Ондавської Верховини (понад 500 м) покриті гаями, які колись творили буковий ліс. Під деревами в буковому лісі ростуть малини, високі папороті і жовто-зілля, а при самій землі трапляється нечіпайзілля, снить звичайна і пролісок. Для південних схилів Чергівських гір і нижчих схилів Ондавської Полонини (250 — 500 м) типові бук і дуб. Починають тут появлятися деякі зела і трави угорського степу. В заслоненій долині Ториси біля Пряшева і на нижчих схилах Ондавської Полонини близько Паннонської низини дуб починає переважати над буком. На піщаних ґрунтах ростуть соснові гаї, а на скельних залах росте граб. Тепполюбні і засухостійкі степові трави зустрічаються тут іще частіше.

Лісові тварини по чехо-словацькому боці мало відрізняються від лісових тварин на північ від кордону. І тут зустрічається в горах рись, дикий кіт, ведмідь і вовк. В лісах водиться різна дичина, включно з оленем, а до характеристичних птахів належить білоспинний дятел і червоногрудий мухоловка. Коло струмків і ставів живе крячик, сивка і перевізник. Сусликів, зайців, польових мишей та особливо кажанів багато на південному боці Низького Бескиду. Маса комах проникає долинами з Паннонської низини.

В долинах на відкладах намулу час від часу можна знайти гущавини верби та червоного дуба, оповиті рясними лініями ломиноса. На місцях з кращим відливом вод можна ще знайти старий в'яз. На більшій частині низини вирубано ліс і створено луги і пасовища з рядами верби, дуба, ясена і в сухіших місцях тополі. Заливні луги заселює червонодзьобий кулик, бекас, бузько, мухоловка-білошийка, кобилочка (цвіркун), ремез, а також пижмовий пацюк, жаби, малі плазуни, раки та комахи.

24. Demek, Střída, *Geography of Czechoslovakia*, сс. 158-159 і додуличена мапа III: J. Rauer, "Natural geobiocenoses in vegetation tiers". Див. також мапа лісових видів за П. Плесніком у праці: И.М. Майергойз, *Чехословакская Социалистическая Республика. Экономическая география*, "Мысль", Москва, 1964, с. 61.

Географія людини

ІГОР СТЕБЕЛЬСЬКИЙ

1. ЗРІСТ І ЗАНЕПАД НАСЕЛЕННЯ

Перші відомості про чисельність українців Австрійської імперії походять з першої половини XIX ст. На їх підставі можна оцінити кількість лемків, кермуючись пропорціями з 30-тих рр. ХХ ст.: 3.4% українців Галичини і Буковини — це лемки, 18.4% українців Закарпаття з Мармарощиною і Пряшівчиною — це також лемки.¹ Зіставляючи дані кількох авторів з 1829-1849 рр., одержимо такий вислід:

Рік	Північні лемки	Південні лемки
1829		67 656 ²
1834	58 756 ³	
1842	73 066 ⁴	115 000 ⁴
1849	88 167 ⁵	87 447 ⁵

1. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, гол. ред. В. Кубійович, т. 1, Париж — Нью-Йорк, 1955, с. 188 (Буковина), 348 (Галичина), т. 4, 1962, с. 1275 (Лемки), т. 2, 1955-1957, с. 724 (Закарпаття). За цими даними в Галичині в 1939 р. було 3 727 000 українців, на Буковині в 30-тих рр. — 340 000, разом 4 067 000. В тому числі північних лемків було мінімум 140 000, цебто 3.4%. На Закарпатті (Пряшівшиною і Мармарощиною в Румунії) було в 1930 р. 542 000 українців, в тому числі лемків мінімум 100 000, цебто 18.4%. Звичайно, в таких екстраполяціях є ризик легкої неточності, бо не знаємо, чи пропорції окремих груп українців були однакові на протязі століття (від бл. 1830 до бл. 1930 р.).

2. Johann von Csaplovics, *Gemälde von Ungern*, ч. 1, Пешт, 1829, с. 205. Відсоток південних лемків обчислено від суми 359 000 русинів в Угорщині в 1829 р.

3. *Historisch-statistischer Umriss von der österreichischen Monarchie. Aus den Papieren eines österreichischen Staatsbeamten*, Лайпциг, 1834, с. 211. Відсоток північних лемків обчислено від суми 1 728 128 русинів у Галичині і на Буковині.

Якщо на півночі бачимо зріст, якого і можна було сподіватись, то на півдні помічаємо спад від 40-их рр. XIX ст., спричинений добре відомою з різних джерел мовно-етнічною асиміляцією західної частини українців Закарпаття до словаків (на півночі такої асиміляції до поляків не було). Пізніше до цього спаду спричинялась також еміграція.

Вже в половині XVIII ст. група українців з лемківсько-бойківського пограниччя з околиць Воронова над Топлею і Гуменного над Лабірцем виємігрувала на землі, здобуті австрійцями від турків у Бачці. Тепер нащадки цих переселенців нараховують бл. 25 000 осіб.

Але найбільший відлив з Лемківщини почався наприкінці XIX ст. Від 1870 до 1914 р. ця еміграція, переважно до Сполучених Штатів Америки, так посилилась, що цілковито знедійснила наслідки величезного природного приросту лемківського населення.⁶ Бої на австрійсько-російському фронті, який перетинав Лемківщину в 1915 р., також мабуть, викликали деякі втрати серед цивільного населення та залишили за собою сотні воєнних цвинтарів.⁷

Після I світової війни ця тенденція змінилася. Збільшення норми народжуваності в краю і різкий спад еміграції за кордон (через більш рестриктивні іміграційні закони в Сполучених Штатах і зрост світової економічної кризи) привели до швидкого зросту населення.⁸ Хоч видобуток нафти, розвиток гірських курортів і будівництво залізниць наприкінці XIX і на початку XX ст. притягнули нелемківські елементи, етнографічна територія Лемківщини залишалася в основному без змін

Йосиф Левицький подав у 1831 р. цифру самих тільки північних лемків на захід від р. Ясельки на 121 939 душ, але це обчислення вважаємо за перебільшене (Josef Lewicki, *Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache*, Перемишль, 1834, передмова з 1831 р., цит. за Іваном Зілинським, "Питання про лемківсько-бойківську границю", *Lud Słowiński*, т. IV, зош. I, Краків, 1938, с. A 78-79).

4. Pavel Josif Šafárik, *Slovanský národopis* (1842), Прага, 1955, с. 36. Відсоток лемків обчислено від суми 625 000 русинів в Угорщині та 1 249 000 в Галичині і на Буковині.

5. R.A. Fröhlich, *Historisch-ethnographisch-statistische Erläuterungen zur neuesten National- und Sprachenkarte des österreichischen Kaiserstaates*, Відень, 1849, с. 15. Відсоток лемків обчислено від суми 475 310 русинів в Угорщині і 2 616 799 русинів в Галичині і на Буковині.

6. Одновалось, що з самої Пряшівщини виємігрувало в роках 1870-1914 бл. 150 000 українців і мовно пословачених греко-католіків, головним чином до Пенсильванії в США (О. Краснянський, В. Кубійович і В. Маркус, "Пряшівщина", *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, т. 6, 1970, с. 2396). Якщо б не населення залишилося в краю, лемківське населення було б подвоєлось за 44 роки.

7. Roman Reinfuss, "Cmentarze wojenne na Lemkowszczyźnie", *Wierchy*, т. 13, Краків, 1935, с. 108-116.

8. J. Demek, M. Střída, *Geography of Czechoslovakia*, Прага, 1971, с. 197; И.М. Маергойз, *Чехословацкая Социалистическая Республика*, Москва, 1964, с. 70.

аж до II світової війни. В 1939 р. лемківське населення в залежності від того, чи включалися у підрахунки групи з перехідними говірками, чи ні, коливалось за оцінками Кубайовича від 140 000 до 200 000 по польському боці і від 100 000 до 140 000 по словацькому, тобто в сумі від 240 000 до 340 000 осіб.⁹ До того треба додати, що еміграція з обох частин Лемківщини до Сполучених Штатів, Канади, Аргентини, Бразилії і Франції забрала з Лемківщини щонайменше 250 000 осіб.¹⁰

Згодом лемківське населення і сама Лемківщина зазнали винищенння. Почалося це по польському боці актом, який віщував ще гірше в майбутньому: німецько-советською угодою з 1940 р., в результаті якої бл. 5 000 переважно бідних лемківських селян під впливом московофільсько-советофільських ілюзій вийшло до Советського Союзу в обмін за німців з Волині і з-над Балтицького моря.¹¹ Пізніше польсько-советська уода з 9 вересня 1944 р., яка передбачала масовий обмін населенням між Польщею і Українською ССР, вела до повного знищення Лемківщини по польському боці. Проведена на швидкуруч мішаною польсько-советською комісією реєстрація на Лемківщині і в сусідстві виявила бл. 146 000 українців до "репатріації" до Советського Союзу. Не зважаючи на зростаючий збройний спротив Української Повстанської Армії, протягом двох років силоміць усунено з предківських садіб бл. 135 000 людей з Лемківщини і сусідніх бойківських і долинянських земель.¹² Згідно з Квілецьким, польським соціологом, який оцінив, що в 1939 р. лемківське населення в Польщі становило дещо понад 100 000 людей (пор. близьку мінімальну оцінку Кубайовича), з-поміж евакуйованих до Советського Союзу осіб із згаданих

9. В. Кубайович, "Лемки", *Енциклопедія українознавства*, т. 4, с. 1276.

10. Юліан Тарнович, *Верхами лемківського Бескуду*. Українське Туристично-Краєзнавче Товариство "Плай", Львів, 1938, с. 24.

11. А. Kwiecki, *Lemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji*, Варшава, 1974, с. 91.

12. Ось яке число українців визнано за таких в реєстрації і скільки виявлено (за повітами):

Повіт	Зареєстровано	Вивезено
Новоторзький	2 099	1 857
Новосандецький	19 969	17 740
Горлицький	16 810	15 058
Ясьольський	7 676	7 352
Короснянський	11 909	11 815
Сяніцький	44 219	41 918
Ліський	43 784	39 389
Загалом	146 466	135 129

З польських архівних матеріалів подали: А.В. Szczęśniak, W.Z. Szota, *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Варшава, 1973, с. 486-489. Децио вищі числа, але подібного розриву величини подав М.Т. Ширба, "Договір про переселення", *Український календар 1975*, Варшава, 1974, с. 168, за:

територій від 70 до 80 тисяч було лемками. Незначній частині вдалося втести закордон. Решта лемківського населення в Польщі, від 30 до 35 тисяч, була вивезена на північні і західні землі Польщі (особливо до Ольштинського і Щецинського воєводств) в рамках польсько-sovets'koї операції в 1947 р. з метою викорінення УПА.¹³ Невсліка кількість господарств або війняткових поселень уникнула виселення завдяки інтервенції місцевих владей, які запоручили за лояльність їх мешканців. Потім ці вилоднені землі були частково наново заселені, головним чином польськими колоністами.¹⁴ В 1956 р. з'явилася брошуря Ц.К. ПОРП, в якій стверджено, що до українців несправедливо застосовано в 1947 р. зasadу збірної відповідальності за УПА, але за такою заявюю не прийшли діла, бо не дозволено українцям повернутися на свої рідні землі, тільки незначне число лемків вернулось, не зважаючи на перешкоди з боку влади.

По словацькому боці Лемківщина також втратила значну кількість населення, але не було там ніколи примусової евакуації. В результаті ще передвоєнної ворожості словаків до українських національних домагань після закінчення війни від 8 до 10 тисяч пряшівських українців добровільно виїхало до Советського Союзу.¹⁵ В наслідок розгрому гітлерівської Німеччини чехо-словачський уряд виселив до Німеччини німців із давніх німецьких поселень на чеському прикордонні і заохотив матеріальними користями словацьких і українських (переважно лемківських) селян до оселення там. Це переселювання, яке збільшилося з діяльністю УПА в Чехо-Словаччині, відбувалося головним чином від 1945 до 1947 р., але продовжувалось у менших розмірах і пізніше, аж до 1958 р. До 1959 р. бл. 23 000, тобто одна третина офіційної цифри лемків, перебігло на колишні німецькі землі в Судетах і в Рудавах (Рудних горах).¹⁶ Колективізація, проводжувана проти волі лемківських селян в роках від 1948 до 1952, викликала дальше невдоволення, а розбудова тяжкої промисловості і можливість праці в Остраві і дійніде притягнули молодих, ініціативних лемків, які покинули свою рідну землю.¹⁷

І.В. Евсеев. *Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики, 1944-1960*, Київ, 1972.

13. Kwiecki, *Lemkowie*, с. 102.

14. Див., напр., M. Biernacka, *Kształtowanie się nowej społeczności wiejskiej w Bieszczadach*, Вроцлав, 1974. (Лемківське населення збереглося або відновилося у таких селах, як Лосс на Горлицчині, Білянка, Новиця, Бортне, Команча. — Б.С.)

15. Краснянський, Кубайович і Маркусь, "Пряшівщина", с. 2396.

16. Маергойз, Чехословацкая Социалистическая Республика, с. 76, 78, 88.

17. Краснянський, Кубайович і Маркусь, "Пряшівщина", с. 2395.

Тому що лемківське населення по польському боці було майже цілковито виселене, а по словацькому боці значно зменшено, дальший розгляд буде обмежуватись антропогеографією Лемківщини такої, якою вона була напередодні ІІ світової війни.

2. ЛЕМКІВСЬКА ЧАСТИНА НАСЕЛЕННЯ

В оцінці чисельності лемківського населення особливо важливо визначити критерії, за якими когось слід рахувати лемком, і накреслити межі населення, що відповідає цим критеріям. На підставі таких критеріїв польський географ Лещицький обчислив, що на Лемківщині по польському боці були 284 сільські громади, в яких жило 179 640 людей: 154 516 лемків, 26 020 поляків, 7 914 жидів і 191 інших.¹⁸ На підставі подібних критеріїв український географ Кубайович оцінив, що Лемківщина в Польщі (величиною 3 500 км²) охоплювала в 1939 р. 300 сіл з 200 000 мешканців, з яких 160 000 було лемками. Він застерігся однаке, що лемківське населення може коливатись від 140 000 до 200 000 залежно від включення або невключення груп з перехідними говірками.¹⁹ Натомість Квілецький прийняв вужчу дефініцію лемківського говору і оцінив, що в 1939 р. по польському боці було тільки 170 лемківських сіл і дещо понад 100 000 лемків.²⁰ Різні дослідники різно визначували східню межу лемківського говору в відношенні до бойківського і долинянського (долівського). Вибір такої чи іншої межі може дати значну різницю в оцінці чисельності лемківського населення. Напр., якщо поширити межі лемків з лінії Буковицького хребта і долини річки Ослави, визначеній Райнфуссом,²¹ до Сянока на півночі і долини річки Солинки на сході за визначенням Фальковського,²² ця додаткова смуга землі охопила б 105 сіл і 25 000 українців.²³

18. S. Leszczycki, "Zarys antropogeograficzny Lemkowszczyzny", *Wierchy*, т. 13, Краків, 1935, с. 65.

19. Кубайович, "Лемки", с. 1276.

20. Kwiecki, *Lemkowie*, с. 53.

21. R. Reinfuss, "Lemkowie jako grupa etnograficzna", *Prace i Materiały Etnograficzne*, Polskie Towarzystwo Ludoznavcze, т. 7, Люблін, 1948-49, с. 92.

22. J. Falkowski, B. Paszynski, *Na pograniczu lemkowski-bojkowskim*. Zarys etnograficzny, *Prace Etnograficzne*, Towarzystwo Ludoznavcze, и-р 2, Львів, 1935, с. 11.

23. Цю оцінку зроблено, накладаючи виняток на межу на детальну етнографічну мапу південнозахідної України, виготовлену Кубайовичем, на якій кожне село представле колом, вимірюваним відповідно до його населення в 1936 р. і поділеним на

Оцінки чисельності лемківського населення на східній Словаччині істотно різняться тому, що в нових офіційних переписах кількість українців все більше применшується.²⁴ Австро-угорський перепис нарахував у 1880 р. в Спиській, Шариській і Земплинській жупах бл. 89 000 "русинів", в 1890 р. — бл. 96 000, в 1900 р. — бл. 99 000 і в 1910 р. — бл. 110 000. Проте словацькі урядовці записали в тих самих жупах у 1919 р. тільки 91 600 "русинів",²⁵ бл. 68 000 в дещо обрізаній (в користь Угорщини) Словаччині в 1938 р.²⁶ і тільки 33 333 "українців-русинів" у 1961 р.²⁷ Хоч багато селян ще говорить лемківським або бойківським діялкотом, багато з них з політичних причин воліє ототожнювати себе зі словацькою більшістю.²⁸ Все ж таки українські діячі на східній Словаччині твердять, що є там 264 села з українсько-руським характером, у яких живе від 120 до 150 тисяч українців.²⁹ Справді, якщо прийняти, що релігія точніше віддзеркалює етнічну принадлежність, і якщо додати разом грекокатоликів і православних, зареєстрованих у переписі з 1938 р., загальна сума дещо перевершить 170 000 в адміністративних одиницях, які охоплювали Лемківщину, і досягне майже 190 000 в цілій Словаччині.³⁰ В долучені таблиці I і II не включені нелемківські округи Синінська і Собранецька, які зрештою в рр. 1939-1944 були під владою Угорщини.

По словацькому боці Лемківщини жило в 1938 р. дещо понад 4 000 православних, майже 64 000 грекокатоликів "руського"³¹ само-

кольорові відтинки відповідно до національностей у ньому. Старанно мірячи кожнє коло і величину кожного відтинка, можна було оцінити населення кожного села, представленого в цій праці (Володимир Кубійович, *Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939 р.* ч. I, *Етнографічна карта південнозахідної України (Галичини)*. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 160, Лондон..., 1953. (Частина II вийшла щойно в 1984 р., і автор уже не міг нею скористатись.)

24. Д. Ребет, "Пришівщина на перехресних шляхах. На матеріалах тижневика 'Нове життя'." *Сучасність*, Мюнхен, 1969, серпень, с. 95, 104.

25. *Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*, Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska, Bratislava, 1920, с. 169.

26. *Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku*, Štatný štatistický úrad, Bratislava, 1939, с. 8-11.

27. *Rozvoj Východoslovenského kraja v rokoch 1960-1965*. Východoslovenský krajský výbor Komunistickéj strany Slovenska, Кошиці, 1966, с. 6.

28. Щодо питання самовизначення див. основна праця: Paul R. Magocsi, *The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus', 1848-1948*, Кембрідж, Mass., 1978.

29. Ребет, "Пришівщина на перехресних шляхах", с. 95. Див. також, напр., Ю. Бача, А. Ковач і М. Штець, *Чому, коли і як. Відповіді на основні питання з життя українців Чехо-Словаччини*. Пришів, 1967, с. 52.

30. *Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky*, с. 12-13.

31. Дальше це визначення буде вживатись відповідно до термінології чехо-словашських переписів населення.

визначення і понад 102 000 грекокатоликів з іншим національним самовизначенням, передусім словацьким (таблиця I). Найбільше число православних мешкало в округах Стропківській, Межилабрецькій і Бардіївській, де також число грекокатоликів-русинів було найбільше. Однаке в округах, де грекокатолики словацького самовизначення були рішуче найчисленніші (Михайлівці і Требишів), православні перевищували числом грекокатоликів-русинів. Тільки одна округа, Межилабрецька, мала явну більшість руського населення (71%). Шість округ мало значну руську меншість (Стропківська — 40%, Старолюбовнянська — 35%, Бардіївська — 25%, Старовеська — 16%, Сабинівська — 13%, Гіральтівецька — 10%), а сім мало дуже малу руську меншість (менше як 3%). Однаке, коли додати до русинів грекокатоликів словацького самовизначення, тоді дві округи мали б лемківську більшість, одинадцять — значну меншість, а тільки дві виявили б менше як 6% українців.

Серед інших національностей, що живуть у близькому сусідстві з лемківським населенням, рішуче найчисленніші — словаки. Включно зі словаками-грекокатоликами (або асимільованими українцями) словаки нараховували майже 449 тисяч людей і становили більшість майже у всіх округах, окрім двох (Межилабрецької і Старолюбовнянської — див. табл. II). Зближені до словаків чехи (дещо понад 10 тисяч), німці (майже 19 тисяч), жиди (понад 12 тисяч), цигани (бл. 12 тисяч), угорці (майже 6 тисяч) і поляки (майже 3 тисячі) складали решту значних меншин. Німці, що поселились на Спиші вже в XII ст., були особливо зосереджені в великому числі в Кежмароцькій окрузі (35%) і були помітні в інших західніх округах, як Старолюбовнянська (11%), Нововеська (4%) і Левоцька (3%). Інші національності були розкинені більш рівномірно. Однаке жиди були більш помітні в торговельних округах Михайлівецькій (7%), Пряшівській (3%) і Бардіївській (3%), цигани в Гіральтівецькій (5%), Михайлівецькій (4%) і Кежмароцькій (4%), угорці в південній Требишівській окрузі (4%), а поляків можна було частіше знайти на півночі, більче Польщі (в Гуменській, Старовеській і Стропківській округах майже по 1%).

По польському боці Лемківщини лемківське населення також складалося головним чином з грекокатоликів і деяких православних. Починаючи від польського перепису з 1931 р. можна встановити кількість лемківського населення і на підставі релігії, і мови (таблиця III), приймаючи, що всі грекокатолики і православні в повітах Сяніцькому, Короснянському, Ясельському, Горлицькому, Новосандецькому і Новоторзькому були лемками. 88% серед них було грекокатоликами,

а 12% православними. Проте православні були зосереджені в центральних повітах Ясельському (35%), Короснянському (28%) і Горлицькому (20%) і були також помітно присутні в Новосандецькому повіті (15%).

Польський перепис також поділив українську мову під двома назвами: на руську і українську. Мовців лемківського говору звичайно подавано за людей руської мови (таблиця III). Однаке в найбільш східному лемківському повіті мовці переходів і бойківських говірок були майже рівно поділені на мовців руської і української мови (таблиця III). Якщо додати разом мовців, визнаних за руських і українських, і відійти від суми від більшої суми грекокатоликів і православних, решта грекокатоликів і православних з польською

Таблиця I
Українське і частково пословачене українське населення
Лемківщини і суміжних округ Словаччини в 1938 р.

Округа	Загальне число населення	Українське				Грекокатолицьке				Загалом	
		Право- славні		"Руське"		"Словацьке"					
		Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
Межилабірецька	22 801	1 027	4,5	15 130	66,4	3 132	13,7	19 289	84,6		
Гуменська	40 750	34	0,1	4 552	11,2	5 357	13,1	9 943	24,4		
Михайлівська	65 269	252	0,4	63	0,1	24 526	37,6	24 841	38,1		
Требицьківська	44 086	109	0,2	10	0,0	16 382	37,2	16 501	37,4		
Стропківська	34 317	1 527	4,4	12 354	36,0	9 523	27,8	23 404	68,2		
Гіральтівська	21 469	3	0,0	2 094	9,8	2 717	12,7	4 814	22,4		
Воронівська	35 026	7	0,0	77	0,2	10 779	30,8	10 863	31,0		
Бардіївська	43 428	815	1,9	10 039	23,1	5 721	13,2	16 575	38,2		
Сабинівська	45 789	469	1,0	5 521	12,1	7 061	15,4	13 051	28,5		
Пряшівська	82 621	27	0,0	813	1,0	9 230	11,2	10 070	12,2		
Старолюбовнянська	25 598	24	0,1	8 949	35,0	2 272	8,9	11 245	43,9		
Левоцька	27 483	0	0,0	743	2,7	1 927	7,0	2 670	9,7		
Нововес'ка	46 287	0	0,0	939	2,0	1 608	3,5	2 547	5,5		
Старовес'ка	10 230	1	0,0	1 585	15,5	1 423	13,9	3 009	29,4		
Кежмароцька	34 660	31	0,1	761	2,2	751	2,2	1 543	4,5		
Загалом	579 814	4 326	0,7	63 360	11,0	102 409	17,7	170 365	20,4		

Цю таблицю опрацьовано на підставі двох таблиць перепису 1938 р.: про релігію і національність. Прийнято, що всі православні є "русирами", і що решта "русинів", зареєстрованих переписом, – це грекокатолики. Далі прийнято, що решта грекокатоліків-словаків – це пословачені українці.

Джерело: *Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstípených Nemecku, Maďarsku a Poľsku*, Štátny Statistický úrad, Братислава, 1939, с. 8-13.

Таблиця II
Населеністю, що живе на Добровіті та Сумських островах
Складання в 1938 р.

Оголі	Русини Число %	Словаки Число %	Чехи Число %	Угорці Число %	Житомир Число %	Київщина Число %	Чернігівщина Число %	Півдні Число %
Московська	16 157 765,9	5 656 245,9	267 4,2	9 0,9	393 1,7	159 0,7	11 0,6	81 0,4
Гуцульська	4 586 11,3	34 032 83,5	663 1,6	57 0,1	487 1,2	228 0,6	147 0,4	501 1,2
Молдавська	315 0,5	55 469 85,0	1 285 2,0	121 0,2	62 0,2	4 296 6,6	2 477 3,8	792 1,2
Чернігівська	119 0,3	46 926 92,8	660 1,5	70 0,2	204 0,5	58 0,1	1 897 4,3	78 0,2
Стрийська	13 881 4,04	18 306 53,3	229 0,7	8 0,0	829 2,4	673 2,0	17 0,0	324 0,9
Городоцька	2 097 0,9	17 754 82,2	97 0,5	58 0,3	318 1,5	587 4,6	47 0,2	102 0,5
Ворошиловська	84 0,2	31 445 95,5	238 0,7	387 1,1	24 0,1	633 1,8	83 0,2	85 0,2
Бердичівська	10 854 25,0	29 844 68,7	501 1,2	36 0,1	1 160 2,7	723 1,7	153 0,4	136 0,3
Софіївська	5 990 13,1	38 319 83,7	334 0,7	45 0,1	306 0,7	556 1,2	163 0,4	59 0,1
Приморська	940 1,0	72 977 88,3	2 354 2,6	332 0,4	2 725 3,3	1 735 2,4	972 1,2	355 0,4
Старополтавська	8 973 35,1	12 466 48,7	232 0,9	2 850 11,1	532 2,1	406 1,6	53 0,2	73 0,3
Лебединська	743 2,7	24 092 87,7	564 2,1	741 2,7	240 0,9	649 2,4	287 1,0	156 0,6
Новомиргородська	939 2,0	39 069 84,4	1 473 3,2	1 752 3,9	420 0,9	1 500 3,2	845 1,8	191 0,4
Старогутинська	1 586 15,5	8 017 78,4	193 1,9	167 1,6	53 0,5	109 1,1	5 0,0	99 1,0
Кременчуцька	792 2,3	18 557 53,5	1 413 3,2	12 088 34,9	379 1,1	1 256 3,6	364 0,9	145 0,4
Загальна	67 956 11,2	448 939 77,4	10 220 1,6	18 764 3,2	12 346 2,1	12 149 2,1	5 776 1,0	2 730 0,5

За даними Управління Словенської Республіки та праціад обл. та облово
однієї з Народних Комісаріатів Радянської Ради, Економіка, 1939, сс. 8-11.

Документи та результати наукових дослідження розмежування між сучасними та попередніми відомостями

Таблиця III

в Польщі в 1931 р.

Підрозділ	Загальне число	Рекомендовані			Руська			Мова			
		Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	
Лісівни	81 588	81 544	99,9	44	0,1	34 845	42,7	35 501	43,5	11 242	13,8
Сільські	54 882	54 567	99,4	315	0,6	25 844	47,1	12 348	22,5	16 690	30,4
Корисникові	15 132	10 880	71,9	4 252	28,1	13 511	89,3	1 155	7,6	466	3,1
Якісний	7 659	4 991	65,2	2 668	34,8	7 354	96,0	81	1,1	224	2,9
Городський	25 092	20 134	80,2	4 958	19,8	24 670	94,3	211	0,8	211	0,6
Ненаселений	25 060	21 413	85,4	3 647	14,6	23 666	94,4	586	2,3	308	3,2
Несорійський	2 296	2 234	97,3	62	2,7	2 075	90,4	81	3,5	140	6,1
Загальне	211 789	195 763	92,5	15 946	7,5	131 965	62,3	49 963	23,6	29 781	14,1
Загальне кількість	130 121	114 219	87,6	15 902	12,2	97 120	74,6	14 462	11,1	18 539	14,3

Задокументовані відомості засновані на матеріалах Statystyki Polskiej, Główny Urzad Statystyczny Reprezentatywne Polskiej, Raport, 1938, серія C, томи 68, cc. 33-45, і серія C, томи 88, cc. 26-35.

мовою буде становити населення тільки мовно асимільоване поляками. Більшу частку такого населення можна було знайти на низинах Надсяння (в Сяніцькому повіті), де наплив міських і сільських польських колоністів мав вплив на українське населення. Верховинське населення через свою ізольованість і консерватизм зберігало мову в подивутій мірі, виявляючи дуже невелику польонізацію (табл. III). Інші національності, що жили близько лемківського населення, — це поляки і жиди. Невеликі колонії німців у повітах Ліському і Новосандецькому містилися на низинах здалека від лемківського населення.

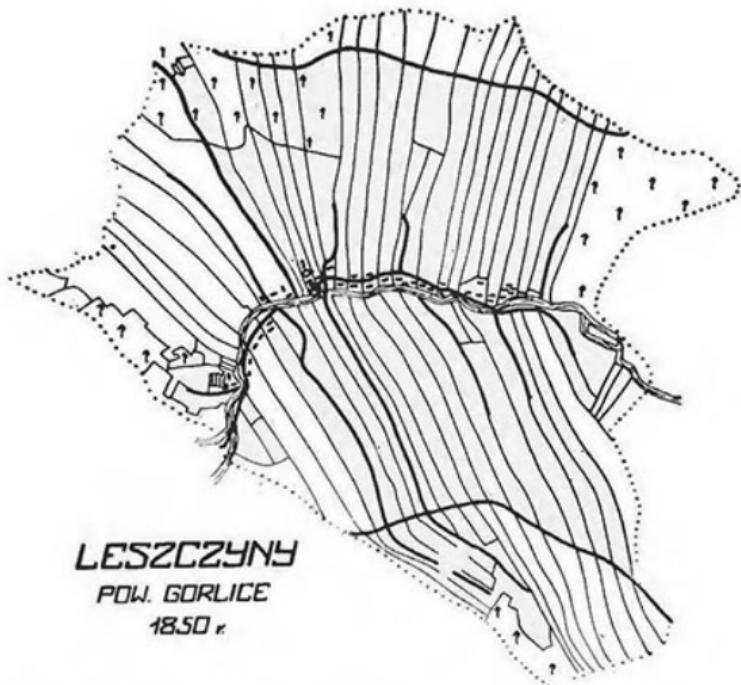
3. ЛЕМКІВСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ

Лемківські поселення в Польщі займали видовжену частину Карпатських гір. Лемківські села, будучи меншими від польських сіл на низинах, були розгорашені вздовж потоків і малих річок, по терасах та інших місцях лагідніших схилів. Відстані поміж лемківськими селами, побільшувані проміжними хребтами, були значніші, але пересічно становили 4 км або годину ходи. Жодне центральне місто не правила за вогнище культурного і політичного життя лемківського населення, хоч Сянік, розташований біля самої Лемківщини, наближався до такої ролі. В ньому створено окрему Апостольську Адміністратуру Лемківщини в 1934 р. Інші польські адміністративні (повітові) осередки, положені в долинах більш на північ і сполучені з Сяноком залізницею зі сходу на захід, справляли економічний, а також політичний і культурний вплив на сусідні лемківські села. Релігійним центром для Лемківщини в Польщі був Перемишль, а в Чехо-Словаччині — Пряшів.

Не зважаючи на брак функціональної згуртованості, села залишилися в основному лемківськими. Небагато сіл на Лемківщині мало помітну польську чи жидівську меншість (понад 20%); тільки три мали польську більшість. Подробіці щодо величини і етнічного складу лемківських сіл розглянемо повітами, з заходу на схід.

В найбільш західному Новоторзькому повіті існували чотири лемківські села в долині Руського Потока між південними схилами Західного Бескиду і Малими Пенінами. Ці села мали по 400-800 мешканців, в сумі 2 200 лемків і близько 100 поляків.

На схід від Попраду і за лінією польських поселень, в Новосандецькому повіті на південних і північно-східніх схилах Яворинського хребта було 39 лемківських сіл. Посеред цих сіл, у підніжжі Яво-

Типове положення лемківського села вздовж потоку з поперечними смугами піль на терасах (с. Ліщини над притокою Ропи в Горлицькому повіті, 1850 р.)

За Р. Райнфусом (*Nad rzeką Ropą*, т. 2, Краків, 1965, с. 20)

ринського верха знаходився курорт з мінеральними водами, Криниця (8 000 мешканців у 1939 р., з того 4 300 поляків, 2 900 лемків і 1 600 жидів), а біля нього величезне село, зване Криниця Село (бл. 3 000 мешканців, переважно лемків). На півдні, над Попрадом, був курорт Мушина (бл. 3 000 мешканців, переважно поляків).³² Обидва курорти мали сполучення залізницею з Новим Санчом. Серед лемківських сіл у Новосандецькому повіті лише п'ять мало чималу польську меншість. Чисто лемківські села були менші (бл. 600 мешканців), а села з польською меншістю були пересічно більші (1 500). Новосандецька

32. В. Кубайович, "Криниця", *Енциклопедія українознавства*, т. 3, 1959, с. 1189; він же, "Мушина", там же, т. 5, 1966, с. 1670.

Лемківщина мала бл. 38 500 мешканців, з яких 27 300 (71%) було лемками, 8 600 (22%) поляками і 2 600 (7%) жидами.

Горлицький повіт мав у лемківській частині 53 лемківські села. Коливаючись чисельністю приблизно від 180 до 1200 душ, села мали пересічно по 500 мешканців. Дев'ять сіл мало значну домішку меншостей. Бувши розташованими вздовж північних схилів у сусідстві з польськими поселеннями або вздовж більш доступної долини Ропи, ці села були пересічно більші (по 650 мешканців). В низів'ях Ропи, на її долині, недалеко границі суцільного лемківського масиву, визначеної Кубайовичем, було велике польське село Шимбартк (2 400 мешканців) з чисто лемківським присілком (400, тобто 17%). В сумі Лемківщина в Горлицькому повіті мала 29 100 людей, з яких 27 400 (94,1%) було лемками, 1 300 (4,5%) поляками, а понад 400 (1,4%) жидами.

Подібний уклад помічався в вужчій смузі Ясельської Лемківщини. У 18 селах чисельність населення коливалась від 150 до майже 1 000 мешканців, маючи пересічно по 400 мешканців. Два села зі значною польською меншістю були дещо більші (пересічно по 500 мешканців) і знаходились близько польських поселень. Ясельська частина Лемківщини мала 8 700 людей, з яких 8 000 (91,9%) було лемками, 600 (6,9%) поляками, а 100 (1,2%) жидами.

Короснянський повіт мав тільки вузьке пасмо лемківських сіл на південні від Дуклі, а також групу відірваних українських сіл на схилах горбів на північ від Коросна. Їх мешканці говорили діялектом, зближеним до лемківського і звалися замішанцями.³³ Тому що їх не завжди рахувано лемками або досліджувано як лемків, будемо їх тут розглядати як окрему, але споріднену групу.³⁴

В Низькому Бескиді в Короснянському повіті було 12 лемківських сіл, одне зі значною польською меншістю, і одне мале, переважно польське гірське поселення (Гута Полянська). Села мали від 250 до 1 200 мешканців, пересічно по 650 осіб. Ця частина гірської Лемківщини мала 9 400 мешканців, з яких 8 700 (92,5%) були лемками, 500 (5,3%) поляками, 100 (1,1%) жидами, а 100 (1,1%) німцями або іншими.

Поселення замішанців, з осередком у селі Ванівці (по-польськи Węglówka) складалися з 7 сіл у Короснянському повіті і з села Бонарівка в сусідньому Ряшівському повіті на півночі. Ці села, менші

33. Кубайович, "Лемки", с. 1275; Reinfuss, "Lemkowie jako grupa etnograficzna", с. 153.

34. Говіркові мапи Штібера, напр., залишають що північну відрогу поза увагою — Zdzisław Stieber, *Atlas językowy dawnej Lemkowszczyzny*, Лодзь, 1956-1964.

від навколошніх польських, були дещо більші від сіл у Низькому Бескиді, нараховуючи від 300 до 2 200 мешканців, пересічно по 1 000 на село. Два села мали помітну польську меншість, одне мало велику польську меншість, а одне мало польську більшість. Загальне населення цієї групи становило бл. 8 000, з чого 6 500 (81%) було замішанцями, 2 400 (17,5%) поляками, а 100 (1,5%) жидами.

Відмежування лемківських поселень у Сяніцькому повіті більш складне. Якщо приймемо границю Райнфусса як мінімальний обсяг лемківських поселень, то стрижень Лемківщини в Сяніцькому повіті становив простір, замкнений від півночі хребтами Низького Бескиду. Поселення в цій зоні схилів і гірських долин хитались щодо чисельності від 150 до 2 900 мешканців, середньо по 600. Було 35 чисто лемківських сіл, 3 лемківські села з чималими меншостями, 2 села з великими лемківськими меншостями і одне в основному польське поселення (Яслиська). Населення в числі бл. 25 680 мешканців було в 85,4% лемківське (21 930), в 10,8% польське (2 780), в 3,5% жидівське (910) і в 0,2% німецьке (60).

На північ від Буковицького хребта, по обох боках Ослави Райнфусс виділив 7 сіл як типових для переходної бойківсько-лемківської смуги.³⁵ Ці села, без помітних меншостей, мали від 400 до 1 100 мешканців, середньо по 580. Загальне населення цієї переходної групи, оцінюване на понад 4 000 мешканців, охоплювало 3 840 (95%) українців, 110 (3%) поляків і 80 (2%) жидів.

Решта поселень у Сяніцькому повіті, які Фальковський уважав за лемківські, а Райнфусс за долинянські, лежала на північ від Буковицького хребта, а на південь від залізниці Коросно-Сянік. Ця широка смуга на всю широчину Сяніцького повіту мала 38 сіл, з яких 14 було чисто українськими, 9 мало помітну домішку неукраїнської меншості, 4 мали помітну українську меншість, а 11 було в основному польськими. Українські села були звичайно менші (пересічно по 740 мешканців), тоді як мішані і польські села були переважно великі (понад 1 000 мешканців), з середньою кількістю мешканців по 900 і більше. Населення цієї смуги в кількості 33 460 мешканців складалося з 16 630 (49,7%) українців, 15 240 (45,6%) поляків, 1 530 (4,5%) жидів і 60 (0,2%) німців або інших.

Врешті в Ліському повіті лемківські села за визначенням Райнфусса лежали в верхів'ях Ослави та її долини. Вісім було чисто

35. Reinfuss, "Lemkowie jako grupa etnograficzna", s. 96.

лемківськими, а два мали помітні нелемківські меншості. Хитаючись чисельністю від 140 до 1 400 осіб, лемківські села тут мали пересічно по 520 мешканців. Села з помітними меншостями були більші, приблизно по 900 осіб середньо на село. З майже 6 000 мешканців 5 400 (90,3%) було лемками, понад 200 (3,8%) поляками, а 350 (5,9%) жидами.

Решта, заклasyfікована Фальковським як лемківська, але Райнфуссом як бойківська, долинянська або перехідна, тягнулась аж по Сян на північний схід і по Солинку на схід. Мала вона 45 українських сіл, 9 українських сіл з помітними меншостями, 4 села з помітною українською меншістю і 2 польські села. Як і в попередніх повітах, українські села були менші (пересічна приблизна кількість мешканців — 500), тоді як польські були більші (бл. 800 мешканців). Загальне населення цієї перехідної смуги оцінювалось на 34 360, при чому українців було 27 380 (79,7%), поляків 5 270 (15,3%), жидів 1 620 (4,7%) і німців 90 (0,3%).

В сумі лемківський масив за дефініцією Райнфусса мав 153 лемківські села, 22 лемківські села з помітними меншостями, 4 мішані села з помітною лемківською меншістю, 3 села з помітною лемківською меншістю, мовно спольонізованою, і 2 польські села та 2 польські міста. Населення Лемківщини у цих межах оцінювалось на 119 600 людей, з чого 100 900 (84,4%) лемків, 14 100 (11,8%) поляків, 4 500 (3,8%) жидів і 100 (0,1%) німців та інших.

Лемківські периферії, населені українцями з перехідними говарами, мали 71 українських сіл, 20 українських сіл зі значними меншостями неукраїнців, 8 мішаних сіл зі значною українською меншістю, 1 село зі значною українською меншістю, що говорила по-польськи, і 13 польських сіл. До цього рахунку не включено ні міста Сянока, ні Ліська. На 80 800 мешканців (за оцінками) на цих периферіях 55 300 (68,4%) були українцями, що належали до груп перехідних до лемків, 22 000 (27,2%) були поляками, 3 400 (4,2%) жидами, а дещо понад 100 (0,1%) німцями або іншими.

Подібно як у Польщі, лемківські поселення на Словаччині трималися гірських масивів і тому були менші та більш віддалені одне від одного ніж словацькі села в долинах. Починаючись від розсіяння між словацькими поселеннями на заході, лемківські села зростали щодо кількості вздовж вузького клина в напрямі ширшого масиву на сході. Долинами, напр., Топлі, словаки поширили свої села далеко на північ, а малі групи або поодинокі українські села створили етнографічні острови в горах. Зміни політичних границь і перехідні лемківсько-

бойківські говори на сході також утруднювали оцінку лемківського населення. Найбільш придатним критерієм ототожнення лемківських поселень на Словаччині була грекокатолицька релігія, хоч використано також визначення "русини" з перепису 1919 р.³⁶

У найбільш західній Старовеській окрузі (Служнівський район) три лемківські села (Остурня, Великий Липник і Фільварок) становили майже все (99,2%) лемківське населення цієї округи Спишу. Серед 2 641 мешканців цих трьох сіл 2 319 (87,8%) були "русина", 222 (8,4%) словаками, 32 (1,2%) німцями, 2 (0,1%) угорцями і 66 (2,5%) іншими. За релігійною класифікацією 2 440 (92,4%) мешканців були грекокатоликами, 169 (6,4%) римокатоликами, 10 (1,1%) старозавітними і 2 (0,1%) протестантами. Віддалені від інших українських сіл і оточені гуралями, остурняни говорили польською говіркою, але мали "руську" свідомість.³⁷

В південносхідному напрямку одне лемківське село в Кежмароцькій окрузі, два в Левоцькій і одне в районі Спіського Підгороддя на південних схилах Левоцьких гір, а на південь від річки Горна д'ва села на північних схилах Словацьких Рудав у Нововеській окрузі зберігали чисто українські властивості. Їхнє населення разом, у числі 4 133 осіб, складалося з 3 712 (89,8%) "русинів", 167 (4,0%) словаків, 61 (1,5%) угорців, 34 (0,8%) німців і 159 (3,8%) людей іншої національності. За релігією грекокатолики були ще численніші: 3 885 (94,0%), так що римокатолики — 320 (7,7%) — і старозавітні — 26 (0,6%) — становили невелику меншість.

Біжче Старої Любовні, особливо на схід від Попраду села ставали більш мішаними. В Старолюбовнянській окрузі було п'ять чисто лемківських сіл, одне з чималою словацькою меншістю, одне переважно словацьке з великою лемківською меншістю і одне словацьке зі значним відсотком грекокатоликів. Три села були німецькі, а

36. Для встановлення, які поселення були лемківські, досліджено релігійний і національний склад населення кожного села Словаччини на підставі даних у праці *Szomatniemi na Slovensku d'la popisu ľudu z roku 1919*. Типологія поселень опрацювано за порядком ступня лемківської свідомості. На першому місці стояли лемківські поселення з більше як 80% руської людності. Далі — руські поселення зі словацькою меншістю (від 10 до 49%). Далі — словацькі поселення з руською меншістю (від 10 до 49%). Слованські (від 80 до 100%) грекокатолицькі (від 70 до 100%) сільські громади вважались за мовно асимільовані лемківські. Врешті, словацькі громади (з кількістю від 60 до 100% словаків) з домішкою грекокатоликів (від 20 до 70%) розглядались як мішані мовно асимільовані лемківські громади.

37. Witold Milcicki, Jan Reychman, "Osturnia. Wieś spiska na kresach Iemkowskiego zasięgu", *Wierchy*, т. XIII, Kraków, 1935, с. 118.

решта були словацькі. Разом населення лемківських сіл і сіл лемківських з перевагою словаків становило 6 489 людей і складалося з 5 554 (85,6%) "русинів", 814 (12,5%) словаків, 40 (0,6%) німців, 35 (0,5%) угорців і 38 (0,6%) інших. За релігією 5 913 (91%) були грекокатоликами, 516 (8%) римокатоликами і 87 (1%) старозавітними.

На північ і схід від Левоцьких гір лемківські села, хоч численніші, мали більшу домішку людей зі словацькою свідомістю. Може, спричиняється до цього явища легший доїзд до словацьких торговельних міст, як Бардів (понад 6 000 мешканців) і Пряшів (майже 20 000 мешканців), навколо яких гуртувались і простягались долинами словацькі села. Район Лип'ян, між Левоцькими і Чергівськими горами, мав 22 села з певним відсотком лемківського населення: три були чисто лемківські, 4 мали значну словацьку меншість, 4 мали чималу "руську" меншість, 10 було населених словаками грекокатолицької релігії, а одне було переважно словацько-грекокатолицьке з чималою римокатолицькою меншістю. Подібно Бардіївська округа обабіч верхньої Топлі мала 40 сіл з лемківськими елементами: 14 чисто "руських", 8 зі словацькою більшістю і значною "руською" меншістю, 14 словацько-грекокатолицьких і 4 словацькі зі значною грекокатолицькою домішкою. 62 села у двох округах над верхів'ям Топлі і Ториси мало разом 24 068 мешканців у 1919 р., з того тільки меншість — 8 130 (33,8%) — було "русинами", 15 184 (63,1%) були словаками або чехами, а 754 (3,1%) іншими. З погляду релігії однаке 21 088 (87,6%) були грекокатоликами, тільки 1 930 (8,0%) римокатоликами, 751 (3,1%) старозавітними, а решта — протестантами.

В низів'ях Топлі і Ториси словацький характер населення ставав іще більш виразний. Гіральтівецька округа вниз Топлі від Бардієва мала тільки одне чисто лемківське село, 3 села мали словацьку більшість і "руську" меншість, 14 було словацько-грекокатолицькими, а 5 було словацькими зі значною домішкою грекокатоликів. На південь від Бардієва Сабинівська округа мала лише 12 сіл, переважно на південосхідних схилах Чергівських гір, у яких були лемківські елементи: 3 з великою "руською" меншістю, 8 словацько-грекокатолицьких сіл і одне словацьке з чималою грекокатолицькою меншістю. Вниз Ториси в Пряшівській окрузі було 5 словацьких грекокатолицьких сіл і 7 словацьких сіл з чималою грекокатолицькою домішкою. На південь від Пряшева в районі Лемешан задокументоване було в 1919 р. тільки одне мале чисто лемківське село. Крім цього мало чималу "руську" меншість, а 8 було словацьких з чималою грекокатолицькою домішкою. Далі, на захід від Лемешан, на північних схилах Сло-

вацьких Рудав у районі Кромпаху і Гельниці З словацько-грекокатолицькими селами і одне словацьке село з чималою греко-католицькою меншістю творили окремий острів. Разом ці села (в числі 61) з лемківськими елементами мали 19 683 мешканців, з чого тільки 878 (4,5%) було записаних "русинами", 17 675 (89,8%) словаками або чехами, 564 (2,9%) угорцями, 176 (0,9%) німцями, а 390 (2,0%) іншими. Однака релігійно 12 875 (65,4%) було грекокатоликами, 5 280 (26,8%) римокатоликами, 1 045 (5,3%) менонітами, 408 (2,1%) старозавітними і 68 (0,4%) іншими.

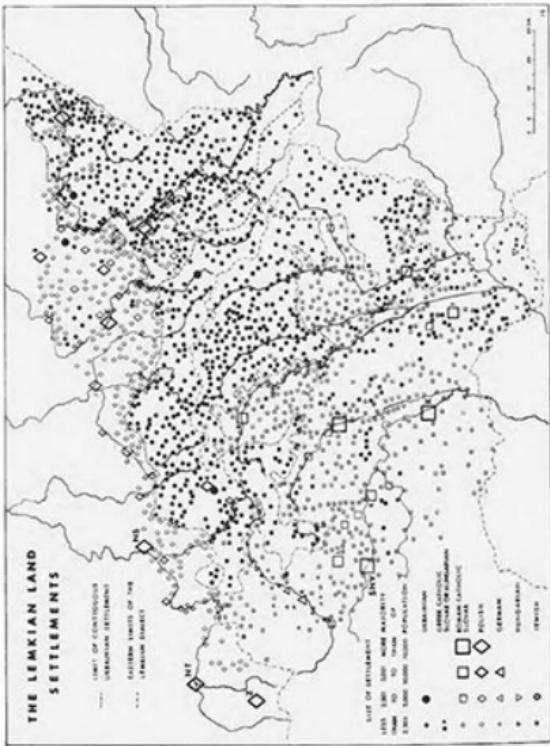
В горах уздовж Ондави і на схід лемківські села творили суцільні масиви. Хоч численні, вони були тут найменшими, начисляючи по 150 до 250 осіб. У Свидницькій округі, в верхів'ях Ондави було 19 "руських" сіл з чималою словацькою меншістю, 17 словацьких сіл з чималою "руською" меншістю і 12 словацьких грекокатолицьких сіл. Вниз Ондави, в районі Стронкова були 24 "руські" села, 5 "руських" сіл зі словацькою меншістю, 7 словацьких сіл з "руською" меншістю і 2 словацькі села зі значною грекокатолицькою меншістю. В верхів'ях Лабірця Межилабірецька округа мала 12 "руських" сіл, 20 "руських" сіл зі словацькою меншістю, 6 словацьких сіл з "руською" меншістю, 8 словацьких грекокатолицьких сіл і 1 словацьке село з великою грекокатолицькою меншістю. На південному сході в Гуменській округі було 9 "руських" сіл, 1 "руське" село зі словацькою меншістю, 1 словацьке село з "руською" меншістю, 1 словацьке грекокатолицьке село і 5 словацьких сіл з чималою грекокатолицькою меншістю. Врешті, на сході, вверх річки Цірохи було 5 "руських" сіл у Снинській округі у східніх межах лемківського говору. Решта "руських" сіл на схід від лемківського обсягу — вважалось за бойківські. Всього в округах Свидницькій, Стропківській, Межилабірецькій, в гірських частинах Гуменської і західніх — Снинської були 162 села з лемківським населенням. З цього населення 26 817 (57,8%) подавало "руську" національність, 16 572 (35,7%) словацьку або чеську, 463 (1,0%) угорську, 406 (0,9%) німецьку, а 2 142 (4,6%) іншу. Щодо релігії 37 764 (81,4%) було грекокатоликами, 5 339 (11,5%) римокатоликами, 3 184 (6,9%) старозавітними і невелика кількість (0,2%) іншого віровизнання.

На південь, близько низів'я Топлі і Лабірця села з лемківською людністю були розпорощені по схилах низькогір'я. І так, у Воронівській округі втримались 2 руські села на східніх схилах Пряшівських гір. В додаток Воронівська округа мала також два "руські" села зі словацькою меншістю, 2 словацькі села з "руською" меншістю.

3 словацькі грекокатолицькі села, 6 словацьких сіл з переважаючим грекокатолицьким населенням та 10 словацьких сіл з грекокатолицькою меншістю. На схід, уздовж Лабірця Михайлівецька округа мала тільки одне "руське" село та 3 висілки, але й 8 "руських" сіл зі словацькою меншістю, 16 словацьких сіл з "руською" меншістю, одне словацьке грекокатолицьке село і 11 словацьких сіл з грекокатолицькою меншістю. Населення цих 94 сіл (73 990) складалося тільки з 11 595 (15,7%) "русинів", з 49 231 (66,5%) словаків або чехів, 6 908 (9,3%) угорців, 1 071 (1,4%) німців і 5 187 (7,0%) інших національностей. 3 релігійного погляду 30 113 (40,7%) грекокатоликів майже дорівнювало 30 512 (41,2%) римокатоликів, за якими йшли 6 927 (9,4%) старозавітних, 3 781 (5,1%) кальвінців, 2 574 (3,5%) менонітів і 86 (0,1%) інших. Далі на південь було 18 сіл з чималим грекокатолицьким словацьким населенням та 4 села з грекокатолицьким угорським населенням, а саме в Михайлівській окрузі 14 сіл, в Капушанській — 5, в Королівськохолмецькій — 2 та на західнім боці Пряшівських гір, в Кошицькій окрузі Абівсько-Турнянської жупи — 1. Населення цих 22 сіл (13 500) складалося головно з 8 350 (61,7%) словаків та 4 750 (35,1%) угорців. Тільки 40 (0,3%) осіб було "русинами". Однаке в релігійнім відношенні 6 805 (50,3%) було грекокатоликами, 3 793 (28,1%) римокатоликами, 2 125 (15,7%) кальвінцями, 648 (15,7%) старозавітними та 122 (0,9%) менонітами.

В сумі Лемківщина на Словаччині в 1919 р. мала 269 сіл у суцільному масиві в Карпатських горах і 149 розпорощених сіл на півдні і заході. З цих 418 сіл 103 були "руськими", 54 "руськими" зі словацькою меншістю, 72 словацькими з "руською" меншістю, 97 словацько-грекокатолицькими, 4 угорськими з грекокатолицьким населенням і 88 словацькими з грекокатолицькою меншістю. Зі 191 000 мешканців 59 040 (30,9%) було "русинами", 108 220 (56,7%) словаками або чехами, 12 850 (6,7%) угорцями, 1 870 (0,1%) німцями і 8 960 (4,7%) членами інших національностей. Релігійно однаке 120 880 (63,3%) було грекокатоликами, 47 860 (25,0%) римокатоликами, 12 060 (6,3%) старозавітними, 4 090 (2,1%) менонітами і 6 030 (3,2%) кальвінцями.

На сході, в найбільш на схід висунених Синській і Собранецькій округах Словаччини було додаткових 117 сіл, які можна вважати за бойківські або переходні до лемківських. З цих сіл 47 було "руськими", 8 "руськими" зі словацькою меншістю, 12 словацькими з грекокатолицькою меншістю. З 68 600 мешканців 30 260 (44,1%) було "русина", 32 230 (47,0%) словаками або чехами, 2 590 (3,8%) угорцями,

1 020 (1,5%) німцями і 2 480 (3,6%) іншими. За релігією було 46 000 (67,0%) грекої католиків, 13 070 (19,0%) римої католиків, 3 760 (8,4%) старозавітних, 3 570 (5,2%) кальвінців, 240 (0,4%) менонітів і 40 (0,1%) інших. Див. мапа "Поселення Лемківщини" ("Lemkian Land Settlements"). Значення скорочень на цій мапі таке:

B	Березів, Бардіїв	NS	— Новий Санч
G	Горлиці	NT	— Новий Торг
J	Ясло	P	— Перемишль, Пряшів
K	Криниця, Коросно, Кежмарок, Кромпах, Кошиці	SNV	— Сянік Списька Нова Весь
L	Левоча	T	— Требиців
M	Михайлівці	Z	— Закопане

Нижче подається перелік місцевостей з українською більшістю на Лемківщині і перехідній території за станом перед ІІ світовою війною (порядок назв за латинською абеткою):

НА ПІВНІЧ ВІД КАРПАТ

Краківське воєводство

Новоторзький повіт

1. Біла Вода; 2. Чорна Вода; 3. Явірки; 4. Шляхтова;

Новосандецький повіт

1. Андріївка; 2. Берест; 3. Білцарева; 4. Богуша; 5. Чирна; 6. Дубне;
7. Фльоринка; 8. Ястрябик; 9. Кам'яна; 10. Королева Руська; 11. Котів;
12. Криниця Село; 13. Крижівка; 14. Лабівець; 15. Лабова; 16. Лельохів;
17. Лосс; 18. Матієва; 19. Мохначка Нижня; 20. Мохначка Вишня;
21. Мушинка; 22. Милик; 23. Нова Весь; 24. Перунка; 25. Поляни;
26. Поворозник; 27. Розтока Мала; 28. Розтока Велика; 29. Складисте;
30. Щавник; 31. Тилич; 32. Угрин; 33. Вавка; 34. Верхівка; 35. Верхівня (Верхомля) Велика; 36. Войкова; 37. Злоцьке; 38. Зубрик; 39. Жегестів;

Горлицький повіт

1. Баниця Горлицька; 2. Баниця Грибівська; 3. Білянка; 4. Білична;
5. Бліхарка; 6. Бодаки; 7. Боднарка; 8. Бортне; 9. Брунари Нижні;
10. Брунари Вишні; 11. Чорна; 12. Черніжне; 13. Чорис; 14. Довге;
15. Ганчова; 16. Гладишів; 17. Ізби; 18. Ясінка; 19. Яшкова; 20. Климківка; 21. Конечна; 22. Крива; 23. Кущкова; 24. Квятоны; 25. Ліщини;
26. Лосс; 27. Луг; 28. Липна; 29. Машина Велика; 30. Маластів;
31. Незнава; 32. Новиця; 33. Пантна; 34. Перегонина; 35. Присліп;

36. Пстружне; 37. Радоцина; 38. Регетів Нижній; 39. Регетів Вишній;
40. Ріпки; 41. Ропиця; 42. Розділля; 43. Рихвальд; 44. Сквіртие;
45. Смерековець; 46. Снітниця; 47. Ставиша; 48. Устя Руське; 49.
Вапенне; 50. Верхня; 51. Воловець; 52. Висова; 53. Ждиня;

Ясельський повіт

1. Березова; 2. Дошиця; 3. Фолюш; 4. Гальбів; 5. Граб; 6. Явір'я;
7. Клоїтница; 8. Котань; 9. Крампна; 10. Ожинна; 11. Перегримка;
12. Розстайне; 13. Свіржова Руська; 14. Святкова Мала; 15. Святкова
Велика; 16. Воля Цеклинська; 17. Вишеватка; 18. Жидівське;

Львівське воєводство

Короснянський повіт

1. Барвінок; 2. Чорнорики; 3. Гирова; 4. Красна; 5. Мишана;
6. Мисцова; 7. Опарівка; 8. Петруша Воля; 9. Поляни; 10. Ріпник;
11. Роп'янка; 12. Смеречне; 13. Терстяна; 14. Тилява; 15. Тиханя;
16. Ванівка; 17. Вільшня; 18. Вільховець; 19. Вороблик Королівський;
20. Зиндрanova;

Сяніцький повіт

1. Балутянка; 2. Белхівка; 3. Босько; 4. Буківці; 5. Черемха;
6. Чергіж; 7. Чистогорб; 8. Дальова; 9. Дарів; 10. Добра Рустикальна;
11. Добра Шляхетська; 12. Долина; 13. Дошино; 14. Довжиця; 15. Дубнє;
16. Дубрівка Руська; 17. Дудинці; 18. Душатин; 19. Гломча; 20. Голуч-
ків; 21. Ялин; 22. Ясель; 23. Явірник; 24. Явірці; 25. Кам'янка;
26. Кам'яне; 27. Карликів; 28. Команча; 29. Королик Волоський;
30. Костарівці; 31. Куляшне; 32. Лодина; 33. Липовець; 34. Межибрід;
35. Мокре; 36. Морохів; 37. Мощанець; 38. Міків; 39. Новосільці;
40. Одрехова; 41. Ославиця; 42. Пельня; 43. Петрова Воля; 44. Поляни
Суровичні; 45. Полонна; 46. Прилуки; 47. Прусік; 48. Прибишів;
49. Пулави; 50. Радошиці; 51. Ракова; 52. Ратнавиця; 53. Реп'яль;
54. Рудавка Яслиська; 55. Рудавка Риманівська; 56. Семушова; 57.
Сенькова Воля; 58. Сянічок; 59. Сохорів Долішній; 60. Сохорів
Горішній; 61. Сторожі Малі; 62. Сторожі Великі; 63. Синява; 64.
Суровиця (Сировиця); 65. Шавник; 66. Шкляри; 67. Шлях; 68. Терепча;
69. Тернавка; 70. Токарня; 71. Туринське; 72. Тирява Сільна; 73. Вели-
кополе; 74. Війське; 75. Вільхівці; 76. Вілька; 77. Воля Крещівська;
78. Воля Нижня; 79. Воля Вишня; 80. Волтушова; 81. Волиця; 82. Вис-
лічок; 83. Вислік Великий; 84. Височани; 85. Заболотці; 86. Загутинь;
87. Залужжя; 88. Заслав'я; 89. Завадка Морохівська; 90. Завадка
Риманівська; 91. Завой; 92. Збоїська;

Ліський повіт

1. Бальниця; 2. Бандрів Народний; 3. Бахлява; 4. Береги Долішні;
5. Береги Горішні; 6. Берізка; 7. Березовець; 8. Бережниця Нижня; 9. Бережниця Вишня; 10. Безмігова Горішня; 11. Бібрка; 12. Бреліків; 13. Бук; 14. Буковець; 15. Бистре; 16. Царинське; 17. Чашин; 18. Чорна;
19. Дашибка; 20. Довжиця; 21. Дверник; 22. Дзюрдзів; 23. Дзвиняч Долішній; 24. Габківці; 25. Гічва; 26. Гільське; 27. Глинне; 28. Горянка; 29. Городок; 30. Гошів; 31. Горшівчик; 32. Гузелі; 33. Яблінки; 34. Ялове; 35. Янківці; 36. Ясінь; 37. Яворець; 38. Кальниця (під Балигородом); 39. Кальниця (над Солинкою); 40. Кам'янки; 41. Кельчава; 42. Колоничі; 43. Криве (коло Тісної); 44. Криве (над Сяном); 45. Кривка; 46. Ліщувате; 47. Лішня; 48. Лобізва; 49. Лодина; 50. Лоп'янка; 51. Лубне; 52. Луг; 53. Лукавиця; 54. Лукове; 55. Лупків; 56. Манастиренць; 57. Манів; 58. Мочари; 59. Мхава; 60. Мичків; 61. Мичківці; 62. Насічне; 63. Новосілки; 64. Орелець; 65. Панищів; 66. Пашова; 67. Плянчик; 68. Поляники; 69. Постолів; 70. Протисне; 71. Присліп; 72. Радева; 73. Райське; 74. Рівня; 75. Рябе (коло Балигороду); 76. Рябе (коло Устрік); 77. Романова Воля; 78. Ропенка; 79. Росолин; 80. Розсохате; 81. Розтоки Долішні; 82. Руденка; 83. Руське; 84. Рибне; 85. Середнє Мале; 86. Середнє Село; 87. Середнє Велике; 88. Середніця; 89. Скороднє; 90. Смерек; 91. Смільник (над Ославою); 92. Смільник (над Сяном); 93. Соколе; 94. Соколова Воля; 95. Солина; 96. Солинка; 97. Станкова; 98. Стефкова; 99. Стежниця; 100. Стрявжик; 101. Студене;
102. Ступосяни; 103. Сукувате; 104. Шеребанівка; 105. Телешниця Ошварова; 106. Телешниця Сянна; 107. Терка; 108. Творильне; 109. Тискова; 110. Тисовець; 111. Угерці Мінеральні; 112. Устянова; 113. Устріки Горішні; 114. Ванькова; 115. Вереміїв; 116. Ветлина; 117. Вільшаниця; 118. Вільхова; 119. Воля Горянська; 120. Воля Матіяшова; 121. Воля Мигова; 122. Воля Постолова; 123. Волосате; 124. Вовковия; 125. Видрие; 126. Хміль; 127. Хотінь; 128. Хревть; 129. Забріддя; 130. Задвір'я; 131. Загорів'я; 132. Затворниця; 133. Завадка; 134. Завій; 135. Завіз; 136. Задвіжене; 137. Зубенсько; 138. Зубряче; 139. Жерденка; 140. Жерниця Нижня; 141. Жерниця Вишня; 142. Жолобок; 143. Журавин;

Ряшівський повіт

1. Бонарівка; 2. Гвоздянка;

Березівський повіт

1. Грабівка; 2. Глідно; 3. Грушівка; 4. Яблониця Руська; 5. Кінське;
6. Лубна; 7. Паволокома; 8. Поруби; 9. Селиська; 10. Улюч; 11. Володж;

НА ПІВДЕНЬ ВІД КАРПАТ

Спіська жупа

Старовеська округа

1. Фільварок; 2. Липник; 3. Остурня;

Кежмароцька округа

1. Годермарк;

Левоцька округа

1. Рінаці Нижні; 2. Ториськи;

Подгородецька округа

1. Ольшавиця;

Нововеська округа

1. Порач; 2. Завадка;

Кромпаська округа

1. Словинки Нижні; 2. Словинки Вишні;

Гельницька округа

1. Гельцманівці; 2. Койшів;

Старолюбовнянська округа

1. Гранастів; 2. Якуб'яни; 3. Камінка; 4. Кремпах; 5. Литманова; 6. Мнишик; 7. Орябина; 8. Сулин Великий;

Шариська жупа

Лип'янська округа

1. Баїровець; 2. Блажів; 3. Чертіж; 4. Чирч; 5. Дячів; 6. Долина; 7. Громош; 8. Гайтівки; 9. Ястряб; 10. Київ; 11. Легнява; 12. Липник; 13. Матішова; 14. Обручне; 15. Орлів; 16. Пусте Поле; 17. Руська Воля; 18. Старина; 19. Сулин Малий; 20. Шамброн; 21. Штельбах; 22. Уяк;

Сабинівська округа

1. Амбрушівці; 2. Геральт(івці); 3. Ганигівці; 4. Городисько; 5. Якуб'яни; 6. Люцина; 7. Майдан; 8. Олійник; 9. Ренчишів; 10. Шома; 11. Завалка; 12. Жатківці;

Пряшівська округа

1. Фулянка; 2. Керешвей; 3. Клембарк; 4. Кокиня; 5. Квачани; 6. Любовець; 7. Миклушівці; 8. Пекляни; 9. Руська Нова Весь; 10. Селиці; 11. Суха Долина;

Лемешанська округа

1. Абранівці; 2. Бунетиці; 3. Чижатиці; 4. Гувіш; 5. Мерківці Вишні;
6. Варганівці;

Бардіївська округа

1. Андрійова; 2. Бехерів; 3. Біловежа; 4. Боглярка; 5. Цигелка;
6. Фричка; 7. Герляхів; 8. Грабське; 9. Гутка; 10. Ялинка; 11. Комлоша;
12. Кружльова; 13. Криве; 14. Крижі; 15. Курів; 16. Луків; 17. Львів;
18. Львівська Гута; 19. Липова; 20. Мельців; 21. Никльова; 22. Нижні Тваріжці; 23. Нижня Полянка; 24. Нижня Воля; 25. Ондавка; 26. Ортутів; 27. Пертова; 28. Регетів; 29. Ряшів; 30. Снаків; 31. Стебник;
32. Шашова; 33. Варадака; 34. Венеція; 35. Вишні Тваріжці; 36. Вишня Полянка;

Гіральтівська округа

1. Бенядиківці; 2. Дурдош; 3. Фіяш; 4. Кобульниця; 5. Кожани;
6. Матівці; 7. Матяшок; 8. Просяч; 9. Радванівці; 10. Ременини;
11. Руська Воля; 12. Собош; 13. Шапинець; 14. Щавник; 15. Штефурів;
16. Вальківці; 17. Вавринець; 18. Влача;

Свидницька округа

1. Белеївці; 2. Бодружалъ; 3. Цигла; 4. Чорне; 5. Чернина;
6. Доброслава; 7. Довгоя; 8. Дубова; 9. Дуплун; 10. Гавранець;
11. Грабівчик; 12. Грибів; 13. Гунківці; 14. Юркова Воля; 15. Капишова;
16. Кечківці; 17. Корейці; 18. Кожухівці; 19. Крайня Бистра; 20. Крайня Поляна; 21. Крайня Порубка; 22. Крайнє Чорне; 23. Крушинець;
24. Кружльова; 25. Куримка; 26. Ладомирка; 27. Медвеже; 28. Мергешка; 29. Мироля; 30. Млинар; 31. Нижній Комарник; 32. Нижній Мирошів; 33. Нижній Орлик; 34. Нижній Свидник; 35. Нижня Яллова;
36. Нижня Писана; 37. Потоки; 38. Прикре; 39. Петрина; 40. Раковець;
41. Рівне; 42. Розтоки; 43. Сорочин; 44. Сухе; 45. Свиднички; 46. Шарбів; 47. Шеметківці; 48. Тишинець; 49. Вагринець; 50. Вапениник;
51. Вільшавка; 52. Вислава; 53. Вишківці; 54. Вишній Комарник;
55. Вишній Мирошів; 56. Вишній Орлик; 57. Вишнія Яллова; 58. Виння Писана;

Земплинська жупа

Стропківська округа

1. Бокша; 2. Брусниця; 3. Буковець Шариський; 4. Буковець Земплинський; 5. Бжани; 6. Детрик; 7. Грабовець; 8. Якушівці; 9. Кол-

біві; 10. Кручів; 11. Крижлівці; 12. Лімне; 13. Мала Березниця; 14. Мразівці; 15. Минівці; 16. Нижня Ольшава; 17. Петейці; 18. Потічки; 19. Пуцаківці; 20. Пискорівці; 21. Рафаївці; 22. Рогожник; 23. Сальник; 24. Шандаль; 25. Токайк; 26. Вальків; 27. Велькрою; 28. Війтівці; 29. Вишня Ольшава;

Межилабирецька округа

1. Берестів Збудський; 2. Біла; 3. Борів; 4. Бистра; 5. Чабалівці; 6. Чертіжнє; 7. Дрична Шариська; 8. Дрична Земплинська; 9. Габура; 10. Гавай; 11. Гуменська Олька; 12. Гуменська Збійня; 13. Каленів; 14. Красний Брід; 15. Крива Олька; 16. Маковець; 17. Микова; 18. Нагово; 19. Нижні Чабини; 20. Нижня Владича; 21. Ольшинків; 22. Палота; 23. Поляна; 24. Поруба; 25. Праврівці; 26. Притуляни; 27. Радвань Збудська; 28. Радванський Горбок; 29. Ренеїв; 30. Рокитівці; 31. Рошківці; 32. Руська Кайня; 33. Сташківці Шариські; 34. Сташківці Земплинські; 35. Стерківці; 36. Стропківська Олька; 37. Суків; 38. Варихівці; 39. Волиця; 40. Видрані; 41. Вилаги; 42. Вирава; 43. Вишні Чабини; 44. Вишня Владича; 45. Завада; 46. Збудська Збійня;

Гуменська округа

1. Адзідівці; 2. Дедачівці; 3. Гажин; 4. Яблінка Нижня; 5. Яблінка Вишня; 6. Машківці; 7. Нехваль-Полянка; 8. Порубка; 9. Рокитів Гуменський; 10. Рокитів Збудський; 11. Телепівці; 12. Зубне;

Синіська округа

1. Березовець; 2. Бистре; 3. Чукалівці; 4. Дара; 5. Дубрава; 6. Гостовиця; 7. Грабова Ростівка; 8. Грабовець; 9. Інівці; 10. Ялова; 11. Кальне; 12. Кленова; 13. Колониця; 14. Ковбасова; 15. Криве; 16. Ладомирка; 17. Михайлів; 18. Новоселиця; 19. Остріжниця; 20. Парикузівці; 21. Пчолине; 22. Поляна; 23. Потік; 24. Присліп; 25. Пихнє; 26. Розтоки; 27. Руніна; 28. Руська; 29. Смільник; 30. Стакчин; 31. Старина; 32. Стригівці; 33. Шмигівці; 34. Тополя; 35. Убля; 36. Улич; 37. Валашківці; 38. Волове; 39. Збій; 40. Звала;

Воронівська округа

1. Банське; 2. Чичава; 3. Давидів; 4. Юськова Воля; 5. Кам'яна Поруба; 6. Петківці; 7. Поша; 8. Рудлів; 9. Руський Казимир; 10. Сачурів; 11. Стефанівці; 12. Замутів; 13. Золотник;

Сечовецька округа

1. Бачків; 2. Цабів; 3. Челівці; 4. Даргів; 5. Дворянка; 6. Грядки; 7. Коханівці; 8. Кожухів; 9. Малі Озорівці; 10. Міглешив; 11. Русків;

THE LEMKIAN LAND
INDEX OF
UKRAINIAN
SETTLEMENTS

12. Русківці; 13. Станча; 14. Станківці; 15. Тернавка; 16. Упір; 17. Збігінів; 18. Тополяни; 19. Воля; 20. Вибуханець; 21. Жбинці;

Собранецька округа

1. Башківці; 2. Бенятина; 3. Бунківці; 4. Цибава; 5. Фекішівці; 6. Гажин; 7. Гоньківці; 8. Гірня; 9. Інчівці; 10. Ясеново; 11. Ястриб; 12. Йовса; 13. Калуша; 14. Карчава; 15. Клокоцова; 16. Колибабівці; 17. Комарівці; 18. Конюш; 19. Корумля; 20. Кушин; 21. Нижня Рибниця; 22. Оріховиця; 23. Підгороддя; 24. Поростово; 25. Поруба; 26. Порубка; 27. Прикопа; 28. Русківці; 29. Сейків; 30. Тернава; 31. Убреж; 32. Вебівці; 33. Вишні Ремети; 34. Вишня Рибниця; 35. Хлівище; 36. Залужиці;

Канущанська округа

1. Крашок; 2. Лекарт; 3. Ребрин; 4. Великий Сельменц; 5. Стравка;

Михалянська округа

1. Борші; 2. Бишта; 3. Чиргів; 4. Герчель; 5. Ястриб; 6. Кашиб; 7. Кісте; 8. Колбаша; 9. Лістівці; 10. Легіня; 11. Малий Казмир; 12. Сардагель; 13. Уйлак; 14. Велика Торона;

Королівськохолмецька округа

1. Добра; 2. Поляна;

Абівсько-Турнянська жупа

Кошицька округа

1. Клеченів.

Розміщення цих місцевостей показане на мапі "The Lemkian Land. Index of Ukrainian Settlements". Скорочення назв міст і містечок читаються ось як:

B —	Березів	Kr —	Кромпах
Ba —	Бардів	KCh —	Королівський Холмець
G —	Горлиці	L —	Лісько
Ge —	Гельнія	Lem —	Лемешани
Gi —	Гіральтів	Lev —	Левоча
Hu —	Гуменіс	Li —	Лип'яни
J —	Ясло	M —	Мушина, Михаляні
K —	Криниця, Коросно,	Mi —	Михайлівці
	Кошиці	ML —	Межилабірці
Ka —	Капушани	NS —	Новий Санч
Ke —	Кежмарк	NT —	Новий Торг

P —	Перемишль, Попрад,	Se —	Сечів
	Пряшів	SNV —	Списька Нова Весь
R —	Ряшів (назва повіту, саме місто знаходиться поза мапою)	SP —	Спиське Підгороддя
S —	Сянік	SS —	Списька Субота
Sa —	Сабинів	SSV —	Списька Стара Весь
SB —	Списька Біла	St —	Стропків
SL —	Стара Любовня	T —	Требиців
Sn —	Снина	Vr —	Воронів
So —	Собранці	VS —	Вишній Свидник
		VŠ —	Великий Шариш

4. ГОСПОДАРСТВО І ВИКОРИСТОВУВАННЯ ЗЕМЛІ

Лемківське населення було залежне в незвичайно великій мірі від земельних ресурсів. Тому що рільництво відігравало головну роль в господарстві, густота населення віддзеркалювала не тільки історію зросту населення, але також спроможність землі живити це населення. Найбільша густота населення переважала на родючих низинах, заселених віддавна: в Горлицько-Сяніцькій котловині, Сандецькій котловині і долині Ториси між Пряшевом і Кошицями. Вже в 1920 р. густота населення в цих котловинах перевищувала 100, а в деяких місцевостях і 200 осіб на квадратний кілометр.³⁸ На лемківських височинах і високоположених річкових долинах густота населення була в більшості випадків дещо нижчою від 50 осіб на квадратний кілометр, хоч у верховинських долянах Ондави, Топлі і Ториси вона сягала дещо понад цю цифру. Тільки деякі райони в Низькому Бескиду і на більших висотах Полонинського Бескиду мали густоту населення меншу від 20 осіб на км². З огляду на природний приріст сільського населення (бл. 17 на 1 000 в тому часі) густота населення повинна була стати майже на 40% більшою до 1939 р.

38. Детальна карта, сперта на статистику населення кожного села в Чехо-Словаччині (1919), на Угорщині (1920) і в Польщі (1921), була опрацьована для цієї оцінки при використанні даних, угруппованих з розподілом на мали райони В. Кубійовичем у праці *Rozšírení kultur a obyvatelstva v severních Karpatech*. Filosofická Fakulta University Komenského s podporou Ministerstva Školství a národní osvěty v země slovenské, Bratislava, 1932, додаток, с. I-XXVIII.

Косовиця в с. Курів Бардіївської округи (1974 р.)

Архів М. Мушинки

Використування сільської землі віддзеркалювало густоту населення.³⁹ Райони з найбільшою густотою населення мали найвищий відсоток орної землі — в більшості випадків понад 60% — але менше лугів і пасовищ (нижче від 20%) і лісів (нижче від 30%). Височини з нижчою густотою населення звичайно мали менше орної землі (приблизно від 21 до 40%), хоч деякі верховинські райони були оброблювані майже в 50%. З другого боку ці височини мали більше лугів і пасовищ (від 21 до 30% і більше) і лісів (від 21 до 50%). Тільки в деяких ізольованих частинах Низького Бескиду, в цілих Чергівських горах, Пряшівських горах і на Вигорляті лісова покрива перевищувала 50%. Найгустіше залисені були Словачькі Рудави, де погані ґрунти і зберігання лісу для рудної промисловості разом спричинилися до втримання лісу в розмірі понад 60%. В порівнянні з іншими горами Низький Бескид і Західний Бескид були найсильніше викорчувані під рільництво і випас. Оцінювалось, що ціла Лемківщина мала 43% орної землі, майже 9% лугів, 17,5% пасовищ, бл. 0,5% городів і садів, бл. 27% лісів і майже 3% невжитків.⁴⁰

39. Способи використання землі подібно опрацьовано на підставі детальних статистик використання землі там же.

40. Е. Жарський, "Географія Лемківщини", *Антологія Світової Федерації Лемків*, т. I, Каміллюс, Н. Й., 1974, с. 88.

Не зважаючи на провідну роль рослинної продукції, лемківське рільництво не могло задовольнити потреб свого населення. Господарства були малі (бл. двохектарові) і спрямовані на голе проіснування.⁴¹ Головними культурами були овес, жито, ячмінь і бараболя. Вирощувано льон і коноплі на волокно. Теплолюбна пшениця обмежувалась меншими висотами або кращими ґрунтами в долинах і котловинах. Традиційна холодостійка городина (капуста, квасоля, горох, біб, цибуля і часник) і холодостійкі овочеві дерева (яблуні, груші, сливи і вишні або черешні) вирощувано в огородах і садках. Пасовища переважали на більших висотах, де не вдавався навіть гірський (чорний) овес. Там або на зарослих бур'яном перелогах на менших висотах паслися вівці, корови, коні і воли. Кури, гуси, качки і по кілька свиней тримали біля клунь. В лісі збирали ягоди і гриби та за добру ціну продавали в містечках чи курортах.

Не було місцевого розвитку промислового перероблення сільськогосподарських рослин чи продуктів тваринництва. Сільськогосподарські рослини і худобу використовували домашнім способом на поживу лемків: темний, твердий і плоский вівсяний хліб (*оціпок*), картоплю, капусту, горох, біб, квасолю і гриби. Недільна страва включала машені вареники (*мастиво й пироги*), бринձю (*бундз* або *грудку*) і овечу сироватку (*жентицю*). Зимою їли, м.ін., картопляну поливку (*левеш*), варену квашену капусту і узвар з сушених сливок (*чорнослив*). М'ясо і пшеничні булки їли у щорічні свята і з нагоди спеціальних святкувань. Вовни стригли і перероблювали на сукно до виробу одягу. Льняну куделью пряли і ткали на полотно. Зі шкір виготовлювали шкіряні вироби, а конопель уживали до виробумотузів. Малі водяні млини і домашні жорна перетворювали домашнє збіжжя на муку.⁴²

Для деяких лемківських сіл на більших висотах важливим складником господарства в минулому був літній випас овець і волів на гірських пасовищах.⁴³ Молоду худобу купували весною на Бойківщині і Гуцульщині, випасали на соковитих гірських пасовищах і продавали восени в поблизьких низинних містах для збуту в Відні, Празі тощо. Від часу знесення панцини ця годівля худоби на ринок почала

41. Там же.

42. Більше подробиць у праці: Т.О. Гонтар, *Народне харчування українців Карпат*, Київ, 1979.

43. Більше подробиць у праці: W. Kubijowicz, *Życie pasterskie w Beskidach Magurskich. Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności*, n-r 2, Kraków, 1927.

занепадати, особливо наприкінці XIX ст. В міру зросту лемківського населення все більше пасовищ заорювали і обсіювали, і щораз більше зростала вага молочарства. Кооператива "Сільський Господар" пробувала навіть розвивати ринкове виробництво набілу по польському боці Лемківщини, але її зусилля перервала II світова війна.

Праця при жнивах на низинах також давала додатковий прибуток і впливала на харчовий баланс лемківського населення. Оплата натурою включала поживу і помешкання для лемківських сезонних мандрівних заробітчан, а також частку врожаю, звичайно пшениці, яку можна було привезти додому і змолоти на муку. І світова війна і післявоєнне встановлення польсько-чехо- словацького кордону скоротили великі сезонні мандри наймитів на Угорщину (*на мадяр*), але тривав менший рух внутрі Словаччини і Польщі.

Харчова і текстильна промисловість була розвинена аж в сусілініх низинних містах. Лемківські господарі або мандрівні жидівські купці за них продавали деякі сільськогосподарські вироби (напр., шкіри) в цих містах і набували фабричні. По польському боці це було зокрема Ясло і Коросно, обидва в основному польські. По словацькому боці Кежмарк і Бардіїв були особливо знані, перший своїм полотном, другий шкіряним взуттям. Харчова промисловість була краще розвинена в низинних містах — Пряшеві, Кошицях, Михайлівцях і Требишеві. Вона спиралась на сировинах з низинних господарств і постачала продукти передусім міському, переважно словацькому, населенню. В Требишеві містилась рафінерія цукру, сперта на цукрових буряках в низинах.

Важливу додаткову промисловість становило на Лемківщині лісництво. Більшість лісів належала великим землевласникам, хоч сільські громади також володіли деякими лісами. Шляхетські власники організували великомаштабний вироб. наймаючи зимою лемківських газдів. Але лемківські лісоруби не пилили бервен на місці, а везли їх до модерних тартаків у низинах, де працювали польські робітники. Вони також ішли на експорт до промислових країн, де цінне тверде дерево перероблювали на меблі або паперову масу і папір. Бервена з сільських лісів різали в місцевих водяних тартаках на домашні потреби. Лемківські ремісники робили в хатіннях верстатах мистецькі різьблені шкатулки, дерев'яні кухонні приладдя, кошки з коріння, березові мітли та інші вироби. Товари хатнього промислу обмінювали в сусілініх селах, а твори мистецтва продавали в курортах, поблизу яких містах і на кооперативному базарі у Львові.

Родовища нафти, природного газу і озокериту (мінерального воску) були головно поза Лемківшиною і приносили мало безпосередньої користі лемківському населенню в Польщі. Головні поклади містилися поміж Яслом і Коросном, а другорядні родовища були поблизу Горлиць, Риманова і Сянока. Майже в усіх випадках нафтові поля були при польських поселеннях. Тільки лемківське село Мокре, розташоване на берегах Ослави, мало невелике нафтогеологічне поле. Нафту помніували з відносно невеликої глибини (200-950 м), а видобуток, дещо менше як 200 000 тонн річно, перевозили до малої рафінериї в Горлицях або до Негловиць чи Єдличів біля Ясла, де працювали кваліфіковані польські робітники. Рафінериї виробляли однаке дьоготь і смолу, яку розвозили мандрівні лемківські лігттарі і смолярі. Дігттарі об'їжджали всю Галичину возами, навантаженими бочками коломазі і дьогтою для рільничих знарядь. Смолярі розвозили смолу в великих дерев'яних посудинах до чиньби шкіри і для ветеринарного вживання.⁴⁴

По словацькому боці малі поклади нафти не були експлуатовані. В Микові нафта спочатку просочувалась з землі, і місцеве населення вживало нафтового сирівцю на освітлювання і підмазування. Друге нафтогеологічне поле відкрито в Радвані, де в 1910 р. одна французька фірма почала видобування. Та британці, які тримали в своїх руках видобуток нафти в Галичині, боячись суперництва зі словацького боку, викупили цю французьку фірму і замкнули шиби в 1912 р. Родовища нафти в Сукові, Великому Буківці і в інших місцях залишились незайманими.⁴⁵

Віддавна експлуатовано поклади солі в Соливарі біля Пряшева. Її запаси йшли також частково на експорт, але в основному були призначенні на місцевий ужиток, а від 1895 р. також для хемічної промисловості.⁴⁶ Ця соляна промисловість, розміщена на переважно словацькій території, давала працю головним чином словакам.

Новітня металургійна промисловість розвинулась також поза Лемківшиною. В середньовіччі на базі невеликих покладів залізної руди в Низькому Бескиді і сусідніх горах існували невеликі рудні на деревному вугіллі для місцевих потреб. Однаке в XIX ст. розвинулась промисловість у великому маштабі на основі багатих жил залізної руди в Словачських Рудавах — у Кромпахах. Після її модернізації і перебудови по II світовій війні до неї присідався модерний комбінат

44. Ю. Тарнович. *Верхами лемківського Бескиду*, с. 22-23.

45. И.С. Обшаров. "Природное богатство Пряшевщины", *Пряшевщина. Историко-литературный сборник*, ред. П.С. Шлапецький, Прага, 1948, с. 326-327.

46. Demek, Střída. *Geography of Czechoslovakia*, с. 228.

заліза і сталі в Кошицях (1965 р.), в якому вживається привізна сировина — кокс з Острави (в північній Моравії) і залізна руда з Кривого Рогу на Україні. Машинобудівельна промисловість виросла в Кромпахах, Кошицях, Пряшеві і Снині. Добре платна праця в металургії притягнула молодих людей не тільки з околиць, але також із малородючих гірських земель Лемківщини.

По польському боці новітня залізна і сталева промисловість розвинулась передусім на Шлезьку. Але деякі підприємства машинобудівельної промисловості виникли в підгірських містах, Новому Санчі і Сяноці, де працюють польські робітники. Промисловий дріт використовували мандрівні лемківські виправлячі розбитих глиняних горшків, т.зв. дрітяри.

Гори і мінеральні води творили місці підстави для туризму, лещетарства і розвитку курортів на Лемківщині. Мінеральні води, знані з лікувальних властивостей від середньовіччя, стали привабливовою основою для гірських курортів у XIX ст. По польському боці це були розташовані між лемківськими селами курорти Криниця, Мушина і, далі, Пивнична та Щавниця (польські місцевості), а на сході, близько Коросна, польсько-жидівське мітчко Риманів та спольщене село Іваничі (по-польськи Iwonicz). Малі курорти були в лемківських селах Жегестів і Висова. По словацькому боці над Попрадом курортом було село Вишні Рузбахи, а над горішньою Топлею місто Бардів. Навіть обслуга курортів з мінеральними водами була малодоступна для лемків і складалась переважно з поляків або словаків. Курортники приносили Лемківщині додатковий прибуток у формі ринку збути на домашні вироби, ягоди і гриби.

Важливим чинником у втримуванні зносного рівня життя був приплів грошей від емігрантів в США.

ІСТОРІЯ

Історія Північної Лемківщини до вигнання лемків

ІВАН ГВАТЬ

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

Історію жодного народу не можна вивчити належним чином, якщо не вивчати її на всій території проживання народу. Це стосується також вивчення історії тієї частини українського народу, що в історичній літературі відома під назвою — лемки, і яка на протязі століть у великий своїй більшості проживає в межах Польщі та в межах колишньої Верхньої Угорщини, в теперішній Чехо-Словаччині.

Про Лемківщину і її мешканців існує вже багато наукових праць, однак багато таємниць як давньої, так і новітньої історії Лемківщини лишаються нерозгаданими. Про Лемківщину почали писати відносно пізно. Автор першої цінної історично-етнографічної розвідки про лемків, о. Олексій Торонський в 1860 р. жалувався на те, що з трьох українських етнічних груп у Карпатах українці найменше знають про лемків, які живуть "в гористих сторонах округів Сандецького, Ясельського і части Сяніцького".

"О гуцулах, бойках, — писав О. Торонський, — о їх імені, численності, обичаях, умственних і тілесних звичаях і уздібностях уже много писали, то в отчественных декотрих твореніях, то в іноплеменних — чеських і польських, — о лемках же, кромі скудного вспомнення того імені і обстоятельства, що в пом'янутих трьох округах русини находяться, праві ніякого більшого не імієм ізвістія..."*

Стаття О. Торонського була справді першою друкованою розвідкою про українську етнографічну групу лемків.

*Олексій Торонський, "Русини-лемки", Зоря Галицька яко альбум на гід 1860, Львів, 1860, стор. 389.

БІБЛІОТЕКА ЛЕМКІВЩИНИ

Ч. 1.

Ex Libris
NICHOLAS CEGLINSKY

ЮЛІАН ТАРНОВІЧ

**ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ
ЛЕМКІВЩИНИ**

(3 карти і 100 ілюстрацій)

ЛЬВІВ 1936.
НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „НА СТОРОЖІ“.

Титульна сторінка першого видання *Ілюстрованої історії Лемківщини* Ю. Тарновича (Львів, 1936).

Відгомін його жалю чути якоюсь мірою і по нинішній день. Що-правда, нині ми знаємо про історію лемків, про їхню говірку, звичаї тощо незвірнянно більше, однак не можна сказати, що історія Лемківщини вивчена задовільно. Зацікавлення Лемківщиною в середовищі українських учених та культурно-освітніх діячів пробудилося відносно пізно, бо практично щойно у 20-30-их роках нашого століття. Щойно 1932 року при "Просвіті" у Львові засновано "Лемківську комісію" для поширювання освіти серед лемків**.

А першою україномовною книжкою про історію Лемківщини була книжка Юліяна Тарновича *Ілюстрована історія Лемківщини*, яка з'явилася у Львові 1936 року. Звичайно, статті публіковано вже й раніше, але журналні статті, як відомо, не є найкращим засобом ознайомлення широкого суспільства з важливими питаннями.

Не можна не згадати тут великої праці багатьох українців у країнах нашого поселення на Заході, зокрема ж вихідців із Лемківщини, Організації Оборони Лемківщини та інших організацій і товариств, що на протязі кількох десятків років трудилися, щоб вивчати історію Лемківщини, щоб знайомити з нею українську громадськість на Заході.

З жалем доводиться ствердити, що українські науковці на Советській Україні про історію Лемківщини, зокрема ж про новітню історію Лемківщини не надрукували жодної книжки, жодної солідної наукової статті. 1978 року на сторінках *Вісника Академії Наук УРСР* стверджено, що "є ще багато нез'ясованого, зокрема щодо наукового розкриття тих своєрідних рис побуту, матеріальної і духовної культури населення Українських Карпат, які склалися в силу історичних обставин його суспільно-економічного розвитку, а також регіональних особливостей природно-географічного середовища і зв'язаних з ним специфічних форм і традицій укладу господарського життя"***. І хоча в цій самій статті засуджено "маячні спроби теоретичного конструювання з етнографічних груп українських Карпат нібито окремих народностей", які "не припинилися і нині у різних емігрантських лігвищах" ворогів українського народу, все таки, на жаль, стаття не згадує про потребу вивчення історії лемків та Лемківщини. Сумна данина політичній дійсності!

** Krakівський *Вісник*, ч. 93, 20 вересня 1940, стор. 3.

*** "Деякі підсумки етнографічного дослідження Карпат", *Вісник Академії Наук Української РСР*, ч. 8, Київ, 1978, стор. 80.

Наша стаття про історію Лемківщини, безумовно, не претендує на те, щоб всебічно охопити та насвітлити одне тисячоліття історії території Лемківщини та кілька століть історії її мешканців. Наше завдання скромнє: на основі досі опублікованих праць, на основі журналних та газетних статей про Лемківщину та її минуле представити стисло її історію, точніше — тенденцію історичного розвитку Лемківщини.

Нашим наміром є дати поштовх для дальших і ґрунтовніших студій про історію Лемківщини та її мешканців, яка невід'ємно пов'язана зі змаганням українського народу до остаточної кристалізації національної свідомості й до спільногого життя в одній суверенній і незалежній державі — у Вільній Україні.

Вивчити та представити як слід історію Лемківщини не можна буде доти, доки не будуть вивчені архівні документи про минуле Лемківщини та її населення. Такі документи — це, наприклад, матеріали про єпископські візиташі греко-католицьких парохій на Лемківщині, починаючи від 1920 року, документи з часів існування Апостольської Адміністрації Лемківщини (1934-41) та інші. Згадані документи знаходяться у воєводському архіві в Перемишлі****.

Вони — ці документи, та деякі інші — становитимуть майбутній скелет наукової праці про історію Лемківщини до половини ХХ ст. А коли мова про документи з історії Лемківщини другої половини нашого століття, про терпіння нашого народу в Польщі, — документи про це пильнить у сейфах Міністерства внутрішніх справ у Варшаві, їх важко сказати, коли й кому буде до них доступ.

Автор

ПРЕІСТОРІЯ І ДОБА КИЇВСЬКОЇ ТА ГАЛИЦЬКОЇ РУСИ

Територія середніх Карпат і прилеглих до них земель була районом, де стикалися два відмінні між собою світи — середньо-європейський і східноєвропейський. З огляду на фізично-географічні особливості середні Карпати стали згодом лінією поділу слов'ян на західних і східних. А починаючи з XI століття, Карпати в районі Низького і Середнього Бескиду, в тому числі територія Лемківщини стали тереном воєнно-політичних та економічних інтересів трьох

****Див. S. Stefaniski, "Trzydzieści lat Muzeum Sanockiego", *Rocznik Sanocki*, т. II, Kraków, 1967, с. 308. Див. також: *Rocznik Sudecki*, т. VIII, Новий Санч, 1967, с. 434.

держав — Київської Руси, Польщі та Угорщини. Доходило до воєнних сутичок, важливою причиною яких було прагнення стати міцною ногою в Карпатах і таким чином закріпити за собою надійний, природний кордон — важкопрохідні, густі карпатські ліси.

Ми не будемо докладно обговорювати доісторичного періоду території Лемківщини, що його можна відтворити тільки на основі археологічних знахідок. Археологічні дослідження на Лемківщині, хоч не дуже інтенсивно, продовжуються. Інформації про результати дотеперішніх досліджень археологів можна зачерпнути з праць українського археолога Я. Пастернака¹ та з публікацій польського дослідника А. Жакі.²

Я. Пастернак і польські та словацькі археологи на основі матеріальних знахідок відносять сліди перебування людини на території Лемківщини до доби мезоліту (8 тис. — 5 тис. рр. перед н. е.).

В кільканадцятьох місцевостях північної та південної Лемківщини виявлено значну кількість кам'яного знаряддя — свердла і топірці, що ними користувалася людина доби неоліту (5 тис. — 1800 рр. перед н. е.). В останньому тисячолітті перед н. е. наші предки обабіч Карпат уже вміли добувати залізо та виготовляти з нього гостре приладдя: сокири, мечі як також різні бляшані браслети, нашийні та почесні гривні-обручі.

У зв'язку з обробкою заліза на вищий щабель підіймалось землеробство, а ремесло ступнево виділялося в самостійну галузь господарства. Проходить процес уніфікації культур та консолідації племен, що у свою чергу доводить до міжплемінних воєн. Проте, які племена жили тоді на території Лемківщини, визначити важко.

В південнозахідній частині Українських Карпат археологи виявили пам'ятки т. зв. куштановицької культури (назва від села Куштановичі на Мукачівщині), яка охоплює розвинutий період ранньозалізної доби (7 ст. перед н. е. — 3 ст. н. е.). В цей час в середній та східній Європі на історичну арену виступають такі племена, як фракійці, кіммерійці, скити, сармати. Вчені припускають, що куштановицька

1. Jaroslav Pasternak, *Ruské Karpaty v archeologii*, Прага, 1928; його ж: "Лемківщина в сивій давнині", *Анналы Світової Федерації Лемків*, ч. I, Камілюс, 1974, с. 11-26.

2. A. Žaki, "Archeologia górl i problemy archeologii karpackiej", *Acta Archeologica Carpathica*, IV, Kraków, 1963. Відомості про сучасний стан та результати археологічних досліджень в Карпатах, в тому числі на Лемківщині, публікуються в польському журналі *Acta Archeologica Carpathica*, в словацькому *Historica Carpathica* та в наукових часописах інших країн Карпатського району.

культура на Закарпатті виникла у зв'язку з переселенням із західнього Поділля племен, яким загрожували скити. В скитський період по обох боках Карпат проживало населення, яке мало схожу матеріальну культуру та обряд поховання, що вказує на етнічну близькість цих племен. Однак, етнічної приналежності носіїв пам'яток куштановицької культури покищо не з'ясовано. На підставі свідчень античних авторів (Геродот, Тукідід, Страбон) вчені припускають, що населення куштановицької культури було фракійським, але в останніх століттях перед н. е. наявні вже сліди праслов'янського етнічного елементу.³

В останніх століттях перед н. е. із заходу в середню Європу проникають кельти, які створили т. зв. лятенську культуру. Її сліди на території Лемківщини, — це монети та високого рівня залізні вироби, що їх знайдено в місцевостях на Пряшівщині, поблизу Нового Санчу, в Грибові (Горлиця). Таке розміщення знахідок дає підставу говорити про комунікаційно-торговельні шляхи через Карпати.⁴ Слід нагадати, що шлях почез Карпати, відомий нині як Дуклянський прохід, був знаний людині вже доби неоліту.⁵

На початку нашої ери кельтська цивілізація в середній Європі занепадає. На її рештках населення Карпатського басейну створює нові форми матеріальної культури, які в археологічній науці відомі під назвами: переворська та пряшівська культури й культура карпатських курганів. Переворська культура (І ст. перед н. е. — 4 ст. н. е.), названа так від м. Переворська (Przeworsk) у Польщі, близько якого на початку 20 ст. досліджено могильник, лишила помітні сліди на Закарпатті та на Пряшівщині. Щодо Пряшівської культури, — поселення відкриті в долині річки Ториси й поблизу м. Кошиць, — її українські та деякі словацькі дослідники пов'язують з черняхівською культурою, що була пануючою на території України, від лісостепової частини басейну середнього Дністра до Сяну.⁶

На Закарпатті, біля села Ізи в Хустському районі розкопано могильник, який складається з двох груп курганів. В усіх курганах знайдено різну кількість уламків посуду. Своєрідною ознакою похованального ритуалу було те, що, крім основного поховання праху, — в урні, ямці чи на горизонті, — в межах костища виявлено ямки, куди

3. Е.А. Балагурі, С.І. Пеняк, *Закарпаття — земля слов'янська*, Ужгород, 1976, с. 53.

4. Я. Пастернак, "Лемківщина в сивій давнині", с. 20.

5. F. Blahuta, "Archeologický profil Šariša", *Nové obzory*, т. II. Кошиці, 1960, с. 102-105.

6. Е.А. Балагурі, С.І. Пеняк, с. 84.

зсиали рештки ритуального багаття з домішками перепалених людських кісток або без них. Виходячи з географічного розташування відомих нині могильників, український археолог М. Ю. Смішко вважає, що основним зайняттям носіїв культури карпатських курганів було скотарство. На думку дослідника, який наводить велику кількість аргументів, пам'ятки культури карпатських курганів слід пов'язувати з племенами карпів — безпосередніх предків східної частини літописних хорватів.⁷ Таким чином можна б зробити висновок, що слов'янська культура другої половини I-ого тисячоліття н. е. в районі східних і середніх Карпат і прилеглих земель розвивалася на базі трьох культур: карпатських курганів, перевороської і пряшівської культур. Археологічні дослідження вказують на те, що матеріальна і духовна культура слов'янських племен цього району з другої половинни I-ого тис. н. е. була зв'язана з культурою східнослов'янських племен Правобережжя Дніпра, відомою за пам'ятками типу Луки Райковецької.⁸

Та час поставити питання, якою була племінна належність слов'янського населення Карпат? Які племена могли бути безпосередніми предками русинів-лемків?

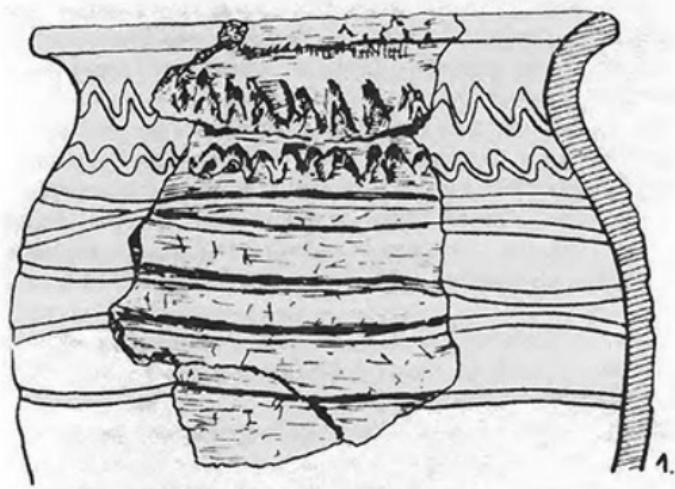
Нині в історичній науці прийнято вважати, що жителями північносхіднього Прикарпаття в 1 тис. н. е. були спершу карпи, а потім хорвати. Спираючись на згадки античних авторів, можна дійти висновку, що карпи (карпіяни), від яких походить назва Карпат, жили приблизно в межиріччі Пруту і Дністра в перших століттях нашої ери. Про них згадує у своїй *Географії* давньогрецький вчений Птоломей. Карпи згадуються у пізніших римських джерелах аж до 4-ого століття серед племен, які вторгались у римські провінції Дакію, Іллірію, Мезію.

Приблизні межі розселення хорватських племен можна встановити на основі праці візантійського імператора Костянтина Багрянорідного (10 століття) *Про управління імперією*. Хорвати і їхні землі під назвою Великої, або Білої Хорватії, Костянтин Багрянорідний відносить на північ від "турків" (угрів), з якими вони межували з боку гір, близько були франки (німці) й сусідами їм були серби (лужицькі). Хорвати постійно зазнавали нападів німців, угрів і печечігів.⁹

7. М.Ю. Смішко, "Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я", *Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР*, т. I, Київ, 1953, с. 149-150.

8. Балагурі, Пеняк, с. 138.

9. G. Rhose, *Die Ostgrenze Polens*, т. I, Кельн-Гран, 1955, с. 45.

1

2

Фрагменти кераміки з городища VIII-IX ст. в селі Березова на Ясельщині
Rocznik Przemyski, т. XIII/XIV, Перемишль, 1970, с. 20

Про існування Великої Хорватії згадують і деякі арабські джерела з 9 — 10 ст., називаючи її великою слов'янською імперією. І, нарешті, хорвати згадуються кілька разів у літописі *Повість временних літ*: "И живаху в мирѣ поляне, и древляне, и съвер, и радимичи, вятичи и хрвате". Розповідаючи про Олегів похід на греків 907 р., автор *Повісті...* зазначає, що в Олеговому війську були також і хорвати. З цього, однак, не можна робити висновку, що хорвати були тоді під пануванням київського князя. З руським населенням хорвати злилися остаточно десь на грани 10 — 11 ст., коли їх підкорив князь Володимир Святославич, іduчи на них походом 992 року.¹⁰

Прийнято вважати, що найбільш інтенсивне переселення хорватів на Закарпаття відбулося у зв'язку з вторгненням аварів у 6 ст. в райони верхнього Дністра та Пруту. Це послужило поштовхом до масового переселення хорватів у 7 ст. вздовж Карпат аж у Карконоші (Чеські Судети) й на південь, на Балкан.¹¹

На території Лемківщини білі хорвати¹² залишили по собі кілька-десять городищ, розташованих у Новосандеччині, Горлицчині, Ясельщині, Короснянщині, а найбільше в Сяніччині та на південній Лемківщині, на Пряшівщині.¹³ Коли мова про етнічне визначення населення Лемківщини доруського періоду, то до уваги можна брати одних тільки білих хорватів.¹⁴

На початку 10-ого століття, в результаті об'єднання східнослов'янських племен виникає могутня держава Київська Русь. Її західні

10. *Торжество исторической справедливости*, Львів, 1968, с. 46-47. Український переклад. "Повість минулых літ", див. журнал *Вітчизна*, Київ, 1980, ч. 3, с. 21-91. Переклад здійснив Віктор Близнюк.

11. Балагурі, Пеняк, с. 142; Я. Пастирнак, "Лемківщина в сивій давнині", с. 21.

12. В літературі зустрічаємося постійно з поняттям "білі хорвати". Хорватський учений С.К. Сакач науково обґрунтував походження цього окреслення завдяки вивченню давньої іранської географічної термінології та праць швейцарського вченого Ф. де Соссюра. Останній, вивчаючи китайську й іранську космологічну систему, дійшов висновку, що іранці, так само, як і китайці, називають сторони світу не за рухом сонця, а за кольорами. Чорний колір означає північ, червоний — південь, білий — захід, зелений або синій — схід. Турки ще й тепер Середземне море називають Білим (західним), в противагу Чорному (на півночі), Червоному (на півдні). Подібної географічної системи вживали також і давні слов'яни. Свідченням цього є вживання таких окреслень, як "білі хорвати", "Червона Русь", "Біла Русь", "Білі Карпати".

13. Я. Пастирнак, "Лемківщина в сивій давнині", с. 21-23.

14. Там же, с. 20.

межі знаходилися в басейні річки Сян. В середині 10 ст. крайня західня частина Київської Руси, за нез'ясованих обставин, відійшла від Київської Русі.¹⁵ Проте, цей стан тривав недовго. Київський князь Володимир Святославич пішов у 981 р. походом на західні межі Київської Русі й включив ці землі разом з Перемишлем, Червенем та іншими містами знову до складу Київсько-руської держави.¹⁶ Протягом трьох перших десятиріч 11 ст. Київська Русь та Польща вели боротьбу за групу міст лівобережжя західного Побужжя, які в літописах згадуються під назвою "Червенські городи". В 1018 р. польський князь Болеслав Хоробрый захопив їх, однак 1030 р. князь Ярослав Мудрий відвоював місто Белз, а 1031 р. в спільному поході з Мстиславом Володимировичем відвоював Червенські городи.¹⁷ При цьому виникає питання, де проходила лінія, яка відмежовувала володіння Київської Русі на заході, тобто від Польщі.

Більшість істориків, в тому числі й польських погоджується в основному з результатами дослідів, що їх опублікував український історик М. Кордуба. Спираючись на документи 13-14 ст. і на акти судових процесів, як польських так і руських, М. Кордуба довів, що протягом 9-11 ст. обі держави розділяла смуга пралісів по обох боках Вислоки аж по Вислу і Нижній Сян.¹⁸ Західнонімецький історик Г. Роде твердить, що від 1084 р. Перемишль був важливим осередком котро-гось із князівств Київської Русі, до якого наприкінці 11 ст. належали ще міста, положені на північ від Перемишля: Любачів, Ярослав та Переворськ.¹⁹ Можна припустити, що важливе стратегічне значення посідало також місто Сянік, а це з огляду на близькість північних меж

15. S. Kuczyński, "Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku", *Początki państwa polskiego*, т. I, Познань, 1962, с. 246.

16. *Торжество исторической справедливости*, с. 46.

17. В.Д. Королюк, *Западные славяне и Киевская Русь в X-XI вв.*, Москва, 1964, с. 137. Щодо локалізації Червенських городів існує контрверсійна дискусія між деякими польськими та українськими істориками. Про локалізацію Червенських городів див. одину з останніх статей на що тему Я. Ісаєвича, "Грады Червенских и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX — начало XI в.)". *Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи*, Москва, 1972, с. 107-124. Там і найважливіша література предмету.

18. М. Кордуба, "Західні пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяніном", *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*, тт. 138-140, Львів, 1925, с. 244.

19. G. Rhode, *Die Ostgrenze....*, с. 81; Я.Д. Ісаєвич, с. 107.

Угорщини. В 1150 р. Сянік був невідомою більшою адміністративною одиницею Київської Руси, якою управляв посадник.²⁰

В другій половині 11 — на початку 12 ст. від Київської Руси почали відокремлюватися поодинокі князівства. Першим відокремилося Прикарпаття, коли тут осіли правнуки Ярослава Мудрого, князі Рюрик, Василько і Володар Ростиславичі. Через постійні напади, як з боку Польщі, так з боку Угорщини в 40-их роках 12 ст. доходить до об'єднання прикарпатських князівств з центром у Галичині. Роман Мстиславич об'єднує 1199 р. галицькі та волинські князівства в один державний організм — Галицько-Волинське князівство, яке згодом скріплює Данило Галицький, а після смерті Данила його син Лев Данилович. Останній до Галицько-Волинського князівства приєднав частини Закарпатської Руси.²¹

В 13 — першій половині 14 ст. західний кордон Галицько-Волинського князівства проходив в основному по тій же лінії, яка пізніше відмежовувала Руське і Підляське воєвідства від сусідніх польських воєвідств. У напрямі з півночі на південь по боці Галицько-Волинської Руси лишалися міста: Дорогичин, Межиріч, Верещин, Красностав, Туробин, Щебрешин, Ряшів, Тичин, Березів, Коросно. Лінія давнього політичного кордону майже збігається з етнічною межею між українським і польським населенням; протягом 15-18 століть вона майже не змінялася. Лише на південному відтинку українські оселі вклиниювались далеко на захід від колишнього кордону, займаючи південносхідну гірську смугу Krakівського воєвідства — Лемківщину. Північноахідний куток Сяніцької землі був протягом 15-16 ст. заселений поляками.²²

Смуга суцільного українського населення в південносхідній частині Krakівського воєвідства органічно пов'язується з українським населенням в південній частині східної Словаччини. Найдавніші письмові згадки про північних лемків існують з середини 14 ст. (1337-1340 pp.). Однак, відомості про існування руських сіл на Пряшівщині походять ще з джерел 11-12 ст.²³

Стільки ось, хоч фрагментарно, про історію найзахідніших укра-

20. Adam Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, Wrocław, 1962, с. 15.

21. Торжество історичної справедливости, с. 56.

22. Там же, с. 65.

23. L. Harakšim, *K sociálnym a kultúrnym definám Ukrajincov na Slovensku*, Bratislava, 1960, с. 13-14.

їнських земель до половини 14 століття, які, очевидно, згадуються в джерелах під назвою "руські".

Властва територія Лемківщини в тих часах була покрита лісом, але не була безлюдною. Археологи щойно недавно почали вивчати давні укріплення обабіч Низького Бескиду. Результати їхніх розкопів підтверджують, що в 11-12 ст. на цьому терені проживало населення. Доказом цього є розкопи городища Вітрано-Бібрка поблизу Дуклянського проходу та городища над селами Габолтів і Нижній Тварожець на північ від Бардієва.²⁴ Отже можливо, що русини поселялися на території Лемківщини в період розцвіту Київської Русі. Словачський учений О. Галага наводить свідчення найдавнішого угорського літописця Аноніма й відмічає, що провідниками угрув під час їх переходу через Карпати в 9-му ст. були руські воїни та мешканці карпатських сіл.²⁵

На початку 10 ст. між Києвом та країнами західної Європи існували торговельні зв'язки. Знаємо про існування відомого "соляного шляху" з Києва через Перемишль і Krakів на Моравію. На південному боці Карпат він проходив вздовж річки Ториси. З тих часів на Словаччині відкрито знахідки, які мають аналогію зі знахідками на півдні України. Користано також з інших шляхів (проходів) почесез Карпати, хоча вони мали менше значення. Ці шляхи потрібно було утримувати. Це вимагало, щоб вздовж них жило населення, яке могло б дбати про направу мостів, доріг тощо.²⁶ Це дає нам підставу для логічного висновку, що на території Лемківщини, бодай вздовж важливіших шляхів, проживала певна кількість населення, хоча не творила якихось компактних поселень. А зваживши велике міжнародне значення в 10-11 ст. Київської Русі, можна думати, що цим населенням могли бути на Лемківщині також русини — предки українців.²⁷

24. A. Žaki, "Wietrznów — wczesnośredniowieczny gród graniczny w świetle badań lat 1952-53", *Wiadomości Archeologiczne*, t. 24, zeszyt 1-2, Warszawa, 1957, s. 2; V. Budinský-Krička, "K otarciam slovanského osídlenia na východnom Slovensku", *Príspevky k dejinám východného Slovenska*, Bratislava, 1964, s. 33-34.

25. O. Halaga, "Slovensko-ruské mýky pred národným obrodením", *Historica Carpathica*, t. I, Кошиці, 1969, s. 73; *Торжество исторической справедливости*, с. 50.

26. Halaga, с. 72.

27. J. Dekan, "K problematiky slovanského osídlenia na Slovensku", *Historica Slovaka*, T. VI-VIII, Bratislava, 1948-49. Автор не погоджується з думкою тих дослідників, які вважають, що східня Словаччина біла заселена слов'янами з заходу. Він вважає, що слов'яни на цю територію примандрували з північного сходу та з півдня. Див. С.І. Пеняк, "К вопросу о времени заселения славянами карпатского бассейна", *Исследования по истории славянских и балканских народов...*, с. 75.

ПИТАННЯ КОЛОНИЗАЦІЇ ЛЕМКІВЩИНИ

Після розпаду Галицько-Волинського князівства між Польщею, Угорчиною та Литвою розпочалася війна за галицько-волинські землі. Польща за дономогою Угорщини захопила 1349 р. Галичину. Володіння (домени) галицьких князів, що перейшли під владу польських королів, продовжували жити переважно старим життям, виконуючи для польських королів ті ж повинності, які вони раніше виконували для місцевих князів. На землях Галичини дальше зберігався адміністративний поділ, що й при руських князях, і лише 1434 р. скасовано руське право та введено новий адміністративний устрій. Утворено Руське воєводство, яке складалося з п'яти земель: 1. Львівської, 2. Перемиської, 3. Сяніцької, 4. Галицької, 5. Холмської.²⁸

Польський історик А. Фастнахт, вивчаючи питання заселення Сяніцької землі в 1340 — 1650 рр., на підставі документів вичислив, що вже за часів Галицько-Волинської держави в Сяніцькій землі існувало 166 сіл, тобто 34,7% усіх сіл цієї землі в 16 столітті.²⁹ Це вказує на те, що вплив руської держави на процес заселення Сяніччини до 1340 р. був дуже значним.³⁰ В 15 ст. Сяніцька земля за підрахунком українського вченого Ю. Гоніка мала найбільшу густоту населення з усіх земель Руського воєводства: 518 чоловік на квадратну милю. Це саме твердить польський історик М. Горн, згадуючи про заселення Сяніцької землі в 16 ст.³¹ Наводимо ці дані тому, щоб вказати на те, що східня Лемківщина не була до 14 ст. незаселеним тереном, який, ніби то, на думку деяких польських істориків, колонізували щойно волохірумни.

Основоположником теорії "волоської колонізації" Карпат був польський історик А. Стадницький. Аргументи його теорії можна звести до таких узагальнень:

1. Засновування волоських сіл відбувалося шляхом призначування "князя" або солтиса і творення "князівства" або солтиства, що, нібито, характерне тільки для творення волоських (за етносом) сіл.

28. P. Dąbkowski, *Podział administracyjny województwa ruskiego i belskiego w XV w.*, Львів, 1939, с. 189.

29. A. Fastnacht, с. 185.

30. Там же, с. 190.

31. Ю.Г. Гоніко, *Населення Українських Карпат XV-XVII ст.*, Київ, 1976, с. 26; M. Horn, "Chłopi ziemi sanockiej i ich walka z wyzyskiem szlacheckim w latach 1638-1648", *Rocznik Przemyski*, т. IX, Перемишль, 1958, з. 1, с. 120.

2. Згідно з привілеями поселенців у цих селах можна було судити тільки за волоським правом.

3. Отримавши право на заснування села, "князь" одночасно одержував юридичну владу над усіма поселенцями, він судив і карав їх за вчинені провини та злочини.

4. Засновані на волоському праві села як у приватних, так і королівських маєтках об'єднувались в більші адміністративні одиниці, звані "крайні".³²

У Стадницького знайшлося багато послідовників у Польщі. Його теорію радо підхопили також румунські вчені, щоб довести великий вклад румунів у загospodарювання та цивілізацію Карпат. Хоча з часом деякі дослідники зорієнтувалися в цьому, що теорія волоської колонізації Карпат не в силі розв'язати питання зокрема етнічності населення Карпат, все ж таки згадана теорія була і далі пануючою. Один з великих її прихильників у більш поміркованій формі, польський історик К. Добропольський ще й 1938 р. у своїй доповіді про культуру т.зв. польських Карпат уживав термінів: замість "волоський" — "румунський", замість "східнослов'янський" або "руський" — "балканський".³³

Якщо погодитися із твердженням про те, що компактні поселення в Карпатах в 15-16 ст. належали волохам (а в самій тільки Самбірщині було понад 90 сіл на волоському праві), то виникає питання, як за такий короткий час могли безслідно зникнути релікти матеріальній і духової культури цих "вoloхів", тим більше, що ці села знаходилися в певній ізоляції від мешканців низин.³⁴ Якщо б припустити, що вони дійсно якимсь чудом так швидко зрушилися, то виникає питання, чому згодом, помимо великих зусиль на Лемківщині не можна було їх спольонізувати? Цими питаннями зайнявся румунський дослідник Д. Кринжале. У Празі 1938 року вийшла його праця чеською мовою: *Rumunské vplavy v Karpatách z окремою увагою до моравської Волощини*. Кринжале заперечив у ній під кутом історичним та філологічним теорію румунської колонізації Карпат. Волохами, згідно з його твердженням, називали в Карпатах усіх людей, незалежно від етнічної

32. A. Stadnicki, *O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat*, Львів, 1848.

33. M. Andrusjak, "Der westukrainische Stamm der Lemken", *Suedostforschungen*, рік. 6. Ляпинії, 1941, грудень, зош. 3-4. Це ж по-укр. *Лемківський Календар на 1966 рік*, Торонто-Пасейк, 1966, с. 108.

34. Гошко, с. 7.

принадлежности, які займалися випасом худоби. Звичайно, існували також румунські впливи (в мові, в культурному та економічному житті), однак про перевагу румунського впливу на інші етнічні спільноти говорити не можна.

В 60-их роках Д. Кринжале ще раз підсумував усі дотеперішні, в тому числі й новіші дослідження про заселення Карпат і повторно дійшов до того ж висновку, як і в книжці з 1938 року. Варто приглянутися його висновкам.

Передусім, уже саме слово *волох* (словацьке *vlach* і *valach*, яке означало в основному гірського пастуха), є слов'янське. "Є це, — твердить Кринжале про форму *valach*, — одно із старих запозичень з німецької мови і в дійсності є це русько-угорська форма цього ім'я".³⁵ Прихильники теорії "волоської колонізації" Карпат вважають, що вона почалась 14 ст. з Балкану. Балканський півострів у 14 ст. опанували турки. Про війну з ними відомо нам дуже добре з різних джерел. Так само відомо з джерел про мандрівку сербів та хорватів в області від Альп аж по Карпати й про те, що велика частина православних сербів на чолі з патріархом Арсением III, покинувши історичні землі Сербії, поселилась у Бачці та навіть в Московщині. Але в тогочасних джерелах нема згадки про те, що в 14 ст. румуни почали переселятися з Балканів, мандруючи вздовж Карпат аж до Низького Бескиду й дальше на захід.³⁶

Якщо вивчати місцеві назви в Карпатах, які є без сумніву румунського походження, то найзахідніша межа, куди сягало румунське населення, проходить західнію частиною нинішньої Закарпатської України, до ріки Уж. На захід від цієї межі групи населення, яке розмовляло б румунською мовою, не сягали ні до, ні після 14 століття.³⁷

Відомо, що слова не мають абсолютноного, незмінного значення; слова є тільки засобом спілкування, вони зникають або часто набирають іншого значення. На Мораві слово *valach* в жодному випадку не можна з певністю, згідно з письмовими джерелами, ідентифікувати з поняттям "румун", зате досить легко можна визначити, коли мова про русинів-українців.³⁸

І неначе у підсумку Д. Кринжале твердить, що в заселенні Карпат головну роль відіграли українці, поляки, словаки та інші "там, де про

35. D. Crâncală, *Valaši na Moravě*, Прага, 1963, с. 73.

36. Там же, с. 147.

37. Там же, с. 74-76; 197.

38. Там же, с. 210-211.

Хронологія нових осель на Лемківщині (1 — XII-XIII ст., 2 — XIV ст., 3 — XV ст., 4 — XVI ст., 5 — XVII ст., 6 — XVIII ст., 7 — міста, 8 — державний кордон, 9 — понад 500 м над рівнем моря, 10 — понад 1000 м над рівнем моря)

B. Korczyńska-Jaworska, *Tradycyjna gospodarka sezonowa w Karpatach Polskich*, Wrocław, 1969, mapa 2

них явно свідчать джерела та назва".³⁹ Коли отже мова про заселення території Лемківщини, не можна ігнорувати фактів, що свідчать про автохтонність на ній українського населення.

Цей екскурс в проблематику т.зв. "волоської колонізації" Карпат потрібен для того, щоб краще зрозуміти дискусію між істориками, в якій інколи важливу роль відігравали також політичні інтереси окремої нації.

Вище ми згадали про те, як князь Галицької Руси дбав про заселення західної частини свого володіння — земель Сяніччини. Очевидно, важливу роль відігравали при цьому восинно-стратегічні міркування. Таку ж саму політику провадив згодом польський король. Краків був столицею, осідком короля. Треба було постійно дбати про безпеку на південних кордонах королівства. Найкращим засобом для цієї мети було побільшувати кількість населення на території прикордонного пасма. Це населення можна було в разі потреби мобілізувати проти найзників. Зрозуміло, що поселенцям треба було надавати певні привілеї. І саме на основі королівських привілеїв повстали на Лемківщині такі села, як Яшкова (1343 р.), Андріївка (1352 р.), Мушинка (1356 р.), Орнава (1363 р.), перейменована згодом на Тилич, та інші села з українським населенням.⁴⁰ Процес заселювання Карпат людністю з бувших земель Галицької Руси посилився зокрема після її захоплення Польщею. Складось на це кілька причин.

Щоб запобігти спалахові невдоволення й відкритого бунту проти Польщі, галицьке боярство король зрівняв у правах з польськими февдалами. Тим самим він привернув руське боярство на свій бік. Бояри одержували різні посади й стали не гіршими від польських панів гнобителями народу. Посилився процес закріпачування селян. Розробляючи дальші пляни своєї експансії на схід, Польща підпорядкувала цій меті свою фінансову політику, що довело до збільшення податків. Зростання міст і попиту на зерно спонукувало дідичів до збільшування власних господарств — фільварків, де працювали селяни-кріпаки. Як політичне, так і економічне становище галицьких зе-

39. Там же, с. 230. Варто відмітити, що Д. Кринжале гостро критикує погляди польського вченого К. Добровольського, "помилки якого в останніх роках стаються якось школою" (с. 144) і закидає йому "ненауковість" (с. 153) та навіть нескромність: "Шукати румунських мовних впливів і не володіти румунською мовою ні фахово, ні практично, як це має місце в Добровольського... та інших, є принаймніше нескромність. Найвищий час покінчити з такою методовою праці" (с. 224).

40. Ю. Тарнович, *Ілюстрована історія Лемківщини*, Львів, 1936, с. 103.

мель ускладнювалось ще й тим, що в кінці 15 ст. почалися турецькі напади, а від 1474 р. наїди кримських татар. Це все довело до масових утеч селян з панських маєтків і поселювання на т.зв. "вільних" землях, тобто королівських. Так в роках 1440-1466 видано 49 законів з метою запобіження втечі селян з маєтків дідичів.⁴¹ В 1425 р. перед сяніцький суд покликано селян, які жили з худобою в лісах поза маєтком власника Тирави. Таких випадків було більше, вони траплялися навіть раніше.⁴² Словачський історик Л. Гараксим, який займався вивченням історії українців на східній Словаччині, дослідно пише: "Селяни з Галичини, шукаючи порятунку від дедалі зростаючої експлуатації, знаходили шлях до цих країв (на Лемківщину на південь від Карпат — І.Г.) задовго до їх зорганізованого заселення, тобто ще в період, коли ці краї не були зв'язані з Угорщиною місцями вузлами".⁴³ Він висловив припущення, що це діялось уже до 13 століття, коли хліборобське населення шукало в північно-східній Словаччині, — а це саме можна сказати й про північні схили Низького Бескиду, — "вільніших умов для існування", бо туди "не сягала феодальна влада...".⁴⁴ При цьому треба нагадати, що кордони Угорщини дійшли до Карпатського хребта в районі Пряшівщини щойно на межі 13-14 ст.

Ще один важливий аспект ранньої історії заселення Лемківщини русинами варто тут бодай побіжно пригадати. Йдеться про питання початків існування православних церков на терені Лемківщини. Досі ці питання, на жаль, не знайшли систематичного освітлення. Документів збереглось мало, та й не всі вони опрацьовані й опубліковані. Важливе значення для нас мають ці документи, які вказують на заходи римськокатолицької церкви для навертання русинів—"схизматиків". Звернув на це увагу польський учений, заслужений дослідник Лемківщини, Р. Райнфусс. Він, на відміну від К. Добровольського, припускає, що русини могли заселяти Карпати, тобто територію Лемківщини ще до періоду т.зв. хвилі волоської колонізації Карпат. Р. Райнфусс зауважує, що місцевості західної та середньої Лемківщини не були охоплені в списках католицьких парохій на цьому терені. Зате на Лемківщині засновано домініканські монастирі — у Змигороді 1331

41. Гошко, с. 26.

42. O. Halaga, "Portae Polonicae", *Wiadomości Archeologiczne*, т. 7, Krakів, 1965, с. 14.

43. L. Haraksim, *K sociálnym a kultúrnym dejinam...*, с. 17.

44. Там же, с. 14.

р. "з причин сусідства з схизматиками й з огляду на їх спасіння" та в Мушині в половині 14 ст. імовірно з такою ж метою.⁴⁵ Чи таке саме завдання мали на південній Лемківщині римськокатолицькі чини Хрестоносців Божого Гробу та Цистерців, ми, поки що, не знаємо, але дуже імовірно, що навертання осілого там населення на католицизм вони вважали своїм завданням. Треба пам'ятати, що на терені північно-східньої Словаччини, отже на південній Лемківщині, в 1439 р. існувало, — як подає Л. Гараксим, — 14 православних церков. Не випадково, що православна дерев'яна каплиця в селі Біловежа (поблизу Бардієва) існувала вже в 1355 році.⁴⁶ При цьому автор додає, що населення в цьому районі, навіть якщо в документах окреслюване словом *вoloхи*, було руської віри, отже й тієї етнічної приналежності. Недавно словацький учений Ш. Шмалік навів дуже цікаві дані про раннє існування східнього (візантійського) християнства на Спиші. Покликуючись на твердження інших учених, Шмалік повторює, що списський єпископ Яків, що діяв у списській капітулі наприкінці 13 ст., був єпископом східного обряду.⁴⁷

Історикам відомий лист папи Боніфатія IX з березня 1402 р., в якому згадується, що велика кількість русинів та волохів, які живуть у сусідстві, відвідує церкву св. Мартина в списській капітулі й навертається на католицизм. Папа уповноважнює списського пароха відпустити гріхи також в цих випадках, що звичайно входять до компетенції лише єпископів.⁴⁸ Ставровський з цього приводу, на нашу думку, слушно зауважує, що вживання термінів *russini* (*Rutheni*) і *voloхи* не повинно створювати враження, мовляв, ідеться про населення різного етнічного походження. Тодішні власті й інституції за допомогою цих двох термінів розрізняли не етнічну приналежність населення, а інші зайняття. Цей момент цікавив владу передусім тому, що з характеру зайняття випливала форма податку.⁴⁹

Так в стислому скороченні виглядає картина процесу заселення Лемківщини (обабіч Карпат) русинами перед і після захоплення Галичини Польщею. Ми вказали також на деякі моменти з історії заселен-

45. R. Reinfuss, *Lemkowie jako grupa etnograficzna*, Люблін, 1948, с. 127-128.

46. L. Haraksim, с. 18.

47. S. Smalík, "Stretnutie Východu so Západom v Spišskej Kapitule", *Kalendár gréckokatolíkov na rok 1970*. Тернава, 1969, с. 126.

48. О. Ставровський, *Словако-польсько-українське прикордоння до 18 століття*, Братислава, 1967, с. 85; S. Šmalík, с. 126.

49. О. Ставровський, с. 85.

ня південної Лемківщини, згадали про наявність там населення руської віри, щоб краще бачити інтенсивність цього процесу заселення та широту території, яку цей процес охоплював.

Вчені в основному згоджуються на тому, що руська чи русько-волоська колонізація в районі Низького Бескиду аж по ріку Попрад тривала ще протягом другої половини 16 ст. і остаточно закінчилася в 17 столітті.⁵⁰ Вияснено також, що засновування нових поселень протягом 16 ст. і пізніше було в більшості випадків результатом міграції населення, що вже давніше проживало в районі Карпат. Згідно з дослідженням Фастнахта, ця міграція у відношенні до терену Лемківщини йшла такими напрямами: з сусідів, уже існуючих сіл, з південної сторони Бескиду та з земель на схід від Сяніччини.⁵¹ Процес остаточного заселення Лемківщини в 17 столітті завершувався зростом уже існуючих сіл. Головною причиною цього були привілеї, які надавано на королівських чи шляхетських добрах новим поселенцям. Їх звільнювано від податків, подекуди на довгий термін — 24 роки. Звичайно, були також ще інші причини міграції селян, а саме татарські напади в Підкарпатті, жорстока поведінка шляхти з підданими тощо.

ДОБА ВІД XVI СТ. ДО 1772 Р.

У 16 столітті, з розвитком фільваркового господарства в Галицькому Прикарпатті, загальним явищем стає панщина, дедалі більше закріпачування селян, запроваджування непосильних відробіткових обов'язків. В горських районах Лемківщини панщину запроваджувано приблизно від середини 16 століття. Дідичі дедалі більше прив'язують селян до землі, відбирають можливість переселоватися на інші містки й змушують селян до ремонту комунікаційних шляхів, мостів, гребель.⁵²

Ці нові форми закріпачування викликали серед селянства невдовolenня, частково бунти, а головно ж втечу від пана. Опір селян зро-

50. О. Мицюк, *Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі*, т. II, Прага, 1938, с. 39. Див. також цитована праця Фастнахта.

51. A. Fastnacht, с. 221.

52. M. Horn, "Chłopi Ziemi Sanockiej i ich walka z wyzyskiem szlacheckim w latach 1638-1848", с. 127. [На Лемківщині ці обов'язки були пов'язані з обороною прикордоння. До них належала і служба в "руській піхоті", званій гарники — див. K. Pieradzka, *Na szlakach Lemkowszczyzny*. Krakів, 1939, с. 33-35. — Б.С.]

*Dne m řeckoholanský profinitanis fuit in Přemyslovi, Czernou i vlasti Jevudinou) a puzynou sice do Milion
Expositio z kntv XIV — Rousanece XIV ctm. (počas vlastnosti a jeho puzyni na svat*

Photogram k profinitanis by pom slouvenekho fadu (1113-1245). Rousanece, 1955, upravena a.

став і проявлявся в тому, що вони організувалися у своєрідні ватаги, нападали і підпалювали панські маєтки; траплялись і випадки вбивства панів.⁵³ Нова політика закріпачування, що стала джерелом ненависті селянства, довела згодом до народження нової форми опору, так званого розбійництва або опришківського руху.

Опришківський рух бере свій початок з 16 ст. В середині цього століття головним центром розгортання опришківського руху стало Покуття (Коломийський повіт), Сяніцька і Перемиські землі, в тому числі й Лемківщина.⁵⁴ Можна припустити, що виникнення опришківського руху саме на Покутті пов'язане певною мірою з великим селянським повстанням в 1490-92 роках, що його очолював Муха. У повстанні взяло участь, як про це розповідають польські хроністи 16 ст., Мартин Кромер і Матвій Стрийковський, близько 10 тисяч селян.⁵⁵ Криваве придушення та розправа з селянами зумовили в наступних десятиріччях виникнення розбійницьких ватаг, які розгорнули свою діяльність на всьому терені Українських Карпат. У цих ватагах знаходилися селяни із Сянічини, з північносхідньої Словаччини тощо. Встановлено, що розбійництво почало розвиватися майже паралельно на польському та угорському боці Карпат.

В другій половині 16 століття опришківський рух значно активізувався в гірських околицях Перемиської та Сяніцької земель. У 1556 році Сяніцький суд розглянув справу опришка Криштофа, який виступив на Лемківщині. В кінці 16 ст. загін опришків, яким керував "гетьман" Марко Гатала, діяв на Прикарпатті, в Угорщині й на Словаччині. У 80-тих роках 16 ст. опришківський рух охопив більшу частину Руського воєводства. Шляхта почала вживати рішучих засобів, щоб цей рух припинити; обговорювано ці засоби та заходи під час загальnochервоноруського соймуку у Вишні в 1592 та 1593 роках.⁵⁶ Однак, заходи шляхти не мали помітного успіху. В 1631 р. опришки захопили маєток пана Юрівського в Сянічині. Влітку цього ж року значний загін опришків, при допомозі селян "перейшов коронні кордони від Бескиду" та заховався спочатку "в скритих місцях", а згодом "з різ-

53. Там же, с. 140.

54. На Лемківщині збійники — "бескидники" засвідчені вже від 1431 р. (K. Pieczka, с. 37). Зберігся пограничний лист бескидників (по словацькі з українізмами) з Сяноком, Риманово, з-над Дунайця і т.д. до міщан Бардієва з поч. XVI ст. (V. Chaloupecký, *Středověké listy ze Slovenska*, Bratislava-Прага, 1937, с. 171). — Б.С.

55. Про це повстання див. В.В. Грабовецький, *Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490-1492 років*, Львів, 1979.

56. В.В. Грабовецький, *Карпатське опришківство*, Львів, 1966, с. 37.

ною зброєю" напав на двір шляхтича Дембіцького в с. Станькові, Сяніцького повіту.⁵⁷

Багаті рукописні й друковані матеріали, як *Rejestr złoczyńców grodu Sanockiego 1554-1638*, *Cierná kniha mesta Levoča* та інші дають змогу дійти висновку, що опришківський рух мав у цей час широку соціальну базу, був підтримуваний селянством.

Уже в 90-их роках 16 ст. польська шляхта вимагає створення угорської прикордонної комісії. Вимоги ці повторено лівадцять років пізніше; до короля вислано прохання, щоб він вимагав від австрійського імператора призначення постійних комісарів, які хоча б раз на рік зустрічалися з польськими й спільно розв'язували суперечки та інциденти на території польсько-угорського прикордоння, тобто на Лемківщині.⁵⁸ Опришки нападали на шляхту невеликими загонами, але під час облоги замку чи фортеці їх кількість доходила до кількох сотень, до них приєднувалися селяни. Як приклад можна навести напад опришків, до яких приєдналися селяни 14 січня 1611 року. Цей загін очолив один з найбільших ватажків 40 років 17 століття, Степан Солинка, загін якого діяв на Лемківщині. Крім нього на Лемківщині діяв загін під проводом Василя Чепця, загін Василя Баюса та інші.⁵⁹

У 1651 році під впливом національно-визвольної війни Хмельницького на території Підкарпаття, в Krakівському воєвідстві розгорнувся селянський рух, очолюваний Косткою Наперським. Центром повстання був гірський замок Чорштин (Підгілля). З деяких джерел відомо, що Наперський готував повстання проти шляхти в широких маштабах. В одному з листів він писав: "Підемо всі під Krakів і далі, якщо буде Божа воля, через усю Польщу. Ми маємо міцну угоду з Хмельницьким".⁶⁰

Українські та польські дослідники в основному вважають, що К. Наперський мав дійсно зв'язки з Б. Хмельницьким. Останній зі свого боку підтримував повстання Наперського, висилав від себе післанців, щоб довідатися про маштаби повстання. Післанці Хмельницького були на Лемківщині, доходили навіть аж до Шлезька.⁶¹ Дуже ймовірним

57. Там же, с. 40.

58. О. Ставровський, с. 320.

59. В.В. Грабовецький, *Карпатське опришківство*, с. 41. [До знаних лемківських опришків-бескидників пол. XVII ст. треба додати Савку Ханчовського — див. Pieczka, с. 38-40. — Б.С.]

60. Там же, с. 50.

61. J. Wojnarowski, "Liczba uczestników, ich pochodzenie społeczne oraz zasięg terytorialny działania Kostki Napierskiego na Podhalu", *Ročník Sądecki*, тт. X-XI, Новий Санч, 1970, с. 283.

є, що Наперський був у Хмельницького десь у році 1649 або 1650 і обговорював з ним плян повстання.⁶² У своїй боротьбі Наперський сподівався на допомогу опришків та селян. Українські селяни з-під Змигорода, Коросна, Дуклі загонами йшли до опришків.⁶³

Виникнення опришківства, на нашу думку, треба розглядати як результат не тільки соціального поневолення селян, але й релігійного, що означало тоді часто поневолення національне. Стосується це і Лемківщини та її мешканців. Лемки були в 16 столітті в більшості православного, згодом грекокатолицького віровизнання. В очах поляків — римокатоликів православ'я було майже "поганською" релігією. А грекокатоликів вважали неповноцінними католиками. Лемкам чинено багато різних перепон у вільному сповідуванні своєї релігії. В 1550 р. примусово розібрано в Сяноці церкву св. Дмитра. Пощтовхом до цього було намірення сестри польського короля Жигмонта Августа, Ізабеллі, переселитися до княжого сяніцького замку. Представники міста визнали за потрібне усунути з-перед очей королівської сестри східну церкву, щоб не нагадувала вона володіння українських князів.⁶⁴

1612 року римокатолицький єпископ Тилича позволив побудувати в місті грекокатолицьку церкву, але застеріг, що віруючі — грекокатолики повинні жити в послушенстві (значить — підкорятися) Римськокатолицькій Церкві. Крім цього в місті заборонено поселюватися православним. Славільні розпорядження єпископа довели до конфлікту між населенням. Як розв'язку конфлікту вирішено вигнати всіх русинів з Тилича, церкву їм відібрати й перемінити на костел.⁶⁵ Подібні труднощі чинено лемкам у Мушинському ключі. Від 1626 року існувала інструкція, згідно з якою заборонено у Мушинському ключі приселюватися грекокатоликам.⁶⁶ Явна кривда з боку влади та римокатоликів діялась ієрархії та нижчому духовенству. Всупереч гарантіям рівноправності з духовенством латинським, — пише польський історик Е. Ліковський, — священикам-русинам попадали тільки крихітки цих прав та привілеїв, що з них користали римокатолики. Не

62. Wojnarowski, там же, с. 294; Наше слово, 26.9.1982.

63. Грабовецький, Карпатське опришківство, с. 50; A. Kersten. *Na tropach Napierśkiego. W kręgu mitów i faktów*, Варшава, 1970, с. 161 (але Керстен не заперечує).

64. С. Шах, *Між Сяном і Дунайцем. Спомини*, т. I, Мюнхен, 1960, с. 119.

65. K. Pieradzka, с. 56.

66. Там же, с. 60.

рідкісним явищем було моральне понижування грекокатолицьких священиків з боку латинського клиру.⁶⁷

Не цілком покривається з дійсністю твердження Ліковського про те, що грекокатолицьке священство взагалі не дбало про елементарну освіту. Сьогодні знаємо, що уже перед 1772 роком в межах Сандеччини існували 36 парохіяльні школи східного обряду.⁶⁸ Оскільки щойно на Заміському Синоді 1720 року постановлено, що спіскопи мають обов'язок регулярно візитувати свої парохії, то до цього часу відомості про школи не збиралися й не приділювало статистиці ніякої уваги. Відомо однак, що на Лемківщині, у с. Поворозник існувала школа щонайменше вже в 1636 році.

АВСТРІЙСЬКІ ЧАСИ (1772 — 1918 РР.)

Шкільництво на Лемківщині більш цілеспрямовано почало розвиватися щойно в останній чверті 18 століття, після першого поділу Польщі 1772 року, коли територія Лемківщини опинилася в складі Австрії. 1783 році у Львові засновано грекокатолицьку духовну семінарію. Туди прямували в наступних роках також спраглі науки лемки.

Окрему увагу на розвиток шкільництва звернули грекокатолицький єпископ Перемишля М. Рило (1781-1793) та львівський єпископ П. Білянський. У перемиській єпархії великим надхненником і організатором шкільництва був о. Іван Могильницький (1788-1831) з Улюча. Коли на єпархіяльному синоді у Валеві вирішено утворити в Перемишлі духовну семінарію, то у великий мірі сталося так завдяки заходам лемка Іллі Вапинського з Вапенного, який подарував на цю мету 44 тисяч польських золотих.⁶⁹

Згадуваний уже о. І. Могильницький усе своє майно записав на "Дякоучительський Інститут" у Перемишлі (заснований у 1816 р.) та створив окремий стипендійний фонд для 15 учнів перемиської єпархії, синів-сиріт по священиках та дяках, в першу чергу з Лемківщини. Той

67. E. Likowski, *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, Poznań, 1880, s. 233-236.

68. B. Kumor, "Szkołnictwo w Sandomierzu w okresie przedrozbiorowym", *Rocznik Sandomierski*, t. VII, 1967, s. 353.

69. С. Шах, там же, с. 187.

Находится в каждой
сундукѣ. Привезена
на пакетный ящикъ № 3
кар., — на 1-ю року
І квіт. 30 гел. «Почта
Россіи» изъ центральной
Россіи. Годъ: 1912.
Адресъ: Годъ: 1912.
Издатель: Илья изъ
Санчъ за письма
надії для учення.

ГАЗЕТА НА ЯЗЫЧЬ, НАБЛИЖЕННОМЪ ДО ЛЕМКОВСКОГО ГОВОРА.

Редакція и администрація: Новий-Санчъ, Ягайльонская улица № 37.

Эмиграційныи справы.

Нашъ край, Галичина — съ природы богатый. У насъ бо урожайна земля, вѣтнайна, умѣренная климатъ, у насъ отыщта склонность рѣкъ — а были — но и нинѣ суть лѣсы; — у насъ въ землѣ багство: сѣль, нафта, уголь, а притомъ земель географичне положеніе нашего краю — туже користъ. Елибы отже нашъ край — Галичина — малъ лоброго газду, то нашъ край належавъ, не лемъ съ природы, але и што до его жителей (меншаницъ) — належали до найбогатихъ на свѣтѣ. Но жаль але, якого мы маме газду? Кому отдано въ зарядъ нашъ край? Кто ту есть у насъ паномъ? Край нашъ отдано въ зарядъ полякамъ т. е. тымъ людимъ, котры сами себѣ не знали газдовати — бо запропластили свою Польшу. А чи потрафитъ такій другому газдовати добрѣ, котрый самъ себѣ газловати не знать? Ну! Такъ отже оно вышло и у насъ въ краю. Край нашъ, котрый повиненъ належитъ до найбогатихъ въ свѣтѣ — биъ належитъ до найбѣдѣніихъ, — и нарбль замешканій тотъ край, таکъ руснаки якъ и поляки мусятъ наїздити по-заграницѣ краю и глядати для себѣ заробіть — т. е. мусять эмигровати. Нарбль, замеш-

куючій нашъ край, т. е. руснаки и поляки, эмигрують переселеніе на заробки до Америки — а кроме того и до Польши, Россіи, Франціи — и т. д. Эмиграція тута головно до Америки тягнеть ужъ съ самой нашей Лемковиной — недалеко чотирдесѧт роківъ она — до Америки и началась насампередъ на Лемковинѣ — а потьмъ обнімала село за селомъ, што разъ вильше и дальше на вѣхѣ и теперъ ужъ обнімала іній край Галичину — а въ Буковину.

Понеже отже тута эмиграція головно — зъ нашу краю — тягнеть ужъ такъ болѣє роки и понеже она обнімла ужъ цѣлый нашъ край, а и Буковину — а въ той то часи и други краи нашої австрійской державы, дяліго ІІ показалась потреба обніти эмиграцію якими-то закономъ, т. е. вылати для эмиграційныхъ спрагъ якіи то права, што бы не заонековатись. Но и нахочеть пришло до того, што такій эмиграційнии законъ хтятъ ухвалити.

Штоби такій эмиграційнии законъ до ухвали приготовити — обрадуе наль тымъ въ Індии анкета (рала) сверхъ 80 людей, покликанихъ тѣ иніткыхъ тихъ краевъ нашей державы, зъ которыхъ эмигрує народъ на заробки до Америки и другихъ краевъ свѣта. Понеже снова

Число газети Лемко з 13. IV. 1912 р. (Новий Санч)

Зі збірки Володимира Лесняка

же І. Могильницький написав у 1829 р. першу в Галичині філологічну працю під назвою *Відомість о руськім языці*. А ще раніше, в 1816 р. він покликав до життя перше українське видавниче товариство в Галичині — "Товариство священиків", метою якого стало "поширення правд віри і моральності народу" почесрет друковане слово.⁷⁰

З Перемиського Дякоучительського Інституту вийшло згодом багато визначних діячів-лемків, наприклад, батько перемиського єпископа Ю. Пелеша — Григорій Пелеш, М. Громосяк, Степан Трохановський. Останній був у 1870-80 рр. послом з Лемківщини до галицького сойму.

Перебування Лемківщини у складі Австрії сприяло культурно-національному розвиткові, але дуже незначно вплинуло на покращання соціального становища лемків.

Можна б наводити багато даних про тяжке становище селян, про різні форми визиску. Недостатні економічні реформи, зухвалість шляхти та землевласників супроти селянства довели до того, що в 1846 р. вибухли селянські повстання як у східній, так і західній Галичині (Тарнівська, Бохенська, Ясельська, Сяніцька, Вадовицька округи). Великої ваги набуло аграрне питання, незадоволення виявилось паралельно і в площині національний. Народи австрійської імперії виступали проти національного гноблення. Тільки в російській імперії було тихо, панували надалі кріпосницькі порядки. Царат був рішуче проти змін і готовий допомагати іншій імперії придушувати невдоволення народів. І коли в Австрійській імперії дійшло до заворушень, коли в 1848 році повалено режим таємної поліції та цензури Меттерніха, російські царські війська поспішили на допомогу Відневі.

Це період — середина 19 століття, — коли в Галичині починає кристалізуватися українська орієнтація національного руху. Одночасно почало по обох боках Карпат на Лемківщині поширюватися московофільство. Представники цього руху не визнавали окремішності українського народу, стояли на платформі руськості, під якою розуміли часто Росію. Виникнення московофільства на Лемківщині сприяв, крім спільніх релігійних обрядів, літургійної мови, також перехід російських військ через Карпати в 1779, 1800, 1805 р. та найбільше в 1849 році (проти угорської революції). Лемки бачили в російській армії, включо зі солдатами зі східніх земель України не тільки силу, яка здатна звільнити їх з-під чужого панування, але як своїх, з

70. Там же, с. 188.

якими можуть легко порозумітися, які "так хрестяться, як ми". Зі свого боку агенти російського уряду всякими способами підтримували серед населення орієнтацію на Росію. Багато здібних лемків виїхало до Росії на студії, вони стали великими вченими й розбудували науку в Росії, були знаними постатями російського культурного життя.

Першим, хто здав собі справу з цієї невтішної дійсності на Лемківщині та поінформував про це українську громадськість в Галичині, був Михайло Драгоманов. В 70-их роках він особисто відвідав Закарпаття, в тому числі й південну Лемківщину, зустрів і налагодив зв'язок з місцевими культурними діячами та вказав на причини тамтешнього московофільства. Все те, що писав, відносилося до лемків і на північ від Бескиду:

"Націоналізм угорсько-коруський мусив узяти форму московофільську власне тому, бо він був і є 'чистим націоналізмом' (в сенсі національного руху — І. Г.) без примішки соціальної. Такий націоналізм завжди тягне до держави, а не до народу; і коли держави українсько-руської нема, а московсько-петербурська єсть, то архінатурально, що національність угороруська потяглась думками до цієї 'держави'".⁷¹

[Російська мова, насалжувана московофілами, була так малозрозуміла українському селянству, що самі московофіли мусіли переходити на народну українську мову у своїй літературі для села. Не інакше було на Лемківщині. Доказом цього може бути факт видавання ними газети *Лемко* в Новому Санчі від 1911 р. "на лемковському говорі" або "на языцѣ, наближенномъ до лемковскаго говора". — Б. С.]

Під впливом соціального і національного гніту, будучи в полоні ілюзій, обманені російською пропагандою, лемки поклали свої надії на Росію. З вибухом першої світової війни ця московофільська орієнтація в трагічний спосіб помстилася на долі лемків. Із 120 місцевостей на Лемківщині австрійське військо інтернувало понад 2 000 осіб, переважно селян, як підозрілих у сприянні Росії. З них 168 померло у сумнозвісному таборі Талергоф. У своєму щоденнику *Талергофський альманах*, вип. 3, ч. 1, Львів 1930, Т. Крутило описав страждання лемків у Талергофі. Їх постійно морили голодом і всіляко над ними змущалися. Пізньою осінню жертвам доводилося спати на голій

71. М. Драгоманов, "Австро-руські спомини (1867-1877)", част. перша, 1891, див. М. Драгоманов, *Вибрані твори*, т. I. Прага, 1937, с. 91-92.

мокрій землі, що спричинило епідемію тифу. Лише за одну ніч на 17 січня 1915 року померло 14 осіб. Та хто спричинився до цієї трагедії лемків? Чи тільки австрійське військо?

В деяких публікаціях російською мовою, що їх видають нинішні лемки-московофіли в США, повторюється твердження, мовляв, талергофську трагедію спричинили українці з Галичини. Висувають обвинувачення, буцім то галицькі українці з ненависті до московофілів передавали списки цих осіб австрійцям. А ті у свою чергу, вважаючи їх російськими агентами, інтернували їх чи навіть вбивали. Чи було так?

Український науковець, знавець історії Лемківщини, Іван Красовський зі Львова вже в 1964 році вказав на деяких виновників цієї трагедії. 11 серпня 1914 року група московофільських діячів (Ю. Яворський, М. Глушкевич та ін.) заснували в Києві "Карпаторусский освободительный Комитет". Цей комітет тісно співпрацював з головним командуванням царської армії. Члени комітету уклали брошуро-довідник під назвою *Современная Галиция. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее в связи с национально-освободительным движением*. В брошурі подано обширні інформації про московофільські установи та особи, на які можуть царські війська розраховувати. Брошуру одержали всі царські офіцери. Але події на фронті змінилися, російська армія з Галичини мусила відступати. "Згаданий довідник дістався до рук австрійського командування. Це була безпосередня причина масових репресій".⁷² Отже між тими, що приготували лемкам талергофську трагедію, були, на жаль, лемки-московофіли. Трагедію був не тільки Талергоф, але і фронтові події. Варт з цього приводу процитувати слова людини, що недавно відвідала лемківське село Устя Руське, в якому є цвинтар поляглих під час I світової війни: "Придивившися до прізвищ на хрестах, переконуємося в трагічних здогадах, що на чужу команду стріляв на цьому вілтинку фронту брат до брата, бо прізвища рядових свідчать про їх галицьке, лемківське, наддніпрянське походження, тільки начальство було 'не тутиєнє...'"⁷³

Та ні воєнна хуртовина, ні талергофська трагедія не зупинили еволюції національної свідомості лемків. І хоча московофільство тривало ще на Лемківщині у 20-их і 30-их роках цього століття, поволі, але неупинно зростав український рух на Лемківщині. Паростки цього

72. *Наше слово*, Варшава, 23.8.1968.

73. *Наше слово*, 25.9.1983.

Василь Яворський

(Ю. Тарнович, *Ілюстрована історія Лемківщини*, Львів, 1936, ст. 225)

руху відомі ще з кінця минулого століття. Одним із тих, що плекали ці паростки, був Василь Яворський, посол до австрійського сейму. Це його заходами у Новому Санні засновано в 1898 році "Руську бурсу". Через три роки в бурсі перебувало 50 учнів-лемків. У 1905 році В. Яворський видав у Відні брошурку *Українська справа в європейськім освітленні*. В брошурці надруковано голоси європейських учених та політиків про українське питання. Опубліковані в брошурці Яворського голоси європейських учених — це передрук з двотижневика *Ruthenische Revue*, що виходив німецькою мовою у Відні в роках 1903-5. Мова йшла про заборону українства в Росії в 1876 році. У передмові до брошурки Яворський згадує, що "ця анкета, — це історичний документ, це суд культурного світа над некультурою і варварством. От тому то я рішився подати цілу анкету... про указ з р. 1876 в українськім перекладі і вчинити цей документ присутнім для ширшого загалу".⁷⁴ Варто відмітити, що В. Яворський дохід із про-

74. *Українська справа в європейськім освітленні* (Збірка статей європейських учених і політиків про русько-українське питання). Впорядкував і видав Василь Яворський, посол до австрійського парламенту, Відень, 1905. Передрук Фундації Українського Вільного Університету в ЗСА, Серія "З документів часу", ч. 1, Нью-Йорк, 1976.

дажу брошурки призначив в половині на видавання часопису *Промінь*, органу українських вчителів Галичини і Буковини, а другу половину — "на українську бурсу в Новім Санчі".

Жертвенна праця В. Яворського та його співробітників на Лемківщині, не пропала марно. Із кінцем 1912 року на Лемківщині нараховано уже 22 читальні "Просвіти". А шкіл з українською мовою наочання було 179 світських та 6 парохіяльних. Однак у приблизно 170 селах Лемківщини в цю пору шкіл не було.⁷⁵

Вже до 1918 р. покладено здорові основи для розвитку української Лемківщини. Щоправда, не бракувало тих, які старалися всячими способами гальмувати цей розвиток, та про це далі.

ЛЕМКІВСЬКІ РЕСПУБЛІКИ 1918 — 1919 РР.

Національно-культурні стриміння на Лемківщині, як згадано в попередньому розділі, розпочалися наприкінці минулого століття. З повною силою виринули вони на поверхню 1918 року. Поштовхом для цього була агонія Австрійської імперії, на рештках якої народи, що входили до її складу, домагалися права самовизначення.

12 жовтня 1918 р. австрійський цісар Карло скликав представників парламентарних груп на нараду, щоб довідатися про настрої серед народів Австрійської імперії відносно перебудови держави. Українські діячі Є. Петрушевич та Е. Левицький заявили, що "ширим бажанням всіх українців є створення самостійної української держави на територіях східної Галичини, північної Буковини та північносхідної Угорщини".⁷⁶

Михайло Лозинський, активний учасник тодішнього політичного життя в Галичині, пишучи про діячів українського парламентарного представництва у Відні, дав їм в обличчі подій 1917-1918 років таку характеристику:

"Нова ситуація вимагала нових людей, людей з новим способом мислення, звільнених від політичного шаблону, людей з розмахом і запалом, які відповідають важливості історичного перелому, людей, здібних запалити й вести весь народ. Саме таких людей бракувало як

75. Ф. Коковський, "Культурний рух на Лемківщині", *Наша культура*, рік II, н-р 5 (14), кн. 3 (12), Львів, 1936, с. 387.

76. М. Лозинський, *Галичина в рр. 1918-1920*, Віден, 1922, с. 27.

в українському парламентному представництві, так і взагалі в українському суспільстві".⁷⁷ Тому й не диво, що даліше, на периферіях української етнографічної території, на Лемківщині, на Пряшівщині людей, що розуміли б вагу історичного моменту було ще менше.

В міжчасі, 16 жовтня 1918 р. цісар Карло видав маніфест про внутрішню перебудову імперії на основі національних вимог. В маніфесті говорилось, наприклад, про потребу вирішення польських вимог у Галичині, але не говорилось про українські вимоги. 18 жовтня 1918 року створено Українську Народну Раду як головний орган української етнографічної території в Австро-Угорщині. В програмі УНР говорилося:

"Займаючи становище, яке визнає право націй на самовизначення, Українська Народна Рада як конституанта проголошує:

1. Вся українська етнічна область в Австро-Угорщині, а саме: Східня Галичина з граничною лінією по річці Сян, включно Лемківщини, північно-західної Буковини з містами Чернівці, Сторожинець та Серет, і українське пасмо Північносхідної Угорщини становлять єдине українське територіальне ціле.
2. Ця українська національна територія цим конститується за українську державу. Доручається УНР зробити кроки, які б запровадили в життя ці рішення".⁷⁸

Це, звичайно, схвилювало поляків. У Кракові на швидкуруч зорганізовано т. зв. ліквідаційну комісію, завдання якої полягало в тому, щоб перебрати в Галичині всю владу в свої руки. Тоді УНР звернулася до народу із закликом оборонити інтереси своєї держави. Вночі з 31 жовтня на 1 листопада 1918 року у Львові вибухнуло збройне повстання проти претенсій польської влади і в його результаті проголошено Західноукраїнську Народну Республіку. За розвитком подій слідкували також деякі представники інтелігенції на Лемківщині. І так, три дні після подій у Львові, 3 листопада 1918 р. на східній Лемківщині (Сяніччина) розпочався рух за приєднання Лемківщини до ЗУНР. Ініціатором тих стримінь був о. Пантелеїмон Шпилька, грекокатолицький парох у Вислоці Великій. Цього ж дня увечорі о. П. Шпилька разом з парохом у Вислоці Нижньому, о. М. Теслею та вчителем Г. Судомиром скликали у Великому Вислоці збори

77. Там же, с. 22.

78. Там же, с. 29.

о. Пантелеймон Шпилька

Лемківський календар на 1967 рік, Торонто-Пассейк, 1967, с. 19

визначніших громадян. Ось як пише про це у своїх спогадах о. П. Шпилька:

"На тому зібранні я зачитав згадану проклямашю (проклямаций створення ЗУНР — І. Г.) і сказав присутнім, що в так важному та вирішальному моменті не можемо сидіти з заложеними руками, бути байдужими та вижидати, що далі буде, але ми всі мусимо ділом, активно прилучитися до творення нашої держави, свою сторону мусимо боронити, бо поляки також проголосили свою республіку з претенсіями на наші українські землі. Далі порадив я вислати зараз таки ввечорі післанців по всіх навколошніх селах із запрошенням, щоб кожна громада вислава своїх представників, по одному чи по двох, на нараду, яка мала відбутися на другий день впопудне у Вислоці Нижньому в школі. Пропозицію мою прийнято".⁷⁹

Наступного дня відбулися проголошенні збори в будинку школи у Вислоці Нижньому, на яких були присутні представники від понад 30

79. о. П. Шпилька, "Визвольні змагання Східної Лемківщини в 1918 році", *Лемківський Календар на 1967 рік*, Торонто-Пассейк, 1967, с. 22.

навколоїшніх сіл. Після прочитання проклямації про створення ЗУНР і після дискусії, учасники зборів винесли постанову:

"Тому що в Сяноці не може бути заснована Повітова Українська Національна Рада з огляду на польське військо, яке там квартирує, засновується більшечленну Повітovу Українську Національну Раду для Сяніцького повіту з осідком у Вислоці Великім. Головою Повітової Національної Ради збори вибрали мене (о. П. Шпильку), а вчителя Г. Судомира назначено керівником Українського Повітового Комісаріату. Далі схвалено, що всі делегати зі сіл, які явилися на цьому зібранні, ввійшли в склад новоствореної Повітової Української Національної Ради, при чому я дістав повновласть зорганізувати особовий склад Національної Ради і її очолювати, а на засіданнях проводити. До уконституйовання її фактично не прийшло. Я зібрав собі помічників в особах моого брата Теодора Шпильки, покінченого богослова, керівника Повітового Комісаріату Гриця Судомира та суддю Кушіла (Його ім'я — здається — Іван, він сам, мабуть, з Коломиї). Далі схвалено, що Повітова Національна Рада має щотижня сходитися на засідання та що на кожній нараді має бути встановлений день наступного засідання.

На цих зборах, відбутих 4. II. 1918 р., схвалено завести по всіх селах узброєну міліцію з метою удержання спокою, ладу та порядку. Командантом цієї міліції призначено Андрія Кира, хлібороба і купця з Команчі, бувшого австрійського фельдфебля. На цих перших зборах наложено на керівника Повітового Комітету Судомира обов'язок настановити нові громадські управи та заприсягти їх на вірність Українській Державі. Далі схвалено завести у всіх школах українську мову навчання. Щоб не було грабунків, схвалено, що села мали давати демобілізованим воякам, що верталися на батьківщину, нічліг і допомогу в прохарчуванні. Польських легіонерів, що з Сянока та Загір'я зачали нападати на українські села, села мали відбивати. Діялось це так, що міліція, яка була завжди на поготівлі, в випадках грозячого нападу алярмувала ціле село та давала знати про це на сусідні села, щоб ішли з допомогою...

Тоді схвалено теж вигляд і зміст печатки. Вона мала такий напис: Комісаріят повіту Сяніцького у Вислоці Великім. Печатка була без гербу, округла, велика. Ту печатку зроблено в Сяноці, а приніс її мені січовий стрілець Подубинський Василь з Сянока, який тоді служив, мабуть, при нашій міліції. Тією печаткою печатано всякі розпорядки Комісаріату та різні довідки, які він видавав.

Схвалено теж не йти до ніяких польських урядів, ні до староства,

ні до суду, ні до податкового уряду і т. д., а всі потрібні справи мав полагоджувати я".⁸⁰

Ми навели навмисне довшу цитату зі спогадів о. П. Шпильки, бо вони по нинішній день є найдостовірнішим джерелом про створення Повітової Української Національної Ради у Вислокі Великім. Спогади о. Шпильки вносять також поправки до статтей, у яких це питання обговорювалось не цілком вірно.

У своїх спогадах о. Шпилька пише про різні турботи, які виникли у зв'язку з проголошенням Повітової Української Національної Ради, не приховуючи організаційних труднощів, браку людей, які б уміли командувати скромними міліційними частинами. Тому й зрозуміло, що "Лемківська Республіка" не могла втриматися. 23 січня 1919 року ввечорі поляки захопили Вислік. Наступного дня захопили Команчу, де відбулася збройна сутичка, жертвою якої впало кілька українських міліціянтів.

Отець Шпилька перебував у тому часі в селі Габура на Пряшівщині. Польські органи влади вимагали його видання — живого чи мертвого — за винагородою 5 тис. австрійських корон як "небезпечного більшовика".⁸¹

В деяких публікаціях, в яких мова про ці події, натрапляємо на окреслення "Команецька Республіка".⁸² Це окреслення менш правильне, постало воно імовірно в наслідок того, що останній бій української міліції з польським військом відбувся в селі Команча. Інші ж автори Повітову Українську Національну Раду окреслювали словами "Лемківська Республіка". "Це вже слушніше, бо наша повітова влада та її територія не маючи безпосереднього зв'язку з Центральним Урядом ЗУНР, ані з українською армією та не дістаючи від них ніякої допомоги, все ж таки встояла самостійно, суворенно майже 3 місяці власними силами, обороняючи свої кордони проти нападів польських бойків та військових частин з Сянока".⁸³

Дещо інакше склалися події в центральній та західній частині

80. Там же, с. 24.

81. Там же, с. 35. Отець Пантелеймон Шпилька перебував до 1944 р. в селі Пихні на Пряшівщині, звідкіля нимін вивезли його порялком евакуації до Пряшева. Від 1945 р. о. Шпилька перебував в Регензбурзі в Західній Німеччині, де він і списав свої спогади (в грудні 1947 р.).

82. Див., наприклад, Ф. Коковський, "Лемківська Республіка в 1918–1919 роках", *Історичний календар-альманах Червоной Калини на 1935 рік*, Львів, 1934, с. 115–117; Л. Ганкевич, "Лемківська Республіка", *Життя і право*, ч. 2, Львів, 1934; *Енциклопедія українознавства*, т. 4, Паріж–Нью Йорк, гасло "Лемківщина", с. 1277.

83. о. П. Шпилька, с. 40.

Лемківщини. В перших днях листопада 1918 р. в поодиноких селах відбувалися віча, під час яких висувано політичні домагання. В Криниці створено "Руську Раду" для Новосандецького повіту, в Гладишеві для Горлицького, Ясьельського і Короснянського повітів, у Снітниці для Грибівського. Згодом, 5 грудня 1918 р. в с. Фльоринка дійшло до проголошення "Західноlemkівської Республіки".⁸⁴

Посилаючись на заяву російського веснного генерального губернатора Галичини, графа Бобрінського, який 24 вересня 1914 року, приймаючи польську делегацію, сказав, що Галичина і Лемківщина "споконвіку творили корінну частину Великої Русі", а населення цих земель було завжди "російським" (руським), тому і "порядок повинен в них бути російським",⁸⁵ політичні діячі Лемківщини розуміли право самовизначення свого народу як об'єднання Лемківщини з Росією, засуджуючи український рух як австрійсько-німецьку інтригу.

В письмових заявах "Руський уряд" у Фльоринці (президент Я. Качмарик, міністр внутрішніх справ о. Д. Хиляк, міністр сільського господарства М. Громосяк) вживав печатки з написом "Руська Народна Республіка". "Руський уряд" керував усім московіфільським політичним рухом на Лемківщині, видавав розпорядження окремим "Руським Радам", що об'єднувалися у "Верховний Лемківський Союз" в Горлицях.⁸⁶

Після різних проб одержати визнання своєї діяльності від польських владей, "Руська Рада" наладила зв'язки з представниками Пряшівської Народної Ради. 21 грудня 1918 р. відбувся спільній з'їзд в Кошицях, на якому делегати домовилися про злиття обох рад в єдиний орган — Карпаторуську Народну Раду з осідком у Пряшеві.⁸⁷ Кілька днів пізніше, 26 грудня відбулося спільне засідання представників обох рад в Сяноці.

Ухвалено текст Меморандуму, в якому крім іншого проголошено: "Повністю надіємося, що Державна Русь в цю важливу хвилину залишиться вірною своїм словам та нагадає своїм союзникам про подію, що відбулася в Петрограді:⁸⁸ в іншому разі може

84. *Наше слово*, 30.11.1980, ч. 48.

85. В. Левинский, *Царская Россия и украинский вопрос*, Женева, 1917, с. 39.

86. *Наше слово*, 30.11.1980.

87. І. Ванат, *Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини*, кн. I (1918-1938), Братислава: Прянік, 1979, с. 72.

88. Маються на думці слова російського міністра закордонних справ С. Сазонова, які він сказав під час засідання Державної Думи 1914 р., доводячи, що Прикарпаття є невід'ємною частиною Росії. Див. І. Ванат, с. 71.

повторитися історія з українським Лже-П'ємонтом в Бересті Литовському. Ми з свого боку рахуємося з цим урочистим приєднанням як з фактом, що вже відбувся, і, вбачаючи в ньому здійснення наших віковічних стримінь, відчуваємо й усвідомляємо себе вже з того часу громадянами єдиної великої Російської Держави, не визнаючи на нашій землі ніякої мадярської, польської, габсбурсько-української й взагалі якої б то не було чужої влади".⁸⁹

Згодом однак стало ясно, що з ідеї "Великої Росії", в складі якої опинилася б також Лемківщина та Пряшівщина, нічого не вийде. Треба було шукати інших шляхів політичної розв'язки для Лемківщини. Виринула ідея приєднати галицьку Лемківщину до новоствореної Чехо-Словаччини. 23 січня 1919 р. делегація лемків у складі А. Гагатки, О. Волошиновича (із Сянока) та М. Грабця (з Лупкова) вела переговори з військовими властями в Кошицях і від імені населення північної Лемківщини передала прохання про приєднання Лемківщини (української території між річками Сян та Попрад і залізницею Новий Санч-Сянік) до Чехо-Словаччини. Делегація домагалася, щоб для визволення Лемківщини з-під польського панування вжито чехо-словакського війська. Такі прохання надходили з галицької Лемківщини на адресу військового командування в Кошицях частіше.⁹⁰ В травні 1919 р. прохання про приєднання галицької Лемківщини до Чехо-Словакської Республіки (ЧСР) вручили представники Центральної Руської Народної Ради.⁹¹ Г. Жаткович та А. Бескід президентові ЧСР Т. Г. Масарикові.⁹² Цю ідею підтримували деякі кола Чехо-Словаччини, її обговорювано на сторінках чеської газети *Národní listy*,⁹³ однак уряд у Празі ставився до цього з великою резервою, бо не було бажання роз'ятрювати конфлікт з Польщею. Зрештою, початкове існування "Західноlemkівської Республіки" польський уряд толерував, бо її діяльність була спрямована проти українського руху, однак з моментом, коли представники Лемківщини розпочали заходи про приєднання Лемківщини до ЧСР, поляки почали придушувати цей рух за допомогою репресій.

89. "Меморандум Народного Совета Русского Прикарпаття", І. Ванат, с. 72.

90. І. Ванат, с. 78-79.

91. ЦРНР — верховний орган, що об'єднував Пряшівську, Ужгородську, Хустську Народні Ради. Угворений в Ужгороді 8.5.1919 р.

92. І. Ванат, с. 94.

93. K. Lewandowski, *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1918-1932*, Вроцлав-Варшава-Краків, 1974, с. 87.

"Руська Народна Республіка", що її проголошено в грудні 1918 р. у Фльоринці, проіснувала формально до 1920 року і закінчилася судовим процесом проти згаданих трьох членів "Руського уряду". Процес відбувався в Новому Санчі 1921 р. Всіх трьох обвинувачених за державну зраду звільнено.⁹⁴ Їхнім оборонцем був український суддя Л. Ганкевич.

Оцінюючи національні змагання на Лемківщині в 1918-1919 рр., треба відмітити, що повстання як "Лемківської Республіки" у Вислоці Великім на чолі з о. П. Шпилькою, так і повстання "Руської Народної Республіки" у Фльоринці з ініціативи московофілів було звернене в першу чергу проти польського панування на Лемківщині. Та коли населення східної Лемківщини (Сяніччини) почувало себе органічно частиною України, політично тоді зорганізованої в ЗУНР, московофільські провідники західної Лемківщини добачали розв'язку свого політичного існування в складі "Великої Росії". Було це результатом сепаратизму, який активно існував на Лемківщині ще й в наступних роках.

ДОБА ВІД 1920 — 1939 р.

Після польсько-українсько-советської війни, в березні 1921 р. в Ризі підписано договір між представниками РСФСР і УССР, з одного боку, та Польщею — з другого, який формально закінчив збройний конфлікт 1919 — 1920 рр. Договір санкціонував поділ українських і білоруських земель між Польщею та Советською Росією та фактично анулював Варшавський договір, укладений між урядом УНР і Польщею 21 квітня 1920 року.⁹⁵

Польща вступила на шлях розбудови та скріплення своєї держави, її кордонів. Одним із засобів цієї політики була програма "укріплювання окраїн" за допомогою військових поселенців. Цю акцію розпочато 1921 року, її ціллю було розподілити між військових поселенців 400 тисяч гектарів землі й таким чином посилити польський елемент на сході. Хоч в межах поверсальської Польщі проживало понад 30% непольського населення, політика польського уряду не звертала на цю дійсність фактично жодної уваги. Роль справжнього суверена в Польщі відогравав польський народ. Національні меншини

94. Ф. Коковський, с. 117.

95. Див. Енциклопедія українознавства, т. 1, 1955, "Варшавський договір".

мали підпорядковуватися політичному, економічному та культурному пануванню поляків. Ця програма, яку зформулювала "Національна демократія", відмовляла в праві вільного національного розвитку громадянам непольської національності.⁹⁶

Правда, здійснення політики "скріплювання окраїн" було звернене на схід. У відношенні до Лемківщини ця політика на початку 20-их років інтенсивно й пляново не провадилася. Все ж таки в поодиноких місцевостях на Лемківщині запримічено наплив поляків.⁹⁷

Головна проблема, перед якою опинилася Лемківщина в 20-их роках — це конфесійне питання. Розпочалася агітація за перехід на православ'я, вершком якої була т.зв. "Тилявська схизма" в 1926-27 рр.⁹⁸ Питання зміни віровизнання, перехід грекоатоликів на православ'я на Лемківщині в другій половині 20-их і на початку 30-их років — явище дуже складне, зумовлене різними причинами, між собою тісно пов'язаними.⁹⁹ Це питання чекає ще на грунтовне дослідження на основі архівних матеріалів.

Визначний український історик Д. Дорошенко пише, що: "Справа православ'я на Лемківщині вимагає особливо делікатного до себе підходу. Як відомо, православ'я приходило на Лемківщину (подібно до того, як і на Прикарпатті) в тісному зв'язку з москофільством і провадило до денационалізації української людності. Тому воно втішалось прихильністю польського уряду й, само собою розуміється, опікою варшавської (православної) митрополії".¹⁰⁰

С. Шах у своїх спогадах, покликуючись на працю А. Кругельського, пише, що деякі грекоатолицькі священики пропускали з тексту св. літургії при вході із Чесними Дарами при словах "і всіх вас, православних християн, да пом'янет Господь Бог..." слово "православних", або заміняли його словом "правовірних".¹⁰¹ Можна додумуватися, що ця "модернізація" з 20-тих років мусіла викликати невдоволення консервативного з природи лемка. Однак, треба

96. A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rzeczywistów polskich w latach 1921-1939*. Варшава-Варшава-Краків, 1979, с. 19.

97. Ю. Тарнович, *20 років ісволі. Лемківщина під польським промом*. Краків, 1940, с. 56-57.

98. А. Кругельський, *Тилявська схизма на Лемківщині*. Львів, 1933. На жаль, нам не вдалося розшукати цю публікацію.

99. *Нова зоря*, ч. 89, Львів, 23.11.1933.

100. Д. Дорошенко, *Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу*. Берлін, 1940, с. 63.

101. С. Шах, с. 113.

пам'ятати, що коріння агітації за перехід на православ'я сягають на Лемківщині раніших років. Тилява вже перед першою світовою війною була осередком руху "старорусинів", які твердо стояли на позиції, що русини та росіяни — один народ. В 1911 році група господарів з Тиляви іздила до Києва, щоб наладити зв'язки з представниками російської православної церкви.¹⁰² Є підстави припускати, що агітація за перехід на православ'я була інспірована лемками-емігрантами в США.¹⁰³

На думку польського вченого, А. Хойновського, польський уряд від самого початку незалежності Польщі стримів до того, щоб православна церква в межах Польщі стала автокефальною і щоб таким чином легше було заздалегідь відвертати всякі зовнішні (російські) впливи на діяльність православної церкви в Польщі.¹⁰⁴ Однак тенденції до російщення з огляду на проросійську настанову більшості духовництва в ній переважали. Не протиставлявся їм митрополит варшавський, Діонісій (Валединський), не зважаючи на прохання та вимоги представників українського напряму духовництва православної церкви, які репрезентували українців, т. т. 70% віруючих православної церкви в Польщі.¹⁰⁵

Наявність сильних течій москофільства в центральній та західній частині Лемківщини польський уряд використовував для того, щоб послаблювати, а то й цілком елімінувати проникання на Лемківщину української національної орієнтації та закріплення української свідомості серед лемків. Використовувано це зручно. Лемки почали ставити опір проти "насильної українізації" "істинно русских" на Лемківщині. Підтримку для своїх протестів знайшли у впливових політичних кругах Польщі, на сторінках ряду польських газет, що були шовіністично наставлені до українства. Так, газета *Ilustrowany Kurier Codzienny* відкрито закликувала до здійснювання політики асиміляції. Треба нарешті "порвати з фікცією единого українського народу", котрого "ще немас", і зміцнювати "племінні" різниці лемків, бойків, гуцулів, протиставляти націоналістам

102. *Naszé słowo*, 2.11.1980, ч. 44.

103. Ю. Тарнович, *20 років...*, с. 199. Автор наводить повний текст відозви Греко-католицького Ординаріяту в Перемишлі до духовництва Дуклянського деканату з 1909 р., в якому мова про перехід емігрантів вихідців з Лемківщини, в США на православ'я.

104. A. Chojnowski, с. 54. За українізацію Православної Церкви були деякі пійськові кола Польщі, там же, с. 55. підрядкова примітка.

105. І. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. 4, част. 2 (XX ст.), Нью-Йорк-Баффл-Брук, 1966, с. 59, 61.

угодових і московофільських настроєніх православних старорусинів грекокатоликам на Лемківщині. Це все проходило під гаслом: "Перестаньмо продовжувати австрійську політику".¹⁰⁶ Варт відмітити дволичну політику публіцистів цієї газети. Вони прихильно ставилися до вимог православних віруючих на Волині щодо українізації церковних відправ, а на Лемківщині вони ці самі вимоги поборювали.¹⁰⁷

В такій політиці відзначалися також деякі московофільські пресові органи, наприклад, газета *Земля и Воля* (ч. 47, 1932), в якій висунено твердження, що перехід на православ'я є "наслідком українізації наших сіл" (мається на увазі Лемківщину — І. Г.) і "страшно розфанатизовано мазепинського духівництва".¹⁰⁸ Тим то і *Kurier* міг дозволити собі на твердження, що православ'я поширюється на Лемківщині тому, що лемків, які не є українцями й не хочуть ними бути, тероризують українські грекокатолицькі шовіністи в священичих ризах.¹⁰⁹

В дійсності причина переходу на православ'я лемків-грекокатоліків не лежала в "агітації" українців, але була результатом цілеспрямованої політичної акції. На це вказують заяви людей про свій перехід на православ'я, що їх опубліковано в лемківському *Православному календарі* на 1932 рік у Варшаві. Серед цих заяв немає одної, в якій була б згадка про те, що таке чи інше село перейшло на православ'я тому, щоб рятуватися перед "насильною українізацією".¹¹⁰ Якщо мати на увазі, що в 15 селах на Лемківщині, які перейшли на православ'я, діяло тоді вісім священиків-московофілів, то це тільки потверджує факт, що йшовся про політичну акцію, а не про питання совісти віруючих.¹¹¹

Про методу агітації до переходу на православ'я серед лемків не будемо говорити. Ця агітація довела в поодиноких місцевостях до своєрідних сільських воєн, які нагадують племінні конфлікти між аборигенами Полінезії.¹¹²

106. T. Piotrkiewicz, "Ukraińcy w Polsce na łamach 'Ilustrowanego Kuriera Codziennego', 1926-1930", *Historia XIX i XX wieku. Studia i szkice. Prace ofiarowane Henrykowi Jabłonińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Wrocław, 1979, s. 177-178.

107. Там же, с. 179.

108. Див. *Нова зоря*, ч. 89, 23.11.1933.

109. Там же.

110. Там же.

111. Там же.

112. Як це почалось у селі Святкова, див. цитата з хроніки села, наведена в *Новій зорі*, ч. 95, 14.12.1933. Див. також статті в цій же газеті ч. 9, 10, 11 (1933 р.).

Перемиський єпископ Йосафат Коциловський на празнику перед церквою в Криниці

Ілюстрований господарський календар на 1939 рік, в-во "Наш лемко", Львів, 1938, с. 32

Які були результати конфесійної війни на Лемківщині? Згідно з джерелами православної церкви 25 тис. лемків змінило віровизнання, перейшовши на православ'я.¹¹³ Згідно з шематизмом Апостольської Адміністрації Лемківщини ця цифра становила 18 тисяч.¹¹⁴ Однак найбільш шкідливо відбився цей національно-релігійний антагонізм на національному організмі Лемківщини. Крім посиленої лезорієнтації і непотрібних заворушень унутрі громади, конфесійна війна була водою на млин польським шовіністичним властям.

Завершенням релігійно-національних непорозумінь на Лемківщині було утворення окремої Апостольської Адміністрації для греко-католиків Лемківщини в лютому 1934 року. Цю церковно-адміністративну одиницю створено з 9-ох західних деканатів Перемиської епархії, а саме: Буківського, Горлицького, Грибівського, Короснян-

113. W. Mysłek, "Z problemów polityki wschodniej Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918-1939", *Człowiek i Światopogląd*, n-p 4. Варшава, 1968, с. 129.

114. Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської Адміністрації Лемківщини 1936 р., Стемфорд, Коннектикат, 1970, с. 167 (таблиця).

ського, Динівського, Дуклянського, Мушинського, Романівського (Риманівського) та Сяніцького, що обіймали разом 111 парохій з 127 305 віруючими.¹¹⁵

На перший погляд здавалось би, що утворення Апостольської Адміністрації Лемківщини окремим декретом Свящ. Конгрегації для Східних Церков "Quo optius consuleret" (з 10 лютого 1934 р.) було розумною розв'язкою проблеми релігійних заворушень на Лемківщині, "щоб запобігти московільсько-православній пропаганді",¹¹⁶ насправді ж це було послабленням українського католицизму на Лемківщині, з чого здавав собі справу як перемиський владика Й. Коциловський, так і львівський митрополит А. Шептицький.¹¹⁷ Не маючи доступу до архівних матеріалів, ми все ж таки на основі досі опублікованих праць можемо вказати на те, що утворення Апостольської Адміністрації Лемківщини було наслідком дипломатичних старань польського уряду, а інспірацію для цих старань подали московільські діячі Лемківщини. В серпні 1933 року делегація московілів Лемківщини відвідала нунція Апостольської Столиці в Польщі, Архієпископа Ф. Мармаджі, який перебував у Криниці, й з'ясувала йому потребу відокремити Лемківщину як самостійну церковно-адміністративну одиницю від Перемиської спархії й таким чином запобігти дальшому поширюванню православ'я на Лемківщині. Покликуючись на якесь поліційне звідомлення з 7 серпня 1933 р., лемківські московільські делегати твердили перед апостольським нунцісм, що єпископ Й. Коциловський "руйнує грекокатолицьке віровизнання й прямує до православ'я".¹¹⁸ Абсурдність цього твердження не вимагає окремого коментаря. Навпаки, варто нагадати, що делегація московілів Лемківщини в складі О. Гнатишака, Трохановського та о. І. Полянського відвідала також краківського римськокатолицького кардинала Гльонда, щоб роз'яснити йому лемківську проблему. Кардинал Гльонд — як подає один з учасників цієї делегації, о. Полянський, — зацікавився цією "справою" і приобіцяв зробити відповідні заходи.¹¹⁹ Зрозуміло, ці бажання йшли цілковито на руку польським властям. Найкращим козиром польських дипломатичних заходів перед Апост-

115. Там же. Ю. Тарнович говорить про 121 парохій. *20 років...*, с. 120.

116. Г. Лужницький, *Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української Церкви*. Філадельфія, 1954, с. 554.

117. *Шематизм...*, передмова.

118. М. Andrusjak, с. 572.

119. Цитую за передмовою *Шематизму*.

тольською Столицею були бажання самих лемків, тобто, точніше, деяких з їхніх антиукраїнських зоріситованих діячів. Тому Ватикан згодився на цей крок, підкреслюючи одночасно, що утворення Ап. Адміністрації Лемківщини "юрисдикцію перемиського Єпископа на вище згаданій території лише завішує і тим чином Перемиська епархія залишається під правним оглядом неподіленою і непорушною стає теж єпархічна єдність церковної провінції".¹²⁰

Першим апостольським адміністратором для Лемківщини іменовано польового капеляна польської армії, о. М. Нагорянського, однак він номінації не прийняв. Згодом назначено на цей пост о. В. Масциоха, уродженця Лемківщини москвофільського напрямку. Та він не виповнив надій, які на нього поклали місцеві польські власті.¹²¹ Згодом виринула пропозиція, щоб апостольським адміністратором став о. І. Полянський, бувший канцлер о. Масциоха, однак цьому спротивився, між іншим, тарнівський римськокатолицький єпископ Лісовський.¹²² Таким чином наприкінці 1936 р. новим апостольським адміністратором Лемківщини став о. Я. Медведівський.

З перспективи 50 років можна ясно бачити, що утворення Апостольської Адміністрації для лемків-грекокатоликів від самого початку не було розв'язкою релігійних непорозумінь на Лемківщині, а політичним кроком, вимушеним польською владою. Апостольський адміністратор, — як пише польський історик, — мав завдання пристояти українській "пропаганді", а не ширенню православ'я. За цим спеціально доглядали представники польських властей.¹²³

Як згадано, велику допомогу в цьому ділі подали лемківські москвофіли. Степан Шах у своїх спогадах пише про те, що одним з ініціаторів відокремлення Лемківщини від Перемиської епархії був О. Гнатишак, шкільній товариш з сандецької гімназії тодішнього міністра внутрішніх справ Польщі, Б. Перцацького і сандецького повітового старости М. Лаха.¹²⁴ Було б цікаво це докладніше розслідити, бо, як відомо, Перцацький був мужем "сильної руки", який прагнув у зародку придушувати всі т. зв. антидержавні тенденції.¹²⁵

120. Лист Апостольського Нуція в Польщі. Архиєп. Ф. Мармалді до Митрополита Андрія Шептицького з дня 12.2.1934. *Nivea*. 1934, ч. 3 (березень), с. 81-82. Цитую за текстом в передмові *Шлематизму*. Див. також Ю. Тарнович, *20 років...* с. 121.

121. M. Andrusjak, с. 573.

122. Про це близче в Ю. Тарновича, *20 років...*, с. 124.

123. A. Chojnowski, с. 199.

124. С. Шах, с. 76.

125. A. Chojnowski, с. 179.

Релігійне питання на Лемківщині було тільки одним аспектом, що його використовувала для польонізаційних цілей польська влада. Набагато більш яскраво виявилися українофобські наміри у відношенні до української інтелігенції та українських культурних установ.

В 1930-32 рр. з Новосандецького повіту перенесено всіх українських учителів у місцевості корінної Польщі. На їх місце спrowadжено вчителів поляків. В 1933 р. таке повторилося з учителями українцями в Горлицькому та Ясельському повітах.¹²⁶

Почалась, — як мав сказати один польський вчитель, — "дезинфекція Лемківщини від українських бактилів".¹²⁷ Від 1932 року до 1936 р. уряд ступнево припинив діяльність усіх читалень "Просвіти" на території Новосандецького повіту із-за поширювання "підривних ідей".¹²⁸

В цьому ж році на педагогічній конференції польських шкільних інспекторів у Новому Санчі зформульовано ухвалу, що лемки, нібито, окреме, неукраїнське плем'я, тому в школах на Лемківщині слід завести лемківський діялект.¹²⁹ Наче відгуком цього була стаття в газеті *Ilustrowany Kurier Codzienny*, в якій говорилось, що "лемківський діялект більш зближений до польської мови і є нічим іншим, як лише діялкотом польської мови".¹³⁰ В травні 1933 року в Новому Санчі відбулася конференція за участю повітових старостів та шкільних інспекторів західної Лемківщини, під час якої сконстатовано, що лемки вважають себе якоюсь окремою часткою росіян, але вони на 95% лояльно відносяться до Польщі. Народ на Лемківщині підбурюють (українські) греко-католицькі священики. В обличчі такої дійсності конференція ухвалила, що треба запровадити в школах на Лемківщині лемківську мову; засновати кооперативи, але незалежні від кооперативних централь у Львові; видавати для лемків газету їхньою мовою; заснувати лемківські читальні й рівночасно розв'язати читальні "Просвіти" та читальні ім. Качковського.¹³¹

Щодо преси польська влада спочатку не противилася поширенню

126. *Нова зоря*, ч. 72, 24.9.1933.

127. Там же.

128. *Лемківський Календар на 1971 рік*. Торонто-Каміллюс, 1971, с. 62, стаття I. Красовського.

129. Там же, с. 63.

130. Цитую за *Новою зорею*, ч. 72, 24.9.1933.

131. M. Andrusjak, с. 568.

на Лемківщині газети *Лемко*, що друкувалася від лютого 1918 р. в США, незалежно від того, що її зміст ступнєво приймав крім принципово антиукраїнської — просоветську орієнтацію. Та коли в січні 1934 року розпочато видавати у Львові українською мовою і спеціально для Лемківщини газету *Наш Лемко*, польські адміністраційні влади поспішили вийти назустріч москофільським колам на Лемківщині, що вже раніше зверталися до краківського воєводи з проханням одержати грошову допомогу на видавання газети в лемківськім діялекті.¹³² І справді, в лютому 1934 року в Криниці з'явилось перше число газети *Лемко* тиражем 5 000 примірників. Однак, в наслідок численних звернень, тираж газети незабаром знизився до 2 700 примірників. За перший піврік появи *Лемка* видавці одержали 3 600 золотих державної допомоги.¹³³ Газета *Лемко* виходила до травня 1939 року. Дальше видавання припинено в наслідок її непопулярності серед лемків. Існував проект, щоб газета *Glos Podhala* (Тарнів) друкувала окремий лемківський додаток, очевидно, польською мовою, однак початок війни цьому перешкодив.¹³⁴

[Здається, що польські кола, зближені до уряду, вели навіть якусь грошову збірку на допомогу заходам для відірвання лемків від української нації. Існує в цій справі поетичне свідчення Константія Ільдефонса Галчинського з 1935 р. в вірші *Tatus*. Татусь, восoblення пересічного поляка, перераховує різні грошові збірки, на які "треба" дати; деякі збірки є витвором фантазії поета (як кооператива "Хатка з моху"), але трудно припустити, що Галчинський вигадав збірку на лемків, характеристично зіставлених з чисто польським плем'ям курпіїв:

daj na Kurpów, daj na Lemków,
na spółdzielnie "Chatka ze mchu"...

—Б. С.]

Можна сказати, що останнім з результатів ініціативи лемківських москофілів, якого вони добились від польських влад, було видання *Лемківського букваря*, зладженого М. Трохановським. По суті була це компіляція польського букваря з тими самими ілюстраціями. Всупереч прийнятій тоді в Польщі практиці для легального

132. *Нова гора*, ч. 72, 24.9.1933.

133. M. Andrusjak, с. 570.

134. Там же, с. 571.

розвідження цього букваря не було треба ніякого міністерського розпорядку ні відповідної офіційної урядової примітки щодо продажу та вживання цієї публікації.¹³⁵

Характеризуючи коротко діяльність лемківських московофільських діячів на Лемківщині в першій половині 30-их років, треба відмітити на основі нам доступних джерел, що вона не служила ні релігійний, ні національний консолідації населення Лемківщини. Через таких провідників населення Лемківщини й протягом 30-их років ХХ століття не досягнуло цього ступеня національної свідомості, який відзеркалював би єдність та прагнення працювати для добра власного народу. Продовжувався цей самий стан, як і на Пряшівщині (а навіть на Підкарпатській Русі в складі ЧСР), який влучно охарактеризував закарпатський поет Марко Бараболя (правдиве прізвище Іван Рознійчук) у вірші *Продукція язиков*:

Русин наш — кедъ так юж треба —
Ни украинецъ, ни москаль,
Он упал себѣ из неба;
Правда се есть исторична!
Нам соборности не треба!
Наша шкіра еластична.¹³⁶

Було б це справді веселе, якби не було сумне. Польські шовіністичні урядові круги швидко зорієнтувалися, що Лемківщина — придатний терен для польонізації, яку можна здійснювати й без московофільських дорадників. 10 квітня 1935 року в Новому Санчі відбулася чергова конференція в справі Лемківщини, який головував начальник відділу безпеки краківського воєвідства, Малашинський. Участь у цій конференції взяли: начальник відділу безпеки Львівського воєвідства, Самбор та старости з Нового Санча, Горлиць, Коросна, Сянока, Ліська, Нового Торгу. Обговорювано питання дальшої польонізації лемків.¹³⁷ Потребу радикальніших заходів у напрямку польонізації непольського населення в межах Польщі підкреслював ряд польських пресових органів. Газета *Jutro Pracy* (22-29 грудня 1936) вимагала, наприклад, польонізації лемків на підставі таких аргументів:

135. Ю. Тарнович, *20 років...*, с. 115.

136. М. Бараболя, "Продукція язиков", *Національний Календар 1970*. Пряшів, 1969, с. 51-52.

137. Ю. Тарнович, *20 років...*, с. 190.

"Лемківщина була до 14 ст. диким полем, де кочували з стадами овець волоські (румунські) паствухи. Вони то під опікою польського короля Казимира Великого поселилися вздовж південної межі Польщі та, замість називатися волохами, називаються 'русиаками', або лемками... Їх мова церковнослов'янська з різними відмінами й додатками з польської мови... Поляки допустили до українізації цих волохів, замість їх засимілювати зовсім національно та релігійно. Ідилію мирного польсько-лемківського співжиття нарушили зі сходу українці, які опанували Лемківщину, та із Закарпаття жидокомуна, що використовує страшну нужду лемків..."¹³⁸

Тим часом у Польщі утворено ряд товариств, завданням яких було дальше зміцнювати польськість на східних просторах держави, послаблювати український елемент, крім іншого й посилюванням племінної окремішності серед українських етнографічних груп — лемків, бойків, гуцулів тощо. У жовтні 1933 р. засновано Товариство Розвитку Східних Земель. В грудні 1933 року створено Товариство Приятелів Гуцульщини. В березні 1934 р. розпочав працю Комітет до Національних Справ. Під час засідання членів Комітету 8 березня обговорювано питання Лемківщини та Гуцульщини.¹³⁹ Згодом засновано ще Союз Гірських Земель і Комітет Наукових Дослідів Гірських Земель (1938) та Товариство Однодвірської Шляхти (1937 р.). На Лемківщині окрім ще діяв Восвідський Лемківський Комітет.¹⁴⁰ Практично всі керівники цих товариств були представниками польських військових властей,¹⁴¹ як генерал Т. Каспжицький, що наголошував "цивілізаційну" та "історичну" місію польського війська на сході, або, наприклад, генерал Вацлав Сцеволя-Вечоркевич, начальник Перемиської військової округи, якому підлягав і терен Лемківщини. Існування українства на Лемківщині, — на думку цього генерала, — представляло велику небезпеку для польськості.¹⁴²

Діяльність цих інституцій під керівництвом військовиків розвивалася на Лемківщині в трьох напрямках:

Політично — опікуватися старорусинськими організаціями, тракуючи московофільство як союзника в боротбі проти українських впливів.

138. Там же, с. 102.

139. A. Chojnowski, с. 207.

140. Лемківський календар 1965, с. 63; Chojnowski, с. 199.

141. Багато цікавих інформацій про це P. Sławecki, *Następca komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935-1939*. Варшава, 1969.

142. Там же, с. 178; A. Chojnowski, с. 198.

В ділянці освіти — усувати зі шкіл українських вчителів, творити сітку лемківських читалень та товариств, в письмі запроваджувати латинську азбуку.

В ділянці конфесійній — підтримувати перехід лемків на православ'я.¹⁴³

Заходами цих "опікунів" Лемківщини видано кілька пропагандивних брошурок, наприклад: В. Гетель, *Lemkowszczyzna* (Варшава, 1935); Ч. Войтняк, *Lemkowszczyzna* 1937 (?); А. Бартошук, *Lemkowie — zapomniani Polacy* (Варшава, 1938). Справа Лемківщини обговорювано також на сторінках різних періодичних видань і збірників. Для прикладу, ми зупинимося коротко над рефератом Б. Заборського "Zagadnienia ludnościowe Karpat Polskich", що його виголошено на з'їзді Союзу Гірських Земель у Новому Санчі в серпні 1938 р. Й згодом опубліковано.¹⁴⁴ Автор, даючи короткий огляд історії колонізації Карпат, твердить, що вона проходила на праві німецькому й польському. Про право руське й волоське замовчує.¹⁴⁵ Терен Лемківщини в топоніміці, — на його думку, — прозаджує польське тло. Дуже характеристичним для лемківської говірки мало б бути те, що наголос в ній є на передостанньому складі, як у польській мові. [Більш правдоподібне східнословашське походження цього наголосу в лемків. — Б. С.] "Окремішність лемків під мовним та етнічним оглядом, а також співіснування у них польських та руських елементів уповажнює нас до того, щоб вважати лемків за певного роду мішану групу — переходове кільце між етнічними територіями польськими та руськими".¹⁴⁶

В тридцятих роках Польща розпочала якнайтіснішу співпрацю з Угорщиною. Йшлося про те, щоб цілеспрямовано працювати над здійсненням мрії обох партнерів — мати спільний кордон. А цей спільний кордон мав проходити по території Карпатської України.¹⁴⁷

143. A. Chojnowski, с. 199.

144. B. Zaborski, "Zagadnienia ludnościowe Karpat Polskich", *Rocznik Ziemi Górskiej*, Варшава, 1939, с. 213-237.

145. Там же, с. 213.

146. Там же, с. 233.

147. Докладно про це пише М. Koźmiński, *Polska i Węgry przed drugą wojną światową (październik 1938 — wrzesień 1939)*. Вроцлав-Варшава-Краків, 1970. Див. також E. Orloś, *Diplomatia polska wobec sprawy słowackiej w latach 1938-1939*. Краків, 1980; S. Fano, "Zakarpatská Ukrajina v politických kalkuláciach susedných štátov v období od Mnichova po marec 1939", *Slovanské Štúdie*, XI, *História*, Братислава, 1971, с. 61-79; S. Fano, "Poľsko a Zakarpatská Ukrajina v prvej polovici tridsiatých rokov", *Slovanské Štúdie*, XIV, *História*, Братислава, 1973, с. 85-105.

Територіальні претенсії Польща висувала також щодо Чехо-Словаччини, йшлося про прилучення до Польщі чеського Тешінська (поль. Zaolzie) та маленької краплики території північної Словаччини (Яворина) на Спиші, яку Польща вважала частиною своєї держави. Протягом жовтня-листопада 1938 р. Польща окупувала ці райони і прилучила їх до Польщі. Підготовою до цієї акції мав служити також міністерський розпорядок з 10 червня 1938 року про поширення прикордонного пояса на терені також Лемківщини. При тому військова влада вимагала для себе права вмішуватися, коли завгодно, в розпорядження адміністративних властей на цьому терені.¹⁴⁸ Прикордонний пояс обіймав простір повітів Новосандецького, Горлицького, Ясьельського, Короснянського, Сяніцького, Ліського шириною 30 км від лінії кордону, однак на практиці його розтягнуто на цілі повіти. Крім цього міністерський розпорядок визначав ще окрему прикордонну смугу, яка обіймала простір ширини двох кілометрів від і вздовж кордону. Це, очевидно, несприятливо відбилося на житті тих сіл на Лемківщині, які були розташовані майже безпосередньо на польсько-чехо-словакському кордоні. Обмежено рух на території прикордонної смуги. Переїздання в цій смузі особам непольської національності узaleжнено від дозволу адміністративної влади. Польська влада мала право переймати (вивласнювати) нерухомості в цій смузі для державного скарбу. З огляду на безпеку воєвода мав право забороняти працю і діяльність поодиноким особам чи інституціям або товариствам на терені прикордонної смуги. Дозвіл на поселення та набування майна на цьому просторі могли одержувати тільки особи польської національності. Стас зрозумілим, як це проявилось в житті лемків. Стало не тільки небезпечно, але просто неможливо провадити торгівлю з населенням по другому боці Карпат, від якої частково залежав життєвий рівень населення Лемківщини. А головне, розпорядок про прикордонний пояс та прикордонну смугу довів до цього, що хто хотів купити поле, будувати хату — мусів стати поляком і таким чином одержати на це дозвіл.¹⁴⁹ Роки 1938-1939 були кульмінацією утисків та переслідування українців на Лемківщині, визначалися безоглядною польонізацією.¹⁵⁰

148. P. Stawiecki, с. 201.

149. Ю. Тарнович. 20 років..., с. 104-109.

150. Т. Докля. *Наша громада*. част. 1 (Минуле сел: Ясконка, Крива и Баниця на Лемківщині). Йонкерс, 1969, с. 13.

Кількома словами треба пригадати тут працю українських культурних установ на Лемківщині у міжвоєнний період. Ця діяльність існувала уже в 20-их роках, але більш систематично розпочалась вона від 1933 року, коли у Львові при Товаристві "Просвіта" засновано окрему Лемківську Комісію (грудень 1932), завданням якої було поширювати освіту на Лемківщині та підіймати культурний і національний рівень населення. Про нужду Лемківщини чим раз більше почала писати українська преса, як *Наш Пропор*, *Новий Час*, *Народня Справа*, *Нова Зоря* (на сторінках якої, наприклад, протягом 1933 року з'явилося понад 20 статей).

Завдяки старанням Лемківської Комісії лемківська молодь знайшла можливість навчання та прожитку в деяких українських школах, головно в сільськогосподарських, де вона набувала потрібного знання для пізнішої праці серед рідного народу. 14 учнів з Лемківщини навчалось 1933 р. в перемиській гімназії. У Львові, завдяки опіці Сестер Василіянок дівчата з Лемківщини одержували науку про шиття, кравецтво, куховарство й про керування домашнім господарством.

Польський владі діяльність Лемківської комісії стала терном в оці. Тому 1935 р. комісію наказано розв'язати, а керівникам "Просвіти" рекомендовано не мішатися до справи Лемківщини.¹⁵¹ Щоправда, комісія існувала й далі, але під назвою "Комісія для Західних Україн".

Завдяки кільком ідеалістам і при підтримці Товариства "Просвіта" першого січня 1934 р. у Львові почала виходити газета *Наш Лемко*. Перше число вийшло тиражем 3 500 примірників. Не обійшлося і тут без традиційної конфіскації. Протягом першого року видавання *Нашого Лемка* на загальну кількість 24 чисел сконфісковано 19. На Лемківщині газета *Наш Лемко* розходилася в такій кількості примірників:

1934 р. — 397 примірників
1935 р. — 573 примірників
1936 р. — 987 примірників
1937 р. — 1279 примірників
1938 р. — 1560 примірників
1939 р. — 2262 примірників ¹⁵²

151. Ю. Тарнович, 20 років..., с. 144.

152. Там же, с. 222.

Ці цифри свідчать про постійно зростаючу популярність газети серед населення Лемківщини. Крім газети *Наш Лемко* (виходила до 11.9.1939 — разом 137 чисел) створено у Львові "Бібліотеку Лемківщини". Першою публікацією в цій серії була праця Ю. Тарновича *Ілюстрована історія Лемківщини* (тиражем 5 000 примірників). За нею йшла праця І. Бугери *Українське весілля на Лемківщині* та інші. Всього в 30-их роках "Бібліотека Лемківщини" надрукувала 22 публікацій, присвячені справам Лемківщини. Дуже корисну роботу серед населення Лемківщини провадило Товариство "Рідна Школа", якої гурток у Сяноці засновано 1926 року.¹⁵³

Діяльність українських культурних та господарських інституцій, які несли допомогу Лемківщині була широка, а головно успішна. Це одне з важливих питань новітньої історії Лемківщини, яке вимагає докладного опрацювання. Безперечно, результати культурно-освітньої та господарської праці на Лемківщині, яку із запалом розгорнуто в 30-их роках, з погляду Лемківщини важко переоцінити. Справжні плоди цієї праці, зокрема в центральній і західній частині Лемківщини були б дозрівали в наступних роках, та цьому перешкодила війна. Продовжували це діло під час війни українські установи під опікою Українського Центрального Комітету в Генеральній Губернії.

ДОБА ГЕНЕРАЛЬНОЇ ГУБЕРНІЇ

(1939 — 1944)

Першого вересня 1939 р. нацистська Німеччина напала на Польщу. 17 вересня советська армія окупувала Західну Україну, що входила в склад Польщі. Розчленування Польщі було результатом домовленості між урядами Москви та Берліну. 28 вересня 1939 р. представники обох держав дoverшили між собою поділ окупованої території. Новий кордон проходив вздовж рік Сяну, Солокій та Буту. Галичина та Волинь опинилися у сфері впливу СССР, Лемківщина — у сфері впливу Німеччини. Згодом територія Лемківщини увійшла до складу Генеральної Губернії, яку утворено 12 жовтня 1939 р. з осідком у Krakovi.

Довершивши поділ Польщі, уряди СССР та Німеччини підписали 16 листопада 1939 р. договір про обмін населення. З України та з

153. Пише про це С. Ванчицький, див. *Лемківський Календар 1969*, с. 48 і наступні.

д-р Василь Блавацький

Лемківський календар на 1967 рік, Торонто-Пассейк, 1967, с. 140

глибин Советського Союзу дозвіл на виїзд до Німеччини чи німецької окупаційної зони одержали особи німецької національності, а з території окупованої німцями таке право на виїзд до СССР одержали українці (лемки, русини) та білорусини. Для здійснення цієї акції покликано до життя репатріаційні комісії. Осідком советських репатріаційних комісій були міста Сянік і Новий Санч. Представники цих комісій об'їжджали лемківські села, скликали в них віча, під час яких намовляли селян на виїзд до СССР. Агітація советських комісарів не була безуспішною. Поширені серед лемків, зокрема в середній та західній частині Лемківщини, орієнтація їхніх московофільських провідників на Росію і вкінці пропагандивні обіцянки советських комісарів про швидкий господарський розвиток та матеріальний добробут в СССР — це все спричинилося до цього, що під кінець зими 1940 р. згоду на виїзд до СССР висловило приблизно 25 тисяч лемків.¹⁵⁴ Найбільше зголосень напливало від лемків з Дуклянщини, Короснянщини і Змигородщини.

Після окупації західноукраїнських земель советськими війсь-

154. Ю. Тарнович, *На гуцуліцах Закерзоння*, Торонто, 1954, с. 57.

ками, рятуючись перед арештами та розстрілами, звідтам втекло понад 20 тисяч національно свідомих українців, переважно інтелігенції. Частина з них перебувала на Лемківщині, де вони розпочали провадити серед населення усвідомлючу працю про совєтську дійсність, переконуючи населення, щоб воно не покидало своєї землі. На Сяніччині та Дуклянщині протягом трьох місяців таку усвідомлючу працю провадив відомий лемківський діяч Ю. Тарнович. В результаті з 25 тис. зголошених тільки 5 тис. лемків виїхали до ССР, але все ж таки то була майже половина всіх українських "репатріянтів" до ССР (11 тис.).¹⁵⁵ Згодом після початку німецько-советської війни частина лемківських переселенців повернулась назад в рідні сторони.¹⁵⁶

На окупованій території середньої Польщі німецька окупаційна влада утворила адміністративну одиницю — Генеральну Губернію (ГГ). Як наводить у своїх спогадах В. Кубійович, українська етнографічна територія в ГГ охоплювала простір приблизно 16 000 км², на якій проживало восени 1939 р. близько 550 тисяч українців. Лемківщина (разом з малою частиною Бойківщини), яка увійшла в склад ГГ, обіймала простір прибл. 4 000 км², з населенням майже 200 тис.¹⁵⁷

На терені Генеральної Губернії виникла потреба організувати серед українського населення культурне та національне життя. В основному йшлося про заснування шкільництва. Уже в жовтні 1939 р. в Сяноці виникла Українська Национальна Рада, діяльність якої мала охоплювати всю Лемківщину. Її представниками стали д-р С. Ванчицький та д-р В. Блавацький. В Новому Санчі створено Український Допомоговий Комітет, який очолив о. О. Кузьма. Український Допомоговий Комітет діяв також в містечках: Горлиці, Коросно, Дукля, Змигород, Балигород і Динів. Заініціювали потреба скоординувати діяльність цих комітетів. З цією метою в липні 1940 р. ство-

155. Fr. Arlt, *Die ukrainische Volksgruppe in Generalgouvernement*. Krakiv, 1940, с. 52-53. Тарнович подає кількість переселених лемків на 3 тисячі (с. 67) і вважає, що вона є зависока. Нам здається, що цифра в праці німецького автора є вірогідною, бо ж він не мав причин подавати вищої кількості переселених, ніж насправді. Й таким чином писати в искористь німців. 5000 переселених лемків — це цифра, що й приймає також В. Кубійович, *Українці в Генеральній Губернії 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету*. Шікаго, 1975, с. 364.

156. A. Kwiecki, *Lemkowie. Zagadnienie migracji i saymilaacji*, Варшава, 1974, с. 92; *Karpatorusskij Narodnyj Kalendar na hod 1946*, Перш Ембай, Н. Дж., с. 142. Це уривки з листів лемків із Польши, опубліковані в календарі під назвовою "Конець Лемкам!", в яких мова про примусове виселення до ССР.

157. В. Кубійович, с. 20-21.

рено Український Центральний Комітет, який налагодив співпрацю з комітетами в терені; таких комітетів навесну 1940 р. було на Лемківщині вже 26.

Розбудова українського шкільництва на терені ГГ, в тому числі й на Лемківщині, розпочалась уже восени 1939 року. З боку німецьких властей не чинено в цьому особливих перешкод. Організаційні справи українського шкільництва обговорено під час культурно-освітнього з'їзду в Krakovі 15-16 березня 1940 р. Поставлено завдання — запевнити кожній українській дитині школу з українською мовою навчання і з українським учителем. Шкільництвом, правда, керувала німецька влада, за УЦК залишився лише посередній вплив на шкільну ділянку, наприклад: підготова пляну навчання, організація мережі шкіл та підбір виховного персоналу, опрацювання та видавання шкільних підручників, зміст яких мусів бути ухвалений шкільною владою. Справами шкільництва при УЦК займалися: до травня 1940 р. проф. І. Зілинський, потім д-р Н. Гірняк та І. Тесля, а від травня 1941 р. П. Ісаїв. Наприкінці навчального року 1939/40 мережа українських шкіл була такою, що майже кожна українська дитина навчалася своєю рідною мовою. В деяких районах Лемківщини творено школи, спільні для кількох сіл, а щоб улегшити дітям навчання в цих школах, засновано бурси, як у Дуклі, в Горлицях, в Сяноці. В березні 1941 р. стан українського шкільництва на терені ГГ був таким:

Шкіл	929
Учнів	91 700
Учителів	1 415 ¹⁵⁸

Куди трудніше було організувати українське середньо-загально-освітнє шкільництво, до чого німці ставилися з недовір'ям. Вкінці окупаційна влада погодилася на заснування двох українських гімназій на терені ГГ. Крім того в Криниці засновано Учительську Семінарію. Великі заслуги в цьому треба приписати її першому директорові О. Цісикові. Уже в кінці червня 1941 р. відбулися іспити зрілості кандидатів педагогічних курсів. 30 кандидатів одержало свідоцтво зрілості. Тим самим Лемківщина одержала 30 молодих фахових учителів для навчання в народних школах.¹⁵⁹

Діяльність Учительської Семінарії в Криниці постійно зростала.

158. Там же, с. 205.

159. О. Цісик, "Золотим плутом орали ми лемківський переліт", *Лемківський календар 1969*, Торонто-Пассейк, с. 78.

В шкільному році 1942/43 в ній навчалось 407 учнів. Педагогічна праця спочивала на плечах 12 учителів. Понад 70% учнів у Криницькій Учительській Семінарії — це були діти селян з Лемківщини, решта з Холмщини, Грубешівщини, із Закарпаття та з інших українських земель.¹⁶⁰

Німецька влада охоче давала дозвіл на заснування українського професійного шкільництва, бо таким чином німці могли користати з кваліфікованих кадрів з професійною освітою. При УЦК створено плянову комісію для загospodарювання Лемківщини. Її заходами засновано низку сільськогосподарських нижчих обов'язкових фахових школ, головно в Криниці й Сяноці.

Ми не маємо матеріалів, з яких можна б відтворити точні дані про шкільництво на Лемківщині, однак для прикладу можемо навести дані про шкільництво в Сяніцькому повіті. Там існувало під час німецької влади 49 основних шкіл з українською мовою навчання, 3 фахові й 6 сільськогосподарських шкіл. На терені повіту Лісько були 84 основні українські школи та 5 сільськогосподарських.¹⁶¹

Треба нагадати, що крім мережі шкіл на Лемківщині діяло кілька сотень низових кооператив. Окружний Союз Українських Кооператив у Сяноці, повітові Союзи в Криниці й Горлицях, багато приватних торговельних станиць в містах і містечках, кілька дрібних промислових закладів та кілька станиць мистецького ремесла (в Криниці й на Сяніччині), що були першими ластівками цієї галузі промислу на Лемківщині.¹⁶² Звичайно, існували ще й інші види діяльності на Лемківщині. Про це згадує В. Кубайович, писалось про це на сторінках української еміграційної преси, в календарях тощо.

Результати діяльності УЦК на Лемківщині в початковий період його існування були значні як в ділянці господарській, так на відтинку шкільництва. Населення оцінювало працю представників УЦК позитивно, бо бачило, що йшлося про покращання соціально-економічного та культурного рівня населення на Лемківщині. Стосується це зокрема молоді, яка, здобувши освіту, швидко ставала національно свідомими українцями. Дальший розвиток воєнних подій значно загальмував працю для піднесення Лемківщини. Існували, звичайно, і недоліки праці на Лемківщині.

160. Там же, с. 79.

161. M. Przysłasz, "Powiat sanocki w latach 1939-1947", *Rocznik Sanocki*, 1967, Kraków, 1967, с. 250.

162. В. Кубайович, с. 250.

Апостольський адміністратор Лемківщини,
о. Олександр Малиновський

Шематизм грекокатолицького духовенства Апостольської Адміністрації
Лемківщина 1936. 2. вид., Стемфорд,
1970, с. IV.

Одною з труднощів цілеспрямованої культурної праці на Лемківщині було те, що крім Сянока всі важливіші міста знаходилися поза українською етнографічною територією Лемківщини, часто без українського елементу. Ці міста не могли стати культурними центрами для Лемківщини.

Віддалена від найголовнішого осередку українського національного і політичного життя — Львова, здана на себе, Лемківщина в довоєнних роках була тереном інтенсивної польонізації, якої першою фазою була підгримка лемківського сепаратизму або московофільства. На цьому тлі виникали конфлікти між апостольським адміністратором Лемківщини, о. Я. Медвідським та загалом українського громадянства. Відносини покращали, коли апостольський адміністра-

тор під тиском української опінії та самого УЦК, знеможений тоді важкою недугою, призначив у серпні 1940 р. на своє місце свого генерального вікарія о. О. Малиновського. Для більшості українців, які опинилися на Лемківщині після вересня 1939 р. вияви тутешнього московофільства були явищем не тільки незрозумілим, але й осоружним. Було так, крім іншого, і тому, що українці в Галичині почалися цікавитися Лемківчиною відносно пізно.

"Перед війною (1914-18 рр.) говорилось і писалось у нас дуже мало про Лемківщину", — писав Ф. Коковський 1936 р. — "Говорили чи писали про неї хіба наші вчені, дослідники народного життя. Часом, і то дуже рідко, появилась якась стаття в пресі, часом знову ми чули, що якогось урядовця перевели на посаду за Сян. Таких урядовців ми дуже жаліли, називаючи їх 'заточенцями', бо ж більшість наших людей думала, що за Сяном вже самі чужі, що там нема своїх. Дехто склав навіть приповідку, що, мовляв, по Сян наше. Так помалу затрачувалася серед нашого народу свідомість того, що далеко, далеко за Сяном живе сильна, тверда вітка українського народу — лемки".¹⁶³ Цю "сповідь", але вже у формі скарги повторив 1940 р. Ю. Тарнович на сторінках газети *Краківські Вісті*:

"Хто не вродився, не виховався та довше не жив на Лемківщині, то не може відчути тієї кривди, яка діялася цій землі таки з сторони тих, що повинні були знати, пам'ятати й навідуватися до своїх братів на Заході".¹⁶⁴

Отже необізнаність та нерозуміння особливостей історичного розвитку Лемківщини — питання, перед яким опинилися втікачі з Галичини — доводило подекуди до конфлікту між місцевою людністю та новоприбулими.

Хоча німці вороже відносилися до проявів московофільства, воно все одно виходило інколи на поверхню, часом також як реакція на надто ревний спосіб українізації з боку деяких грекокатолицьких священиків.¹⁶⁵ Та частіше ці конфлікти виникали в площині політичній, зокрема після розлому ОУН 1940 р., коли то партійні спори переносилися інколи на терен лемківської хати, де віровизнання було куди важливішим чинником, ніж партійна приналежність, а це відштовхувало консервативних селян від українства. Молоді націо-

163. Ф. Коковський, "Лемківщина". *Національний ілюстрований календар Просвіти* 1936. Львів, 1936, с. 32.

164. *Краківські вісті*, ч. 93, 20.9.1940.

165. В. Кубійович, с. 297.

налісти, що із запалом працювали для національного усвідомлення Лемківщини, допускалися інколи тактичних помилок. "До цих помилок належали, наприклад, нетактовні й нерозумні спроби прибулої націоналістичної молоді змінити прегарний і довговіковий привіт на Лемківщині 'Слава Ісусу Христу' на 'Слава Україні', поборювання москофільства лемка без огляду на методи тощо".¹⁶⁶ Загальною помилкою української інтелігенції на Лемківщині, і не тільки, було надто поспішне запроваджування нової назви "українці", замість старої "русини" чи "русиакі". Це давало зброю в руки москофілям та іншим.

Та найбільшим нещастям для селян була чим раз гірша поведінка німців. Уже влітку 1940 р. гестапо провело арешти серед української інтелігенції. Ув'язнено д-ра С. Ванчицького та д-ра В. Константиновича. В Горлицях заарештовано понад 30 осіб. Атмосфера ставала дедалі похмурішою, з наближенням початку німецько-советської війни німецькі окупаційні влади в ГГ ставали чим раз грізнішими. Посилено набір людей до праці в Німеччині. Спочатку в 1939-40 рр. лемки їхали ще радо з огляду на нужду, але з часом контингент робочої сили побільшувався, а іхати не було кому. Тоді застосовано примусовий набір. На селян накладано високі контрибуції, непосильні податки на зерно, картоплю тощо. Військова влада все частіше змушувала селян до важких військових робіт, а з винагороди за цю працю не можна було прохарчувати сім'ю. На скарги та інтервенції представників УЦК в користь селян німці чим далі, тим менше звертали увагу. Це приводило до зросту невдоволення, яке подекуди переросло в антифашистський спротив.

Вивчення історії антифашистського спротиву серед лемків важливе з таких причин:

а) Такий рух існував і є складовою частиною новітньої історії Лемківщини.

б) На свою участі в антифашистському русі покликуватимуться лемки-українці в Польщі в повоєнних роках, протестуючи перед урядом ПНР проти дискримінації українського населення в Польщі й домагаючись виправлення кривд, що їм заподіяно у зв'язку з депортациєю на західні землі Польщі.

Варто при цьому зауважити, що польські вчені з великою увагою вивчають та опрацьовують історію боротьби проти фашизму на території Польщі, але досі — майже 40 років від закінчення війни — вони

166. Там же, с. 322.

не спромоглися на те, щоб належно вивчити та опублікувати праці про участь лемків у цій боротьбі. Звичайно, в цій статті ми не можемо докладно насвітлити питання участі населення Лемківщини в боротьбі проти фашизму з огляду на трудний доступ до друкованого матеріалу, що у формі дрібних статей розкиданій по різних регіональних збірниках та на сторінках газет у Польщі.

На початку німецької окупації лемки надіялись, що ця зміна доведе до покращання їхнього соціально-економічного становища, в чому їм відмовляли уряди міжвоєнної Польщі. "Лемки не могли зрозуміти фашизму, бо не було кому їх цього навчити, бо ж польський уряд був фашистським... Як міг народ ставати в обороні такої держави, яка топтала його національність? Але навіть лемки переконалися, що на місце одного фашистського ката прийшов ще гірший кат, німець".¹⁶⁷

Поведінка німців супроти населення ставала дедалі брутальнішою, проявлялася, як згадано, головне в накладані непосильних контрибуцій, в примусовому вивозі населення до праці в Німеччині. На денному порядку були арешти лемків-москвофілів, зокрема після нападу Німеччини на СССР. Хто міг, ховався або рятувався втечею. Молодь втікала в ліс, де доходило до зустрічей з членами польського підпілля. В січні 1942 р. Лемківщину обняла своєю діяльністю також польська компартія. Її відозви до населення, в яких, як звичайно, комуністи запевнювали лемкам повну рівноправність та можливості всебічного розвитку в майбутній Польщі, не лишалося інколи без впливу. Перші групи Польської Робітничої Партиї (ППР) на Лемківщині зорганізовано в селах Перегримка, Воля Цеклинська і Клопітниця. Літом 1942 р. виникли подібні групи в інших селах Лемківщини — в Усті Руськім, в Ганчовій, в Бортному, в Баниці.¹⁶⁸ Йдеться отже про села в тій частині Лемківщини, де раніше активно проявлявся москвофільський рух. Всі ці підпільні групи входили до складу Підкарпатського округу ч. I, секретарем якого був С. Пейко, а командиром штабу Гвардії Людової цього округу Д. Водзік. Наскільки важливими були ці лемківські групи в боротьбі проти фашизму, свідчить і цей факт, що протягом 1942 р. з їхніми представниками відвували наради члени проводу польської компартії, в тому числі й сам

167. A. Kwiecki, "Fragmenty najnowszej historii Lemków", *Rocznik Sądecki*, t. VIII, Новий Санч, 1967, с. 267. Автор цитує з рукопису "Лемка у під Лацкової": Лемківщина і її мешканці на протязі півтори тисячі років.

168. Український календар. Варшава, 1961, с. 159.

В. Гомулка¹⁶⁹. Кілька років пізніше на його адресу надходитимуть скарги від українців в Польщі, від "товаришів по зброй".

На Криниччині діяв партизанський загін під командуванням лемка В. Порущіла, який мав зв'язок з партизанами на Словаччині. Згодом його загін боровся на території Чехо-Словаччини по боці армії 4. Українського фронту. Цей самий шлях вибрав партизанський загін під командуванням П. Юрковського.¹⁷⁰ Партизанську боротьбу на Лемківщині провадив також М. Донський, загін якого оперував на польсько-чехо-словакському прикордонні. Певна кількість вихідців з Лемківщини воювала під час війни також в складі польських відділів Армії Людової та Гвардії Людової, пізніше навіть в рядах совєтської армії.¹⁷¹ Є фактом, що певна кількість молоді з району західної Лемківщини під час переходу фронту вступила в ряди советської армії добровільно.¹⁷²

Існував ще один вид діяльності лемків під час антифашистського спротиву німецькій окупації, а саме допомога лемківських селян кур'єрам, яких перекидано на південь через Карпати. Пише про це у своїх спогадах один з учасників кур'єрської служби, Й. Бенек. Він недвозначно підкреслює велиki заслуги лемків, які подавали кур'єрам допомогу у формі квартири, харчів або працювали як провідники

169. Kwilecki, *Lemkowie*, с. 87; Kwilecki, "Fragmenty...", с. 271.

170. Український календар, Варшава, 1965, с. 76.

171. M. Doński, "Wkład Lemków w walkę z okupantem hitlerowskim", *Z myślą o Polsce Ludowej*. Ряшів, 1963; J. Biencik, "Z dziejów chłopskiego ruchu oporu w Sądecczyźnie", *Rocznik Sądecki*, т. VIII, Новий Санч, 1967, с. 169-245; A. Kwilecki, "Fragmenty...", с. 266-274; И.Ф. Лемкин, *История Лемковины*, Йонкерс, 1968, с. 186-193; A. Kwilecki, *Lemkowie*, с. 87-92; *Wieści*, № 11, Варшава, 1969. Багато дрібних статей на цю тему можна знайти на сторінках газети *Наше слово*.

172. Згадано про це, між іншим, у звіті УПА надрайону "Бескид", виготовленому на Лемківщині, який описує період від 1 грудня 1945 до 1 січня 1946 р. Мова про населення Криниччини, Ясельщини та Дуклянщини, яке було "через цілий час під виником поляків та зруїсифікованої інтелігенції... Переходячу ЧА (Червону Армію) вітали з великою прихильністю... Молодь добровільно пішла в ряди ЧА". Зрозуміло, що не йдеться про "все" населення, "всю" молодь згаданих районів Лемківщини, але про винадки, які не були в поодиноких селах рідкісними. Про об'єктивність та совісність автора звіту свідчить і признання, що не всюди на Лемківщині населення розуміло значення вільської боротьби УПА. Див. про це також I. Дмитрик, *У лісах Лемківщини. Сподоми волка УПА* [Нью-Йорк—Мюнхен], 1977, с. 220. Фотокопія згаданого звіту УПА надрайону "Бескид" (с. 4-5-6) є моєю власністю. Згідно з інформацією автора звіту, весь текст з відновленним коментарем буде опублікований в одному з чергових томів *Літопису УПА*.

почерез знані їм лісові стежки на Словаччину.¹⁷³ Автор наводить прізвища численних лемків, тепло згадує зокрема сина о. Венгриновича з Мохначки Нижньої, Ф. Дутку з Тилича.¹⁷⁴ Він уболіває, що депортация лемків з іх рідних сіл спричинилася до затертя слідів багатьох персонажів його спогадів; він не може їх віднайти, щоб таким чином краще відтворити історію діяльності кур'єрів на терені Лемківщини та допомогу, що вони одержували від лемків.¹⁷⁵ Під час боїв на Дуклянському проході (зима 1944/45) допомогу Чехо-Словакському корпусові під командуванням ген. Л. Свободи подавали лемки з сіл Зиндранова і Барвінок. 1969 р. уряд Чехо-Словаччини надав цим селам найвище військове відзначення ЧССР.

Однак всі ці заслуги лемків у боротьбі проти фашизму не мали, як показали наступні роки, жодного впливу на рішення варшавського уряду, на основі якого усіх мешканців Лемківщини української (руської, русинської, лемківської) національності депортовано згодом на т. зв. Повернені Землі (*Ziemie Odzyskane*). Слід отже відповісти на питання, чому польська історична наука не спромоглася належно оцінити вкладу лемків у визволення Польщі. Чому нема про це в Польщі жодної документальної праці? Тому, що така праця змусила б польських комуністів до признання, що виселення лемків з їхніх сіл було нічим неоправданим варварським актом. А на таке визнання представники польського комуністичного уряду, як свідчить історія та сучасність, не готові. Тим то можна пояснити завершення подій, яка мала місце в лютому 1958 року у Вроцлаві. Лемки — ветерани Червоної армії та польського війська, бувші партизани відмічали у Вроцлаві 40-річчя заснування Червоної армії. Їхній з'їзд відбувся за дозволом партійних властей, але згодом, коли учасники цього з'їзду висловили вимогу, щоб усі бажаючі лемки могли повернутися в рідні сторони, з'їзд проголошено за нелегальний, його зірвано, а деяких учасників адміністративно покарано.¹⁷⁶

173. J. Bieniek, "Między Warszawą a Budapesztem (O Nowym Sączu w latach okupacji)", *Rocznik Sądecki*, t. IX, 1968, s. 249-346.

174. Там же, с. 267. Про о. Венгриновича та його родину див. Ю. Тарнович, *На згарищах Закерзоння*, с. 32. "Поляки в дикунський спосіб закатували о. Венгриновича і цілу його родину", І. Дмитрик, *У лисах Лемківщини*, с. 205. Нам не вдалось встановити, чи йдееться про цю саму особу, сина якої згадує Бенек.

175. J. Bieniek, "Między Warszawą"..., с. 273. Див. також *Nаше слово*, 19.10.1980.

176. М. Григор, "Нероз'язана українська проблема в Польщі", *Анатолії Сейтоваї Федерації Лемків*, ч. 2, Каміянос, 1975, с. 139.

Восени 1968 року при УСКТ у Вроцлаві створено історичну комісію, завдання якої мало полягати в тому, щоб зібрати й опрацювати матеріал про участь українців у боротьбі за визволення Польщі. Комісії не довелось взятися за діло, бо з боку партійних чинників посыпалися оскарження, мовляв, українці хочуть "вибілити упівське минуле лемків."¹⁷⁷ Комісію розв'язано.

177. Лист заступника голови УСКТ у Вроцлаві першому секретареві ЦК ПОРП, С. Грекові з 15.5.1971. Див. *Аннали Світової Федерації Лемків*, ч. 2, с. 193.

Українська Повстанська Армія в Бескиді

СТЕПАН ГОЛЯШ (МАР)

ОРГАНІЗУВАННЯ СИЛ, РЕЙД НА СХІД І НАЗАД (ДО ПОЧАТКУ 1945 Р.)

Бескид, включно з Лемківщиною і західньою Бойківщиною, становлячи гористий тірень з лагідними узбіччями, покритий великими лісами, повний ярів, надається дуже добре на ведення повстанської боротьби.

За німецької окупації діяли серед бескидського населення два чинники: легальний, через Український Допомоговий Комітет, із шкільництвом та кооперацією, й нелегальний із підпільною мережею Організації Українських Націоналістів (ОУН). Повіти ділилися на волості й села. В повітових містах та волостях були більші або менші станиці. На терені західньої Бойківщини і Лемківщини діяли дві мережі ОУН, бандерівці (ОУНб) і мельниківці (ОУНм). ОУНм мала свою сітку в околицях Устрік Горішніх і Волосатого та біля Криниці. ОУНб діяла на цілій західній Бойківщині і Лемківщині, маючи свою організаційну мережу та зв'язки з кожним селом чи присілком. ОУНб мала також більші впливи в адміністрації та опанувала своїми членами більшість поліційних станиць, включно із Сяноком, де командантом поліції був провідний член ОУН, поручник Мартін Мізерний, пізніше курінний УПА в Бескиді. В Іваничах (Iwonicz), біля Коросна, була більша група української молоді, що служила у "Веркшуцах" (в промислово-транспортній охороні). Там діяла сильна сітка ОУНб. Один із старшин цього відділу, Лесь, мав сталі контакти із сіткою ОУН через Горислава.

Весною і літом 1944 р. було у Бескиді багато втікачів перед біль-

Курінці Рен — Василь (або Мартин) Мізерний

І. Дмитрик, У лісах Лемківщини, Нью-Йорк, 1976, с. 37

шовиками з усіх теренів України. Між ними було поважне число молоді, яка не хотіла покидати рідних земель, а воліла включитися в збройну боротьбу проти Москви.

Теренова сітка пустила поголоски між молоддю про творення відділів Української Повстанської Армії (УПА). Німецьке Гестапо, довідавшись про це, повело сильну протиакцію. Під кінець квітня 1944 р. Гестапо виарештувало майже всіх провідників членів ОУН, на чолі з окружним провідником Бескиду Фалем із села Ізебеки, якого німці замордували. В Сяноці арештовано команданта поліції М. Мізерного, який сидів у краківській тюрмі Монтелюпіїв. В Перемишлі арештовано обласного провідника Семена Левицького. Його місце зайняв Орлан — Василь Галаса. Разом арештовано біля 30 провідних членів. Зв'язки перервано.

В травні прибув в Бескид Зорич — Микола Радейко, для відновлення сітки ОУН. Провідником служби Безпеки (СБ), з доброю і чистенною боївкою, був Луговий. В червні прибули Ігор і Говерля, які зайняли пости повітових провідників на Сянік і Лісько. Сітку відновлено, наладнано зв'язки. Праця пішла даліше. В червні 1944 р., в околицях сіл Вислік Горішній і Долішній, Чистогорб, Прибишів, Карликів, Явірник почала творитися перша сотня УПА, яку очолив сотенний Євген. 1-го липня 1944 р. в околиці Команчі зорганізувалися в УПА колишні поліційні частини, які очолив Бір — Василь Шишканинець.¹ Туди входила бойка ОУН під командою Лемка. Це була перша бойова одиниця в Бескиді. До сотень напливало багато добровольців, однак старшинського складу було обмаль.

В початках липня 1944 р. прибула з Перемищіни, з околиць села Ямна Горішня, сотня командира Лиса в силі коло 200 стрільців. Вона перебувала в селах Бережниця Вишня, Жерниця Вишня, Воля Матіяшова, Берізка.

На день 15 липня підготовано перехід до УПА українських "Веркшузів" з Іваничів. Плян не вдався через донос до німців. Деякі старшини та підстаршини втекли, а цілу групу німці, під охороною, перевезли на Словаччину. Лесь — старшина, провідник "Веркшузів", прибув до Вислока й почав організовувати нову сотню УПА. З Іваничів прибув пізніше ще старшина Євген з підстаршиною; вони долучилися

1. Поляки подають його прізвище як Іван Козеринський. Див. A. B. Szcześniak, W. Z. Szota, *Droga do nikqd*, Варшава, 1973, с. 248.

до сотні Леся. Сотенний Лесь передав команду сотні Євгенові як крашому старшині, а сам став бунчужним сотні.

В липні 1944 р. перейшов з дивізії "Галичина" старшина Свистель з підстаршиною і стрільцем. Через сітку ОУН в Чистогорбі вони почлися з УПА та були призначенні до сотні Євгена. Свистеля, псевдо Веселій, назначено чотовим.

29 липня 1944 р. прибув з тюрми до села Вислока М. Мізерний. Тут відбулася зустріч Рена-Мізерного, Горислава, Лугового та старшин сотні Євгена. Обговорювано плян, що дальше робити. Всі схваливали думку, що над усіма сотнями повинен перебрати команду к-р Рен. Треба перешколити сотні, до яких постійно доходили добровольці з дивізії "Галичина", члени ОУН, місцеві лемки та з Українського Визвольного Війська (з кол. совєтських полонених), відомі командири Грім і Голуб. К-р Рен наразі не був ні фізично, ні духовно готовим до перебрання куреня, після обезсилення в тюрмі.

К-р Веселій проводив вишкіл сотні над селом Карликів. 1-го серпня 1944 р. відділ більшовицьких партизан напав на сотню. Неприготовані і невишколені стрільці відступили, а партизани забрали харчі з табору та пішли на село Мокре, де спалили нафтovі шиби та подалися на захід. Перший бій не був щасливим. Сотню знов зібрано в селі Вислоці. 4-го серпня 1944 р. сотня Євгена перейшла дальше на схід через село Чистогорб, Команчу, Туринське до Жерници Вишньої.

Сотня Ліса переходила вишкіл в селах Бережниця Вишня, Воля Матіяшова, Берізка, Загочів'я, Середнє Велике. В цьому часі прибула в Бескид з Перемишли сотня Бурлаки — Володимира Щегельського, зформована в більшості із поліційних частин, добре вишколених. Над селом Жерденка, Ліського повіту, злучилися обі перемиські сотні — Ліса і Бурлаки. Команду над цілістю перебрав к-р Бурлака.

Цей відділ напав без відома організаційних чинників на місто Балигород, здобув його й винищив польських шовіністів. Цей сам відділ напав над селом Радева, на горі Лопінник, на більшовицьких партизан. Повстанці підійшли несподівано, розбили охорону та вдерлися до обозу, де було багато зброї та харчів. Обладовані зброєю верталися в село. Більшовики скоро зорганізувалися й почали погоню за повстанцями, які безладно сходили вниз. Несподіваний наскок більшовиків розгубив команду та стрільців. Всі почали тікати до села Радева, а за ними гналися вороги. По українській стороні було кілька вбитих і ранених. По двох днях сотні зорганізовано заново.

15-го серпня 1944 р. сотні Євгена, Бора, Бурлаки, Ліса, злучилися разом і запропонували комадирові Ренові перебрати курінь. К-р Рен погодився й офіційно перебрав курінь УПА під свою команду.

Від 17-го серпня до 24-го вересня 1944 р. відбувався в лісах Букового Берда, над Сяном, основний перевищкіл цілого куреня. Курінь оформився ось так:

курінний — Рен — М. Мізерний, політв'язень польських і німецьких тюрем, член ОУН, старшина Карпатської Січі, поручник української поліції в Сяноці;

ад'ютант — Бір — В. Шишканинець, учасник Карпатської Січі, член ОУН, командант української поліції в Команчі;

інтендант — Дідик, старшина Карпатської Січі, старший віком; курінний лікар — Горислав, студент медицини;

польова жандармерія (ПЖ) — Пугач.

Перша сотня — сот. Євген, був тільки два тижні, пізніше перебрав сотню Веселій — Свистель, старшина дивізії "Галичина".

Сот. Євгена відслано до Воєнної Округи в Самбірщину.

Друга сотня — сот. Бульба, учасник боротьби УПА на Волині, родом з Золочівщини.

Третя сотня — сот. Бурлака — Володимир Щегельський зі Львова, учасник боротьби Карпатської України, член ОУН, здобув військовий вишкіл в Німеччині та в українській поліції.

Командант поліції в селах: Войткова, Кузьмина, Явірник Руський і Медика, пов. Перемишль.

Четверта сотня — сот. Іскра із Самбірщини. Попередне псевдо в ОУН — Мазепа.

В околицях Волосатого, Устрік Горішніх і Берегів Горішніх перебував повстанський відділ, зорганізований ОУН полк. Мельника. Курінь Рена запропонував сот. Павленкові включитися до спільноти боротьби в лавах УПА. Старшини мельниківського відділу — Павленко, Тарас, Михась, Марко, Ванько, погодилися й перейшли з відділом до куреня Рена. Політичні провідники не погодилися з цим станом і пішли на еміграцію. Усім старшинам і підстаршинам призначено в курені Рена ці самі функції, або й вищі. Командири Павленко, Ванько, Марко стали чотовими в курені Рена. Тарас, старшина артилерії з дивізії "Галичина", перебрав чоту легкої артилерії в числі трьох гармат. Більшість старшинського складу куреня, підстаршини та стрілецтво були членами ОУН. Кожна сотня мала в цьому часі від 3 до 4 чот, а кожна чота 3 до 4 роїв. Рій начислював 12 стрілчів. Переважно кожна сотня мала біля 200 вояків. Новий курінь входив у склад П'ятої Воєнної Округи, якою командував к-р Дзвінчук в Самбірщині.

В склад старшин і підстаршин входили вояки ось таких поперед-

ніх армій та військових формacій: Армія Української Народної Республіки, Українська Галицька Армія, Українські Січові Стрільці, Дружини Українських Націоналістів, Карпатська Січ, Українська польція, дивізія "Галичина", Червона Армія, Українське Визвольне Військо, німецькі частини. Стрілецтва було найбільше з західної Бойківщини, Перемишлі і далішої Галичини. В кожній сотні переважно сотенні, бунчужні, чотові, зв'язкові, кухня мали своїх коней. Кожний рій мав одного коня для перевозування запасної амуніції. Чота артилерії мала 10 коней. Отже в цілому курені було приблизно 88 коней.

В часі вишколу куреня Рена прибула в Бескид зі Старосамбірщиною сотня к-ра Ничая, яка творила охорону вишкільних частин із заходу. Сотня квартирувала в селах Буковець, Волосате, Беріжки, Ступояни, Царинське, Протісне, Гільське, Затварниця, Руське, Дверник, Криве, Творильне. Сотня поборювала більшовицьких партизан, які переходили цими теренами на Словаччину. Рівночасно сотня вербувала рекрутів до куреня Рена.

Сотня "Сурма" (про неї див. нижче) мала 4 чоти та рій артилерії, одну гармату, з якою стрільці дивізії "Галичина" перейшли до УПА.

Під час вишколу к-р Рен вислав делегацію до шефа Воснної Округи в складі старшин: Вір, Бурлака, Бульба, Горислав. Делегацію прийняв к-р Дзвінчук в присутності генерала Перебийноса — шефа Головного Штабу УПА, та полк. Шелеста — командира УПА-Захід. Під час зустрічі визнано та затверджено курінь УПА під командою к-ра Рена. До куреня прилучено сотні, які діяли на пограниччі Закерзоння та далішої Галичини. Командирами цих сотень були: Громенко, Вайда (сотня із бійців червоної армії), Ничай, Чорний, Осип, Євген, Кармелюк. Тепер до куреня Рена належало 12 сотень плюс допоміжні частини. До куреня передано інструкції відносно настанови до німців, мадярів, поляків, польського підпілля, жидів та про створення Української Головної Визвольної Ради.

В половині вересня 1944 р. прибуло до куреня трьох випусників старшинської школи УПА "Олені". Сокіл став курінним виховником, Лісовик зайняв пост бунчужного сотні Бурлаки, а Левко став чотовим. При курені створено у вересні чоту кіннотників. Стрільці ПЖ стали зв'язковими між сотнями.

25 вересня 1944 р. відбулося засідання штабу куреня та всіх сотенних командирів, які обговорили справу переходу фронту. Рішено пролістатися поміж фронтами в скільські гори і там видержати перехід фронтів. Цього дня курінь рушив в дорогу на схід. До куреня долучилися члени теренової сітки ОУН, за яких відповідав провідник Рен, званий Малим. З дівчат створено окрему чоту.

Курінь рушив з Бескиду попри Комарники на Висоцько Вишнє, перейшов ріку Стрий та подався на Красне і дальше попри села Погір, Орява, Тухолька, Плав'я, Кальне на Лавочне, а дальше до села Волосянка та Рожанки Вишню ї Нижню і скрився в лісах недалеко ріки Мізунька. В лісах Тухольки закопано гармати, бо дальший марш по горах був утруднений.

Під час скорого рейду, в повній бойовій готовості, передні стежі мали перестрілки з більшовиками біля сіл Плав'я та Кальне. Там були московські фронтові частини.

Курінь звернув через село Хітар та Лавочнє. Тут обстріляли курінь мадярські фронтові з'єднання, беручи українців за більшовиків. Курінь попав під гарматний та мінометний вогонь. Було кілька ранених та кілька вбитих коней і волів. Чота Тараса нав'язала зв'язок з мадярами й обстріл перервано. Сотня Ничая переходила через окопи, в яких мадяри залишили гармати, міномети та важкі скоростріли.

Зі скільських лісів вислано кінну чоту на розвідку. Вона попала на московські фронтові частини й була розбита. Вернулись живими лише кілька кіннотників.

Після переходу Карпат курінь Рена опинився в Калуському повіті. Цілість поділено на два курені. Перший очолив командир Рен зі сотнями: Бурлака, Веселій, Ничай, Байди. Другий курінь перебрав к-р Євген з іншими сотнями, які відійшли в Добромильщину й Перемишлю. Сотню Бульби очолив Крилач.

17 жовтня 1944 року сотні Ничая, Байди, Веселого й чота сотні Бурлаки під командою сот. Ничая напали нічно на районний центр Перегінсько. Здобуто місто, але окопаних московських сил не вдалось вигнанти. Ворожі втрати становили біля 50, власні втрати — 3-ох вбитих, 4-ох ранених. Через темноту та незнання міста не вдалось скоординувати сил УПА.

Після цього бою курінь Рена розчленовано на сотні.

Ніччю з 17-го на 18-го листопада сотня Бурлаки квартирувала під лісом в селі Полонна, а сотня Байди в лісі на лісничівці. Більшовики окружили село та почали наступ на сотню Байди. К-р Бурлака прорвав окруження без втрат та поспішив на поміч сотні Байди, яка, прориваючись з окруження, втратила в бою 17 стрільців.

20 листопада одна чота сотні Бурлаки звела бій з більшовиками в с. Недільна.

В ніч з 27-го на 28-го листопада 1944 р. сотня Бурлаки з командиром Реном перейшла совєтсько-польський кордон на Закерзоння. В грудні перейшла на Закерзоння сотня Веселого.

Сотня Ничая перейшла рейдом на Ясінь, Присліп, Кривець, Яблінку, Пороги, Липовицю, Суходіл. Тут мали 8 листопада 1944 р. перестрілку з більшовицькою частиною, яка йшла слідом за сотнею. Дальша траса сотні Ничая йшла через села: Ллемня, Мізунь Старий, Липа, Лужки, Бряза, Сукіль, Коростів, Тисовець, Росохач, Головсько, Волосянка, Смеречка, Лопушанка, Михновець, Грозв'ява, Бандрів, Плоске, Галівка, Потік Великий.

На початку грудня сотню перебрав чот. Бурий, а після нього до січня 1945 р. сотенний політвиховник Мар. а опісля знова сот. Бурий. Сотня мала великий бій на Різдво, 7 січня 1945 р. в селі Потік Великий та на горі Стрілець Великий. З української сторони згинули: чот. Квітка, рой. Коник, кулеметник. Ранені: чот. Олійник і 3 стрільці.

В половині січня 1945 р. сотня перейшла кордон на ріці Сян на терен Закерзоння. Зиму перебула в селі Буковець, над Сяном.

РЕОРГАНІЗАЦІЯ І РОЗБУДОВА (1945 Р.)

Після Різдвяних свят 1945 р. сотні УПА та військові референти при кущах і районах почали вишколювати по селах СКВ — Самооборонні Кущові Відділи. Організацію СКВ заведено по всіх українських селах Ліського і Сяніцького повітів. В роках 1945-46 СКВ були допоміжними частинами для відділів УПА та відбивали напади польських банд, які грабували українські села.

Від лютого по червень 1945 року панував на терені перебування сотень УПА плямистий тиф. Сотня Веселого була заатакована на 50 відсотків. Хворих стрільців переховували селяни як рідних. Було повідомлення, що тифозні воші розносили московські агенти по українських селах.

21 березня 1945 р. відбувся перший бій сотні Веселого з частинами дивізії "Червона Мітла" в селі Струбовиська. Московськими частинами командував полк. Стемашкін. Проріджена тифом сотня та СКВ 7 годин обороняли доступ до села. Під вечір почався відступ. З української сторони згинув чот. Вовк та 16 стрільців. Другого дня прийшло до нового бою сотні Веселого в лісі під Бескидом, недалеко села Струбовиська і Присліп. Заскочені стрільці відбивали в глибоких снігах ворожі атаки. Тоді згинув сот. Веселій, сот. виховник Кривуля, сот. лікар Гуцул — Осип Волинець. Ворожі втрати в обох боях становили 86 вбитих, біля 150 ранених. Між убитими був капітан Головенко.

В селі Струбовиська вимордували більшовики 45 невинних селян, — мужчин, жінок, дітей та спалили село. Остало 6 хат. Це перший масовий морд українського населення на захід від Сяну, вчинений московськими спеціальними відділами. За прикладом Москви пішла цим шляхом комуністична Польща.

Розбиту й хвору на тиф сотню почав реорганізувати к-р Ярич, а в квітні 1945 р. перебрав її сот. Дідик.

В початках квітня почався наступ на сотню Бурого (сотню "Сурма") в с. Буковець. Москалі перейшли кордон на Сяні й заatakували. Цього ж дня прибула до Буківця сотня Бурлаки. Обі сотні відступили під гору Галич і залягли в снігах. Ворог обстріляв ліси, але наступу не робив. Сотні перейшли на Закарпаття, де було тепліше й менше снігів. Відбувся однотижневий рейд по селах Закарпаття. Сотня Бурого мала одну перестрілку з місцевими совєтськими "стрибками".

В червні перебрав сотню Бурого курінний ад'ютант Бір, воїн Карпатської Січі, член ОУН, ком. поліції в Команчі. Цю сотню к-р Бір — Василь Шишканинець провадив аж до 1948 року, коли вона опинилася в Самбірщині й включилася в сітку ОУН.

В червні 1945 р. перекинуто сотню Бурлаки в Перемишлю.

Зі сотень стягнено до Надрайонового Проводу ОУН Лемківщини сот. виховника сотні "Сурма" — Мара та лікаря Горислава зі сотні Бурлаки. Новий Провід Лемківщини, яку поділено на 7 районів, оформлено так: Зорич — надр. провідник, пор. Скала із Закарпаття — організаційно-мобілізаційний референт, Мар — реф. пропаганди, Горислав — Служба Безпеки, Христя — Український Червоний Хрест (УЧХ), Рибак — господарський реф. Від липня к-р Рен став референтом військових справ при Надрайоновому проводі.

В липні 1945 р. прибула на Закерзоння сотня УПА к-ра Пирога з оперативної групи к-ра Різуна. Сотня в порозумінні з Надр. Проводом спалила і висадила в повітря 17 липня прикордонну станцію в Затварниці над Сяном. Поляки були в цей час на станції в Двернику.

Рідне військо — УПА, своя влада, зброя в руках та терор ворога викликали зміну в психіці місцевого населення. Колись малосвідоме Засядня, без школ, без української книжки й газети, перероджувалося на громаду з новим обличчям. Великий і нечуваний тиск зі сторони всіх офіційних чинників комуністичної Польщі, включно з частиною польського клиру, зробив перелім в психіці місцевого українця. Кожноденний пролив крові, грабежі, побої, арешти, горіючі хати й села з майном і худобою, викарбували в душі селянина огиду й ненависть до польської комуністичної держави та її влади. Місцеві українці відчули

Й зрозуміли, що вони самі мусять боронити свої права на своїх рідних землях. Тому заклики до самооборони зі сторони ОУН — УПА були прийняті прихильно.

В кожному селі Засяння творилися Самооборони, які лучилися разом в підпільні адміністративні одиниці — Кущі, Самооборонні Кущові Відділи (СКВ). В цьому часі Кущові проводи сповняли велику й відповідальну працю. Треба було організувати адміністрацію та проводити перевищкові молоді в СКВ. Місцеві сотні виділяли підстаршин для військового вишколу. Кожне село Ліського і Сяніцького повітів, а таких було 215, мали СКВ. В шести організаційних районах було 29 кущів. Величина сільської самооборони була від 10 до 60 осіб, в залежності від величини села та національної свідомості селян. Колись малосвідоме, з курними хатами село Волосате мало 60 членів самооборони. Творилася нова армія Самооборон, що начисляла в роках 1945/46 біля 6 тисяч членів. Це було зорганізоване запілля УПА та поповнювання бойових сотень. Вже в самих початках СКВ брали участь в бою сотні Веселого із спеціальними частинами в селі Струбовицька.

Треба окремо відмітити, що селяни були добре зорганізовані, зберігали конспірацію, й не було випадків зрад. Члени Самооборон жили легально, працювали на своїх господарствах, а тільки ночами держали стійки й виступали разом під час наступу ворога. Завжди був зв'язок з відділами УПА. Через СКВ у великій мірі нав'язалися зв'язки та довір'я до підпільних чинників, які в гірських теренах сповняли функцію адміністрації.

В парі зі старшими організувалися сільські діти, які творили свої окремі сотні, підбираючи собі улівські псевдоніми. Краще зорганізовані й численні хлоп'ячі сотні були в селах: Буковець, Берізка, Завіз, Городок, Воля Матіашова, Терка, Рибне, Творильне, Стежниця, Жерница.

Одинока дівоча сотня була в селі Радева, якою командувала місцева лівчина Каська. Старші дівчата були пов'язані працею в УЧХ. При кожному районі від 1946 року були референтки УЧХ, які співпрацювали з відділами УПА, дбаючи про лікарства, бандажі, уніформи, опіку над раненими, приготування святочних дарунків для сотень в часі Різдва й Великодня.

Подамо уривок із звіту надрайонного провідника Мара за місяць грудень 1945 р.:

"Організаційна сітка піклується відділами добре. Стягає з населення амуніцію, військові мундури та взуття й передає стрілецтву. Од-

нак вповні забезпечити вимоги відділів не вдається, через це, що терен є бідний і вичерпаний, бо тут вже від довшого часу стаціонували різні відділи з інших теренів. Частину вивінування будуть мусіти самі відділи здобувати під час бойових акцій. З рамени господарської референтури передано сотням харчі для замагазинування на час облав чи бльокад, а на день св. Миколая кожний стрілець дістав дарунок з побажанням від місцевого населення. Поведено кампанію, щоб стрільцям післати дарунки з нагоди свят Різдва Христового..."

Після відходу сотні Бурлаки в Перемишчину, в червні 1945 р., осталися в терені Бескиду тільки дві бойові сотні: Дідика і Бурого. Для поповнення бойових сил перекинуто з Перемищини в Бескид чотового Хріна 28 серпня 1945 р. Він в дуже скорому часі зорганізував нову сотню, переважно із місцевих людей. Вишколи стрілецтва проходили в парі із бойовими акціями. Під кінець вересня 1945 р. сотня вже начисляла 306 стрільців і командирів та була поділена на 6 чот:

1-ша чета к-ра Омелька мала німецьку зброю і 10 кулеметів "МГ-42", стан 45 стрільців.

2-га чета к-ра Вітра, поручника польської армії, мала більшовицьку зброю, автомати, десятизарядки, 9 кулеметів Дегтярова, два міномети. Стан 50 стрільців. Це була пробойова чета.

3-та чета к-ра Щупака мала 3 легші й 2 важкі міномети, стан 30 стрільців.

4-та чета к-ра Граня, 45 років, родом із Херсонщини. Це була чета автоматчиків. Стан 38 стрільців.

5-та чета к-ра Прикуя і к-ра Ітанюка, родом зі села Пулави, з якого привів до УПА 27 хлопців. Це була чета Пулавчан. Стан 32 стрільці.

6-та чета к-ра Патефона була складена із новобранців, які відбували вишкіл. Стан 32 стрільці.

Звичайно чотові мінялися. Одні гинули в боях, нові займали їхні місця. За час існування сотні було 18 чотових. Сотня к-ра Хріна мала 45 коней. В склад почату сотні входили: сотенний, бунчужний, політичний виховник, сотенний лікар, командант П. Ж., інтендант, збройовик. (Подібний склад почату був в інших сотнях Засяння). При сотні був рій П. Ж. в числі 12 та рій кіннотників-розвідників — 12 стрільців. Сотня мала одну гармату. Більшість стрілецтва сотні Хріна — це молоді юнаки — 16-, 17-, і 18-літні місцеві уродженці. Сотня оперувала в повіті Сянік.

Друга місцева сотня — це сотня к-ра Дідика, найстаршого віком старшини, участника боїв на Закарпатській Україні. Сотня начисляла

Районовий провідник Смирний серед своїх вояків

І. Дмитрик, У лісах Лемківщини, Нью-Йорк, 1976, с. 255

під кінець 1945 р. 120 стрільців та була поділена на 3 чоти. Тиф та бої прорідили цю сотню. Відомими чотовими були: Корп, Дорош, Круча, Зенко, Граб, Урал, Соловій, Грім, Вовк, Грань. Сотня оперувала в Ліському повіті.

Третя місцева сотня була к-ра Бурого, що носила назву "Сурма". Сотня повстала в 1944 р. в Старосамбірщині. Її командири були: Ничай, Бурій, Мар, Бір. Чотовими сотні були: Зір, із східніх земель України, Горбовий, Ворон, Квітка, Мирон, Яр, Чумак, Чала. Сотня мала 4 чоти по 4 рої та рій гарматників. Стан сотні під час переходу фронту виносив 250 стрільців. Сотня оперувала в гірських теренах Ліського повіту.

В грудні 1945 р. перенесено до сотень 9 працівників сітки ОУН та 3-х виховників: Тараса, Звенислава, Бойка.

1 червня 1946 р. з двох сотень Хріна (переважно новобранці) зорганізовано нову сотню під командою к-ра Крилача-Глухого, який був чотовим і заступником сотенного в сотні Бурлаки в Перемишчині. Чотовим нової сотні призначено командирів Стаха і Зенка. Бунчужним став к-р Соловій, сотенным виховником к-р Соломка. Сотня перейшла на вишкіл в Перемишчину. Командиром школи був к-р пор. Зруб, який згинув в бою 29 серпня 1946 р. 16-го липня 1946 р. сотню перебирає чотовий Стах. 3-го вересня 1946 року, після вишколу, сотня к-ра Стаха в стані 3-х чот повертає в Бескид та лучиться із сотнею к-

ра Хріна. Обі сотні дуже близько співпрацювали.

До бескидського терену були приділені дві сотні із Самбірщини. Це були сотні командирів Кармелюка в числі біля 75 стрільців та Мирона в числі біля 100 стрільців. Кожної зими обі сотні перебували в Бескиді, а літом переходили на територію УССР. Сотні в міру потреби помагали бескидським частинам УПА куреня Рена, головно к-р Мирон та його заступник чотовий Тараксо. Оба вславилися в боях спільно із сотнею Хріна в 1946 р.

Тільки одну зиму із 1946 на 47 рік перебувала в Бескиді сотня хор. Орлена з-над Дністра.

В 6-ти районах терену Бескиду діяли бойки СБ, які постійно співпрацювали з відділами УПА та брали участь в боях. Звичайно кожна бойка начисляла біля 15 стрільців.

Підсумовуючи стан збройних сил в Бескиді одержано ось такі дані:

Сотня Хріна	306
Сотня Дідика-Бродича	120
Сотня Бурого-Бора	250
Сотня Стаха	76
Сотня Кармелюка	75
Сотня Мирона	100

Разом 927

Надрайонова та районові бойки СБ начисляли 120 стрільців.

Окрему групу узброєних воїнів становила сітка ОУН. Терен східніх окраїн Лемківщини мав 6 районів поділених на 29 кущів. Влаєва Лемківщина мала два великі райони під проводом Смирного і Сокола. Пересічно кущові проводи мали по 6 до 7 узброєних членів, районові проводи по 10. Разом усіх озброєних повстанців-революціонерів було приблизно 265. Цілість збройних сил Надрайону "Бескид" виносила 1312 вояків. Це стан за 1945 і 1946 роки. В міру потреби притягано до боротьби СКВ. В кожному селі були члени ОУН, які жили легально.

Польські сили, подані в звіті курінного к-ра Рена, шефа тактичного відтинка "Чемко" за лютій 1946 р., представлялися ось як:

8 військових залог (8 дивізія піхоти)	5250 вояків
10 станиць ВОП (Військ Охорони Пограниччя)	840 вояків
16 станиць МО (Громадянської Міліції)	294 вояків

Разом 6384 вояків

Додатково польські збройні сили диспонували ще такими допоміжними частинами: В повітових містах Сянік і Лісько постійно перебували відділи КБВ (Корпусу Внутрішньої Безпеки) в числі біля сотні кожний. В селі Вільхівці перебував вишкільний полк артилерії із 20 гарматами. ВП (Польське Військо) мало ескадру літаків, танки та один панцирний поїзд. окрему групу сил противника становило 6 відділів СОК (Служба Охорони Залізниць), приміщених на всіх залізничних станціях та при охороні мостів, в числі 168 вояків.

Додатковою загрозою для українських сіл були польські партизанські бойкі, а в прикордонних селах із УССР акції московських прикордонних застав.

Як видно із наведених чисельних даних, сили обох сторін були далеко не рівні, не говорячи про стан амуніції, медичної обслуги, прохарчування, одягу, відпочинку.

Польські сили діяли за спільним пляном та мали радіо й телефонічне сполучення. В УПА цього бракувало.

Що діялось в цьому часі в Бескиді та цілому Закерзонні, говорить відозва "До цілого культурного світу — відкритий лист українців з-поза лінії Керзона" із жовтня 1945 р. (Див. *Літопис УПА*, том 9, с. 131): ... "Тим часом щодо українського народу, як ціlosti, — і до нас, мешканців теренів, положених за лінією Керзона, зламано явно й потоптано не тільки зобов'язання, наложені статутом нової Організації Об'єднаних Націй, але знищено навіть найскромніші засади християнської моралі та примітивної гуманності. Нам відмовляють навіть того права, що його забезпечено в культурних демократичних країнах світу кожній звірині й кожній живій істоті.

Нас викидають насильно з наших хат і сіл, б'ють до крові й на смерть жінок, дітей і стариків, кидають у вогонь живих людей, навіть немовлят, відірваних від грудей матерів, арештують наших священиків і єпископів, грабують наше майно, стягають з бідних сільських жінок останню подерту сорочку, змушують виїжджати проти нашої волі до Радянського Союзу на поневіряння й загибель. У нас є багато сіл, які цілими місяцями перебувають з усім своїм мізерним добром, з жінками й дітьми у вогких лісах, де взимку, в дебрях і мокрості змушені ховатися від дикого нелюдського терору, як під час нападів середньовічних, диких, кочівників орд.

Роблять же всі ті страшні, гітлерівсько-неронівські злочини ніхто інший, як саме ті, хто кричить облудно по всьому світі про свою прогресивність, соціальний поступ і світову революцію та намагаються зіграти роль спасителів людства від усього лиха і злиднів...".

В червні 1945 р. розкинуто летючки по польських і мішаних селях, звернені до поляків в справі замирення. В зверненні сказано: ... "Проти польського народу ми не ведемо боротьби, а навпаки, хочемо йти з ним в одному фронті проти большевицьких загарбників за здобуття самостійних і незалежних держав".

Населення Бескиду та цілого Закерзоння переносило в роках 1945, 1946 і 1947 дуже важкі часи. Кількократні звернення до поляків про замирення не мали успіхів. Підсичувана урядовими чинниками ненависть до українців завжди брала верх. Відділи УПА, бойки СБ та теренова сітка ОУН спільно з населенням мусіли стало відбивати атаки ВП та ВОП, напади МО, УБП (Управ Публічної Безпеки), польських цивільних бойовок та більшовицьких противородоних застав вздовж ріки Сян. Всі вони грабили селян, арештували, вбивали, насильно виганяли з рідних сіл та воювали з УПА і збройним підпіллям.

Кожна акція була записана в звітах. Однаке не всі місячні звіти збереглися. Для прикладу подаю акції противника на українські села і УПА в Сяніцькому і Ліському повітах за три місяці 1945 р. на підставі крайових звітів.

НАПАДИ І ОБЛАВИ ПРОТИВНИКА НА УКРАЇНСЬКІ СЕЛА БЕСКИДУ в 1945 р.

Місяці	Напади і облави ВП і ВОП	Напади МО	Напади УБП	Напади поль. бойовок	Напади моск. прикорд. застав	Разом	
Жовтень	42	5	6	25	-	5	83
Листопад	14	5	3	24	17	63	
Грудень	30	3	3	10	19	65	
Разом:	86	13	12	59	41	211	

1946 року нав'язано більші контакти із польським підпіллям, що вплинуло на зменшення нападів польських цивільних бойовок. Кон такти із польським підпіллям вдергував районовий пров. Левко.

В жовтні 1945 р. прибули в Бескид — заст. ген. Т. Чупринка, пров. Тарас та ген. Перебийніс, який перевів I листопада інспекцію сотні Хріна і Стаха та відзначив спільно з вояцтвом свято Незалежності 1-го листопада 1918 р.

ПОСИЛЕННЯ БОЙВ (1946 Р. — КВІТЕНЬ 1947 Р.)

1946 рік був найбільш багатим на напади на українські села та бої УПА. Точні звіти збереглися за місяці: січень, лютий, березень і відесень, частково за серпень. Решту місяців подано приблизно, на підставі власних спостережень з часу, коли я був постійно в цьому терені, та споминів учасників.

НАПАДИ І ОБЛАВИ ПРОТИВНИКА НА УКРАЇНСЬКІ СЕЛА БЕСКИДУ ЗА 1946 РІК²

Місяці	Напади і облави ВП і ВОП	Напади МО	Напади УБП	Напади поль. бойовк	Напади моск. прикорд. застав	Разом
Січень	38	2	2	6	27	75
Лютий	51	1	4	4	5	65
Березень	80	2	5	5	7	99
Квітень	70	5	5	5	3	88
Травень	65	7	5	5	3	85
Червень	45	6	5	6	2	64
Липень	36	6	5	4	3	54
Серпень	35	5	10	5	2	57
Відесень	103	2	25	2	2	134
Жовтень	92	8	20	2	10	132
Листопад	80	10	15	2	5	112
Грудень	68	5	10	2	—	85
Разом	763	59	111	48	69	1050

2. Звіти з Лемківщини кур. к-ра Рена та надр. пров. Мара знаходяться в архіві Закордонних частин ОУН та Закордонного Проводу УГВР і будуть друковані повністю в *Litomopscis УПА*.

Сотенний Бродич — Роман Гробельський
F. Kaucký, L. Vandurék, *Ve znamení trojzubce*, Прага, 1965, с. 164-165

1946 рік був роком збільшених боїв через посилення виселенської акції та намагання противника розбити УПА та знищити ОУН. В Бескид прибула додатково одна дивізія КБВ. Польські державні чинники зорганізували в половині 1946 р. в допомогу місцевій міліції т. зв. ОРМО (Добровольча Резерва Громадянської Міліції). Місяці січень, лютий, березень позначились більшими облавами, головно за сотнею Хріна. Менша активність противника була в Ліському повіті, головно в гористих околицях. Під кінець року активність противника знова зросла, а тим самим збільшилось число боїв відділів УПА. В загальному відділи УПА в Бескиді мали бої, сутичок, засідок в січні 1946 р. 20, в лютому 13, в березні 33. Важливішими боями 1946 року були такі:

19 січня — сотня к-ра Бора розбила польський відділ в с. Хоцень.

Втрати поляків — 43 вбитими, 14 раненими.

22 січня — попала в руки противника шпиталька на Хрещатій. Згинули всі 17 повстанців.

24 січня — бій двох сотні Хріна і бойків СБ (БСБ) з ВП в Завадці Морохівській. Польські втрати 12 вбитих, 8 ранених. З української сторони 2 вбитих.

10 січня — сотня Хріна здобула станцію Залужжя. Спалено цілий поїзд, висаджено будинки, знищено колії на просторі 2-х кілометрів.

4 лютого — сотня Дідика наступила на станцію Щавне—Куляшне. Знищено всі будинки, висаджено міст, спалено будинок МО.

16 лютого — сотня Хріна звела бій з частиною ВП між селами Морохів—Пораж. Втрати противника 25 вбитих, 40 ранених, 5 зловлено. У сотні без втрат.

17 лютого — сотня Бора взяла в полон в селі Бук 4 вояків ВП. Решта втекла.

21 лютого — чета Бродича із сотні Дідика взяла в полон в с. Берізка 4 вояків.

22 лютого — сотня Дідика звела бій з частиною ВП в с. Полонна. Втрати противника 4 вбитих, 2 зловлених, 1 ранений.

24 лютого — на боївку СБ третього району напало ВП в селі Берізка. Відступаючі бойовики вбили 3, ранили 4 поляків. З української сторони 1 вбитий.

25 лютого — сотня Хріна напала на станцію Мокре, яку висаджено в повітря. Вбито 3 противників.

26 лютого — сотня Хріна звела переможний бій зі сотнею ВП в с. Волиця. Зловлено 7 старшин і підстаршин. Числа вбитих і ранених не устійнено.

28 лютого — відбувся напад сотні Бродича на гарнізон ВП в с. Кам'яне. Вбито 20, ранено 30 жовнірів ВП.

10 березня — відбувся бій сотні Хріна в селі Полонна з ВП. Противник мав 30 вбитих. У сотні троєх ранених.

12 березня — чета к-ра Прикуя, сотні Хріна, розібрала на лінії Загір'я—Лупків 60 метрів рейок, стято 116 телеграфічних стовпів, знищено 2 мости.

19 березня — дві чети сотні Дідика і БСБ 5-го району під командою Гуцула звсли бій з двома сотнями ВП. Заскочене ВП попало в паніку. Противник мав около 80 вбитих і ранених. Боївка СБ підмінувала панцирний поїзд, який іхав полякам на підмогу, здобуто зброю. В УПА 1 вбитий, 4 ранених.

Від 20 до 30 березня 1946 р. командир Хрін заплянував наступальні акції на сили противника. В тій цілі стягнено сотню Дідика, Бора і Мирона. Чотири повні сотні УПА стали до бою, щоб боронити населення перед виселенням та прогнати противника з Бескиду. Це були найбільш успішні дії УПА в Бескиді.

20 березня — сотні Хріна і Мирона заатакували команду відтинка ВОП в Яселку, пов. Сянік. Противник втратив 24 вбитими, 79 зловлено в полон, в тому 12 старшин, 32 підстаршин, ранено 6. Решта втекла. Здобуто багато зброї та амуніції.

20 березня — сотні Хріна і Мирона, після бою в Яселку, напали несподівано на залогу ВП у Вислоці. Відступаюче ВП втратило 21 вбитих, 80 ранених.

22 березня — сотня Бора виконала засідки на ВП в околицях сіл Смерек, Ветлина, Тісна, Ліського повіту.

23 березня — сотні Хріна, Стаха і Мирона заатакували залогу ВОП в с. Радошиці. Поляки втекли до Лупкова. Спалено військові будинки. Втрат не устійнено.

23 березня — бойка СБ заатакувала МО і ВП в селі Воля Михова. Противник втік до граничної станції в Лупкові. Спалено військові будинки МО і ВП.

23 на 24 березня — сотня Дідика заатакувала МО і ВОП в Команчі. Поляки втекли через с. Чистогорб на Словаччину. Спалено військові будинки, висаджено в повітря мости і залізничну станцію.

24 березня сотня Хріна напала на залогу ВП в містечку Буківсько. Містечко здобуто. Спалено урядові будинки. ВП із втратами втекло до Сянока.

26 березня сотня Дідика виконала наступ на сильну станицю ВОП, 34 полк ВП і МО в Лупкові. Наступ тривав цілий день. Під ніч сотня відступила на відпочинок та поповнення амуніції.

26 березня полк з Сянока був заатакований сотнями Хріна й Мирона в селах Височани, Щавне, Кожушне, Мокре. Розгорівся великий бій. ВП втратило 40 вбитими, мало 32 ранених, а 37 здалося в полон.

27 березня сотня Дідика поновляє наступ на сконцентровані польські сили в Лупкові. Під сильним обстрілом мінометного і кулеметного вогню та впертого наступу повстанців, польські сили покинули позиції та втекли на Словаччину, де були роззброєні, перевезені на Шлезьк і передані Польщі. Польських втрат не усталено.

30 березня сотні Хріна, Мирона, Бора і Стаха заступили дорогу до Команчі двом дивізіям ВП в селах Середнє Велике — Лукове. Один із найбільших боїв у Бескиді тривав цілий день. ВП мало до помочі 3 літаки. Доходило до рукопашних зустрічей. Під вечір противник відступив, оставивши 80 вбитих та забравши ще більше ранених. В УПА 7 вбитих, 12 ранених.

Після цих переможних боїв під наступом УПА покинуло свої місця 7 прикордонних застав і 2 залоги ВП.

В цьому самому часі бойові групи під командою Горислава із бойкі Гуцула і Смирного прогнали прикордонні застави із сіл Лабова, Гладишів, Крампна на властивій Лемківщині. Ціллю групи Гори-

слава було роблення повстанської активності на Лемківщині, щоб відтягнути відділи УПА на Сяніччині та Перемищині. Лемківщина, хоч коротко, втішалася волею. Пляновано ще інші заходи, але вони не вдалися.

В травні сотня Хріна мала 3-годинний бій з полком ВП в прибішівському лісі. З польської сторони було 49 вбитих, біля сотні раних. З української сторони 3 вбитих.

2 травня 46 сотня Хріна звела бій з ВП в с. Гічиці. Противник мав вбитих. В УПА без втрат.

10 травня сотня Хріна і БСБ Гуцула напали на частину 34 полку ВП в селі Полонна й Камінне. Поляки мали 10 вбитих.

11 травня сотня Бора виконала засідку між селом Яблінки і містом Балигород. Вбито 10 вояків ВОП.

13 травня сотня Мирона зробила засідку на авто переселенської комісії, біля села Габківці, пов. Лісько. Вбито 19 осіб.

18 травня перша чета сотні Бора виконала засідку на ВП біля Тисної та вбila 5 вояків, Друга чета біля Вовкової вбila 18 поляків.

14 липня відбувся наступ сотні Крилача на Вовковою, де містилася 36 Команда Відтинка ВОП. Поляки втекли, маючи 2-ох вбитих. Спалено приміщення ВП і МО.

24 липня сотня Хріна перевела засідку в лісі біля села Березовець на частину ВП з 8-ої дивізії. Вбито 5, ранено 6. Здобуто харчі, зброю.

28 серпня виконано поновний наступ на Вовковою, пов. Лісько. Ранено 4-ох вояків ВОП.

4 вересня відбувся бій сотні Хріна в с. Ропенка. ВП втратило 16 вбитих, 6 ранених. В УПА 9 вбитих.

10 жовтня сотня Хріна, Стаха і БСБ напала на польське село Пельня, де містилась польська самооборона, що постійно грабувала українські села. Спалено 200 господарств. Вбито 8 оборонців села.

20 жовтня сотні Хріна і Стаха знищили польську залогу в селах Прусік і Небещани, пов. Сянік.

2 грудня 1946 року висаджено 8 мостів на залізничному шляху Загір'я - Команча. Знищено телефонічне сполучення.

Осінню 1946 року відійшла на властиву Лемківщину сотня к-ра Бродича. Її завдання було пропагандивно-бойове. Сотня оперувала в гірських околицях української етнографічної території в повітах: Ясло, Коросно, Горлиці, Новий Санч (Криниця). Із властивої Лемківщини створено окремий Надрайон на чолі з пров. Робертлом, який скоро згинув з референткою пропаганди Степовою. Сотня мала бої з поляками в таких селах: Брунари, Чертіжне, Маластів, Пантна,

Фльоринка, Снітниця, Поляни. Під час акції "Висла" сотня зводила важкі бої по обох сторонах польсько-словацького кордону. В одному дні, 26 червня 1947 р. сотня пробилася і'ять разів зокруження. 12 вересня 1947 року сотня к-ра Бродича вирушила в рейд до західної Европи. Під час рейду сотню розчленовано на малі групи. Сотенний Бродич попав в полон і був переданий полякам разом з більшою групою повстанців. Сот. Бродича розстріляли поляки 8 лютого 1949 року.

Зимою із 1946 на 1947 почалися нові облави, головно в повіті Сянік, менші в повіті Лісько. Це був час, коли важко було перебувати по селах. Тому то цілу зиму всі сотні та терено-сітка ОУН перебувала весь час в лісах, в колибах, бункрах або прямо на снігу, при вогнях. В січні 1947 року було 23-х стрілців з обмороженими ногами, руками, вухами.

Командир Хрін розділив сотню четами, щоб легше перебути зimu та краще маскувати сліди на снігу. Попри обережність доводилося зводити бої в таких місцях: Воля Михова, Воля Петрова, Новосілки, Розтоки, Кам'янки, великий бій в луківських лісах з дивізією ВП в Затварниці, Жерниці, Явірнику, Морохові.

18 березня 1947 р. відціли к-рів Хріна і Стака звели цілоденний бій з двома полками ВП в лісі між селами Загочів'я, Хоцень, Дзордзів, пов. Лісько. Поляки ввели в бій більшовицькі відділи та танки. Втрати противника: 20 убитих, 10 ранених.

28 березня 1947 року сотня Хріна перевела засідку на дорозі Балигород—Тисна. На засідку наїхало кілька авт ВП на чолі з віцеміністремом оборони, генералом Каролем Сверчевським. В бою згинув ген. Кароль Сверчевський та частина його охорони.

1 квітня 1947 р. сотня к-ра Бора перевела засідку на ВП недалеко місця смерті ген. Сверчевського. Втрати ВП 25 вбитих, 1 ранений, 6 здалось в полон. Між вбитими 6 старшин, 4 підстаршин. Власні втрати: стар. булавний Яр.

АКЦІЯ "ВИСЛА" І ЕВАКУАЦІЯ УПА (КВІТЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1947 Р.)

Після смерті ген. Сверчевського генеральний штаб ВП та централія УБП (Управи Публічної Безпеки) постановили приспішити знищенню УПА. Полк. Ян Белецький, командант 8-ої дивізії ВП, дістав підкріплення 18-го полку 6-ої дивізії, 3 сотні ВОП та 1500 вояків КБВ з 4-ма тан-

ками та ескадру літаків. Ці сили почали наступ з початком квітня 1947 р. Це була приблизно 10-тисячна армія ВП і КБВ. ВП забльокувало села та робило сталі облави на лісі. Сотні Хріна і Стаха перебували якийсь час на Словаччині. 6-го квітня ВП наздігнало сотні біля села Ославиця, але завдяки проворності сот. к-ра Хріна вони висмикнулися із окруження та пішли знова на Словаччину. Бої сотні уникали за виміком примусових. Стрілецтво по 3 дні не їло. Жило тільки бараболею. Через Словаччину обі сотні пішли в перший район пров. Карпа, де злучилися зі сотнею к-ра Бора. На якийсь час сотні УПА з'єднались в курінь. Польська акція не вдалась, однаке погоні тривали дальше.

15 квітня 1947 р. відділ к-ра Бора мав бій з ВП при переході річки в с. Бук. Поляки втратили 8 вбитих, 12 ранених. Власні втрати: 1 вбитий.

Польський уряд не мав сил зліквідувати українського революційного руху УПА-ОУН на Закерзонні, тому рішився на дуже радикальні заходи. Почались тайні переговори про співпрацю трьох держав — Польщі, СССР, Чехо-Словаччини, які спільними силами мали знищити УПА і збройне підпілля. Рішено також, щоб насильно, під терором вигнати мешканців Бескиду та цілого Закерзоння на понімецькі, західні землі Польщі.

Тодішній міністр закордонних справ Польщі Зигмунд Модзелевський проголосив у Комісії закордонних справ польського Сейму 7 травня 1947 р. про заключення потрійного пакту взаємної допомоги проти УПА, який підписали три держави 12 травня 1947 року. Польща, СССР і Чехо-Словаччина зобов'язалися виділити додатково більші мілітарні сили та діяти спільно у всіх відтинках бойових дій.

Остаточну ліквідацію УПА на Закерзонні та виселенську акцію окреслено назвою "Операція Висла", яку очолив ген. дивізії Стефан Москор. На терен Бескиду призначено 3 дивізії ВП, одну дивізію КБВ, всі місцеві станиці ВОП, МО, ОРМО, СОК. 6-ю дивізією ВП командував полк. В. Сенецький, 7-ю полк. Кобилінський, а 8-ю дивізією командував полк. Ян Белецький. Дивізію КБВ в складі трьох бригад командував полк. Рожковський. Це приблизно 32 тисячі. Місцеві сили та інші допоміжні частини могли виносити 5 тисяч вояків.

Чехо-Словаччина змобілізувала 7-му армію, покликала до акції колишніх партизан плюс станиці пограничників і поліції вздовж лемківсько-словакського кордону. Разом чехо-словакські збройні сили виносили окого 15 тисяч стрільців. Ними командував полк. Ян Герман.

СССР обставив свій кордон з Польщею новими зміщеннями силами. Числа не встановлено.

"Операція Висла" почалась 20 квітня і тривала до 3 липня 1947 р. Її завдання було: знищити УПА-ОУН та насильно виселити всіх українців на так звані "Ziemie Odzyskane".

Почався наплив сил противника. Днями й ночами надходили поїзди з військом до Сянока й Ліська. Від 17 до 23 квітня переїхало до Команчі й Лупкова 37 транспортів ВП по окото 600 вояків в кожному з повним озброєнням. Дороги з Ліська до Балигороду, Тісної, Устрік Горішніх і аж до Волосатого були заповнені транспортами ВП. Вздовж Сяну, від Ліська аж по Ужок було це саме. Всі дороги були обсаджені противником. Всі села були окруженні, всі річки і мости пильно обсервовані. Днями й ночами облави, засідки, обстрілювання лісів, палення цілих лісових масивів, сталі погоні, втечі, перестрілки, голод, перемучення були кожноденними супутниками українських повстанців.

Яке посилення дій противника відбувалося в цей час, головно в місяці квітні 1947 р., показують звіти надр. пров. Мара. В квітні відбулося 277 облав в Сяніцькому й Ліському повітах, а від січня до червня їх було 520.

Перешукувано всі села, всі ліси, гори були перечісувані по кілька разів силами противника. Повстанські сили були постійно окружувані та мусіли пробиватися. Це були дуже важкі часи, однаке повстанці їх мужньо переносили.

На підставі звітів Надрайону "Бескид" подаємо статистичні дані про скількість нападів противника на українських повстанців за час від січня до червня 1947 року.

НАПАДИ І ОБЛАВИ ПРОТИВНИКА НА ПОВСТАНЦІВ БЕСКИДУ В 1947 РОЦІ.

Місяці	Нападі облави ВП і ВОП	Напади МО і ОРМО	Напади і облави УБВ	Напади бойовик	Разом
Січень	40	5	5	2	52
Лютий	42	6	6	2	56
Березень	47	9	4	—	60
Квітень	242	19	14	2	247
Травень	70	2	3	—	75
Разом	441	41	32	6	520

В такій ситуації, коли відношення сил тільки польсько-українських в Бескиді було 28 до 1, важко було думати про боротьбу більшими групами. Видано наказ розчленувати відділи УПА, оминати сутинки, хоронити життя, магазинувати харчі. Перервано зв'язки з вищим Проводом. Розчленовані сотні УПА були в контактах. Введено нову систему підпільної пошти. Поштові сховки, так звані мертві пункти, були тепер в лісах або на полях, далеко від ока противника, заховані під землею. Обережність посилено.

Примусова виселенська акція, наперед уплянована й узгіднена Москвою і Польщею, велась уже від переходу фронту. Щоб здергати населення, зужито багато праці та боротьби відділів УПА. Це був один із головних фронтів цілої боротьби на Закерзонні. 28 квітня 1947 року розпочато остаточну виселенську акцію на західні землі Польщі. Першого дня виселено насильно 54 села з гірських околиць. Селяни діставали одну або дві години на ладування своєго майна.

Це був один із найбільших ударів по українським визвольним русі. Без населення, в терені, персповненому противником, важко було дальше оперувати.

Чотовий Островерх так описує тодішній стан лісів Хрештата в своїх споминах: ... "Хрештата, ще більше зрита окопами і порисованою тисячами тисяч стежок, виглядає як шахівниця. Виходимо на одну стежку. На ній лежать чотири невідомі повстанці. Руки пов'язані, очі повиколювані, лиця порізані багнетами, а в устах повно глини".

Хрештату я бачив особисто в червні 1947 р., переходячи туди з командиром Реном. Дійсно жахливий вигляд.

Коли говорити про втрати УПА, то наведу слова сот. Хріна із книжки *Зимою в бункрі*: ... "Від осені 1945 р. до травня 1947 р. мої дві сотні звели щось 100 боїв, акцій та засідок. В тому ж часі з двох сотень впало 41 вояків — в тому числі 2 чотових і 6 підстаршин — 3 померло, 4-х ранених попало в полон. Інші сотні мають половину менше оперативних дій і мало що менші втрати від нас. Зате в травні і червні 1947 р., під час безперервних боїв, впало майже таке саме число вояків... Я звертав увагу на те, щоб кожна акція мала, крім боєвого, також політичне і пропагандивне значення. На жаль, без жертв і крові — воювати неможливо. Ворог мав 20 разів більше втрат ранених і полонених, як ми. Підсумувавши наші бої і наші втрати, виходить, що на кожну акцію припадає один убитий. Вже це свідчить, що наші втрати були розмірно невеликі".

Згідно з даними Восиної Округи "Сян", від половини 1944 р. до жовтня 1946 р. згинуло 694 вояків УПА. В тому з відтинка "Лемко" 285, "Бастіон" 195, "Данилів" 241.

Польські втрати подано в книжці <i>Droga do nikad</i> на с. 422-23. Вони охоплюють дані за роки 1945-1947 і представляються так:	
1. Втрати ВП, КБВ, ВОП	2483 забитих
2. Втрати УБП, ППР, МО, ОРМО, Адміністрація	603 забитих
3. Втрати цивільного населення	599 забитих

Разом польські втрати	3685 забитих
-----------------------	--------------

Не подано стану ранених, яких звичайно є багато більше. Інші польські джерела подають менші втрати.

На протязі цілого місяця червня 1947 року всі сотні УПА зводили бої з ВП та чехо-словацькою армією. Менших сутичок було багато, майже щоденно, часами по кілька разів. Нова тактика наказувала не здергуватися довго на одному місці та не зв'язуватися довшими боїми, бо з місця приходило сильне окруження. Та все ж таки час від часу відділи УПА були змушені до більших боїв. Ось кілька прикладів взятих із краївських звітів:

9 червня 1947 р. ВП наскочило на постій сотні Бора в лісі біля с. Затварниця, пов. Лісько. В півгодинному бою сотня УПА була окруженна, та все ж таки пробилася через кільце противника. Противник втратив 12 вбитими та невідому кількість раненими.

17 червня 1947 р. відділи під командою к-рів Хріна і Стаха звсли бій з ВП в лісі біля с. Струбовиська, пов. Лісько. Поляки втратили 8 вояків. В УПА без втрат.

19 червня 1947 р. сотня к-ра Хріна була окружена польсько-чехо-словацькими військами на Словаччині напроти села Руське, пов. Лісько. Бравурним наступом повстанці зайняли гору, яку обороняла сотня чехо-словаків, та прорвалася із окруження. Чехо-словаки мали 10 вбитих. В УПА 2-х ранених.

19 червня 1947 р. сотня Бродича та частина рай. пров. Смирного мала завзятий бій з чехо-словацько-польськими військами на території Словаччини в лісах гірського хребта Великий Буковець. Бій тривав 2 години. Повстанці, що були окруженні кількома полками противника, прорвались із окруження, вбиваючи 30 поляків та біля 20 чехо-словаків. Втрати сотні — 2 вбитих, один ранений.

19 червня 1947 р. чета із сотні Бродича, під командою чотового Оріха, пробилася із оточення в напрямі польського кордону, попала в нове окруження. Повстанці змущені були пробиватися крізь густу лінію бункрів та шанців. Мимо виснаження та сталих боїв на протязі останніх кількох тижнів чета к-ра Оріха, пробилася та пішла до місця призначення. В цьому бою-прориві поляки мали біля 50 вбитих.

19-21 червня 1947 р. чета к-ра Байрака із сотні Хріна звела на протязі трьох днів 13 більших і менших боїв з чехо-словацькими і польськими військами, завдаючи їм поважних втрат. Чета в сталих погонях не мала через тиждень відпочинку, а стрілецтво харчувалось тільки бараболсю. Населення вже було виселене.

Після акції "Висла", від 3-го липня до кінця року, дальшими винищуваннями УПА та українського підпілля займався ген. дивізії Прус-Венцковський. Йому передано 9-ту дивізію ВП, бригаду КБВ, 2 панцирні поїзди, літунство та місцеві сили, що стаціонували на українській території під Польщею. Облави та розшуки повстанців тривали довше. Сталі засідки продовжувалися. Розвідники противника нишпорили по українських виселених селах. Цивільні поляки рушили на грабунок залишеного майна.

Перед Проводом ОУН Бескид виринуло питання, що робити з повстанцями в безлюдному терені, де від джерел Сяну по Попрад повстала пустиня, по якій шаліє польський терор, випалюючи села, нищачи українські пам'яткові церкви, вбиваючи повстанців? Особисто бачив кілька церков, в яких ВП держало коні, а церкви були здемолювані.

Перша розв'язка пішла по лінії переходу в УССР. 28 липня 1947 року сотні Хріна, Бора і Стака перейшли кордон біля села Сянки. Сотні пробивалися крізь тисячні московські застави, під обстрілом гарматного вогню та пробились в запілля ворога, де получилися з місцевими повстанцями та сіткою ОУН. 15 серпня 1947 р. сотню к-ра Хріна перебрав сот. Стак. Сот. Хрін дістав призначення обняти Команду Відтинка УПА "Маківка" — 24. 14 серпня 1947 р. перейшли в Україну під керівництвом кущового господарника Стира двоє стрільців та працівниці тереноної сітки: Тетяна, Марта, Марійка і Пчілка. 16 серпня зібрано більшу групу теренових працівників над Сяном, які під командою бунчужного Буревія, в числі 35 осіб, перейшли в УССР. 18 серпня 1947 р. зібрали групу стрільців і підстаршин чотовий Островерх і в числі 26 повстанців перейшов більшовицький кордон та злучився із своїм командиром Хріном. В половині липня 1947 року переходила через Бескид сотня к-ра Громенка. Вона мала важку переправу, головно при переході шоси та залізничої дороги Загір'я—Команча. Сотня була кілька разів окружена, але без більших втрат перейшла на Словаччину й першою добилася до Німеччини.

Від 17 до 22 липня 1947 р. переходила через Бескид в рейд на захід сотня к-ра Бурлаки. Її перехід був важчий. Сотня звела в Бескиді 8 боїв. В селі Туринське збито польський літак. Перехід через гору

Шлях відступу четири Урала (з сотні Бродича) з Лемківщини на Заход у вересні-листопаді 1947 р.

І. Дмитрик, У лісах Лемківщини, Нью-Йорк, 1976, с. 263

Хрестата був одним великим боєм, де повстанці пробивалися через окопи та бравурно, не залягаючи, нищили польські опірні гнізда. Бескидські землі зросли кров'ю 5 вбитих повстанців, а 9 було ранених.

В половині липня 1947 року прибув до Надрайону курінний Байда, який відлучився від сотні Громенка, щоб стрінутись із ком. Відтинка Реном. До такої зустрічі не дійшло. К-р Байда приніс повідомлення про запланований рейд на захід. Такий наказ дістали перемиські сотні. Маючи дозвіл від Проводу зорганізувати рейд в західній Європі, надр. пров. Мар скликав засідання Проводу Бескиду на горі Лопінник над Балигородом. Участь в нарадах взяли провідники: Горислав — СБ, Мелодія — Служба Здоров'я, Давиденко — господарсь-

кий референт, Вернигора — курінний виховник, о. Яворенко — кур. капелян і кур. к-р Байда. Рішено більшістю голосів вислати решту теренових працівників малими групами в рейд на захід. Підготовано відповідну літературу, назначено провідників груп. Оставлено зв'язкові ланки в терені в трьох районах. Назначено мертві пункти для зустрічей. Тим, що лишались, передано харчі.

19 серпня 1947 р., на Спаса виrushili окремо 23 групи членів ОУН Бескиду в далекий рейд.

Окремо слід згадати про терор противника над українським населенням. Вбиті, ранені, покалічені, тортуровані, ограблені, спалені села — це були щоденні явища в Бескиді. Подаю тільки назву місцевості та число вбитих:

Струбовська — 45, Балигород — 2, Буковець — 2, Хоцень — 6, Побідне — 2, Мхава — 7, Вислік Долішній — 7, Поляни Суровичні — 9, Ратнавиця — 4, Белхівка — 3, Дарів — 3, Карликів — 17, Завадка Морохівська — 78, Полонна — 2, Лопінка — 4, Тискова — 2, Довжиця — 2, Завіз — 3, Туринське — 6, Мокре — 1, Морохів — 12, Карликів — 6, Терка — 30, Хрестата — 17 (повстанська шпиталька), Великополе — 1, Студенне — 1, Явірник — 9, Заброддя — 2, Криве — 3, Розтока — 1. Це неповні дані за місяць жовтень, листопад, грудень 1945 р. і січень, лютий, березень 1946 р.

Постріляних і ще живцем спалених 30 жінок і дітей в с. Терка, пов. Лісько, бачив особисто. Тоді, в звіті писав, що світ знає про чеські Лідіце, але не хоче знати й мовчить про жертви українського народу. Це саме явище маємо й сьогодні.

Відділи УПА в Бескиді виконали свої завдання. Вони обороняли населення, здержували переселення та своєю боротьбою давали знати вільному світові про змаг України до самостійного життя.

Такі факти, як втеча перед УПА польських вояків у Чехо-Словаччину; рейди УПА по Словаччині в 1945 і 1946 році; заключення договору Польщі, ССРР і Чехо-Словаччини відносно спільної боротьби проти УПА; виступ міністра Модзелевського в польському соймі; здержування поїздів в Лупкові; спільні договори з польським підпіллям; смерть генерала К. Сверчевського; рейди по польських теренах, великий рейд УПА в західну Європу, — викликали зацікавлення українською боротьбою в цілому світі. Боротьба УПА в Бескиді мала тому велике політичне значення.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Архівні матеріали ЗЧ ОУН

Архівні матеріали ЗП УГВР

Польські видання про боротьбу УПА в Бескиді

Чехо-словацькі видання про боротьбу з УПА на словацько-польському кордоні

Спомин сот. к-ра Хріна

Спомин чот. Островерха

Спомин сот. к-ра Громенка

Щоденник бунчужного Буркуна і сотні Бурлаки

Спомини Горислава

Спомини учасників боротьби в Бескиді

Аннали — видання Світової Федерації Лемків

Власні матеріали, принесені з краю

Історія північної Лемківщини від вигнання лемків

ІВАН ГВАТЬ

ВИСЕЛЮВАННЯ НА СХІД (1944-1947 рр.)

Шість тижнів після німецько-sovєтської окупації Польщі президент США, Ф. Рузельт, в листі з 17 жовтня 1939 р. до Міжнародного Комітету в справах втікачів, між іншим, писав:

"Одного дня війна скінчиться і ті з нас, які є реалісти, знають, що в її наслідках світ стане перед обличчям проблеми втікачів іншого характеру, незрівняно більших розмірів... мабуть не один мільйон, а десять або двадцять мільйонів мужчин, жінок і дітей... вступлять на широку арену, якою є проблема втікачів".¹ Згодом виявилося, що розміри міграції та еміграції населення в наслідок восиних подій значно перевищили передбачення Ф. Рузельта.

Примусового переселення українців з Польщі до ССР не можна, зрозуміла річ, розглядати як питання втікачів, ні як евакуації. Переселення здійснено в результаті совєтсько-польського договору про обмін населенням, що його підписано 9 вересня 1944 року. Цей договір був у першу чергу внутрішньою справою двох держав, тому під час конференції в Ялті представники західних потуг не мали до нього ніяких застережень.

Хоча на практиці переселення українців з Польщі до ССР здійснили польські комуністи (Польський Комітет Національного Визволення), думка про таке рішення українського питання в Польщі не була чужою і представникам польських політичних угрупувань в Лондоні. Коли на переломі 1943-44 рр. в колах польської політичної еміграції обмірковувано справу майбутньої Польщі, тоді зароджува-

1. K. Kersten, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej* (Studium historyczne). Вроцлав-Варшава-Краків, 1974, с. 67.

лася ідея радикальної розв'язки українського питання в Польщі. Полягала вона в тому, щоб договоритися з урядом ССР або УССР про примусове виселення українського населення з південносхідних районів Польщі в заміну за поляків у ССР.

"У випадку, коли б підписання польсько-російського договору про обмін населенням було неможливе або не давало задовільних результатів, польська політика повинна допровадити в можливо короткому часі до такого кількісного відношення польського населення до непольського на цілому терені південносхідних земель, за винятком вузького карпатського пасма, щоб у поодиноких воєводствах і повітах, а також гмінах польський елемент reprезентував принайменше 75% загалу людності".²

З цього видно, що польські еміграційні політичні кола стояли на тому, що майбутня Польща повинна відродитися на території з-перед вересня 1939 року. Не зважаючи на відсутність реалістичного погляду на розвиток подій та фальшиву оцінку політично-мілітарних стримінь Москви, представники польських політичних угрупувань в еміграції свою ідею "рішення" українського питання в Польщі на практиці не відрізнялися від цієї концепції, що її згодом здійснили польські комуністи.

В газеті польської комуністичної партії *Wolna Polska* з 16 лютого 1944 р. опубліковано статтю під назвою "У справі польсько-українських стосунків". Автор стверджив існування української меншості в Польщі й додав, що жоден кордон не зможе ідеально розмежувати українського населення від польського під оглядом етнографічним: "Евентуальні проблеми, які можуть заініціювати, будуть на підставі обопільної згоди в спосіб найбільш сприятливий для Польщі та України врегульовані на дорозі застосування необмеженого права добровільної обосторонньої опції як також запевнення вільного розвитку національним меншостям у Польщі".³ Автор суголосує подвійне рішення

2. A. Szczęśniak, "Niektoře problemy stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1947", *Polska Ludowa*, t. VII, Warszawa, 1968, s. 66. Тільки політичне угрупування соціалістів — "Воля — Рівність — Незалежність" (ВРН) застерегло собі, що переселення повинно відбутися щойно після того, коли новий польсько-советський кордон буде після компромісу між кордоном Ризького договору та кордоном з 21 червня 1941. там же.

3. *Wolna Polska*, n-p. 6/47, 16.2.1944; A.B. Szczęśniak, W.Z. Szota, *Droga do niktad. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973, с. 214 (Книжка була сконфіскована в Польщі, а один із її авторів покінчив самоубивством. — Б.С.)

українського питання в Польщі: признає право опції охочим виїхати на Україну й вільний розвиток тим українцям, що бажають залишитися в Польщі. В дійсності ж, як показав дальший розвиток подій, польські політичні кола найкращу розв'язку цього питання вбачали у переселенні українців до СССР. Представники Польщі усвідомлювали собі вагу соток тисяч поляків в Советському Союзі, які були бажані для відбудови повоєнної Польщі. Рівночасно, мабуть, усвідомлювали собі, що Москва таку велику кількість робочої сили не відпустить охоче. Треба було бодай частково дати за це компенсацію Москві. Найкращою розв'язкою в цьому випадку було б переселити українців, білорусинів, литовців та росіян до СССР. Таким чином можна б позбутися невдоволеного, зреволюціонізованого і супротивника Польщі не завжди лояльного населення. I так 21 вересня 1944 р. в Польщі опубліковано "Інструкції" щодо реалізації договору з 9 вересня цього ж року. Напрямні визначали, що преселенню з Польщі до СССР підлягають мешканці української, "руської" та білоруської національностей. Підкреслено добровільний характер переселення, "тому при мусу не можна застосовувати ні безпосередньо, ні посередньо". Напрямні визнали не тільки письмове, але й усне зголошення охочих до переселення, чим відчинено двері зловживанням та свавіллю. Термін закінчення переселення, — згідно з договором, — предбачено на день 31 грудня 1945 року.⁴ Державна репатріаційна управа у Польщі почала свою працю 7 жовтня 1944 р. Її очолив В. Вольський. Головним уповноваженим для справ переселення при уряді СССР назначено М. Підгорного, його заступником М. Ромашенка. Осідком советських переселенчих комісій на терені Польщі були міста: Ярослав, Горлиці, Красностав, Холм, Люблин, Вілгорай, Ясло, Замостя, Новий Санч. Терен Лемківщини поділено на 4 райони: "Новий Санч", "Горлиці", "Ясло", "Сянік". Найраніше, — в листопаді 1944 р., — акція переселення розпочалася в районі "Сянік".

Якщо мова про т.зв. добровільний характер переселення, то добровільним це переселення було тільки в теорії. В практиці супротив населення застосовано всі можливі засоби натиску, включно з фізичним насиллям, щоб змусити людей покинути свої хати і села і переселитися до СССР. Тільки з деяких районів Лемківщини, як Дуклянщина, що була цілковито зруйнована війною, Короснянщина,

4. A.B. Szcześniak, W.Z. Szota, *Droga...*, с. 217; G. Lukasiewicz, "Wokół genezy i przebiegu akcji "Wisła", *Dzieje Najnowsze*, VII, Варшава, 1974, н-р 4, с. 36.

частково з Ясельського та Горлицького повітів, — в перших місяцях переселення лемки виїжджали добровільно, однак і в цих випадках не обійшлося без масової пропагандивної обробки з боку совєтських агітаторів.⁵

Польський дослідник життя лемків, А. Квілецький натякає у своїх працях на методи праці переселенських комісій:

"Українські комісії, бажаючи скоро закінчити переселення, провадили дуже жваву агітацію у справі виїзду, з певністю дещо перебільшуючи в обіцянках і запевненнях щодо добрих життєвих умов на теренах переселення. Деякі члени комісій, як українських, так і польських, інтерпретуючи з передбаченою ревіністю текст договору обох урядів та межі своїх компетенцій (змагати вправді до цілковитої репатріації української людності з Польщі, але не під примусом), інколи переступали межі пропаганди, впливаючи різними методами на тиску з метою одержати зголослення на виїзд. Ця інша сторона агітації справила враження і залишилась у пам'яті суспільства лемків".⁶

Квілецький не сказав усієї правди про діяльність переселенських комісій, однак з наведених слів видно, що від самого початку переселення порушене умову добровільності, що її нібито гарантував договір. Як згадує очевидець переселення, советські комісії пускали крім іншого також поголоски про те, що ті особи, які не переселяться, будуть вигнані з гір та спольонізовані.⁷ В цих поголосках ховалася велика частка правди...

Перший період переселення закінчено влітку 1945 року. Від першого серпня 1945 р. від лемків не було жодних добровільних зголосень на виїзд.⁸ Крім цього, тисячі осіб, які первісно зголосились на переселення, згодом уневажнили це зголоження. Причиною цієї зміни було, між іншим, те, що у міжчасі на Лемківщину повернулася частина добровільних переселенців з 1939-40 рр. Пощастило повернути поодиноким особам, які виїхали до СССР на переломі 1944/45 років. Їхні оповідання про советську дійсність мали чи не вирішальне значення

5. Ю. Тарнович, *На землях Закерзоння*, Торонто, 1954, с. 80-85. A. Kwilecki, "Fragmenty najnowszej historii Lemków", *Rocznik Sudecki*, т. VIII, Новий Санч, 1967, с. 278; A. Kwilecki, *Lemkowie*, Варшава, 1974, с. 94; *Лемківський календар 1971*, Торонто — Каміллюс, 1971, с. 41.

6. A. Kwilecki, "Fragmenty...", с. 277; Kwilecki, *Lemkowie*, с. 94.

7. Т. Докля, *Наша громада*, т. I, Йонкерс, 1969, с. 29.

8. A. Kwilecki, "Fragmenty...", с. 279.

для зміни настроїв серед населення Лемківщини щодо перспективи життя в Совєтському Союзі.

Щоб уникнути переселення, нарід удавася до різних засобів. Аргументовано, наприклад, що в тексті польсько-совєтського договору про переселення з Польщі до СССР не говориться про лемків, а тільки про українців і русинів. Звичайно, цей "трюк" не приніс очікуваних результатів.

Почерез знайомство з представниками місцевої влади лемки старалися роздобути посвідки про свою лояльність супроти Польщі, однак такі посвідки тільки в рідкісних випадках зберегли людину перед примусовим переселенням. Більш успішним засобом було — подавати себе за поляка, змінити метрику хрещення, переходити на римськокатолицький обряд. Квілецький згадує, що в селі Чирна (Новосандецький повіт) усі лемки подали себе за поляків. Це саме зробили мешканці в селах Королева Руська та Богуша цього ж повіту.⁹ Згідно з його твердженням у Новосандецькому повіті коло 5 тисяч лемків, рятуючись перед примусовим переселенням до СССР, перейшли на римськокатолицький обряд.¹⁰

Представники лемків почали клопотатися перед найвищими органами влади. В Президії Ради Міністрів у Варшаві 24 липня 1945 р. відбулася зустріч з представниками українського населення Новосандецького, Горлицького та Ясьельського повітів. Висунено домагання, щоб лемкам, які бажають залишитися в Польщі, запевнено вільний національний розвиток. З боку представників уряду приобіцяно делегатам з Лемківщини, що уряд Польщі не буде провадити утиску національних меншиностей на своїй території, але "ради спокою" буде краще, коли українці (лемки) переселяться до СССР. При цьому висловлено знаменний натяк, а саме, що в майбутньому може зайти потреба переселення українців на інші терени в межах Польщі.¹¹ Варто також відмітити, що деякі лемки звернулися окремим листом до тодішнього віцепрем'єра Польщі і міністра повернених земель, В. Гомулки. Не є відомим ні зміст, ні дата цього звернення. Можна

9. A. Kwiecki, *Lemkowie*, с. 97.

10. A. Kwiecki, "Fragmenty...", с. 280.

11. "Sprawozdanie z konferencji odbytej w Prezydium Rady Ministrów w Warszawie dnia 24.VII.1945", *Аннали Світової Федерації Лемків*, ч. 2, Каміллюс, 1975, с. 177-179. Див. також М. Григор, "Не розв'язана українська проблема в Польщі", там же, с. 136-137. Про цю конференцію згадують також Szcześniak i Szota. Вони згадають також меморіял української делегації, але дещо іншого змісту, с. 255.

припускати, що в ньому йшла мова про насилля, яке стосовано супроти населення Лемківщини з боку переселенчих комісій, та висловлено прохання, щоб лемки мали право залишитися в Польщі. Підставою для цього припущення є реакція Гомулки:

"Негайно видати доручення представникам PUR (Державна Репатріаційна Управа — І.Г.) на цих теренах, суверено забороняючи стосування якогонебудь примусу під час виселювання лемків. Порозумітися з представником українського уряду для справ репатріації в Польщі, щоб такі самі вказівки видав своїм органам, діючим у Польщі".¹²

Можна припускати, що звернення до В. Гомулки написали ті лемки, які раніше співпрацювали з ним в антифашистському русі. Його відповідь не поліпшила долі лемків. На адресу уряду у Варшаві вислано спільне прохання — мати право залишитися в Польщі — також від населення кількох сіл гміни Команча з датою 8 лютого 1946 року.¹³ Та це вже був період поголовного виселювання лемків за допомогою методів насилля, й таких прохань не брано під увагу. Стосується це і поодиноких спроб від осіб з кіл польських адміністративних владетей на Лемківщині, які в деяких випадках старались виходити лемкам на зустріч.¹⁴ В дійсності не тільки польські комуністи, але й інші впливові тоді ще політичні угруповання, які спільно з комуністами творили Тимчасовий уряд Польщі, були однозгідні в тому, щоб українців з Польщі виселити цілковито. У вересні 1945 р., коли добровільних зголосень на виїзд до СССР уже не було, чотири головні політичні партії в Польщі звернулися до українців із закликом — покинути Польщу.¹⁵ Зрозуміло, що таку відозву цілковито поділяли советські переселенчі комісії на терені Польщі. Примусове переселення набрало великих маштабів. На допомогу агітаторам покликано відділи НКВД, завданням яких було викликати атмосферу нестерпного терору і швидко змусити населення до виїзду. Варто дещо приглянутись цим методам.

В публікації комуністичної Польщі, в яких обговорюється питання переселення українців до Советського Союзу в 1944-46 рр., як правило, про примусовий характер цієї акції не згадується. Виїмком у цьому є

12. G. Lukasiewicz, "Wokół genezy...", с. 38.

13. Там же, примітка на с. 38.

14. Про такі заходи згадують Szczęśniak i Szota, *Droga do niktad*, с. 219-220.

15. Kwiecki, "Fragmenty...", с. 279.

хіба тільки натяки в працях А. Квілецького. Примусовий характер переселення мовчанкою оминають також автори книжки *Droga do nika*, які, щоправда, зібрали цінний матеріал також про період переселення, про участь війська в цій акції, але об'єктивних висновків з цього не зробили. Однака існують численні описи свідків та жертв цієї акції, зі змісту яких вирине злочинний характер переселення.¹⁶

Майже всі відомі нам спогади свідків та жертв примусового переселення характерні тим, що вказують на тотожність метод, що їх застосовано до населення з боку репатріаційних комісій, війська та відділів НКВД. Крім демагогічної агітації членів советських комісій про добробут та великі можливості господарського розвитку переселенців на території ССР, крім словесних застрашувань, сіяння непевності щодо майбутнього українців у Польщі, від весни 1945 р. вжито радикальних засобів примусу. У квітні 1945 р. через Лемківщину прокотилася хвиля арештів інтелігенції та свідоміших селян, зокрема ж священиків. Арештованих відважено у повітові міста, де їх під погрозами та тортурами змушувано підписати заяву на виїзд.¹⁷ Ціллю такої тактики було послабити опір населення, деморалізувати селянські маси, які шанували думку чи рішення своїх визначніших співмешканців.

Терор супроти населення Лемківщини посилився також почесез зростаючу злочинну діяльність різних банд. В першу чергу йдеться про групу грабіжників і шовіністично настроєних селян польських сіл з терену Лемківщини. Жадоба збагачення себе майном лемків погнала цих людей на шлях терористичної діяльності та дикого насильства у відношенні до мешканців лемківських сіл.¹⁸ Варто нагадати, що з боку переселенчих органів не вживано жодних заходів для поборювання такого бандитизму. На основі звідомлень УПА ці групи грабіжників творено з ініціативи НКВД, щоби таким чином утримувати населення в переконанні, що одиноким рятунком для них є

16. Свідчення та інформації про стосування насильства до українців під час примусового переселення до ССР друковано в свідомо українській та москофільсько-лемківській пресі вже від кінця 40-их років. Пора б їх розшукати й зібрати разом. В цій статті ми обмежуємося тільки деякими прапорами, що нам доступні.

17. Ю. Тарнович, *На зарицях...*, с. 103; 110; И. Лемкин, *История Лемковины*, Іонкерс, 1969, с. 203; Т. Докля, *Наша громада*, с. 33.

18. *Спомини чотового Остріверхі*, Мюнхен, 1953, пятую після И. Лемкин, с. 204-206; Ю. Тарнович, *На зарицях...*, с. 82-84; *Лемківський календар 1967*, Торонто-Пассейк, 1967, с. 115. Лемкин у своїй праці пише про те, що у двох випадках організаторами грабіжницьких банд були римськокатолицькі священики, с. 206-211.

переселення до СРСР. Бували випадки, що репатріаційна комісія, не маючи серед населення успіху своєю демагогією, покидала село, а наступної ночі це село ставало жертвою грабежу та вбивств, що їх чинили ці банди.¹⁹ Цими самими методами терору послуговувалися також деякі групи МО (Milicja Obywatelska — Громадянська Міліція) та інші органи безпеки.²⁰

Та не зважаючи на зростаючий терор і його жертви, лемки вперше відмовлялися покидати свої хати, свої гори. Треба було вжити ще суровіших засобів примусу. І так влітку 1945 р. Тимчасовий Уряд Народної Єдності вислав на Лемківщину та в інші райони українських поселень регулярні військові частини.²¹ Урядова історіографія в Польщі до зануди повторює версію про те, мовляв, участь війська було потрібна для того, щоб поборювати зростаючу діяльність УПА. Щоправда, діяльність УПА на Закерзонні в тому часі була посилена з метою допомагати українському населенню проти виселення. Але насправді завданням польського війська було посилити терор, допомагати репатріаційним комісіям здійснювати примусове виселення української людності. Потвердженням цього може послужити, наприклад, розпорядження повітової ради в Новому Санчі з вересня 1945 р., в якому лемкам погрожувано, що будуть ужиті "засоби, які адміністративна влада має до диспозиції", якщо вони не зголошуватимуться до виїзду.²² Згідно з цим розпорядженням польське військо "провадить в прикордонній смузі відповідну пропаганду".²³ А спосіб цієї "пропаганди" був такий, що населення було змушене ховатися в лісі, що стверджується у звідомленнях війська.²⁴ Польське військо, — пише очевидець, — "не ходило в ліс за бандерівцями, але по наших коморах та пивницях, які випорожнивало".²⁵ А ось уривок зі спогадів жінки з Вислоки Великого Сянцівського повіту:

19. Р. Рейнарович, "Мартирологія Лемківщини (1944-1947) 4, Голос, т. XXXII, Йорктон, 1981, ч. 4 (жовтень-грудень), с. 296, на основі архіву УПА, течка Закерзоння. Див. також *Лемківський календар 1966*, Торонто-Пассейк, 1966, с. 92-97.

20. Ю. Тарнович, *На зарицях...*, с. 86; Т. Докля, *Наша громада*, с. 115; Українська трибуна, ч. 51, 52, Мюнхен, 1947.

21. Згідно з польськими джерелами військо включилося в акцію переселення у вересні 1945 року. Див. *Szczęśniak i Szota*, с. 222. Звідомлення УПА говорять про участь польського війська в цій акції раніше, починаючи від квітня 1945 року. Див. Р. Рейнарович, с. 288; Т. Докля, с. 33.

22. Kwilecki, "Fragmenty"..., с. 277; Kwilecki, *Lemkowie*, с. 95.

23. Kwilecki, "Fragmenty"..., с. 279.

24. G. Lukasiewicz, "Wokół genezy"..., с. 38; Т. Докля, *Наша громада*, с. 33; *Лемківський календар 1972*, Торонто-Каміллюс, 1972, с. 52, 95.

25. Т. Докля, *Наша громада*, с. 36.

"Хто не хотів бути насильно вивезений, утікав у Бескидські ліси, покидаючи свій дім і господарку на призволяще. Люди брали тільки худобу й гнали та ховали її в лісах перед ненаситним оком ворога. Так за короткий час зібралося около три тисячі людей в лісі, головно з Вислоки Великого та з сіл: Токарня, Горб, Ославиця й інші... Пам'ятаю, що 10 березня 1946 ще лежав на полях і в лісах сніг. Вартові, що держали варту по довколишніх горбах, затрубили досвіта в роги. Як за давніх княжих часів на Лемківщині, так і тоді лемки виробляли труби з великих рогів бика. Голос труб вартових означав, що наступають червоні опричники, поляки, москалі! Те червоне військо їшло на конях дорогами, що вилися поміж горами та сполучували села з собою. Воно мало наказ забирати людей у ясир і насильно гнати до СССР... Коли декого військо допало, то всіх постріляло, а ранених покидали в корчах на призволяще..."²⁶

Tabela 5
Liczba ludności ukraińskiej przesiedlonej do USRR
przez 8 dywizje piechoty w okresie od września 1945
do czerwca 1946 roku:²³

Lp.	Nazwa powiatu	Przesiedlono	
		rodzin	osób
1	Sanok	11 222	49 731
2	Krosno	3 223	12 196
3	Brzozów	2 564	10 406
4	Lesko	9 425	40 175
5	Jasło	208	777
6	Gorlice	3 987	17 316
R a z e m		30 629	130 601

Рядок в польських комуністичних публікаціях призначення, що військо (8-ма дивізією піхоти) "переселovalo" українців до УССР — цифри за час від вересня 1945 до червня 1946 р. з Лемківщини і суміжних земель.

W walce ze zbrojnym podziemiem 1945-1947, Варшава, 1972, с. 51

26. Є. Барняк-Бабець, "З живого пекла на волю", *Лемківський календар* 1966, с. 19-20; подібний опис: Т. Докля, *Наша громада*, с. 33-34.

Найбільш відомим варварським актом польського війська супроти українського населення Лемківщини була п'ятирізова пакифікація села Завадка Морохівська в Сяніцькому повіті. Перший раз польське військо під командуванням совєтських офіцерів увійшло у село 24 січня 1946 року, вбиваючи по дорозі українське населення в інших селах. Вбито кілька осіб також у Завадці Морохівській, але несподіваний наступ УПА змусив польське військо до відступу. Зате день пізніше, 25 січня військо повернулось і тим разом встигло замордувати прибл. 70 осіб, в тому числі жінок і дітей. До 30 квітня 1946 р. Завадка Морохівська було ціллю ще трьох облав червоного війська, в результаті яких село було спалене. Під конвоєм забрано з села ще 73 жителів. Ще після другого нападу війська на Завадку Морохівську бойці УПА вдалось взяти в полон групу польських вояків. Їхні зізнання опубліковані в брошурі *Кривавим шляхом сталінської демократії*, вказують на те, що всі частини польського війська, які пакифікували українські села, на Сяніччині одержали наказ безпощадного грабування селян, вивозити їх з собою, а непокірних або таких, що наважують втікати, негайно стріляти.²⁷

В деяких українських публікаціях знищення села Завадка Морохівська порівнюються з долею чеського села Лідіце, якого усіх мешканців вбили німці в знак пістти за вбивство зненавидженого шефа Протекторату "Чехія-Моравія", Гайдриха. Слід мати на увазі, що загибіль села Лідіце вчинено під час війни, а вимордування жителів Завадки Морохівської здійснили польсько-советські сили 1946 року, отже в час "миру".

Згідно з договором з 9 вересня 1944 року переселення українців з Польщі до СССР повинно було закінчитися до 31 грудня 1945 року. Цього терміну не дотримано, примусове переселення продовжувалось ще один рік, до грудня 1946 року. З офіційних польських статистик можна відчитати, що найбільшу кількість осіб переселено, починаючи від 1945 року, коли застосовано насилля.

27. Звіт про знищення Завадки Морохівської, зізнання полонених та список жертв див. *Аннали...*, ч. 2, с. 166-176. Порівняй Ю. Тарнович. *На згоріщах Закерзоння*, с. 108. Див. також І. Дмитрик. *У лісах Лемківщини*, с. 202. Там про подібні випадки в селі Стрововиська, с. 132, в селі Карликів, с. 195.

Таблиця ч. 1

Виселено:

Кількість осіб в тис.

15.11.1944	3 505
1. 1.1945	39 846
1. 3.1945	81 323
15. 8.1945	222 509
1. 4.1946	345 033
1. 9.1946	482 662
1.11.1946	488 612 осіб ²⁸

Було б цікаво знати, скільки із загальної кількості переселених українців з Польщі були мешканцями Лемківщини, але практично цього не можна осягнути. Шематизм Апостольської Адміністрації Лемківщини з 1936 року кількість мешканців грекокатолицького та православного віровизнання подає цифрою 144 883. Польський дослідник життя лемків А. Квілецький вважає, що усіх лемків було "понад 100 тисяч". Інший автор окреслює кількість лемків цифрою 150-180 тисяч.²⁹

Якщо взяти дані шематизму як найбільш вірогідні й погодитися з припущеннями Квілецького, що до СССР переселено 70-80 тис. лемків,³⁰ це означало б, що в Польщі залишилось приблизно 65 тисяч лемків. Від цього числа треба відрахувати 5 тисяч лемків, що переселилися до СССР в 1939/40 рр., й одержуємо цифру 60 тисяч. На північнозахідні землі Польщі, — згідно з обрахунком Квілецького, — депортовано згодом 30-35 тисяч лемків.³¹ Виходячи з даних шематизму, нам лишається ще цифра 20-25 тисяч лемків, яких долю важко визначити. Очевидно, треба мати на увазі жертви війни та жертви як під час переселення до СССР, так і під час депортації на повернені землі. Кількості цих жертв не можна встановити, тому питання, скільки лемків проживає в нинішній Польщі, лишається відкритим.

28. На основі Szcześniak i Szota, *Droga do niktad*, c. 401 i 231; G. Łukasiewicz, "Wokół genezy"..., c. 39.

29. A. Kwilecki, "Fragmenty"..., c. 249; Kwilecki, *Lemkowie*, c. 53; K. Pudlo, "Osadnictwo lemkowskie na Dolnym Śląsku w latach 1947-1969", *Prace i Materiały Etnograficzne*, t. XX., *Wieś dolnośląska*, Wrocław, 1970, c. 83.

30. A. Kwilecki, *Lemkowie*, c. 94.

31. A. Kwilecki, "Fragmenty"..., c. 286.

АКЦІЯ "В" І 10 РОКІВ "НЕІЧНУВАННЯ"
(1947-1956)

Польський історик Г. Зелінський у книжці, виданій у Варшаві 1968 року, писав про політику санаційної Польщі супроти українського населення, між іншим, таке:

"У середині вересня 1930 року відділи війська і поліція почали проводити в українських селах Східньої Малопольщі [Галичині] брутальну пасифікаційну акцію. Відбулося кілька десять експедицій, під час яких зліквідовано суспільні, культурні й кооперативні установи, застосовано жорстокі побої, нищено майно населення і т.д. За основу цих репресій прийнято принцип збірної відповідальності".³²

Навесні 1947 року супроти українського населення, що споконвіку проживало у південносхідніх районах нинішньої Польщі й уціліло перед примусовим переселенням до ССРС, застосовано такі самі репресії, як під час пасифікації 1930 року, тільки що в більших маштабах і тим разом з боку війська комуністичної Польщі. Знова прийнято принцип збірної відповідальності.

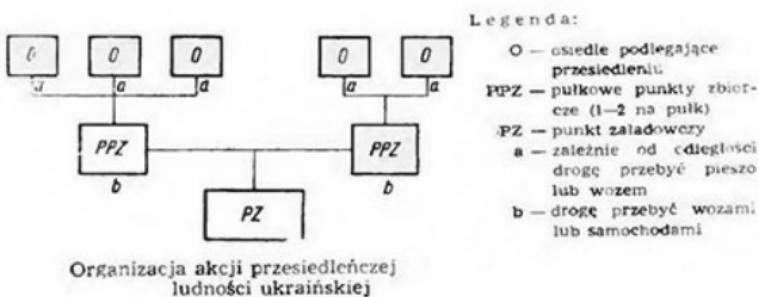

Схема виселювання українців військом в Акції "Висла" (O — оселя до виселення, PPZ — полкові збірні пункти, PZ — пункт вантаження на вагони, a — переход пішки або перевіз возами, b — перевіз возами або автомобілями)

W walce ze zbrojnym podziemiem 1945-1947, Варшава, 1972, с. 192

32. H. Zieliński, *Historia Polski 1864-1939*, Варшава, 1968, с. 153.

28 квітня 1947 р. на теренах, заселених українцями, польське військо розпочало операцію "Висла". Її ціллю — згідно з офіційними твердженнями — було знищити збройний опір УПА й при цьому шляхом депортації переселити всю українську людність у північно-західні райони Польщі, на т.зв. повернені землі.

В сучасній офіційній польській історіографії весь комплекс питань, пов'язаних з операцією "В" насвітлюється однобічно. В основному обговорюється боротьба польського війська проти УПА, стратегія польських збройних сил, людські жертви та матеріальні шкоди цієї боротьби. Саме виселення цивільного населення трактується побіжно, при чому старанно замовчується стосування терористичних методів супроти селян, запроторення соток осіб, підозрілих у співпраці з УПА, в концентраційний табір Явожно. Так А. Квілецький пробує твердити, що виселення було начебто тільки "фрагментом військової операції".³³ К. Пудло вважає, що виселення здійснено "в інтересі самих українців".³⁴ Щоправда, обоє авторів подають у своїх працях цікаві інформації, з яких читач може дійти висновку, що на ділі було не так. Автори книжки *Droga do nikąd* (Дорога в нікуди) твердять, що виселення української людності вимусила свою збройною діяльністю ОУН-УПА.³⁵ Автори дуже докладно обговорюють перебіг операції "В" з військової точки погляду, саме ж виселення трактують також побіжно, в основному тільки військово-технічний бік його здійснення.

Достовірні джерела, в тому числі й польські автори, подають, що кількість активних членів УПА навесну 1947 р. в Польщі не перевищала цифру 2500 вояків. Кількість польського війська, що взяло участь в операції "В", обчислюється на кілька десят тисяч. Цей факт викликує обґрунтовані сумніви, чи завданням війська було тільки поборювати УПА та охороняти транспорти виселениць. За допомогою пропагандивних і напівлітературних творів, як *Liny w Bieszczadach* (Заграви в Бескидах), *Spalone ziemia* (Спалена земля) та ін., в Польщі творено міт та легенди про геройство польського війська під час операції "В". Пацифікація українських сіл, примусове виселення людності, людські жертви цієї операції — це тільки, мовляв, фрагменти. Застосовується такий підхід в офіційній польській історіографії,

33. A. Kwiecki, "Fragmenty"..., c. 283; A. Kwiecki, *Lemkowie*, c. 98.

34. K. Pudło, "Osadnictwo lemkowski"..., c. 84.

35. A.B. Szcześniak, W.Z. Szota, *Droga do nikąd*, c. 432.

бо уряд не може признатися, що йшлося про варварську акцію, в якій найбільше потерпіло цивільне населення, депортоване за принципом збірної відповідальності. Ця позиція варшавського уряду сприяє шовіністичним та україnofобським формуляціям на сторінках деяких польських публікацій в стилі: "Українці, згруповні в лавах банд УПА, були переселені, бо вороже відносилися до польської держави".³⁶

Виселення українців з Польщі до ССР в роках 1944-46 варшавському режимові не принесло сподіваних результатів. В межах Польщі залишилось понад 200 тисяч українського населення. Такий стан не гармонізував з бажаннями режиму будувати одонаціональну Польщу без національних меншин. Тому операцію "В" не можна розглядати виключно з точки погляду боротьби проти УПА. Вона була черговим етапом на шляху т.зв. зміщення польськості держави. Ми вже згадували про те, що представники варшавського уряду вже в липні 1945 р. висловили припущення про те, що в майбутньому може виникнути потреба переселити українців в інші райони Польщі.³⁷ Поголоски про це поширювались також серед лемків, однак люди не хтіли в це вірити і, як звичайно, розпочинали весняну працю в надії, що літом та восени збиратимуть плоди своєї праці. Щоб краще уявити собі переживання лемків весною 1947 р., подаємо уривки зі спогадів одного з виселенців з села Ясюнка Горлицького повіту:

"Поголоски, що нас поляки виженуть, доходили до нас вже від довшого часу, але ми так були прив'язані до свого села і до землі, що ми з це не вірили... Якнайкраще ми обробили поле, посіяли все зерно, щоб було що істи, щоб не бракувало наші для худоби. Все дуже гарно зійшло і росло, чому ми дуже раділи. Та вітки були погані, бо поширювались поголоски, що вже навколо Сянока, Перемишля, Ліська, в Люблінському воєводстві знова виганяють, але тим разом не до ССР, а на захід... В цей час (в кінці травня — І.Г.) ми вже повірили, що і нас очікує це саме, але рятунку ми ніде не бачили, бо коли б ми втекли в ліс, нас би вважали за бандерівців і на місці б постріляли або вивезли до табору в Явожно... Прийшов день 9 червня 1947 року, день трагедії нашого села Ясюнка... Завчас рано, тільки що ми повставали, прибуло військо. Від нижнього кінця села заходили в

36. E. Zając, "Przyczynki do dziejów reformy rolnej w powiecie Sanockim w latach 1944-1947", *Rocznik Sanocki*, t. II, Kraków, 1967, s. 223.

37. "Sprawozdanie"..., *Annals of Svitovoї Federaciї Lemkiv*, ч. 2, Каміллюс, 1975, с. 179; *Droga do nikad*, с. 225.

кожну хату й гострим тоном наказували готувати манатки, складати на вози, бо коли повернуть, нам треба буде виноситися (з хати) та іхати, куди накажуть... Як вояки сказали, так ми поступали, бо через кілька хвилин вони вертали й кожного виганяли. А хто не хотів покидати хату, його змушувано силою. Тих, що сперечалися або були внерптими, били кольбою...

Гнали нас через Криву, понад Баницю, через Вірхню до Гладишева, де ми заночували. В Кривій всі селяни вийшли з хат і прощали нас, бо їх вигнали щойно кілька днів пізніше... Як ми піднімалися на гору Магуру, довелось бачити й пережити варварські сцени... На наших очах рижий офіцер їздив велосипедом і бив наших ясюнчан, чим попало, тільки тому, бо вимучені коні чи корови не були в силі тягнути вози під гору".³⁸

Депортация на "повернені землі" (*Ziemie Odzyskane*) охопила всі особи української національності, в тому числі також діячів польської компартії, бувших членів польського антифашистського руху, партизан тощо. Населення загалом одержувало дуже мало часу, щоб підготувати себе до виїзду. Бували випадки, що протягом двох-трьох годин від приходу війська село було порожнє. Інколи лемки одержували наказ покидати село "з неба", почесні листочки, що їх розкидувано з літака.

"Сіли немов злі птахи-духи на наші села, в наші двори, на наші голови. Кожне слово, кожна буква надрукована на цих білих картках колола в серце, запам'яталась на все життя: Всі лемки, русини, українці, грекокатолики, православні будуть виселені на Землі Одзискані, виселенням займеться ПУР (Державна Репатріаційна Управа) при допомозі війська для охорони..."³⁹

Терен Лемківщини, обнятий операцією "В", поділено на три райони: Сянік, Горлиці, Новий Санч. В кожному районі було по кілька збірних пунктів, куди зігнано населення з навколошніх сіл для реєстрації. Кожен одержував т.зв. переселенський документ — виказку окремого кольору, щоб депортованих на місці нового поселення краще розрізняти від добровільних переселенців-поляків.⁴⁰ Зі збірних пунктів українське населення під військовим конвоєм транспортувало до Любліна і Освенціма, де відбувалася гігієнічна та політична чистка.

38. Т. Докля, *Наша громада*, с. 37-38.

39. *Наше слово*, Варшава, 7.3.1982, ч. I (перший номер після проголошення восиного стану). Про листочки згадує також G. Lukasiewicz, "Wokół genezy"..., с. 43.

40. G. Lukasiewicz, с. 42.

Служба безпеки проводила допити, не обійшлось і без жорстоких побоїв. Підозрілих у співпраці з УПА арештовано й запроторювано в концентраційний табір Явожно. Як довідуюмось з листа представників Українського Суспільно-Культурного Товариства (УСКТ) в Горлицях та Сяноку до Комісії внесень при ЦК ПОРП у Варшаві з листопада 1971 р., до табору в Явожні без судового вироку запроторено жінок, старців, навіть дітей. З них багато загинуло. За українського "націоналіста" вважали кожного, у кого знайшли портрети Т. Шевченка або I. Франка; за це і запроторювали до Явожни.⁴¹

Після політичної перевірки транспорти з українським населенням покеровано в північно-західні воєводства Польщі. Депортованих, очевидно, не інформовано, куди їх везуть. Деято думав, що на Сибір.⁴² Керівник військового відділу, що конвоював транспорт депортованих, одергував дві залиплі коверти, в яких була політична характеристика кожної сім'ї та вказівки, куди їх скеровувати й де оселяти. Кожний транспорт складався з 50-55 вантажних вагонів, у яких транспортувало по 450-500 осіб.⁴³

"Декотрі вагони були криті, але більшість було відкрита. То ж знова треба було жити під голим небом. Наша сім'я (8 осіб) одержала вагон разом з сім'єю Василька (3 особи). Змокнені до нитки, ми мерзли всю дорогу. Крім нас, 11 осіб, у вагоні було 7 штук худоби; кілька овець, кіз та 3 коней".⁴⁴ Та не всім щастливо перевезти з собою свій незначний мастиок, що його всипили з собою забрати. В дорозі на місце примусового поселення, зокрема ж у збірних пунктах, де населення перебувало й по три дні та ночі, їм розкрадено частину мастику, як коні, вівці чи навіть колеса з воза. Грабежу припускалися не тільки польські селяни, але й військо.⁴⁵ К. Пудло наводить деякі дані про майно, що його привезли з собою лемки на Нижній Шлезьк. В першому транспорті з 30 травня 1947 р. приїхало до місцевості Г. 51 сімей (213 осіб) і привезли з собою 45 корів, 37 кіз, 13 коней.⁴⁶

41. Т. Докля, *Наши громада*, с. 39. Спогали про перебування в Явожні, див. *Голос Лемківщини*, ч. 2, 3, 4 (лютий, березень, квітень), Йонкерс, 1972; *Анналы...*, ч. 2, с. 205-206.

42. K. Pudło, "Osadnictwo lemkowski", с. 91.

43. S. Banasiak, *Działalność osadnicza Państwowego Urzędu Repatriacyjnego na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945-1947*, Poznań, 1963, с. 147.

44. Т. Докля, с. 38; Квіленський пише: "чи то із-за нестачі наші, чи з інших причин лемки втратили в дорозі частину худоби", *Lemkowie*, с. 125.

45. Т. Докля, с. 38.

46. K. Pudło, с. 91.

Знаючи, що у лемків була добре розвинена годівля худоби, можна припустити, що згадані 51 сім'ї вивезли зі собою більше штук худоби, ніж ця кількість, що ім пощастило привезти до назначеної місцевості.

Офіційно операцію "В" розв'язано наказом Міністерства оборони 31 липня 1947 року, але як боротьба проти УПА, так і депортация українського населення на західні землі продовжувалась даліші. Депортация тривала до пізньої осені 1947 р., деякі особи переселовано ще й протягом 1948 року, а 32 сімей (мішані подружжя) з повіту Новий Торг, яким не дозволено мешкати в прикордонній зоні, переселено до Щецинського воєводства навесні 1950 року.⁴⁷

Результатом цієї сталінської доктрини варшавського уряду про збірну відповідальність та депортациі українського населення були тисячі людських жертв, які загинули від побоїв війська, від органів безпеки та в концентраційному таборі в Явожі.⁴⁸

Розміщення депортованих у північнозахідніх районах Польщі здійснювалося за продуманим пляном. Він полягав в тому, щоб українські сім'ї розпорощити на якнайбільшому просторі. Лемків розпорощено на території всіх північнозахідніх воєводств, в 45 повітах.⁴⁹

"Розміщенням населення займалися Поселенські референти й Управа Публічної Безпеки згідно з указівками Міністерства Повернених Земель та Міністерства Внутрішніх Справ. Населення мало бути поселене у віддалі від суходолових та морських державних кордонів, а також у віддалі коло 20 км від воєводських міст. Слід було мати при цьому на увазі рівномірне його розміщення в цілому повіті, уникаючи скучень, що перевищали 6 % загалу населення" в даній місцевості.⁵⁰ Сім'ї підозрілих у співпраці з УПА поселювано одинцем.⁵¹ Щоб показати, як це виглядало, на практиці подаємо — за Квілецьким — приклад розселення лемків з села Фльоринка Новосандецького повіту.

З Фльоринки депортовано 178 сімей (928 осіб). Їх поселено в двох воєводствах — Зеленогірському (в 4-х повітах) та Вроцлавському (в 2-х повітах). 169 сімей розміщено в 33 селях, при чому тільки в

47. G. Lukasiewicz, c. 46.

48. M. Chęciński, *Poland: Communism, Nationalism, Anti-Semitism*, Нью-Йорк, 1982, c. 65.

49. A. Kwiecki, "Fragmenty"..., c. 286.

50. K. Pudlo, c. 91.

51. A. Kwiecki, *Lemkowie*, c. 112.

трьох селах поселено більше ніж 10 сімей (найбільше — 33 сімей в с. Михалів), а в 10 селах поселено по одній сім'ї.⁵² Мешканців села Ясюнка розселено в двох повітах двох воєводств, в 14 селах.⁵³

Висновки з цієї політики подольського режиму зробити не важко. Українців трактовано як елемент підозрілій та ворожий супроти Польщі, тому вирішено створити їм умови швидкої і цілковитої польонізації. Це в свою чергу служило б "зміцнюванню польськості" понімецьких земель.

Тяжкі були економічні умови депортованих. Кращі господарства та найменше пошкоджені війною будинки зайняли поляки-репатріянти з ССРР, які почали напливати в ці райони, починаючи від 1945 року. Будинки та господарства, що ними наділювано українців, були на 50-70% зруйновані.⁵⁴ Селянам бракувало сільськогосподарського знаряддя, тяглої худоби. Один кінь припадав на 2-3 сім'ї. Корови та інша рогата худоба, не привичасні до місцевих кліматичних умов, хворіли. Не було паші, бо сіно було зібране давнішими поселенцями. Вони також розділили між собою пасовища, тому рогата худоба українських поселенців зимою 1947-48 масово падала.⁵⁵ Депортовані українці одержували найчастіше землю, що й по три роки лежала перелогом.⁵⁶ Більшість з них не були в стані покінчити як слід восени роботи.

Місцеві власті не турбувалися долею українців. Навпаки, вони свідомо й організовано плекали ворожість до українців серед польських репатріянтів. "Перед приїздом поселенців скликувало зібрання і остерігano польську людність..., що прибудуть бандити з УПА".⁵⁷

А ось фрагмент спогаду депортованого лемка з Фльоринки:

"Отже не дост того, же несправедливо огваряно нас, же розпушчано о нас неправдоподібни брехні, але офіційно на зображеннях перед нашим прибутком до Михалова остерігano мешкаючих юж ту люди, же оселят ту напівдикых лемків, котры то сут найгіршим племеном українського народу, і же тоты лемкы в Карпатських лісах грабували і мордували спокійних обывателів, но і войско іх выімало по кривках

52. Там же, с. 117.

53. Т. Докля, там же, с. 39-40. Автор не подає точного списку депортованих сімей з села Ясюнка.

54. K. Pudlo, с. 94; Kwilecki, *Lemkowie*, с. 121.

55. A. Kwilecki, *Lemkowie*, с. 132.

56. Там же, с. 125.

57. E. Holda, J. Litwiniuk, "Dziesięć lat nieistnienia", *Po prostu*, Варшава, 1957, к-р 9, 3 березня.

і за кару іх ту оселят. І ніч дивного, що по таких зображеннях забужане однесли ся до нас барз ворожо (зрештом, гнєски та ж деякі з них ставлять ся до нас подібно) і спали з сокирами під головом, ден і ніч контролювали наш кождий крок, і були з нами, як то повідають самі, 'на воєнний стопі'. Лем мы о тим довго ніч не знали і спали-зме зо спокойним сумлін'ям".⁵⁸ Поняття *українець* стало синонімом "фашистського бандита".⁵⁹

Щойно в роках 1956-57, під час короткотривалої лібералізації цензури, на сторінках польської преси порушено способи та вияви дискримінації українців, що її плекав режим серед польського населення.⁶⁰

Кореспондент тижневика *Życie Literackie* описує зустріч з лемком, якому пощастило повернутися із західних земель на Лемківщину:

"Оповідав мені лемко з-під Горлиць, Семен Тутко: Як дитина підростла, я післав її там, на Заході до школи. Я зауважив, що дитина щодня вертається долому з плачем. Питаю, що сталося? — Бандерівцем мене, — каже, — називають... І я, старий чоловік, мусив перед дитиною оправдовуватися, що я чесний чоловік, що нікого не вбив, ані в нікого нічого не вкрав та що я не мав нічого спільногого з УПА... Скажіть, чи я вже до кінця життя буду змушений всюди і перед усіма оправдовуватися з не доконаних провин, чи моя дитина також не матиме в житті спокою".⁶¹ Подібні приклади наводить тижневик *Prawo i Życie*.

"В Члухівському повіті, в селі Бжезе, коли українці в костелі під час Великодня заспівали 'Христос Воскрес', їх побито перед престолом." На адресу вчителя та бібліотекарки з'явилися наклейки з написом: "Не створите тут України, ви бандерівські морди".⁶²

Депортатія та розпорощення українського населення на Заході Польщі була цілеспрямованою акцією з метою польонізації українців. Повторювання втертої аргументації, мовляв, переселення було зумовлене збройною боротьбою УПА, не витримує критики. Як же пояснити тоді цей факт, що саме в період найбільшої активності УПА в

58. A. Kwiecki, "Grupa Lemków na Ziemiach Zachodnich", *Tworzenie się nowego społeczeństwa na ziemiach zachodnich*, Poznań, 1961, s. 270.

59. A. Kwiecki, *Lemkowie*, s. 119.

60. Див., напр., *Po prostu*, цит. стаття; *Prawo i Życie*, Варшава, 29.7.1956, н-р 7; *Życie Literackie*, Kraków, 22.9.1957, н-р 38.

61. *Życie Literackie*, цит. число.

62. K. Zalejski, "Ta сторона myła de maty rodyła", *Prawo i Życie*, цит. число.

Закерзонні, польська влада в роках 1945-47 поселила в повітах Горлицькому, Ясельському, Короснянському, Сяніцькому, Ліському, Устріцькому, Перемиському, Радимнянському, Ярославському, Любачівському 14 392 тис. сімей поляків — депатріантів з ССРР⁶³. Цей факт вивертає твердження тих польських авторів, які силкуються доказати, що УПА “мордувала безборонне польське населення”.⁶⁴

Починаючи від осені 1944 року, на основі декрету про сільсько-господарську реформу, нерухоме майно українців, яких переселено до ССР, і тих, що їх згодом депортовано на захід, перешло на власність держави. Однак жодних судових рішень про конфіскацію майна виселених не було, ані в справі поодиноких осіб, ані груп.⁶⁵

Це саме сталося згодом з нерухомим майном Грекокатолицької Церкви, хоча про юридичний стан нерухомостей, які належать до власності церков чи інших релігійних спільнот, мав рішати конституційний сойм.⁶⁶ В дійсності справу майна Грекокатолицької Церкви полагоджено дуже “прагматично”. Оскільки людність виселено, “Грекокатолицька Церква втратила підставу існування”, тому її власність, наприклад, в Сяніцькому повіті — 2 602 га землі — в 1947 році сконфісковано й призначено на інші цілі.⁶⁷

Кульмінаційною точкою цього грабунку було оголошення декрету “Про перейняття на власність держави земельних нерухомостей, що не є у фактичному володінні власників, в деяких повітах воєводств Білоцерківського, Люблінського, Ряшівського і Краківського”.⁶⁸ В декреті згадано, що власники нерухомостей можуть не протягі з двох років старатися про відшкодування, і тим поставило “крапку над і” щодо прав українського населення в Польщі до його майна. Декрет, звичайно, опубліковано, однак розрахунок був на те, що ніхто з українців протягом двох років нічого домагатися не буде, бо ім для цього не створено легальних можливостей. Навіть ще в 1957 році понад 5 тисяч українських сімей не одержали відшкодування у вигляді наділу господарством на новому місці поселення.⁶⁹

63. M. Biernacka, *Kształtowanie się nowej społeczności wiejskiej w Bieszczadach*, Brzozów, 1974, с. 40.

64. E. Zając, “Przyczynki do dziejów”..., с. 229.

65. *Nasze слово*, 11.11.1956.

66. E. Zając, там же, с. 218.

67. Там же, с. 223.

68. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, Варшава, 10.8.1949, н-р 46, поз. 339.

69. *Nasze слово*, 1.12.1957.

В квітні 1952 року Політичне Бюро ЦК Польської Об'єднаної Робітничої Партиї (ПОРП) видало ухвалу про поліпшення стану українського населення в Польщі.⁷⁰ Ухвала не довела до помітного практичного покращання становища українського населення. Але дивує час її появи. Адже політична реальність у всіх країнах комуністичного блоку була без змін; це була кульмінація сталінських процесів в ССР, в Чехо-Словаччині та інших країнах блоку. У Польщі також ніщо не вказувало на зміну. На нашу думку, появлі ухвали ЦК ПОРП з квітня 1952 року слід розглядати у зв'язку з декретом з 28 серпня 1949 року. Декрет передбачував можливість домагатися відшкодування на протязі двох років, отже до серпня 1951 року. Після цього терміну можна було про українців згадати, бо небезпеку масових зголосень на повернення таким чином усунено.

Крім цього депортованих українців було все ж таки багато, вони плекали сильну солідарність, зустрічалися разом, потасмно брали участь у Святій Літургії, яку по лісах відправляли греко-католицькі священики.⁷¹ Запопадливі спроби їх польонізувати викликали зворотну реакцію — вірність своїм традиціям.

Однокім позитивним значенням ухвали з 1952 р. було те, що в деяких польських школах створено можливості навчання українських дітей українською мовою. У шкільному році 1952/53 українську мову вивчало 487 учнів у 24 польських школах. Наступного шкільному року 1953/54 кількість учнів зменшилась до 330.⁷² Причиною цього зменшення були імовірно вияви дискримінації з боку учнів польської національності, які висміювали українських дітей, та загальна атмосфера ворожості до українців.⁷³

Кількома словами варто згадати про тих лемків, яким пощастило оминути депортацію на західні землі Польщі. Що правда, таких випадків було мало, вони траплялися тільки тоді, якщо римсько-католицький священик змінив лемкам метрику хрещення. Так було в

70. Див. *Trybuna Ludu*, Варшава, 17.6.1956.

71. *Po prostu*, цит. число.

72. Український календар альманах на 1960 рік, Варшава, 1959, с. 59.

73. Таких випадків було багато. Газета *Nasze słowo* з 7.10.1956, напр., пише: "Польське населення висміює українську мову, українська молодь є так залякано, що бойтися співати українські пісні..." "Як наші діти, яких ми посилаємо вчитися української мови, мають себе добре почувати, коли їм польські ровесники співають таку дискримінаційну пісеньку: На гуже калина, А на доле каша, уцскайце, українци, бо Польща ест наша і т.д.", *Nasze słowo*, 24.2.1957.

селі Вільхівці.⁷⁴ Про те, як та зміна та загальний страх жителів села відбився в їхній поведінці, варто навести розповідь туриста з Заходу, який побував у селі Вільхівці в 1981 році:

"Сучасна історія села цікава. Розповідаю з своїх спостережень і з інформації, одержаних в розмовах з людьми, які ознайомлені з околицями. Мешканці Вільхівців — кілька десятків родин — не були виселені в Акції 1947-го року. З цього приводу витворилася у них дивна психіка — спольонізувалися вони скоріше, ніж інші, хоч чистокровні поляки в селі, — це лиши одиниці. Підозрівають чужих і здалека вимовляють 'дзінь добри', хоч калічать польською мовою. Відбуваються у них грекокатолицькі богослужіння вже від кількох літ, від часу приїзду енергійного молодого священика до села Команча, — але з тяжкою білою. Люди призабули Службу Божу, хоч не зовсім. Відправляється у них роками тільки латинська Служба. Часами їхні старання зрушити пам'ять виходили на трагікомедію — були випадки, коли починали з власної ініціативи співати частину панахиди, бо пам'ятали щось такога з давніших часів, коли була зовсім інша відправа. Священик не піддається, має надію, що ще врятує цю маленьку громаду".⁷⁵

Ці спостереження є доброю ілюстрацією того, які наслідки мала brutal'на депортація українського населення з їхніх споконвічних земель у північно-західні райони Польщі, що її здійснив уряд Варшави. Ширше обговорення наслідків депортації та дійсного стану українського населення в Польщі розпочалося в 1956-57 роках, про що йде мова в наступному розділі.

ВІД ВІДЛІГИ 1956 Р. ДО РЕВОЛЮЦІЇ 1980-81 РР.

Після ХХ з'їзду КПСР у Москві в лютому 1956 року в комуністичних країнах Східної Європи дійшло до ляких змін. Таємна доповідь Хрущова на згаданому з'їзді, в якій він засудив Сталіна та його політику терору супроти населення, дала початкові до т.зв. процесу десталінізації. В основному цей процес проходив на площині

74. M. Kozłowski, "Lemkowie", *Tygodnik Solidarności*, Варшава, 14.8.1981, и-р 20.

75. Н. Дрімач, "Бескід 81 — Майданівка в гори української молоді в Польщі", *Вітраж*, ч. 16, Лондон, 1981 (жовтень), с. 19.

теоретичній, тобто про сталінізм більше дискутувалось, а практичних висновків з цього великих не було. Як відомо, Хрущов у своїй доповіді сказав, що Сталін був би радо виселив усіх українців на Сибір, але їх багато...

У цьому контексті можна пригадати розмову Сталіна з генералом Андерсоном у грудні 1943 року про питання майбутнього польсько-совєтського кордону:

Сталін: ... За це місто Львів ви будете битися з українцями.

Андерс: Багато українців є германофілами, тому ми, а також і ви маєте з ними клопоти.

Сталін: Так, але то є ваші українці, не наші. Ми їх спільно винимо.⁷⁶

Згодом, у 1947 році українців у Польщі "нищено" дійсно спільними силами — совєтських та польських комуністів.

Дискусія про сталінізм у Польщі, яка розгорнулася на сторінках польської преси в роках 1956-57, заторкнула також долю української меншості в межах Польщі післявоєнного періоду, зокрема ж методи примусової депортації на Західні землі та наслідки цієї депортації.

Старт на цю тему почали з'являтися на сторінках польської преси після того, як уряд дозволив у червні 1956 року заснувати Українське Суспільно-Культурне Товариство (далі УСКТ) і тим самим визнав існування в Польщі української національної меншості. На цьому з'їзді виступав представник уряду, тодішній міністер освіти Яросінський, який заявив: "Ми не тільки хочемо, але ми і твердо вирішили направити всі ті кривди", що їх заподіяно українському населенню.⁷⁷ 23 серпня 1956 року Міністерство Внутрішніх Справ видало інструкції "про працю з українським населенням". Підкressлюючи рівноправність усіх громадян Польщі, автори документу говорили:

"Особливо дошкульні й фатальні в наслідках викривлення й помилки мали місце у відношенні до української меншості". Під час примусового виселення, "яке проведено методами, що їх ніяк не можна виправдати, невинна людність зазнала тяжкої і нічим не заслуженої кривди".⁷⁸

76. Я. Пастернак, *Нарис історії Холмщини та Підляшшя. Новіші часи*, Вінниця, 1968, с. 297.

77. *Наше слово*, 11.11.1956.

78. *Наше слово*, 7.11.1956.

Такі заяви уряду будили, зрозуміло, серед українців у Польщі надій, що уряд справді має щирий намір виправити всі заподіяні їм кривди. Кривд цих було багато, іх можна двома словами окреслити як всебічна дискримінація. Проблемами, які вимагали невідкладної розв'язки були:

I. Економічна допомога українським господарствам на Західніх Землях.

II. Створення умов для повороту бажаючих на землі свого первісного поселення.

III. Задоволення культурних потреб, в тому числі унормовання справ церкви.

Вище ми уже згадували про те, в яких соціально-економічних умовах опинилося українське населення на землях примусового переселення. Десятирічна мовчанка про існування українців у Польщі стала засобом розпалювати ворожнечу з боку польського населення, потурати шовінізмові з боку місцевих адміністраційних органів. Українців дискриміновано економічно. Промовистим прикладом цього є факт, що в 1956 р. тільки в Ольштинському воєвідстві з 10 462 господарств, на яких поселено українців, понад 3 тисячі вимагали капитального ремонту, а 850 господарств були взагалі непридатні до вжитку. В дуже багатьох випадках українців поселено "в непридатних до вжитку бараках, в чвораках [будинках для служби у дідичів], стололах, бункерах".⁷⁹

Для покращання цього стану уряд виділив 15 мільйонів золотих з метою "зліквідувати причини дальшого існування настроїв тимчасовості",⁸⁰ тобто, щоб якось втримати українське населення від повороту на свої рідні землі. А бажання повернутися охопило більшість українців, зокрема переселенців із Лемківщини.

В листопаді 1956 р. в газеті *Naše Slovo* з'явилася редакційна стаття, в якій затверджено операцію "В" та висловлено домагання, крім іншого, щоб були створені українцям умови повороту на іхні землі.

"Не було і немає ніяких аргументів, які могли б виправлати горезвісну акцію "В". Не можна зліквідувати наслідків насильного масового виселення словами про те, що під час акції стосовано невластиві, часто нелюдські беріївські методи... За повернення україн-

79. Там же.

80. *Naše slovo*, 21.7.1957.

ського населення промовляють не тільки ленінські принципи в національному питанні, — промовляють за цим й інтереси Народної Польщі... Вистачить проїхати повітами Ряшівщини і Люблінщини, щоб побачити десятки тисяч гектарів не загосподарованої де-не-де дуже доброї землі, що поростає смереками і тополями. Чи можна знайти кращий елемент, який витягнув би з цієї землиці усе те, що можна з неї витягнути, як українці, які споконвіку жили там, а тепер ниліють в несприятливих матеріальних і незвичиних, шкідливих кліматичних умовах, затуркані, залякані, з почуттям не заслуженої кривиді".⁸¹ Результати опустошення терену між Сяном та Ославою в наслідок виселення першінших господарів стверджує польська газета *Gromada — Rolnik Polski* (3-17 серпня 1957):

"20 мільйонів куб. метрів дерева гине серед гір південносхідної Ряшівщини... Кількість дерева, яке гине, або яке стоїть на пні (якого вік вирубів проминув), є значно більша від тої, яку одержуємо річно в наших лісах на території цілої країни." Із 143 сіл та лісових селищ, — продовжує газета, — залишилося в 1957 році 26, в яких живе по 30-40 родин. Автор статті констатує результати акції шгучного осадництва: "З т.зв. долин, з південної Люблінщини чи північної Ряшівщини люди не потраплять господарювати в умовах гірського клімату. Приїжджають і від'їжджають".⁸² Такими були отже результати комуністичної господарки на колишніх українських землях після виселення українців.

Влучно скопив це один лемківський сільський поет, пишучи так про спустошенні рідні землі:

Би єй загосподаровано,
Ріжні плани укладано,
Пегсери* закладано.
Міларди ту вкладано.
Міларди дябли взяли,
Нич ту не вимудровали.

Варшавський уряд зрозумів важу загосподарювання цих поукраїнських теренів. У квітні 1957 р. ЦК ПОРП видав уже третю з черги постанову у справі української національної меншини. На відміну від попередніх, в цій постанові йшла мова також про можливості пово-

81. *Nаше слово*, 18.11.1956.

82. *Nаше слово*, 15.9.1957.

* Пегсери — Державні сільські господарства. — Б.С.

роту українців на свої первісні землі, що правда, в обмеженій кількості й тільки групово. Ціла акція повинна була закінчитися з кінцем 1960 року.

У постанові заборонено "розбирання та нищення поукраїнських будинків та дальше приділювання поукраїнського майна іншим особам".⁸³

Можна припустити, що вищесказані слова — це реакція на численні скарги українців, яких на свої землі на пускали не тільки поселені там польські господарі, але й місцева влада разом з міліцією. Про такі випадки була мова також на сторінках польської преси: писалося про безглузде нищення поукраїнських будинків, аби тільки унеможливити поворот українцям. Ось, що читаємо про цю дійсність в газеті *Nasze словo*:

"В багатьох повітах Ряшівщини і Люблинщини місцеве польське населення при деякій пасивності адміністрації і міліції силою не впускає українських селян, які мають згоду даної повітової Ради на поворот, до їх власних вільних хат, або до їх рідні, яка їх принимає".⁸⁴

Цікаво відмітити, що "обструкцію" проти тих українців, яким пощастило залишитися у рідних селах, провадили й деякі римсько-католицькі ксьондзи. Так було, наприклад, в Тиличі. Із кільканадцяти лемківських родин, що залишилися в селі після примусового виселення, частина з них зі страху перейшла на латинський обряд. "Решта людей твердо держиться свого, і латинський парох грозить з амвона їм прокляттям, що вони не отягнутуть ласки Божої".⁸⁵

На основі інформації, що їх друковано на сторінках газети *Nasze Słowo*, виникає враження, що місцева адміністрація цілковито ігнорувала всякі урядові постанови, в яких йшла мова про поворот українців на свої господарства. Промовистим у цьому відношенні є приклад — стаття в газеті *Wiadomości Sądeckie* (ч. 33-34, липень 1956 р.). У статті під назвою "В справі лемків" висловлено невдоволення, що до Новосандецького повіту щораз частіше приїжджають лемки і нібито понилюють різні плітки та сіють ворожнечу.

"Більшість лемків на Західніх землях живе лінше, ніж колись на

83. *Nasze słowo*, 28.4.1957. В газеті поінформовано про зміст постанови, однак її тексту на сторінках цієї газети не опубліковано. Нам не пощастило ствердити, чи текст постанови був опублікований в офіційних виданнях ПОРП.

84. *Nasze słowo*, 7.4.1957.

85. *Nasze słowo*, 14.3.1958.

своїх, і не хоче повернутися, хоч би їх як не просили", але, — продовжує газета, — "є також між ними одиниці з ревізіоністськими настроями, які з різних причин не вспіли акліматизуватися на новому місці, жили до цього часу тихо, скрито, а тепер, після ХХ з'їзду КПСС з відкритою надією на повернення, і їм здається, якщо цього прагнуть, то це так і буде".⁸⁶

Тут, як кажуть, коментар зайвий. Можна б процитувати десятки таких інформацій про ставлення місцевих польських україножерів до бажань українців повернутися на своє. Непереконливо в цьому контексті звучать твердження оборонців варшавського уряду, який нібито вивив добру волю, але — "безпомічний" перед "народною владою".⁸⁷

Задля повноти картини все таки треба сказати, що декілька тисяч українців знайшли спосіб, щоб повернутися на свої землі. Згідно з інформаціями газети *Наше Слово* (24 листопада 1957 р.), на Ряшівщину із 17 тисяч виселених родин повернулося до цього часу 1500 родин, а заяв на повернення склали 4 тисячі родин. Під кінець 1958 року, — констатовано на III пленумі Головного Правління (ГП), УСКТ, — до Люблінського та Ряшівського воєводств повернулося приблизно 5 тисяч українських родин. Усіх заяв на повернення було 11 тисяч.⁸⁸ Наскільки ці цифри об'єктивні, важко судити. Нагадуємо, що під час засідання соймової комісії внутрішніх справ у Варшаві в днях 8 і 9 липня посол Г. Сокол говорив про те, що приблизно 80 відсотків українців, яких переселено на Західні землі, виявило бажання вертатися на свої рідні землі.⁸⁹

Ненависть частини польського суспільства до своїх співгромадян — українців протягом 1947-56 років проявилася у відношенні до українських церков. Це ганебна сторінка повоснної історії Польщі. Польський мистецвознавець Р. Бриковський в 1957 році стверджує, що в межах Польщі, на колишніх теренах українських поселень, від 1939 до 1956 року знищено 164 церкви. "В основному цілий тягар знищень припадає на роки 1949-1956". Серед знищених церков, наприклад, у Ряшівському воєводстві було — 4 з 16 століття, а 25 церков з 17 століття.⁹⁰ Нищіння українських церков у Польщі у післявоєнний

86. *Наше слово*, 7.10.1956.

87. Про настрої в польському суспільстві в справі українців див. наприклад, *Наше слово* під датами: 7.11.1956; 25.11.1956; 23.6.1957; 21.7.1957; 6.10.1957.

88. *Наше слово*, 26.10.1958; A. Sław, "O kwestii ukraińskiej w Polsce", *Nowe Drogi*, Варшава, 1958, н-р 8, с. 58.

89. *Наше слово*, 21.7.1957.

90. *Ochrona Zabytków*, н-р 2, Варшава, 1957.

роту українців на свої первісні землі, що правда, в обмеженій кількості й тільки групово. Ціла акція повинна була закінчитися з кінцем 1960 року.

У постанові заборонено "розбирання та нищення поукраїнських будинків та дальнє приділювання поукраїнського майна іншим особам".⁸³

Можна припускати, що вищепідивовані слова — це реакція на численні скарги українців, яких на свої землі на пускали не тільки поселені там польські господарі, але й місцева влада разом з міліцією. Про такі випадки була мова також на сторінках польської преси; писалося про безглузде нищення поукраїнських будинків, аби тільки унеможливити поворот українцям. Ось, що читасмо про цю дійсність в газеті *Nаше слово*:

"В багатьох повітах Ряшівщини і Люблінщини місцеве польське населення при деякій пасивності адміністрації і міліції силою не впускає українських селян, які мають згоду даної повітової Ради на поворот, до їх власних вільних хат, або до їх рідні, які їх принимає".⁸⁴

Цікаво відмітити, що "обструкуцію" проти тих українців, яким пощастило залишитися у рідних селах, провадили й деякі римсько-католицькі ксьондзи. Так було, наприклад, в Тиличі. Із кільканадцяти лемківських родин, що залишилися в селі після примусового виселення, частина з них зі страху перейшла на латинський обряд. "Ренита людей твердо держиться свого, і латинський парох грозить з амвона їм прокляттям, що вони не осягнуть ласки Божої".⁸⁵

На основі інформацій, що їх друковано на сторінках газети *Nаше Слово*, виникає враження, що місцева адміністрація цілковито ігнорувала всякі урядові постанови, в яких йшла мова про поворот українців на свої господарства. Промовистим у цьому відношенні є приклад — стаття в газеті *Wiadomości Sudeckie* (ч. 33-34, липень 1956 р.). У статті під назвою "В справі лемків" висловлено невдоволення, що до Новосандецького повіту щораз частіше приїжджають лемки і нібито поширяють різні плітки та сіють ворожнечу.

"Більшість лемків на Західніх землях живе ліпше, ніж колись на

83. *Nаше слово*, 28.4.1957. В газеті відізвалося про зміст постанови, однак її тексту на сторінках цієї газети не опубліковано. Нам не пощастило ствердити, чи текст постанови був опублікований в офіційних виданнях ПОРП.

84. *Nаше слово*, 7.4.1957.

85. *Nаше слово*, 14.3.1958.

своїх, і не хоче повернутися, хоч би їх як не просили", але. — продовжує газета, — "є також між ними одиниці з ревізіоністськими настроями, які з різних причин не вспіli акліматизуватися на новому місці, жили до цього часу тихо, скрито, а тепер, після ХХ з'їзду КПСС з відкритою надією на повернення, і їм здається, якщо цього прагнуть, то це так і буде".⁸⁶

Тут, як кажуть, коментар зайвий. Можна б процитувати десятки таких інформацій про ставлення місцевих польських україножерів до бажань українців повернутися на своє. Непереконливо в цьому контексті звучать твердження оборонців варшавського уряду, який нібито вивив добру волю, але — "безпомічний" перед "народною владою".⁸⁷

Задля повноти картини все таки треба сказати, що декілька тисяч українців знайшли спосіб, щоб повернутися на свої землі. Згідно з інформаціями газети *Nasze Słowo* (24 листопада 1957 р.), на Ряшівщину із 17 тисяч виселених родин повернулося до цього часу 1500 родин, а заяв на повернення склали 4 тисячі родин. Під кінець 1958 року, — констатовано на III пленумі Головного Правління (ГП), УСКТ, — до Люблінського та Ряшівського воєвідств повернулося приблизно 5 тисяч українських родин. Усіх заяв на повернення було 11 тисяч.⁸⁸ Наскільки ці цифри об'єктивні, важко судити. Нагадуємо, що під час засідання соймової комісії внутрішніх справ у Варшаві в днях 8 і 9 липня посол Г. Сок працював про те, що приблизно 80 відсотків українців, яких переселено на Західні землі, виявило бажання вернутися на свої рідні землі.⁸⁹

Ненависть частини польського суспільства до своїх співгромадян — українців протягом 1947-56 років проявилась у відношенні до українських церков. Це ганебна сторінка повоєнної історії Польщі. Польський мистецтвознавець Р. Бриковський в 1957 році стверджував, що в межах Польщі, на колишніх теренах українських поселень, від 1939 до 1956 року знищено 164 церкви. "В основному цілий тягар знищень припадає на роки 1949-1956". Серед знищених церков, наприклад, у Ряшівському воєвідстві було — 4 з 16 століття, а 25 церков з 17 століття.⁹⁰ Нищення українських церков у Польщі у післявоєнний

86. *Nasze słowo*, 7.10.1956.

87. Про настрої в польському суспільстві в справі українців див. наприклад, *Nasze słowo* під датами: 7.11.1956; 25.11.1956; 23.6.1957; 21.7.1957; 6.10.1957.

88. *Nasze słowo*, 26.10.1958; A. Sław, "O kwestii ukraińskiej w Polsce", *Nowe Drogi*, Варшава, 1958, н-р 8, с. 58.

89. *Nasze słowo*, 21.7.1957.

90. *Ochrona Zabytków*, н-р 2, Варшава, 1957.

Церква в селі Котань на Ясельщині під час розбирання її
осені 1945 р.

М. Верховинець, *На руїнах і пустелях
далеких*, Піттсбург, 1960, обкладинка

час — це тема, яка часто обговорювалась на сторінках української преси, але також і на сторінках польської преси. Варто дещо з цього пригадати:

“Я забороняла (у Сянішкому повіті) руйнування церков, з цього приводу мене обвинувачено 1) в ідеалістичних поглядах, 2) в політичній акції, 3) в релігійності, 4) в діяльності шкідливій для господарських інтересів повіту (бо церкви мали бути або зруйновані, або переміщені на магазини). Під кінець погрози, що виженуть за межі повіту”...⁹¹

Варто пригадати також уривки із статті, що її опубліковано в газеті *Po prostu* (23.9.1956):

“По вийнятково понурій драмі, яка відігралася на тих землях [південної Рівнівщина — І.Г.], залишилися села без людей та покинуті

91. *Przegląd Kulturalny*, Варшава, 1956, и-р 35.

церкви. В одній із них моляться цигани, які відкісся там взялися, кілька інших пересвячено на костелі. Решту віддано під опіку повітовим референтам до справ віровизнань. Можна б сказати — до обов'язків цієї установи належить ліквідація пам'яток старовини. Так регулярно, заходами референтів від віровизнань зникає з поверхні землі щораз то інша церковця... Одного вечора референт від віровизнань на повіт Лісько, на прізвище Мазур, зачинився зі швагром у дерев'яній церкві, що походить з початку 19 ст. Після працьової ночі вивезли кілька фір сухого дерева на паливо — це була (локладно порубана) обстанова святині: різьби, вівтарі... Ніч на цвінтари в Ярославі. Керівник тамтешньої школи ловить за ковнір типа, що висмикується з 17-вічної церкви. Той виривається і тікає. Керівник побачив лише в слабенькому свіtlі ночі чорну сутану та білого ковнірчика... Заскрипів віз, хтось загнав коні... В цей спосіб нерозлізнатий ксьондз вивіз у невідомому напрямку вівтар, одрубавши його перед тим від решти".⁹²

Недавно польський мистецтвознавець М. Мокшицька на сторінках часопису *Tygodnik Polski* (ч. 16, 1983) згадала про нищення українських церков у Польщі й назвала це ганьбою нашого століття. Вказала вона на цю жалюгідну дійсність, а саме, що польське суспільство, в тому числі керівники Римськокатолицької Церкви, "власністю" яких стали грекокатолицькі церкви після 1947 року, ще й нині не виявляють належного зрозуміння, щоб ці церкви зберігати.

Окремим питанням вправлення кривід українському населенню в Польщі є питання задоволення духових потреб, в тому числі справа свободи для Української Католицької Церкви у Польщі.

Після заснування УСКТ у червні 1956 року значну увагу присвячено розбудові сітки українського шкільництва. Якщо взяти під увагу тодішні умови життя українців у Польщі, треба сказати, що УСКТ щодо шкільництва виконало позитивну працю. Протягом двох років існування УСКТ почастило розбудувати 183 пункти навчання української мови як предмету, що її вивчало 2 781 дітей. У двох середніх загальноосвітніх школах створено можливість для вивчення української мови (у 8-их та 9-их класах), з чого користало 108 учнів. У шістьох початкових школах з українською мовою навчання (при чому дві школи мали гуртожитки) нараховувалось 218 учнів. 12 студентів

92. Про це див. *Nаше слово*, 21.10.1956.

українців з Польщі студіювали у Київському Університеті ім. Т. Шевченка, а на факультеті україністики вчительської студії в Щецині вчилося тоді 56 студентів, здебільшого учителів української мови.

У 1958 році в Польщі існувало 8 восьмісних відділів УСКТ, 74 повітові правління, 270 гуртків. УСКТ начислювало в 1958 році 7 тисяч членів.⁹³

Болючою сторінкою українців у Польщі було питання свободи Грекокатолицької Церкви. В результаті операції "В" і в наслідок примусового переселення Грекокатолицька Церква перестала існувати. Що правда, формально її не розв'язано. Вона нібито існувала, але існувала на практиці підпільно. Уряд розраховував на те, що віруючі Грекокатолицької Церкви після депортанції або стануть православними, або їх поглине Римськокатолицька Церква. Польський Єпископат ставився до потреб грекокатоликів байдуже, починаючи вже від 1946 року, коли мовчанкою прийнято арештування та видачу советам перемиського владики Й. Коциловського.⁹⁴ Справа привернення прав Грекокатолицької Церкви у Польщі була темою також під час установчого з'їзду УСКТ в червні 1956 року, а згодом порушено ці питання під час Пленуму ГП УСКТ у грудні 1956 року.

З боку Грекокатолицької Церкви у Польщі вислано прохання до примаса Польщі, кардинала Вишинського в листопаді 1956 року.⁹⁵ В липні 1957 року проблему Грекокатолицької Церкви обговорювано також під час засідання соймової комісії.⁹⁶ Всі ці заходи мали, хоч скромний, — успіх. Примас рішив дати дозвіл 16 грекокатолицьким священикам виконувати душпастирські обов'язки серед українських католиків.⁹⁷ Очевидно, питання дозволу "виконувати" душпастирські обов'язки і справа свободи діяльності Грекокатолицької Церкви на території Польщі — це два різні питання. Треба було б окремої студії для цього, щоб показати, як єпархія Римськокатолицької Церкви не вважала за потрібне вжити всіх доступних заходів для нормалізації діяльності Грекокатолицької Церкви.

93. *Наше слово*, 26.10.1958 (Звіт ГП УСКТ); *Український календар*. Варшава, 1960, с. 60.

94. "Unterdrückt und verbittert. Zur Lage der ukrainischen Katholiken in Polen", *Publik-Forum*, Франкфурт над Майном, № 19, 21 вересня 1979; див. також "Verletzung der Menschenrechte der ukrainischen Katholiken in Polen", *Glaube in der 2. Welt*, Цюлікон, листопад 1976.

95. *Голос Христа Чоловіколюбця*, Люблін, 1957, ч. 2, цит. С. Шах, *Між Сяном і Дунайцем. Спомини*, т. 1, Мюнхен, 1960, с. 335.

96. *Наше слово*, 21.7.1957.

97. *Християнський голос*, Мюнхен, 30.7.1958.

Підсумовуючи всі ці заходи з боку уряду з метою виправлення кривд українському населенню в Польщі (напр., газета *Trybuna Ludu* 16 листопада 1956 року писала, що треба зробити публічний обрахунок з помилками в українській справі, що кривди треба виправити), доводиться ствердити, що йшлося більше про гасла, а не про добру волю уряду. Іронією лишається хіба те, що ці гасла про добру волю висував орган безпеки — Міністерство Внутрішніх Справ — цей самий орган варшавського уряду, який здійснював на практиці брутальну депортацію українського населення з їхніх земель. Голою фразою лишилися обіцянки міністра Яросінського під час установчого з'їзду УСКТ у червні 1956 року про те, що уряд "твердо вирішив" направити всі кривди, що їх заподіяно українському населенню (див. примітку 77). Всі ці постанови уряду, всі обіцянки українцям — це була свого роду оборона перед закидом злочинності за допомогою нещирого, вербального засудження минулого.

Досі ми говорили про лемківські проблеми на тлі загальної проблеми української меншості у Польщі в роках 1956-58. Варто приглянутися тому, чи існувало в цей час так зване лемківське питання. Так, воно існувало. Частково, — як про це була мова в попередніх розділах, — існувало це питання як результат колишньої москово-фільської орієнтації лемківських діячів. Однак, коли мова про 50-60-ті роки, орієнтація лемків у Польщі на Москву цілковито зникла. Ілюзії заступила тверда дійсність. Лемківська відрубність проявлялась в розумінні етнографічному. Наголошувано то тут, то там "руськість" або "русинство" лемків. Під цим треба розуміти пошану своїх традицій, своєї лемківської регіональної духової та матеріяльної традиції, коротко: лемківський консерватизм. Це саме в собі не є нічим злим, навпаки — це вклад у загальну скарбницю культури українського народу.

Після брутального насильного переселення лемків на "повернені землі", під впливом шовінізму частини польського суспільства, де-неде лемківські переселенці старалися жити іпольовано. Рівночасно були й такі поселення, які розуміли, що можливість культурного збереження існує тільки тоді, коли включитися в діяльність УКСТ. Наприклад, в Любині поселено 4 лемківські родини із села Лосе. "Всі вони, чоловіки та жінки перші вступили до УКСТ і беруть в ньому активну участь".⁹⁸

98. *Nasze słowo*, 16.6.1957.

Та було багато таких, які з недовір'ям ставилися до УСКТ. Звернув на це увагу відомий лемківський різьбар Г. Пецух. "Уважам, же мам право повісти, же Український зізд в Варшаві отворив двер до свободного життя лемків... Хто не єст ворогом українського народу... ніколи не буде туманити лемків, же они не українці, а якісь карпато-руський народ".⁹⁹ Таких, що "туманили лемків", не бракувало. Першу скринку гралі тоді представники московфільського "Лемко-Союзу" з-поза океану, з Канади, та іхній пресовий орган *Карпатська Русь*. Ці "лемківські добродії" розгорнули антиукраїнську пропаганду серед лемків у Польщі. Вони переконували лемків, що коли вони стануть членами УСКТ, їм не дозволять вернутись на Лемківщину.¹⁰⁰ Певний вплив заокеанських лемків-московфілів відбився на поселеннях Вроцлавщини. Тому під час восівської конференції УСКТ у Вроцлаві 4 листопада 1956 року згадано про цю пропаганду заокеанських "патріотів" і засуджено її, іхніх носіїв як "ворогів свого власного народу", як зрадників, що "намагаються розбити єдність і цілість нашого народу".¹⁰¹ Так у нових формах виринула аномалія лемківського московфільства, що вже в 1915 році довела лемків до Талергофу.

Справа плекання регіональної культури населення Лемківщини, яке стало жертвою депортаций та опинилось у різних районах північно-західньої Польщі, не була чужою також представникам УСКТ. До речі, завдання підтримувати розвиток культури лемків увійшло навіть до статуту УСКТ, хоча, — як стверджено в 1959 році, — не дуже то активно воно виконувалось. Від грудня 1959 року при ГП УСКТ засновано окрему секцію для плекання розвитку регіональної лемківської культури.¹⁰²

60-ті року в житті української менності в Польщі можна в загальному окреслити як період закріплення тих здобутків, що їх пощастило осiąгнути в другій половині 50-тих років. Дискусія про кривди, про права українців у Польщі на сторінках польської преси завмерла. Зі свого боку українці під проводом УСКТ намагалися закріпити різні вияви громадської та культурної праці в українському середовищі: розбудову шкільництва, заснування самодіяльних гуртків, прийняття членів УСКТ та читачів газети *Наше Слово*, тощо.

99. *Наше слово*, 31.1.1957.

100. *Наше слово*, 2.6.1957.

101. *Наше слово*, 25.11.1956.

102. *Наше слово*, 13.12.1959; *Український календар*. Варшава, 1962, с. 65.

Серед деяких польських науковців та публіцистів проявився інтерес до вивчення проблематики життя української меншості. Одним із таких науковців був Анджей Квілецький, який досліджував життя переселенців із Лемківщини у Зеленогірському воєводстві. Іншим автором, що писав на тему лемків, був Казімеж Пудло.

Праця Квілецького під назвою *Lemkowe — Zagadnienie migracji i asymilacji* (появилася у книжковій формі щойно в 1974 році, але вона була результатом соціологічних досліджень, що їх автор провадив ще у половині 60-их років. Зрештою, його статті на тему життя лемків, які творили підставу книжкової публікації, появилися якраз протягом 60-их років на сторінках наукових журналів. Ми згадуємо про книжку А. Квілецького тому, що це була перша праця у повоєнній Польщі, в якій автор пробував представити складність так званого лемківського питання для польського читача. Проте А. Квілецький підійшов до своєї теми не безсторонньо. В ній проявляється тенденційність, а саме автор виявив себе прихильником асиміляції лемків. У книжці він застосовує три основні поняття, за допомогою яких намагається показати життя лемків на Західніх землях Польщі. Ці поняття, це — адаптація, стабілізація, асиміляція. Він отже намагався показати "еволюцію" соціокультурного розвитку лемків, переселених на територію північнозахідніх земель у Польщі, завершенням якої мала бути нібито "асиміляція".

На цей тенденційний і науково (з точки тогляду соціології) фальшивий підхід звернули увагу рецензенти його книжки на сторінках етнографічного журналу *Lud*.¹⁰³ Автор. — пишуть рецензенти його книжки, — повинен був впровадити інші поняття, а саме "акультуратця" та "інтеграція", що крає відбивають процес т.зв. "асиміляції" лемківських переселенців. А замість поняття "асиміляція", яке в студії Квілецького означає прийняття "польськості", — на думку авторів. — треба було вжити поняття — "амальгація".¹⁰⁴ На цій же сторінці рецензенти книжки Квілецького вказують на тенденційність автора, який силкується представити життя лемків як процес асиміляції.¹⁰⁵

Протягом другої половини 60-их і першої половини 70-их років життя переселенців на західні землі Польщі українців, а також тих,

103. Див. *Lud*, т. LX. Вроцлав-Познань, 1976, с. 288-292.

104. Там же, с. 289.

105. Ця тенденційність явна в статті Квілецького "Problemy socjologiczne Lemków na ziemiach zachodnich", *Kultura i Społeczeństwo*, т. 10, Варшава, 1965, н-р 3.

яким удалось повернутися у місцевості свого первісного проживання, плило у зв'язку з загальним відношенням суспільства до проблем українців; їхню діяльність "не помічали", але толерували. Поворот настав у 1976 році.

У лютому 1976 року ЦК ПОРП опублікувало резолюцію про т.зв. "поглиблення патріотичної єдності народу" Польщі, про етнічну однорідність польського суспільства. Це, щоправда, не означало ліквідації українського товариства — УСКТ, ні ліквідації українських шкіл, але це був сигнал, щоб "утопити" національні меншості у польському морі. Преса Польщі стала уникати публікації статей на тему національних меншостей. Орган ЦК ПОРП *Trybuna Ludu* 1979 році висунув твердження про "стінчу однорідність" суспільства Польщі. На практиці означало це — посилити асиміляцію національних меншостей у Польщі — українців, білорусинів, литовців та інших.

Ця політика здійснювалась систематично. Ще в 1981 році член Політбюра ЦК ПОРП А. Сівак під час II пленуму ЦК ПОРП твердив, що в Польщі "немає різних національних націй", що "поляки вперше у своїй понад тисячолітній історії стали однонаціональні". Рівночасно, суперечачи сам собі, Сівак вважав за потрібне згадати, що національні меншості в ПНР творять, нібито, якусь "п'яту колону" проти польської держави.¹⁰⁶ З обуренням сприйнято цей виступ Сівака в українському середовищі у Польщі. Представники УСКТ написали до Сівака "відкритого листа", в якому такий шовінізм засуджено.¹⁰⁷

Як проявилася ця політика асиміляції, найкраще посвідчити стан українського шкільництва, його занепад. У шкільному році 1965/66 існувало у Польщі 136 місць навчання української мови, де українську мову вивчало 2267 учнів. У шкільному році 1967/77 — 36 місць і 1148 учнів. У році 1981/82 27 місць і 822 учнів.¹⁰⁸ Від 1976 року зі статуту УСКТ зник параграф, у якому йшла мова про потребу плекання регіональної лемківської культури. Акція "зміцнювання польськості" краю проявилася, наприклад, і тим, що на колишніх українських землях у південносхідній Польщі, включно з Лемківщиною, вирішено змінити назви 120 місцевостей. Первісно існував плян змінити назви у 1000 місцевостей.¹⁰⁹ Якщо вірити газеті *Gazeta*

106. *Trybuna Ludu*, 12.8.1981.

107. Див. *Наше слово*, 20.9.1981.

108. *Наше слово*, 6.7.1980; 22.11.1981.

109. *Наше слово*, 15.3.1981.

вич і Добрянський, а членами могли стати всі, яким залежало на культурно-освітньому та духовому розвитку Закарпаття. Навіть деякі словацькі ліяне стали членами цього товариства. В Пряшеві в тому часі словаків було мало і вони відчували, що мусять об'єднатися з українцями проти мадярської гегемонії. Словацькими членами товариства стали д-р І. Андращик, П. З. Келлер, Б. Носак-Незабудов і Т. Носак.¹⁵¹ Добрянський взагалі жив у добрих відносинах зі словаками. Він же ж був одним з основоположників словацького культурно-освітнього товариства "Slovenská Matica" і словаки вибрали його до будапештського сойму в 1861 році, коли відкінено його кандидатуру. Його ще раз вибрали в 1865 році, й тоді він відбув свою трирічну каленцію — як депутат словаків і українців з північної Мадярщини.¹⁵²

Доба між роками 1848-1868 правильно називається "національним та культурним ренесансом українського Закарпаття". Але цей ренесанс постав і розвивався не у найбільш заселених українцями жупах, а на Пряшівщині. Пряшівщина — це було українське пограниччя, де під тиском чужого елементу найвище піднявся патріотичний дух і найсильніше розвинулася боротьба за національну екзистенцію. Але, як звичайно, кожна погранична національна група шукає сильного покровителя, який може забезпечити національну екзистенцію такої групи. Таке шукання покровителя Добрянським та його своїм Раковським запровадило їх до політичного та культурного московофільства. Добрянський, захоплений потужною силою російського царства, старався переконувати українське населення Закарпаття, а головно Пряшівщини, що їхня руськість мусить орієнтуватися на покровительство "великого російського народу". На його думку мова Закарпаття також мусіла бути пристосована до московської літературної мови, якщо вона хотіла противистити асиміляційному впливові такої розвиненої мови, якою була мадярська.¹⁵³ Духнович не поділяв політичного і культурного московофільства Добрянського. Він був русином. Він не захоплювався потугою російського царства, а хотів

151. F. Tichý, "Ze slovensko-ukrajinských styků v padesatých a sedemdesatých letech minulého století", *Z dějin československo-ukrajinských vztahov*, Братислава, 1957, с. 553-6.

152. E. Lazar, "Príspevok k otázke o slovensko-ukrajinských literárnych vzťahoch v 19. storočí", *Z dějin československo-ukrajinských vztahov*, с. 382-383.

153. Danilák, цит. твір, с. 44-46; Бача, цит. твір, с. 106-108.

її ухвалили керівники "Солідарності" у жовтні 1981 року, говориться про те, що "Солідарність" підтримує вільний національний розвиток національних меншин на території Польщі, серед них — українців, лемків та інших.¹¹² Хтось міг би інтерпретувати цей поділ на українців та лемків в тому розумінні, що автори цієї ухвали мали на увазі підтримку вільного розвитку лемківської регіональної культури. Але в такому разі треба було б відзначити, що в постанові не згадано, скажім, про розвиток регіональної культури кашубів. Період існування "Солідарності" був надто коротким, щоб можна дати остаточну оцінку відношенню її провідників до проблематики української меншості в Польщі.

Під час свого першого виступу після військового перевороту в Польщі голова військової хунти генерал В. Ярузельський в промові до народу 25 січня 1982 року сказав між іншим таке:

"У війні за національне визволення Польщі брали участь громадяни Польщі різного віровізнання та різних національностей. Цінуємо і шануємо вклад національних меншин в наше життя й культуру. Прагнемо, щоб всі (вони), які живуть на польській землі, мали повну можливість розвитку своєї окремішності та постійне місце в структурі суспільства Польщі".¹¹³

Представники УСКТ в Польщі, які є платними службовцями уряду, очевидно прийняли та прокоментували виступ Ярузельського з задоволенням. Але з погляду незалежного обсерватора обережність тут більш на місці. Словеса Ярузельського нагадують слова міністра освіти Яросінського, сказані у Варшаві в 1956 році, під час установчого з'їзду УСКТ, де він обіцяв від імені уряду, що уряд твердо постановив виправити "всі кривди", що їх заподіяно українському населенню в Польщі після війни. Сьогодні знаємо і можемо виразно ствердити, що були це порожні, нещирі слова.

Члени української національної меншості, в тому числі також колишні мешканці української Лемківщини, не є рівноправними громадянами у сучасній Польщі.

112. *Tygodnik Solidarność*, 23.10.1981.

113. *Наше слово*, 7.3.1982.

Історія південної Лемківщини (Пряшівщини) до 1867 р.

ОЛЕКСАНДЕР БАРАН

ПОЧАТКИ ПІВДЕННОЇ ЛЕМКІВЩИНИ

Важним питанням і предметом постійної наукової дискусії було до недавніх часів поселення "східних слов'ян" на південному схилі Карпат. Ці суперечки розпочались в другій половині XIX століття, коли мадярські історики під впливом зростаючого антислов'янського шовінізму суб'єктивно, а десколи навіть тенденційно почали інтерпретувати та пояснювати розвиток національних меншостей на їхній території. Історики, як Ш. Бонкало,¹ Й. Гашпар,² А. Годинка,³ П. Фодор,⁴ Ш. Караконі⁵ та інші, хотіли доказати, що "корона св. Степана" мала юридичні й історичні права над землями "Карпатської Котловини", і тому заселення українцями-русинами сьогоднішнього Закарпаття пояснювали колонізацією, яка цілком розпочалася в XIII-XIV століттях з волі мадярських королів. Ті мадярські історики до своєї групи звербували також і визначного російського науковця А. Петрова, який мав впливати на слов'янську науку та переконати чеських і українських істориків про правдивість мадярської теорії.⁶ Трудно було,

1. S. Bonkáló, *A magyar rutének*, Будапешт, 1920, с. 6-37.

2. J. Gáspár, *A keleti szlávok antropológiája*, Kárp. Tud. Társaság, Ужгород, 1944, с. 73-6.

3. A. Hodinka, *A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és multjuk*, Будапешт, 1923, с. 1-18.

4. F. Fodor, *Magyar föld — magyar élet*, Будапешт, 1937.

5. J. Karácsonyi, *A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig*, Великий Варадин, 1871.

6. А. Петров. *Древнейшие грамоты по истории карпаторусской церкви и епархии 1391-98 г.* Slovanský Ústav, Прага, 1930.

одначе, переконати Л. Нідерле,⁷ В. Халоупецького,⁸ Т. Легоцького,⁹ М. Грушевського,¹⁰ В. Гаджегу¹¹ та О. Мицюка¹² про об'єктивність та добру волю мадярських істориків. Вони з деяких дрібних документальних зазначенень, як "Dux Ruizorum", "Marchia Ruthenorum", "Alpes Ruthenorum" і "Dux Ruthenorum", виводили, що українці-русини на Закарпатті були автохтонами, мали вже державну організацію перед приходом мадяр, а під мадярами стали якимсь окремим автономним князівством (Marchia, Ducatus), яке перестало існувати в XIII столітті під час татарських нападів та в наслідок насильного перетягнення руської шляхи на мадярську національність.

У післявоєнних історичних і археологічних розшуках виявилось, що обі ті теорії були помилковими. Поперше, розшуки заперечили твердження мадяр, що закарпатське горішнє Потисся було незаселене людьми. Найнovіші археологічні розкопи відкрили багато старовинних осель, гробів і курганів, які недвозначно свідчили не тільки про досить густе поселення, але про виразне слов'янське заселення цих країв.¹³ Ці археологічні знахідки також свідчили про існування якоїсь органічної структури племінного життя.¹⁴ Зрештою, вже про таке зорганізоване життя свідчить мадярський літопис анонімного нотаря короля Бейли III, *Gesta Hungarorum*.¹⁵ За цим свідченням

7. L. Niederle, "Počátky Karpatské Rusi" *Národopisný Vestnik Československý*, t. 15/2 (Прага 1922), с. 22-31; він же: "Počátky slovanského osidlení Podkarpatské Rusi", *Národopisný Vestnik Čsl.*, t. 24 (1931), с. 39-41.

8. V. Chaloupecký, "Dvě studie k dějinám Podkarpatska: 1. Sídlo z Bulharska (892), 2. Kdy bylo horní Potisi připojeno k Uhrám", *Sborník Filosofické Fakulty University Komenského*, t. 3, n-р 30 (Братислава, 1925), с. 133-186; він же: *Staré Slovensko*, Прага, 1923, с. 40-267.

9. T. Lehoczky, *Beregvármegye monografiája*, 3 тт., Ужгород, 1881-1883, т. I, с. 46-132; він же: *Beregvármegye leírása*, Будапешт, 1876, с. 46-53.

10. M. Грушевський, *Історія України-Руси*, Нью-Йорк, 1954, т. I, с. 213-215, 223-226.

11. В. Гаджега, "Додатки до історій русинов и руських церквей в був. жупі Земплинській", *Науковий Зборник Товариства "Проблема"*: р. VII-VIII, Ужгород, 1930-31, с. 66-87.

12. О. Минюк, *Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Руси*, т. I, Ужгород, 1936, с. 1-76.

13. Е. А. Балагурі, С. І. Пеняк, *Закарпаття — земля слов'янська*, Ужгород, 1976, с. 85-131; С. І. Пеняк, "До питання про час заселення східними слов'янами Верхнього Потисся", у: *Великий жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття*, Ужгород, 1970, с. 73-85.; С. І. Пеняк, *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VII-XIII ст.*, Київ, 1980, ст. 109-71; О. Ставровський, *Словацько-польсько-українське прикордоння до 18 століття*, Братислава, 1967, с. 28-30.

14. Балагурі, Пеняк, цит. твір, с. 125-143; Пеняк, *Ранньослов'янське...*, с. 109-169.

15. *Anonimi Gesta Hungarorum*, вид. E. Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum*, Будапешт, 1937.

верхнє Потисся знаходилося під владою слов'янського жупана Лаборця, який був підданим болгарського князя Салана. Салан володів землями, що простягалися на схід від Дунаю аж до Карпатських хребтів. Слов'яни, що з ними мадяри постійно були в контакті після прибуття на Потисся — це були "Rutheni", тобто русини. Анонімний літописець згадує також і руські городища: "Унг" (Ужгород), "Боржа" (Боржава), "Мункач" (Мукачево), "Землин" (Земплин). Згадує також і сумний кінець жупана Лаборця, якого угорці дігнали і вбили над річкою, що досьогодні називається Лаборець.¹⁶

Другий аргумент проти мадярських істориків — це ствердження, що мадяри до XIII-го століття не цікавилися горішнім Потиссям і не опанували його. Це були вільні території, де жило давнє місцеве осіле населення, а не кочове, як твердив А. Петров.¹⁷ Мадярська стратегія т. зв. Gyepű (Засік) все полищала на пограничні широке пасмо нічієї землі, яке було заселене приязними угорцям або невтральними народами.¹⁸ Таким отже пасмом нічієї землі було ціле підкарпатське Потисся, а ще більше території південної Лемківщини, тобто північні частини жуп Спицької, Шариської і Земплинської. На основі доказів сучасних словацьких істориків Галагі¹⁹ та Варсіка²⁰ можна з певністю твердити, що мадярські кордони в Спиші і Шариші аж при кінці XIII або на початку XIV століття досягнули Карпатського хребта. Завдяки пляново переведеним археологічним дослідам за останні три десятиріччя число виявлених слов'янських городищ та поселень верхнього Потисся можна поділити на такі райони: 1) правий бік ріки Тиси з притоками Рікою та Боржавою; 2) долина ріки Латориці з притоками; 3) долина ріки Угу (Ужа) з більшими притоками; а на сьогоднішній Східній Словаччині (Пряшівщині): 1) західні схили Вигорлату; 2) долини річок Ондави і Лабірця; 3) середня течія Ториси, поріччя Секчова і Топлі; 4) північносхідні райони долин Горнаду і Попраду.²¹

16. Там же, розд. XI-XII. (До даних аноніма з XIII ст. треба підходити дуже обережно, бо в його розповіді про кінець IX-поч. X ст. помішані історичні перекази з літературною фантазією. Такою фантазією є правдоподібно "жупан Лаборець", утворений з назви річки, а не напіваки. — Б.С.)

17. Петров, цит. твір, с. 84-86.

18. K. Tagányi, "Gyepű és gyepűelv". *Magyar Nyelv*, Будапешт, 1913.

19. O. Halaga, "Hospodársko-spoločenský vývoj Šariša a Spiša ako pohraničia v 12-13 storočí", *Nové Obzory*, III, Кошиці, 1961, с. 200-220; він же: "Sohné hrady v Potisi a ranofeudálne pohraničie", *Nové Obzory*, IV, Кошиці, 1962, с. 77-107.

20. B. Varsík, "Osídlenie východného Slovenska do 14 storočia", *Prispevky k dejinám východného Slovenska*, Братислава, 1964, с. 9-30; він же: *Osídlenie Košickej Kotline*, Братислава, 1964.

21. Пеняк, "До питання"..., с. 82.

В залежності від природних умов ці поселення можна поділити на землеробські, які були поширені на низовім передгір'ї, і на землеробсько-скотарські на гірській території. Гірські поселення зростали після оформлення мадярської ранньофеодальної держави та під час намагання мадярських феодалів закріпачити слов'ян.²² Приклади таких ранньослов'янських поселень на Східній Словаччині виявлено у Сомоторі, Пряшеві та Гнойному.²³ Вони є прямо ідентичними з давніми поселеннями Карпатської України, розкопаними в Радванці та Зняцеві.²⁴ Це означає, що сьогоднішня Східня Словаччина та Карпатська Україна в часі приходу мадяр та раннього мадярського державного устрою були заселені тим самим східнослов'янським чи руським народом.

Суспільне життя руського населення Закарпаття розвивалося згідно з засадами східнослов'янської племінної структури. На основі цієї структури русини колонізували залісені північні території та розділювали їх на племінні "крайни" чи округи. Ці "крайни" вибирали своїх воєвід, які ставали головними адміністраторами своїх підданих. Всі ці піддані вільно належали до свого роду і були рівними членами свого суспільства. До XIII століття не панували над ними ні представнити мадярського раннього феодалізму, ні вілпоручники галицьких князівств.²⁵

Важно ще згадати одно дискусійне питання: *прийняття Кирило-Методіївського християнства закарпатським населенням*. На жаль, це питання розглядали все такі особи, які, якщо були добре обізнані з історією Кирило-Методіївського християнства, то були дилетантами в історії Закарпаття. І навпаки, закарпатські історики ніколи не були експертами Кирило-Методіївських часів. Історики мадярської школи, як Годинка і Петров, старалися заперечувати всякі зв'язки між Закарпаттям та Великоморавською державою.²⁶ На їхню думку Закарпаття в тих часах було зовсім незаселене, а крім того немає жадних прямих

22. Там же.

23. J. Pastor, "Sidliskový výskum na Somotorskej hore r. 1955", *Slovenská archeológia*, Братислава, 1958, т. VI/2, с. 314-43; V. Budinský-Krička, "Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku", *Slovenská archeológia*, 1961, т. IX/1-2, с. 347-77.; S. Šiška, "Slovenské sidliskové objekty v Hnojnom, okr. Michalovce", *Archeologické rozhledy*, XVI, 1964, и-р. 4, с. 379-394.

24. Балагурі-Пеняк, цит. твір, с. 110-131.

25. О. Ставровський, цит. твір, с. 24-28.

26. A. Hodinka, *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*, Будапешт, 1909, с. 182-186; Петров, цит. твір, с. 3-7.

доказів, що такі політичні, культурні чи релігійні зв'язки могли існувати. Щодо їх аргументів, то, як передше сказано, модерна археологія доказала існування зорганізованого населення на тогочасному Закарпатті, а з другої сторони, якщо Кирило-Методіївське християнство мало далекосяжні впливи в Польщі,²⁷ в Галичині²⁸ й у північнім Балкані,²⁹ то здається неможливим, щоб обійтися тільки сусідні Закарпаття. Крім того учні солунських братів після смерті Методія покинули Велику Моравію і перейшли до Болгарії, де вони сильно піднесли релігійну освіту та місійний дух серед народу.³⁰ Ціле Затисся і навіть Потисся, що перед приходом мадяр підлягали болгарській адміністрації, користали з Кирило-Методіївського християнства та з місійного ентузіазму наслідувачів солунських братів.

Це Кирило-Методіївське християнство, однаке, на Закарпатті не затрималося надовго. Воно було зліквідоване впадом кочових мадяр, які витиснули болгар із всієї Карпатської котловини, а на заході знищили всю Моравську державу. Закарпаття, а головно північне Потисся, як вже сказано, не було вповні окуповане мадярами, але було ізольоване від слов'янського християнського світу.

Ця ситуація змінилася тільки в XIII столітті, коли мадярське (вже християнсько-феодальне) королівство почало посуватися до карпатського хребта і феодалізувати південну Лемківщину разом з північно-східньою Словаччиною. Ця феодальна колонізація на практиці відбувалася так, що король, до якого належали всі пограничні землі, розподілював ще неозначені території як феодальні посіlostі між своїми васалами та церковними інституціями. Першими, що користали з таких донацій, були різні релігійні ордени. В 1212 році у Хмельові від короля Андрія II дістав широку посіlostь орден Хрестоносців Божого Гробу. Другий такий осідок хрестоносців постає в Габолтові. Монастирі цистерціанців в XIII столітті постали у Бардієві, у Красній над Горнадом і у Спиському Шавнику. В 1278 році постає у Великому Шариші також і перший монастир августинів.³¹

27. K. Lanckorońska, "Le vestigia del rito Cirillo-Metodiano in Polonia", *Antemurale*, t. I, Рим, 1954, с. 13-28; вона же: *Studies on the Roman Slavonic Rite in Poland*, Рим, 1961.

28. П. Ісаїв, *Звідки Русь-Україна прийняла християнство*, Філадельфія, 1952.

29. Sts. Cyril and Methodius, Рим, 1969, с. 210-218; F. Dvorník, *Byzantine Missions among the Slavs*, Нью-Брансвік, 1970, с. 244-254.

30. Dvorník, шт. твр., с. 245-255.

31. F. Uličný, "Vznikanie cirkevného a šlachtického vlastnictva pôdy a osídlenie Šariša v 13. storočí", *Prispevky k dejinám východného Slovenska*, Братислава, 1964, с. 57-59; Halaga, "Hospodársko-spoločenský...", с. 209-210.

Разом з донаціями для монастихів чинів королі почали роздавати маєтки своїм шляхетським васалам. В XIII столітті у Спиші вже виразно зазначено посілості двох важливих шляхетських родів: Текеле і Аба. До них належали села Габолт, Мокролуг, Бардів, Смильно, Радома, Трочани, Раславиці, Строчин, Курима, Дубинне, Грабовець, Комарів, Грабське і Малыців. З них деякі, як Смильно, Раславиці і Габолтів, ще знаходилися за засіками (*ultra indagines*) Мадярщини в напрямі польської границі.³² Центральна Шарищина, тобто територія між Пряшевом, Сабиновом та Тульчиком, на думку словацького історика Ф. Улічного була найгустіше заселеною кордонною частиною північносхідньої Мадярщини, де формувалася королівська посілість замку Великого Шариша. До неї належали села чи місцевості Сабинів, Пряшів, Малий Шариш, Жупчани, Коятиці, Ражняни, Оркуцани, Острівани, Медзани, Грекорівці, Хмінянська Нова Весь, Малий Сливник, Тульчик і інші.³³ На території північного Земплину також існували в XIII столітті колонізуючі шляхетські роди. Між ними варто згадати роди Бакшів, Толчів і Богаті-Радванів, які володіли великими маєтками з численними селами, що їх частково згадує О. Мицюк.³⁴

В XIV столітті феудальна колонізація стала ще інтенсивнішою. Мадярщина після татарської навали (1241 р.) зрозуміла, що не повинна допускати агресора на рівнину, а може успішно затримати його на природній граници Карпат. Для гірської оборони однаке мусила побудувати ланцюг укріплених замків на схилі Карпатських гір, а для утримання цих замків треба було зфевдалізувати всю гірську територію до самого хребта. Для феудалізації територій вже не вистачало тільки закріпачення місцевого населення, але треба було спровадити більше колонізаторів для повного заселення гірських долин. Першиими такими колонізаторами на Мадярщині були німці і румуни, а опісля також і галицькі русини-українці. Через прихід тих колоністів спершу стали заселеними королівські домінії, але у XIV столітті багато королівських земель у північносхідній Мадярщині роздаровано визначним магнатським родам, як Цудари, Перені, Розгоній, Другети та Текеле. Заходами тих родів на південній Лемківщині витворилися також і великі шляхетсько-феудальні домінії, як Мако-

32. Ставровський, цит. твір, с. 41-45.

33. Uličný, цит. твір, с. 56-57.

34. Мицюк, цит. твір, с. 41-43.

Церква в Лімнії (з 1753 р.) на Стропківщині, одному з перших засвідчених українських сіл південної Лемківщини.

Zemplén vármegye, Magyarország vármegyei és városai, Budapest (не пізніше 1908 р.), с. 328-29.

вецька, Стропківська, Чичванська та Гуменська, а частково також і Михайлівська.³⁵

Але як переведено цю колонізацію? — Як вже згадано, першими колонізаторами в Мадярщині були німці, яких запросили мадярські королі, щоб після татарського знищення заселити і сколонізувати вільні та слабо заселені королівські землі. Німці, будучи землероба-

35. Ставровський, цит. твір, с. 42-43.

ми, перетворювали залісені підгір'я та широкі долини у родючі сільсько-господарські території, а щоб вони прив'язалися до своїх нових посілостей, мадярські королі обдарували їх спеціальними привileями. Найважнішими такими привileями були: а) звільнення на якийсь означений час від оплати мита, б) звільнення від усіх тимчасових кріпацьких зобов'язань. Ці німецькі колоністи на основі т.зв. "німецького права" виплачували умовлену ренту за одержані землі прямо королівському скарбникові, й то у формі натуралій чи якоєві праці, але не у формі панщини.³⁶

Німців однаке небагато оселилось на південній Лемківщині і вони ніколи не впливали на суспільне життя колонізуючого населення. Натомість румуни, звані в той час волохами, прямо надали новий характер та окрему соціально-правну настанову цілому колонізаційному процесові на Закарпатті. Волохи були пастухами, а не землеробами, як німці. Вони, випасаючи свою худобу та свої стада, вже від IX століття мандрували по цілім Балканським півострові і, як твердить О. Мицюк, ще перед приходом мадяр заходили до Семигороду та на східну частину Закарпаття.³⁷ Зрештою, в часах початків мадярської держави вони відігравали таку саму роль в Семигороді, як русини-українці на Закарпатті, тобто вони стали тим невтральним льо-кальним населенням поза засіками мадярського королівства.

Волохів, вже як колонізаторів, окремо запрошено на Мадярщину після татарської окупації і їх трактовано подібно як і німців. Вони подіставали такі самі привileї і дочасне звільнення від мита та панщини. Але для них ці звільнення мали зовсім інакший ефект, ніж для німців. Вони не були землеробами й не стали осілими колонізаторами, прив'язаними до землі. Коли для них проходив означений час на звільнення від мита та панщини, вони як півкочові пастухи, переносилися на нові несколонізовані території, де лістували знову такі самі звільнення, як попередньо. Таким чином, вони переселювалися з місця на місце, втішаючись усے правом нового колонізатора. Це й дало початок т.зв. "волоському праву" (*ius valachicum*).³⁸

Волохів на Закарпатті знаходимо найбільше в Мармароші, в Березі та в Угочі. Менші волоські угруповання зайдли також до Угу (Ужу) і Земпліну, але дальнє вже не було правдивих волохів, а тільки

36. Мицюк, шит. твір, с. 65-67, 70-76.

37. Там же, с. 76.

38. Там же, с. 76-81.

такі, що користувалися волоськими привілеями. Як загально відомо, скрізь, де волохи жили чи перебували (на Балкані чи в Карпатах), їх пастуший спосіб життя витворив з назви "вoloх" синонім пастуха. Тому всіх пастухів у північній Мадярщині, які жили в Карпатах згідно з привілеями волоського права, називано волохами. В XIV столітті в Карпатах говориться про волохів, які були руської, словацької та польської національності.³⁹

Зрештою, правдиві волохи під час панування мадярського короля Людовика Великого з Анжу (1342-1382) почали покидати територію давньої Мадярщини і переселюватися до Молдавії та Буковини.⁴⁰ В тих країнах вони знайшли для себе і закріпили політично більш самостійну екзистенцію. З відходом однаке тих румунів опорожнилися великі території для колонізації. На тих територіях починає активізуватися еміграція русинів-українців з Галичини.

Февдалізація Галичини в XIV столітті та трудні політичні відносини робили життя галицьких селян трудним. Життя в Мадярщині здавалося їм безпечнішим та більш упривілейованим. Тому ці селяни радо переселювалися на той бік Карпат на запрошення мадярських королівських властей та окремих феодальних магнатів. Цей переселенський процес відбувався так, що агенти мадярських властей відвідували галицькі села і намовляли тамтешніх селян, щоб прийняли ними пропонований контракт і переселилися на Закарпаття. Їхні намови звичайно були успішними і в XIV столітті цілі села переселилися з Галичини на Закарпаття, де вони скоро змішалися з автохтонним руським (українським) населенням і суцільно заселили південні схили Карпат. Агентами мадярських властей спочатку були німці, а тільки пізніше наймано на їх пости карпатських русинів, які однак отримували свої контракти на основі німецько-волоської колонізаційної практики та на основі існуючих німецького і волоського прав. Їх називано "солтисами" та "князями" ("кенезами"), з яких перша назва походить з німецького "schulteiss", а друга з румунського "cneaz". Функція обох типів агентів походила з того самого принципу колонізаційного процесу. Солтиси і "князі" мали за обов'язок приводити, поселювати та організовувати колоністів на даній території. Іншими словами, вони

39. Старовський, цит. твір, с. 84-89; L. Harakšim, *K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867*, Братислава, 1961, с. 15-18; Hodinka, *A munkács... története*, с. 74-75.

40. Мицюк, цит. твір, с. 82.

не тільки проправоджували колоністів, але наглядали над ними в новім місці поселення, щоб ці поселенці точно виконували свої контрактові обов'язки. Для утримання правопорядку між поселенцями вони отримали також і судову владу над усіми жителями своїх колоній. Як заплату за агентуру їм надано право вільних громадян держави та виділено для них малу земельну власність, яка, однаке, не перевищувала 6 ділянок. Деякі з них одержали також і шляхетські надання, й багато дрібношляхетських родин на Закарпатті веде свій початок від таких солтиських та "княжих" прадідів.⁴¹

Щодо громадсько-соціального життя переселенців в документах XIV століття в подвійний спосіб говориться про русинів-українців на південній Лемківщині. В документі з 1340 року згадуються русини (Rutheni), мешканці села Крижованів коло Пряшева, в родинних маєтках магнатів Перенів.⁴² Так само говориться в 1336 році про русина Йосифа в селі Винному коло Михайлівців.⁴³ В обох цих свідченнях говориться про русинів осілих, які належали до певного села і до певного пана й були частиною новозапровадженої феодальної системи. Але не мусили всі вони стати звичайними кріпаками. Ось у 1361 році в Шаришині згадано, що русини були звільнені королем від оплачування мита.⁴⁴ Те означає, що ті русини-українці були також осілими хліборобами, бо тільки хлібороби могли користуватися привілеями німецького права.

Поруч з тими осілими русинами в 1356 році в документі з села Лімного коло Стропкова згадується про "воловів або русинів"⁴⁵ (Valachi seu Rutheni), в інших документах згадується тільки про самих "воловів" з українськими іменами.⁴⁶ Ясним є, що термін "волов" тут означував не національну приналежність, а пастуше зайняття. Українці згаданих документів були мандрівними пастухами, які користувалися з привілієв земельного права.

41. T. Lehočký, "Adalékok a kenézek intézményéhez", *Történelmi Tár*, Будапешт, 1890, c. 155-173, 744-792; він же: "Adalékok az oláh vajdák, oláh és orosz kenézek vagy soltészek és szabadosok intézményéhez hazánkban", *Történelmi Tar*, 1894; Hodinka, *A munkás... története*, c. 74-75; Мишок, цит. твір, с. 70-87.

42. Haraksim, цит. твір, с. 14.

43. Gy. Nagy, *Gróf Sztáray család oklevélkára*, Будапешт, 1887, с. 132.

44. Ставровський, цит. твір, с. 85.

45. P. Ratkos, "Vznik a osídlenie makovického pánstva do začiatku 17. storočia", *Príspevky k dejinám východného Slovenska*, Братислава, 1964, с. 44.

46. Ставровський, цит. твір, с. 81-86; E. Lukinich, *Documenta historiarum Valachorum in Hungaria illustrata*, Будапешт, 1941, с. 77-117.

Ці дві суспільно-економічні вітки первісного українського населення на південній Лемківщині, тобто на сьогоднішній Пряшівщині, зливаються тільки з кінцем XV або початком XVI століття. Їх злучує не національна приналежність або суспільне становище, як доказують сьогоднішні советські історики, але церква. Ця "руська церква", основана на "руській вірі", не тільки злутила українців південної Лемківщини в одну суспільно-етнічну цілість, але також засимілювала православних румунів (воловіх), які, як колонізатори, потрапили на цю територію.⁴⁷

ПОЧАТКИ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ ТА УНІЯ НА ПІВДЕННІЙ ЛЕМКІВЩИНІ

Закарпаття, як вже згадано, в другій половині IX століття мусіло вже користати з християнізації солунських братів св. Кирила і Методія. Але з приходом мадяр та їхньою окупацією Карпатської котловини це початкове християнство було зредуковане до мінімуму. Його міг відновити тільки новий доплив поселенців з Галичини, де християнська віра поширилася вже при кінці X або з початком XI століття. З галицькими поселенцями на Закарпаття поприходили також і священики, а опісля їх ченці, які надали організаційну структуру цьому християнству. Ця структура вимагала створення окремих церковних громад, тобто парохій, і оформлення юрисдикційної залежності від своєї єпархії.

Після поділу вселенської церкви в 1054 році вірні на території Київської та Галицької Русі залишилися з царгородською релігійною спільнотою, що її загально називано православною. Мадяри, які прийняли латинське християнство, кликали православних українців-русинів людьми "руської віри" або "схизматиками". В найстарших документах про осілих русинів та "русинів-пастухів" виразно зазначено, що вони були православними або християнами "руської віри".⁴⁸ На території сьогоднішньої східної Словаччини вже в XV столітті знаходимо багато парохіяльних "руських дерев'яних церков". У самій Шариській жупі в 1439 році зазначено існування 14 таких дерев'яних

47. Ставровський, цит. твір, с. 84-86.

48. Там же, с. 45, 85, 88.

церков, а в 1492 році тільки в одній маковицькій домінії вичислено 18 церков, з яких 16 мали вже окрім цвінтари.⁴⁹ Ці цвінтари на думку Антона Годинки⁵⁰ доказують, що тутешні церковні громади вже існували принаймі одне покоління перед укладенням тієї статистики. Зрештою, на основі тогочасних документів можна ствердити, що русини-українці у XV столітті вже добре розвинули своє релігійне життя в 13 жупах давньої Мадярщини.

Про ієпархічну юрисдикцію на Закарпатті, як теж і про постання Мукачівської єпархії годі щось точного сказати. Між закарпатськими українцями, а головно в офіційних кругах церкви, все зберігалося "старовинне передання", що початків Мукачівської єпархії треба шукати в передмадярських або принаймі в передтатарських часах.⁵¹ Хоч нам це здається мало правдоподібним, однаке якесь "руське" єпископство в Мукачеві чи деінде на Закарпатті могло існувати й бути знищеним в часі татарської навали. Татарське лихоліття знищило не тільки людські оселі та церковні громади, але також і всю документацію про соціальне і релігійне життя населення. Але трудно щось доказати, про що немає жалної згадки в збережених історичних джерелах.

Кермовані логічними доводами, мусимо сказати, що окрім єпископства на Закарпатті могло постати тільки за часів болгарської окупації верхнього Потисся ще перед приходом мадяр. Але в болгарських джерелах нічого про це не згадано. Мадярська династія Арпадовичів після навернення на християнство (974) старалася провадити пролатинську і проримську політику і вона не згодилася б на ерекцію якогонебудь "руського" православного єпископства. Але якщо "руське" єпископство на Закарпатті не постало до вимерття Арпадовичів (1301), то воно ніяк не могло бути еригованим в XIV столітті за династії Анжу. Королі з роду Анжу, Карло Роберт (1308-1342) і його син Людовик I (1342-1382), були такими фанатичними латинниками, що хотіли прямо знищити православну церкву в Мадярщині, а не підтримувати її наданням ієпархічного проводу.

Правда, були на Закарпатті й прихильні православні князі, які тимчасово старалися підтримувати "руську віру" та її церковну організацію. Першим таким князем був Ростислав Михайлович з роду чернігівських Рюриковичів. Він був зятем мадярського короля Бейли

49. Там же, с. 88.

50. Hodinka, *A munkácsi... története*, с. 75-78.

51. *Schematismus Dioecesis Munkacsiensis ad A.D. 1908*. Ужгород, 1908, с. 19.

IV, а також і претендентом на галицький трон. Побитий королем Данилом Романовичем в 1245 році, перебрався до Мадярщини, де від свого тестя одержав велику посілість у Земплинській і Гемерській жупах з замком Фюзир. Коло того замку постала перша галицько-руська церковна громада на Закарпатті. Цвінтар цієї громади часто згадується пізніше в історичних джерелах північної Мадярщини.⁵²

В наступному столітті в Мармароші румунський воєвода Богдан старався підтримувати та посилюти православну церкву на Мадярщині. Він одночасно був переслідуваний королем Людовиком I і вкінці мусів покинути країну та переселитися до Молдавії. Його ролю в Мармароші перебрали два інші румунські шляхтичі, Баліца і Драг, які для православного релігійного центру заснували і посіlostями забезпечили Грушівський монастир. Цей монастир, отримавши ставропігійський привілей від Царгородського патріярха та королівське схвалення його, став визначним центром релігійного життя між українцями та румунами Мармарошу.⁵³

Мукачівський монастир, дійсний культурний, релігійний, а пізніше і юрисдикційний центр всього Закарпаття також мав своїх князів-меценатів. Першим його покровителем і прямо основоположником був подільський князь Федір Коріятович, який через свій спір з литовським великим князем Витовтом мусів у 1394 році покинути свої родинні землі і переселитися на Мадярщину. Тут від короля Жигмонта одержав він мукачівський замок зо всіми його посіlostями. Як пан центрального Закарпаття, Коріятович хотів допомогти релігійним потребам свого народу. З цією ціллю побудував коло Мукачева більший монастир ім. св. Миколая й надав йому малу посілість для удержання тут перебуваючих ченців.⁵⁴ Після смерті Коріятовича (1414) та його дружини Ольги (1418) мукачівська домінія перейшла в руки мадяра-латинника Матвія Палоція, але вже в 1427 році мукачівським паном став православний сербський князь Степан Лазаревич, а після нього домінію перебрав другий сербський князь Юрій Бранкович, який тримав її до 1451 року.⁵⁵ Під опікою цих православних князів

52. Hodinka, *A kárpátaljai rutének....*, с. 14; Грушевський, цит. твір, т. III, с. 58-62.

53. Hodinka, *A munkács... története*, с. 74, 203-206.

54. Петров, цит. твір, с. 179-203; A. Hodinka, "Documenta Koriatovicsiana et fundatio Monasterii Munkacsiensis", *Записки ЧСВВ* Рим, 1954, серія II, відд. II, т. II/1-2, с. 165-189.

55. А. Bobak, *De jure patronatus supremi quoad Ecclesiam Ruthenicam in Hungaria*, Рим, 1943, с. 45.

манастир св. Миколая набрав дійсного авторитету, якому ще додано адміністраційну юрисдикцію над усіма українськими церквами Закарпаття. Ця юрисдикція однак не походила від льоальних православних панів, але постала під впливом Фльорентійського собору.

Про цю юрисдикцію знаємо з одного королівського декрету з 1458 року, де Матвій Корвін (1458-1490) схвалив "звичайну юрисдикцію" манастиря, яку пресвітер Лука, настоятель цього манастиря, "вже довгі роки мав".⁵⁶ Ця довгоіснуюча юрисдикція однак могла постати тільки за часів панування Володислава I (1440-1444), бо тільки за його королівства прийшло до правного визнання "церкви русинів" в Мадярщині. Це правне визнання з'явилось в окремому декреті, інспірованому кардиналом Ісидором (князівським митрополитом), в Буді 22 березня 1443 року. Але кард. Ісидор перед приїздом до столиці Мадярщини переїжджав через Мукачево, де мусів надати згадану юрисдикцію настоятелеві манастиря св. Миколая. В обширній цілі юрисдикції в 1491 році король Володислав II (1490-1516) назначив законного єпископа, владику Івана. Від цього моменту мадярські королі все назначували єпископів до Мукачівського манастиря, передаючи їм юрисдикцію над усіми русинами-українцями в Мадярщині, а князівські митрополити все висвячували їх з титулом єпископів "Мукачівської епархії".⁵⁷

Південні лемки, тобто русини-українці сьогоднішньої Пряшівської епархії, в XV столітті стали всі підданими цього мукачівського єпископа, який старався, як міг, опанувати свою обширну територію. Та хоч єпископ цілого Закарпаття резидував у Мукачівському манастирі, на західній частині цієї руської (української) епархії в Мадярщині також треба було створити окремий релігійний центр для духового піднесення українського народу. Таким релігійним центром став у XVI столітті василіянський манастир у Красному Броді, який своєю чудотворною іконою притягав багато прочан на щорічні релігійні відпусти. Цей манастир відіграв також дуже важну роль у церковних і унійних змаганнях XVII століття.⁵⁸

56. Петров, цит. твір, с. 158-159; A. Hodinka, *A munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára*, Ужгород, 1911, с. 1-2.

57. A. Baran, *Metropolia Kioviensis et Eparchia Mukačoviensis*, Рим, 1960, с. 18-25; M. Harasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae*, Львів, 1862, с. 78-80; Hodinka, *A munkácsi... okmánytára*, с. 2-9; G. Mercati, *Scritti d'Isidoro il Cardinale Rutheno*, Рим, 1926, с. 71-72.

58. Вл. Терлецький, "Описаніє Манастира Краснобродскаго", *Лит. Сборникъ Го-дацко-Русской Матицы*, Львів, 1870, с. 25-26.

Монастир у Красному Броді над Лабірцем, перший осередок церковної унії на південній Лемківщині (вигляд перед знищеннем у 1915 р.)

Zemplén vármegye. Magyarország vármegyei és városai, Будапешт (не пізніше 1908 р.), с. 328-29.

У XVI столітті взагалі міняється позиція українців в Мадярщині. Після смерті Корятовича не стало більше князів, а вища шляхта українського походження, як роди Долгаїв і Стараїв, зовсім змадяршилася. Не було більше навіть сербських чи румунських меценатів, які могли б боронити привілеї й права народу. Одинокою українською, державно визнаною інституцією стала церква, а одиноким руським (українським) авторитетом в Мадярщині став мукачівський списком. Тому коло нього гуртувалося все руське (українське) населення давньої Мадярщини. Добре завважує відомий закарпатський історик Антін Годинка, що від XVI до середини XIX століття Закарпаття має тільки церковну історію, бо церква перебирає всю національну репрезентацію народу.⁵⁹

Та в часі XVI століття настала також і політична та релігійна криза в цілій Мадярщині. В 1526 році під Могачем турецькі війська цілковито розгромили мадярську королівську армію. У битві загинув також король Людовик II (1516-1526), який не залишив по собі престолонаслідника. Мадярська аристократія, поділена на два ворожі

59. Hodinka, *A munkácsi... története*, с. 35-57.

табори, вибрала двох нових королів: Фердинанда Габсбурга та Івана Заполяї. З тими двома королями поділилася ціла держава. Іван Заполяї почав володіти Семигородом, а Фердинанд західною та північною частиною Мадярщини. Середуша частина разом зі столицею була окупована турками. Закарпаття стояло на границі двох новостворених мадярських держав і тому деколи належало до королівства Габсбургів, а деколи до семигородських князів, але найчастіше було поділене між двома змагунами.⁶⁰

Крім політичного поділу в XVI столітті настав в Мадярщині і релігійний поділ. Під впливом нових реформаційних ідей в Семигороді дуже поширився протестантський кальвінізм і вже з початком XVII століття став офіційною релігією цього князівства. Натомість західня частина Мадярщини, яка підлягала Габсбургам, залишилася сильно католицькою і розпочала гостру антиреформаційну боротьбу.⁶¹

Південна Лемківщина у XVI столітті належала до габсбургської Мадярщини, де володіли католицькі магнати, між якими провідне місце займав графський рід Другетів. Родина Другетів прийшла на Мадярщину з південної Італії в початку короля Карла Роберта, від якого отримала велиki фев达尔нi посілостi в Ужанській, Земплинській та Спиській жупах. Ця родина вже від початкууважала себе поборником католицизму і старалася викорінити впливи всякого роду протестантизму на своїх територіях. А коли вже не стало протестантів, Другетиуважали своїм обов'язком навертати православних до з'єднення з католицькою церквою на зразок Берестейської унії в Польщі-Литві. Ці католицькі змагання та впливи Берестейської унії на Закарпатті створили т. зв. "унійну еру", яка охопила майже ціле XVII століття.

Розглядаючи унійну історію на Закарпатті, мусимо наперед скласти, що тут злука з католицькою церквою мала зовсім інший характер, ніж на решті території Київської митрополії. Тут унія була оборонною проти протестантської контролі над православною церквою і опорою проти впливу кальвіністичної доктрини на православну релігійну традицію та на догми християнського сходу. Слушно завважує А. Петров, що кальвіністи перечили всім тим речам, які для православних творили суттєву частину культу.⁶² Вони перечили вживанню

60. B. Hóman, Gy. Szekfű, *Magyar történet*, Будапешт, 1935-36, т. IV, с. 7-15, т. V, с. 266-394.

61. Там же.

62. А. Петров, "Отзвукъ реформаціи въ русскомъ Закарпатти XVI в.", *Věstník Královské české společnosti nauk.* Прага, 1923, с. 100-101.

св. Тайн та літургічних відправ, культові Божої Матері та святих, авторитетові вселенських соборів і отців церкви, значенню свят, постів, ікон і т. п.. А щодо протестантської контролі над православними досить сказати, що в східніх жупах Мармарошу, Угочі та Берегу в XVII столітті протестантські суперінтенденти вибирали православних спископів, назначували льокальних протопресвитерів та провадили загальну адміністрацію православних громад, збираючи від них десятину доходів.⁶³ Закарпатський клир бачив, що в Київській митрополії після Берестейської Унії (1596) суттєво нічого не змінилося ні в літургічному культі, ні в релігійному житті православного люду, й це прихильно настроїло мукачівський церковний провід до колись нена видженої унії.

Та через протестантських панів мукачівської домінії православні спископи, які знаходилися в монастирі св. Миколая коло Мукачева, не могли перейти на унію. Єпископ Василій Тарасович (1633-1651), який це спробував зробити, був запроторений в тюрму.⁶⁴ Натомість вся унійна акція зосереджувалась на південній Лемківщині, тобто в західніх жупах Спишу, Шаришу, Земплину і також Ужу, де феудальна шляхта була католицька. Осередком унійного руху став Краснобрідський монастир північній частині Земплину.

Проте перша проба унії в Красному Броді не була успішна. В 1614 році Юрій Другет, пан ужгородської та гуменської домінії відбудував спалений монастир та церкву в Красному Броді й на посвячення запросив перемиського уніяцького спископа Атанасія Крупецького. Крупецький прибув до Красного Броду на Зелені Свята, здобув багато священиків для унії, але людей не міг переконати. День перед посвяченням наказав всім прочанам покинути церкву, щоб міг приготувати все до наступаючого торжества, але вірні, думаючи, що забороняє їм доступу до чудотворної ікони, напали на нього і він тільки через оборону графської сторожі міг врятуватися. Зневірений таким інцидентом, Крупецький вернувся до Галичини, а унію відкладено на пізніші часи.⁶⁵

63. Там же, с. 84-85.

64. Hodinka, *A munkácsyi... okmánytára*, с. 74-99.

65. M. Lacko, *Unio Užhorodensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Cetholica*, Рим, 1955, с. 46-51; англійська версія цього твору: "The Union of Užhorod", *Slovak Studies*, т. 6, Historica, н-р 4, Клівленд-Рим, 1966, с. 57-63.

У 1619 році в Мадярщині роз'ятрилися релігійні війни між протестантами та католиками, які стали частиною т. зв. "Тридцятилітньої війни". Провідник протестантської фракції й князь Семигороду, Габор Бетлен (1613-29), та його намісник в північній Мадярщині, Юрій Ракоцій, виповіли католицькому імператорові, Фердинанду II Габсбургові (1619-37), війну й своїми військами обсадили всю горішню Мадярщину аж до Відня. Відпоручник імператора на Закарпатті, Юрій Другет, перед окупаційними військами Бетлена втік до Польщі, де набрав 10 000 козацьких найманців і з ними вернувся на закарпатську Лемківщину. Тут коло Стропкова, дня 22 листопада 1619 року, розбив льоальну протестантську армію Юрія Ракоція й на короткий час окупував цілу сьогоднішню східно Словаччину. Козаки, які перший раз з'явилися між русинами-українцями Закарпаття, створили національне піднесення на південній Лемківщині і спопуляризували імператорську фракцію. Та Другет не мав досить грошей на оплачення козацької армії, й вона по кількох тижнях залишила Закарпаття та подалася до Відня, щоб найнятися у самого імператора.⁶⁶

Після смерті Бетлена новим семигородським князем та паном мукачівської домінії став Юрій I Ракоцій (1630-48), який, хоч не брав такої активної участі в Тридцятилітній війні, як його попередник, дальше залишився протектором мадярського протестантизму і одвертим ворогом католиків. Тому в мукачівській православній катедрі, тобто в монастирі св. Миколая на Чернечій горі, мови не могло бути про унію. А коли сп. Василій Тарасович в 1640 році хотів приватно перед примасом Мадярщини прийняти католицьке віровизнання, його арештовано. Після визнання унії його поставлено перед суд, який позбавив єпископа управи єпархії та сконфіскував усі його маєтки, відбиравчи йому навіть право побуту на території мукачівської домінії. Тарасович, щоб не допустити до виконання цього вироку, мусів відмовитися від унії.⁶⁷

Таким чином вся підготова унії відбувалася під покровительством Другетів на закарпатській Лемківщині з осідком в Краснобрідськім монастирі. Тут з початком 40-их років XVII століття два василіянські монахи, о. Партеній Петрович та о. Гавриїл Косовицький

66. G. Gajecky, A. Baran, *The Cossacks in the Thirty Years War*, Рим, 1969, т. I, с. 31-37; О. Баран, "Козаки на Закарпатті 1619 р." *Український історик*, Нью-Йорк-Мюнхен, 1970, рів. VII/1-3, с. 76-81.

67. Lacko, *Unio Užhorodensis...*, с. 58-90.

стали намовляти українських священиків у жупах Земплину, Шаришу та Угу, щоб прийняли католицьку доктрину та піддалися папській юрисдикції. Їхня аргументація була успішна, бо 24 квітня 1646 року в каплиці ужгородського замку 63 українські священики склали на руки ягерського латинського єпископа, Юрія Якушича, католицьке віровизнання. Цей акт залишився в історії під назвою "Ужгородська унія".⁶⁸

Щоб цю Ужгородську унію поширити на все Закарпаття, сп. Тарасович іменував своїм наслідником о. Партенія Петровича (1651-65), якого по смерті Тарасовича прийняв весь клир Мукачівської єпархії. Нововисвячений спілок Партеній однаке не міг обністи своєї катедри, бо протестантський рід Ракоців не допускав українців східної частини Мукачівської єпархії до унії. Він залишився в Красному Бролі, звідки управляв тільки жупами Спишу, Шаришу, Земплину та Угу.⁶⁹ Ця ситуація змінилася щойно в 1660 році, коли помер останній протестантський пан мукачівської домінії, Юрій Ракоці II (1648-60), а його вдова Софія (Баторій) та син Франциск I передали монастир св. Миколая єпископові Партенієві. Та Партеній недовго тішився своєю катедрою, бо в 1665 році помер.⁷⁰ По його смерті постала нова контроверсія навколо української церкви на Закарпатті. Причиною цієї контроверсії були питання: 1) Хто має право назначити нового єпископа? 2) До якої юрисдикції мав би належати цей єпископ?

Мадярські королі від початку їхнього королівства все виконували "покровительське право" над католицькою церквою в Мадярщині. Цим правом вони назначували всіх мадярських католицьких єпископів, а Рим тільки схвалював їхні назначення. Королям не залежало на назначуванні українських православних владик, але коли вони передали на унію, Габсбургські мадярські королі стали домагатися своїх покровительських прав. Щоб бути певним цього покровительства, ці королі-імператори покликали до помочі влади мадярських примасів. Мадярські примаси знову ж, за схваленням імператорів, хотіли підпорядкувати всіх уніятів в мадярській державі своїй юрисдикції. Тому і імператори, і примаси старалися впихати таких людей в Мукачівське єпископство, які мали бути вірними габсбургськими

68. Там же, с. 91-155; Hodinka, A. munkács... története, с. 295-319.

69. Lacko, Unio Uzhhorodensis..., с. 137-141.

70. Там же, с. 143-150.

підданими та признавати юрисдикцію мадярського примаса. Княжа родина Ракоців, бачачи підступну ролю королів та примасів, не признавала королівських назначень, але старалася назначувати своїх, не габсбургських, прихильників. А щоб назначення Ракоців були більш легальні, вони за кандидатами зверталися до правдивих церковних зверхників українців, до київських з'єднаних митрополитів. Таким чином у другій половині XVII століття покровительська влада Габсбургів злучилася з юрисдикцією мадярського примаса, а покровительство Ракоців стало підтримувати юрисдикцію київського митрополита на Закарпатті.⁷¹

Мадярські примаси відчували, що правдивими зверхниками Мукачівського єпископства є київські митрополити, й тому, щоб не допустити київську юрисдикцію на Закарпаття, почали перечити навіть самому канонічному існуванню Мукачівської спархії. Мукачівського єпископа примаси уважали тільки місійним ієпархом, який міг бути тільки ритуальним вікарієм латинських єпископів.⁷² Цей церковний гніт мадярської латинської ієпархії показався дуже прикrim під час "куруцьких" революцій та повстання Франциска II Ракоція (1678-1711).

ПІВДЕННА ЛЕМКІВЩИНА В ЧАСІ ПОВСТАНЬ ЕМЕРИКА ТЕКЕЛІЯ ТА ФРАНЦИСКА РАКОЦІЯ II

XVII століття було найкритичнішою та найбільш небезпечною добою в історії карпатських українців узагалі. Близькість турецької окупації та нестійкість і безборонність мадярських границь зробили ціле Закарпаття відкритим для грабіжних нападів турків і татар. Крім того в першій половині цього століття, як згадано, роз'яtrилися релігійні війни між Габсбургами та протестантськими семигородськими князями С. Бочкаєм та Г. Бетленом, і центром тих війн стало українське Закарпаття. В 1630 році однаке політичні обставини на якийсь час покращали. На семигородський княжий престол дістався один з найбагатших і найздібніших мадярських магнатів, Юрій Ракоцій. Він не любив Габсбургів і не піддавався турській Високій Порті. А що найголовніше, його феудальні посілості були на Закарпатті, й тому

71. A. Baran, *Metropolia Kioviensis...*, с. 65-69.

72. Там же, с. 81-87; О. Баран, *Церква на Закарпатті в роках 1665-1691*, Рим, 1968, с. 11-56.

старався він якнайкраще охороняти територію карпатських українців від чужих нападів. За його панування татарські орди не нападали на Закарпаття як передше, а австрійське військо було витиснене аж до західнього Спишу. Як землевласник не був він якимсь особливим прихильником карпатських українців, але його доба для закарпатців означала спокійнє і забезпечене життя без насильних нападів та грабунків. Від його панування почалася щира симпатія на Закарпатті до княжого роду Ракоців, яка тривала аж до 1711 року, тобто до упадку Франциска Ракоція II.⁷³

Син і наслідник Юрія I, тобто князь Юрій Ракоцій II (1648-1657), вже не був такий щасливий в політиці як його батько. Не міг стりяти татар, які часто нападали на Закарпаття (главно на Мармарош), і нефортунно розпочав війну з Польщею-Литвою. В 1657 році польські війська Любомирського зовсім зруйнували і ограбили більшу частину Закарпаття. А в наступному році турки, незадоволені з семигородської політики, напали на Закарпаття і спустошили цілу південну частину країни. Покинули ці землі тільки за два роки, коли вибрано іншого чоловіка, Михайла Апафія (1661-1690), на княжий престіл. І хоча вони покинули Закарпаття, за собою залишили знищенні і ограбовані села, голод і різні епідемії.⁷⁴

В тих тяжких моментах сам здоровий розум диктував шукати миру і відбудови знищених країв. Але австрійська верхівка цього здорового розуму не хотіла слухати. Хоч в 1664 році цісар підписав з Туреччиною Сенгодарський мирний договір, відразу після підписання цього договору він розташував сильні австрійські війська по цілій північній Мадярщині, а головно на закарпатській території. Ці війська поводилися дуже свавільно і стали ненависні народові. Проти цього австрійського свавілля мадярська шляхта об'єдналася в так званий Змови Вешеленя.⁷⁵ Одним із головних змовників був Франциск Ракоцій I, син Юрія II, який підготовляв навіть збройне повстання проти австрійського імператора. Це збройне повстання в 1671 році однак не вдалося, і Франциск Ракоцій, щоб спасти своє життя, мусів віддати більшість своїх маєтків цісареві. Закарпаття за віймком Мармарошу було цілковито окуповане цісарськими військами, які почали немилосердно гнітити місцеве населення.⁷⁶

73. Мицюк, цит. твір, т. II, с. 19-22.

74. Там же.

75. Héman, Szekfű, цит. твір, т. V, с. 343-394.

76. Там же.

З неокупованої мармароської жупи переслідувані змовники почали партизанську війну проти цісарських військ. Ця партизанщина в 1676 році перемінилися у відкрите повстання т. зв. куруців. В наступному році куруси зайняли вже половину Закарпаття, а в 1678 році під проводом талановитого мадярського магната Емерика Текелія вони витиснули австрійські війська аж на західню Словаччину. Текелій крім того ще став членом родини Ракоців, бо після смерті Франциска Ракоція I (1682) одружився з його вдовою Ілоною Зріні й таким способом став одночасно і вождем карпатських українців.⁷⁷ Але приглянемося, хто були ці "куруци" і які мали відношення до українського населення Закарпаття, а головно до населення південної Лемківщини, чи сьогоднішньої Пряшівщини.

"Скриваючіся" (*bujdosók*) мадярські націоналісти, які по більшій часті перебували в Мармароші в Хусті під протекторатом семигородського князя, вже від 1673 року почали організувати свої військові формування. Вони їх частково тримали в околиці міста Дебрецина, а частково скривали їх в лісах Карпатських гір. Ці карпатські відділи дуже часто нападали на цісарські війська і робили їм великі шкоди; своїми рейдами вони втягали місцеве населення до цієї партизанської війни. Льокальні карпатські українці, боячися цісарських репресій, масово вступали в ряди повстанців і в боротьбі проти цісарських "лябанців" бачили спасіння своїх родин. В 1676 році деякі повстанські куруцькі відділи мали вже більше ніж 50 відсотків українців.⁷⁸

Крім карпатських українців ще й козаки Правобережної України стали активними учасниками куруцького повстання. Змовники під початковим проводом Михайла Текелія в 1675 році бачили, що місцевими військами не зможуть погромити цісарської армії, і звернулися за поміччю до французького короля. Людовик XIV через свого варшавського посла став посылати гроши на мадярську революцію, а пізніше вислав свого здібного генерала Кристофа Богана з Аллянді, щоб цей зорганізував там за французькі гроші 8 000-ну наємну армію і посилив дії куруцьких повстанців. Боган на весні 1677 року, шукаючи наємних військ, звернувся до козаків, які радо вігукнулися на його поклик. Вони малими групами переходили Карпати і вже в кінці 1677 року створили в Хусті 5 000-ну наємну армію, яка, воюючи під фран-

77. Мицюк, т. II, с. 21.

78. Там же.

цузьким прапором, брала активну участь у всіх початкових боях куруців.⁷⁹

Такий сильний український складник в армії Емерика Текелія мав колосальний вплив на населення Закарпаття. Можемо сміло сказати, що українці східних жуп Мармарошу, Берегу, Угочі та частково Угу були безкомпромісовими прихильниками куруців.⁸⁰ Однаке народні симпатії західних жуп, Земплину, Шаришу та Спишу були поділені. Тут більша частина мадярської шляхти залишилася вірною імператорові. Вонауважала куруцьких партизан звичайними опришками й старалася співпрацювати з цісарською армією.⁸¹ Під впливом Другетів у західних жупах розпочато навіть релігійну антикуруцьку пропаганду серед українців,⁸² яка настроїла частину закарпатського клиру та деяких міщан проти Текелія. Тільки українські кріпаки і нижчі верстви населення залишилися вірними куруцам. В тих часах на південній Лемківщині також поширилося опришківство, яке було спрямоване проти панів і німецьких гнобителів, а соціально та національно старалося ідентифікувати себе з куруцьким рухом.⁸³

Та яка б не була настанова карпатських українців до куруців, це повстання мало трагічні наслідки на південній Лемківщині. В роках 1677-79 всі бої між Текелієм та цісарською армією відбувалися на сьогоднішній східній Словаччині, головно в жупах Спишу і Шаришу, а на початку 80-х років фронти так часто пересувалися, що понищили не тільки маєтки, але цілу екзистенцію західного Закарпаття.⁸⁴

Текелій осягнув найбільші успіхи в 1682 році, коли зайняв майже цілу Словаччину і з турецькою помічкою хотів себе проголосити мадярським королем. Але його успіхи не тривали довго. Поразка турків під Віднем (1683) стала початком його упадку. Мадярські шляхтичі один по одному переходили до цісарського табору, а турки, обвинувачуючи його в зраді, ув'язнили його. Мукачівський замок ще тримався до 1688 року, але все Закарпаття вже від 1685 року було окуповане цісар-

79. О. Баан, "Козаки під французьким прапором у куруцькім повстанні", *Український історик*, 1973, р. X, т. 37-8, с. 107-111.

80. Про це свідчать старовинні народні пісні.

81. Мишок, цит. твір, т. II, с. 22.

82. Яскравим прикладом цього є пісня про Клокоцівську Матір Божу.

83. Ставровський, цит. твір, с. 343-359.

84. Мишок, цит. твір, II, с. 22; щодо летального опису повстання Е. Текелія гляди: D. Angyal, *Kézsmárki Tókoly Imre*, Magyar Történelmi Eletrajzok, Будапешт, 1888-9.

ськими військами. Ця окупація була жорстока. В 1687 році цісарський генерал Караффа робить у Пряшеві безмилосердну розправу з учасниками куруцького повстання. Ця розправа знана в історії як "Пряшівська різня". Цісарські війська переслідували не тільки учасників повстання, але гнітили все місцеве населення своїми постійними контрибуціями і репресіями. На Закарпатті настав голод, а за ним прийшли різні морові епідемії, які подесятували населення. За словами Мицюка "та доба виказує найсильніший, що колинебудь в її історії трапився, занепад популяції та господарського добробуту угорської людності".⁸⁵

В 1686 році на скаргу семигородського князя Михайла Апафія проти грабунків та свавілля цісарської армії була створена королівська комісія, яка вислухала 1 500 закарпатських свідків. Ці свідки одноголосно підтвердили нелюдське поводження "німецького війська". Але цісарська старшина відкинула ці свідчення тим, що русинам нема що вірити, бо вони "тільки обличчям та мовою різняться від звірів".⁸⁶

На східній Словаччині гноблення селянського населення тривало і в 90-их роках XVI ст. Нам відомо з літопису Горватів, що "на Земплинщині у 1697 році цісарська війська награбували 10 тисяч коров, і то від кого попало: чи від попа, чи від селянина, чи від прихильника цісаря, чи від його противника".⁸⁷ Того самого року східна Словаччина зайнілась кріпацькими повстаннями, які з прaporами Текелія старались зайняти всю північну Мадярщину і тільки коло Токаю були погромлені цісарським військом.⁸⁸ Всі ті народні терпіння та дух спротиву довели до революції Франциска Ракоція II, яка стала останнім зударом з Габсбургською династією.

Через куруцькі повстання церква на Закарпатті на якийсь час звільнилася від контролі мадярської латинської ієрархії. Всі спроби примаса поставити такого єпископа в Мукачеві, який спротивився б юрисдикції київського митрополита, скінчилися неуспіхом. Ні Йосиф Волошиновський, ні Теофан Маврокордато, ні Рафаїл Гавrilович не могли витримати у ворожій ім атмосфері. Дійсними провідниками

85. Мицюк, ніт. твір, II, с. 23-24.

86. Там же, II, с. 25.

87. Там же.

88. S. Márki, *H. Rákóczi Ferenc 1676-1735*, Magyar Történelmi Életrajzok, Будапешт, 1907-1910, т. I, с. 141-158.

української церкви на Закарпатті були три священики родом з Галичини. Мукачівською катедрою від 1683 року керував о. Порфірій Кульчицький, пізніший пинський єпископ, закарпатській західній Лемківщині, Спишеві та частково Шаришеві проводив о. Іван Липницький, а протоігуменом василіянського чину був о. Петроній Камінський.⁸⁹

Ця ситуація однаке в 1690 році різко змінилася, коли кардинал Леопольд Колонич, голова цісарської комісії для реставрації мадярського королівства, знайшов нового єпископського кандидата для Мукачева в особі Йосифа І. Де Камілліса. Де Камілліс (1689-1706) був греком з острова Кіос, який не знав жадної слов'янської мови і ніколи не був зацікавлений працею між українцями. Його назначення в очах мадярської єпархії служило тільки для одної цілі: щоб викорінити юрисдикцію київського митрополита на Закарпатті. Папа Олександр VIII назначив його апостольським вікарієм "для греків, замешкалих в Мукачівській єпархії та інших відвоюованих частинах Мадярщини". В цісарському назначенні Й. Де Камілліса, "мукачівського єпископа," підпорядковано як "ритуального вікарія" юрисдикції ягерського латинського єпископа. Це означало, що мукачівський єпископ більше не був самостійним владикою, а тільки льокальним вікарієм мадярської єпархії.⁹⁰

Цей цісарсько-королівський декрет мав дуже негативні наслідки в церковній історії Закарпаття і спричинив цілковите підпорядкування мукачівського єпископства ягерському єпископові, до чого дійшло вже після смерті нового владики. Де Камілліс, хоч не був українцем, більше підніс релігійне й церковне життя своїх вірних, ніж усі інші владики його часу. Він домігся всіх іммунітетів та привілеїв для своїх священиків, надбав бенефіції для своїх церков, заснував школи, видав перші друковані книжки — *Катехизисъ і Букваръ* — на Закарпатті й надзвичайно посилив релігійну свідомість своєї єпархії. Він не придавав юрисдикції ягерського єпископа, а як апостольський вікарій визнавав тільки митрополичу владу мадярського примаса, який однаке не мішався до його владицтва. Його успіхи перервала тільки нова революція Франциска Ракоція II.⁹¹

89. Baran, *Metropolia...*, с. 81-87; Баран, *Церква на Закарпатті...*, с. 41-52.

90. Баран, *Церква на Закарпатті...*, с. 52-56; Hodinka, *A munkácsi... története*, с. 412-4.

91. Hodinka, *A munkácsi... története*, с. 412-423; Баран, *Церква на Закарпатті...*, с. 41-52.

Мукачівський список Іван Йосиф де Камілліс, померлий у Пряшеві в 1706 р.
Athanasius B. Pekar, *The Bishops of the Eparchy of Mukachevo with Historical Outlines*, Піттсбург, 1979, с. 8.

Франциск Ракоцій II, син Франциска I, у 1694 році перебрав свої родинні посілості, тобто маковицьку та мукачівську домінії, і став наджупаном Шариської жупи. Спочатку він думав спокійно господарювати на своїх землях, але кріпацькі повстання (1697) та подвоєння цісарського податку (1698) спонукали його до бунту проти австрійської імперії. В 1701 році Ракоція через конспірацію з французьким королем арештовано, але він утік з австрійської тюрми до Польщі, звідки в 1703 році вернувся на Закарпаття та оголосив свою рево-

люцію.⁹² Карпатські українці привітали його з ентузіазмом і відразу пристали до його повстанської армії. Ось у який спосіб він сам описує це в своїх споминах:

Коли розійшлася вістка про мій прихід, трудно описати той ентузіазм і ту радість, що притягли до мене жителів мукачівської домінії. Групами приходили до мене і приносили хліб, м'ясо та всяку потрібну поживу. Ці люди приходили з жінками й з дітьми і здалека, як мене побачили, падали на коліно і руським способом хрестилися. Потім плакали з радості, і я також плакав з ними. Та це ще не вистачало їхньому ентузіазмові .... Післявши своїх жінок і дітей додому, вони вступили до моєї армії і ніколи більше мене не покинули.⁹³

Ракоцій назвав своїх русинів-українців "найвірнішим народом" (*gens fidelissima*) і прийняв їх до своєї особистої гвардії. Та не всі українці були так захоплені Ракоцієм. Деякі списські та шариські священики та дрібні шляхтичі стали по боці імператора. Сам співкоп Де Камілліс, боячися за своє імператорське назначення, залишив Мукачево і перенісся до Пряшева, де в 1706 році помер. На його місце Ракоцій назначив свого найбільшого українського прихильника о. Петронія Камінського новим мукачівським співкопом. Крім того написав він листа до київського з'єдиненого митрополита, щоб він на основі старого звичаю та права підпорядкував Мукачівське співкопство своїй юрисдикції. Київський митрополит Л. Заленський не був певний, про яку юрисдикцію тут ішлося, і неуважаючи Камінського гідним кандидатом на співкопство, написав до Риму та просив інструкції для рішення цієї справи. Рим не прийняв кандидатури Камінського і назначив перемиського єпископа, Юрія Винницького, адміністратором Мукачівської єпархії. Імператор, настрашившись юрисдикції київського митрополита, не прийняв адміністрації Винницького, але назначив свого кандидата о. Івана Годермарського на Мукачівське співкопство. Таким чином були поставлені три кандидати на місце Де Камілліса, але ні один з них не міг стати правдивим ієрархом Мукачівського співкопства.⁹⁴

На початку, ще за успішних часів революції (1707-1708), Мукачів-

92. Márki, цит. твір, т. I, с. 253-269.

93. *H Rákóczi Ferenc Emlékíratai*, Archívum Rákócziánum, вид. В. Корецци, Будапешт, 1978, с. 27-8, 304; С. Томашівський, "Угорщина і Польща на початку XVIII в.", ЗНТШ, 1908, т. 86, с. 32-40.

94. Hodinka, *A munkácsi... története*, с. 424-514.

ською епархією управляв П. Камінський, який був узагалі дуже близький князеві Ракоціві. Він ще в 70-их роках XVII ст. носив малого Фрациска на руках, а під час революції був його дипломатичним послом до польського короля та до московського царя. Також в економічних справах часто дораджував Ракоціві, а, що найголовніше, зумів присуднати всіх карпатських українців до його повстання.⁹⁵ За обчисленим Антонія Годинки що четвертий мужчина в мукачівській домінії був добровольцем Ракоцівого війська.⁹⁶ За цю вірність Ракоцій звільнив їх від кріпацтва і обіцяв свободу всім іншим кріпацкам, які добровільно вступали в його військо. Та українське кріпацтво не довго могло користати з цього привілею. В 1709 році революція почала підупадати. На Пряшівщині, тобто в західних жупах Закарпаття, знову з'явилися бригади цісарської армії. А з цісарською армією з'явився на південній Лемківщині цісарський претендент на Мукачівське єпископство, Іван Годермарський. Цей претендент був таким самим політичним агентом для цісаря, яким Камінський був для Ракоція. Годермарський не тільки ставався адмініструвати українську церкву під окупацією цісарських військ, але розпочав політичну акцію проти Ракоція на південній Лемківщині між українським населенням і навіть зорганізував на свою руку окрему військову бойку, з якою він особисто нападав на менші формaciї куруцького війська.⁹⁷ Своїми акціями він перетягнув деяких русинів-українців на цісарську сторону, між якими було кілька священиків та мішан.

В 1710 році Петроній Камінський помер, а в наступному році скінчилася вся протигабсбургська революція. Сам Ракоцій утік за границю, а його посілості сконфісковано та передано цісарським прихильникам. Через те карпатські українці стратили більшість прихильної собі шляхти. На церковному полі о. Іван Годермарський залишився одиноким кандидатом на Мукачівське єпископство. Його підтримував цісар та український клір сьогоднішньої Пряшівщини, звідки він сам походив і де традиційна пошана для роду Ракоців не була

95. II Rákóczi F. Emlékiratai. c. 303, 464, 502; K. Thaly, II Rákóczi Ferenc levélkötő. Archivum Rákóczianum, Будапешт, 1875, т. IV, с. 48.

96. A. Hodinka, "Gens fidelissima", Ужгород, 1915, с. 1-29.

97. K. Géresi, A Nagykárolyi Gróf Károlyi család oklevélkötő. Будапешт, 1897, т. V, с. 744-748; Hodinka, A munkácsyi... okmánytár, с. 511-513.

така велика. Взагалі у XVIII столітті найбільш свідомий та відважний елемент для українського церковного проводу, як також і найбільш освічені священики походили з південної Лемківщини, тобто з жуп Спишу, Шаришу та Земплину. Годермарський також належав до таких священиків. Він не хотів бути новим "ритуальним вікарієм" для латинської єпархії, але домагався правного визнання Мукачівської єпархії. Це була причина його упадку. Мадярські латинські єпископи ніяк не хотіли допустити до того визнання і звинуватили Годермарського в надужиттях, бо ж він зі збрюю в руках боровся проти повстанців. Крім того Годермарський заперечував юрисдикцію о. Г. Бізанція, якого ягерський єпископ назначив своїм вікарієм. Це вистачало до його усунення.⁹⁸

Новим українським єпископом Закарпаття став згаданий Геннадій Бізанцій, який, так як Де Камілліс, був назначений апостольським вікарієм, але підпорядкований юрисдикції ягерського єпископа. Це означало, що частини Мукачівської єпархії, які не були на території Ягерської дієцезії, були відірвані від українського єпарха. Тут ішлося про цілу Спиську жупу та про розкинені парохії Гемеру і Турні.⁹⁹ Цей стан залишився аж до другої половини XVIII століття.

БОРОТЬБА ЗА ЦЕРКОВНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ТА ПОВСТАННЯ ПРЯШІВСЬКОЇ ЄПАРХІЙ

Боротьбу за незалежність та скинення "ягерської неволі" розпочав визначний закарпатський лемко, єпископ Михайло Мануїл Ольшавський (1743-1767), народжений 1700 року в списському селі Ольшавиця. У 1748 році ягерський латинський єпископ Франциск Баркоцій хотів вповні накинути свою юрисдикцію українцям Мукачівської єпархії й наказав прийняти канонічну візитатію мукачівської єпископської катедри. Тим однаке нарушив він не тільки обрядові права української католицької церкви, але навіть канонічні привілеї та екземпції "апостольського вікарія". Тому єпископ Ольшавський із сино-

98. Hodinka, *A munkács... története*, с. 470-513; Baran, *Metropolia...*, с. 95-99.

99. А. Пекар, *Нариси історії церкви Закарпаття*, ЗЧСВВ, Рим, 1967, с. 50-58; Hodinka, *A munkács... története*, с. 512-518.

Мукачівський єпископ Михаїло Ольшавський родом з Ольшавці на Спиші.
Athanasius B. Pekar, *The Bishops of the Eparchy of Mukachevo with Historical Outlines*, Піттсбург, 1979, с. 15.

дом своїх священиків рішуче запротестував до Риму проти безправ'я ягерського єпарха й домагався усамостійнення мукачівського єпископства. Копію цього протесту єпископ особисто вручив також і імператорці Марії Тересі, просячи від неї підтримки для своїх домагань. Марія Тереса прихильно поставилася до єпископа, й надвірна канцелярія в 1752 році признала право управління Ольшавському, а римокатоликам заборонила вмішуватися до пасторальної діяльності українського священства. Ці самі ідеї ще повторено в ціарській

грамоті 1756 року.¹⁰⁰ Все те однаке не вистачало ягєрським латинським владикам, якіуважали українських єпископів тільки "обрядовими вікаріями", а українське духовенство тільки "обрядовими співробітниками латинських парохів". Але українське священство не могло стерпіти такої принизливої ролі, і між духовенством обидвох обрядів доходило до актів насилля. Ця ситуація переконала цісарський двір, що для добра одности треба було усамостійнити Мукачівську єпархію. Рим на прохання Марії Тереси приобіцяв створення самостійного Мукачівського єпископства, але перед тим мусів вислухати також і рації ягєрського єпарха, який переконав папського нунція та римські "дикастерії" про непотрібність усамостійнення Мукачівської єпархії.¹⁰¹ Та імператорка не піддавалася так легко. Знову і знову натискала на папські уряди і за радою своїх міністрів грозила, що вона сама "правом апостольського патронату королеви Мадярщини" усамостійнить українське єпископство в Мукачеві. Вкінці і Рим побачив, що мусить унезалежнити Мукачівську єпархію від ягєрського латинського єпископства. Таким чином, 23 березня 1771 року, Священна Конгрегація Консисторії в Римі видала свій декрет, силою якого Мукачівська єпархія була "канонічно заснована" в окрему незалежну єпархію. Це засновання єпархії було схвалене папською буллою 20 липня того ж самого року.¹⁰² З усамостійненням Мукачівської єпархії настав на Закарпатті небувалий розквіт не тільки релігійного, але й культурного і національного життя. Настала дійсно "золота доба" Карпатської України.

Ідейним батьком та провідником цієї золотої доби став єпископ Андрій Бачинський (1773-1809), який об'єднав весь народ у своїй єпархії надав йому те, чого найбільше бракувало тут вже довгі століття, тобто: національну і релігійну свідомість та самопошану. З поміччю імперіяльних властей він перестав уживати терміну "унія", а назвав себе "грекокатоликом". Підніс і зреорганізував єпархіальне шкільництво. Підпірав та пропагував виці студій для української молоді Закарпаття. Заохочував духовенство і вірних до культу української

100. B. Pekar, *De erectione canonica Eparchiae Mukačoviensis*, Рим, 1956, с. 60-61; Hodinka, *A munkács... története*, с. 603-605.

101. Pekar, *De erectione...*, с. 93-97.

102. A. Baran, *De processibus canonis Ecclesiae Catholicae Ucrainorum in Transcarpathia*, *Monumenta Ucrainae Historica*, Рим, 1973, т. XIII, с. 36-38, 46-47, 251-269.

мови та видавав відповідні накази, а своїм авторитетом члена мадярського сенату та імператорського радника забезпечив цю мову від усякого переслідування й утиску.¹⁰³ Для церкви він придбав у своєму новому осілку, в Ужгороді, могутній собор та єпископську резиденцію, як також і духовну та учительську семінарію.¹⁰⁴ Забезпечив матеріально свої церкви та парохіяльне духовенство і ставався про економічне піднесення всіх своїх вірних, підpirаючи ідеї цісаря Йосифа II в справі злібералізування та знесення кріпацтва.¹⁰⁵ Та найважнішим ділом Бачинського для закарпатської Лемківщини було приєднання списських українців-русинів до своєї єпархії.

Як вже згадано, в 1716 році єпископ Геннадій Ю. Бізанцій був назначений "апостольським вікарієм русинів, живучих в Ягерській латинській дієцезії". Списка жупа, однак, не належала до території Ягерського єпископства й тому тутешні католики українського обряду були підпорядковані остригомському латинському архиєпископові і частково рожновському єпископові. В тих згаданих дієцезіях українців трактовано незле. Але в 1777 році в північносхідній Словаччині створено нову "Спиську римокатолицьку дієцезію" і до неї прилучено 11 найкращих українських парохій цієї жупи. Новий списський єпископ Карло Салбек вже від самого початку свого урядування показався неприхильним до українських парохій і до дальнього затримання їхнього східного обряду. Дарма просила делегація всіх українських парохів про толерантність. Дарма показували йому папські булли й всі зарядження Св. Конгрегації для Поширення Віри про затримання східного обряду між українцями. Нічого не помагало. Це тільки ще гірше настроїло єпископа проти своїх східнообрядових вірних.¹⁰⁶

Українські парохи Спишу, бачачи таке негативне ставлення єп. Салбека, 25 липня 1780 року зійшлися на спільні наради в парохії Словинка, щоб обговорити й випрацювати оборонні пляни проти латинізації з боку свого нового ієрарха. В наслідок цих переговорів в 1761 році складено для списського єпископа окремий меморіал, в

103. О. Баран. *Єпископ Андрей Бачинський і церковне відродження на Закарпатті*. Йорктон, 1963, с. 53-59.

104. Там же, с. 26-38.

105. Там же, с. 38-39.

106. "Пам'ять Андрея Бачинського", *Сейм*, Ужгород, 8. VI. 1868; Баран, *Сп. А. Бачинський....*, с. 48-49.

справі толерантності до східного обряду та піддержання унії в давній Мадярщині. Але вислід був ще прикріший. Єпископ відкинув всі проосьби українських парохів, а отця В. Ямборського, пароха Словинки, супендував і післав на реколекції до отців міnorитів.¹⁰⁷

Українське духовенство Списької жупи було сильно обурене такою поведінкою єпископа, але треба було мовчати, щоб не погіршити справи. Та це приkre положення не тривало довго. Дня 11 серпня 1786 року прибув до Пряшева імператор Йосиф II. При цій нагоді один зо списських українських священиків о. Михайло Канюк, тодішній співпрацівник парохії Годермарк, в імені українського клиру офіційно попросив імператора, щоб той своїм цісарським декретом прилучив усі списські українські парохії до Мукачівської єпархії.¹⁰⁸

Імператор, вислухавши це прохання, видно, добре зрозумів ситуацію цих парохій, бо вже 26 серпня 1786 року мадярська намісницька рада, без додаткових пояснень, веліла спискові Бачинському поїхати до Сеської жупи та присиднати там 11 грекокатолицьких парохій до своєї єпархії. Крім того намісницька рада додала, що це присиднання треба зробити найшвидше, бо деякі парохії хочуть перейти, чи вже перейшли, на вірменський обряд. Копію цього повідомлення намісницька рада вислава також і списському єпископові.¹⁰⁹

Єп. А. Бачинський, одержавши це повідомлення, не зрозумів добре його змісту й 31 серпня просив формального вияснення. Але намісницька рада 14 вересня відповіла, що Бачинський має перебрати списські парохії, бо така є воля цісаря. Він хоче передати "своїх своїм".¹¹⁰

З другого повідомлення намісницької ради єпископ Андрій зрозумів, що тут ідеться про поважну справу, й зразу написав до списського єпископа і до колишнього пароха Словинки, о. Василя Ямборського, що 8-9 жовтня буде в Сеській жупі, щоб зреалізувати наказ цісаря. Але в жовтні Бачинський не міг присиднати списських українців, бо 26 вересня отримав нове повідомлення намісницької ради, в якім доручено йому зачекати з присиднанням списських українців до даль-

107. Барап, *Єп. А. Бачинський...*, с. 49; "Пам'ять А. Бачинського".

108. Там же.

109. Там же.

110. J. Kubinyi, *The History of Prjašiv Eparchy*, Рим, 1970, с. 66.

шого наказу. Намісницька рада хотіла якнайуспішніше розв'язати списське питання і перший раз в ній виринула думка, чи не краще було б для Спишу та для українців південної Лемківщини створити окрему епархію.¹¹¹

Еп. Бачинський 14 листопада відповів на останнє повідомлення намісницької ради довгою реляцією. В ній список описав історію списських українців у XVIII сторіччі й подав проект, який, на його думку, розв'язав би всі труднощі списських греко-католиків. Цей проект виглядав ось як: Щоб полагодити всі міждієзіяльні роздори, треба конче прилучити всі руські парохії, які знаходяться під владою латинських єпископів, до Мукачівської єпархії. Так само треба віддати мукачівському єпископові 5 українських парохій, що від 1412 року знаходяться під юрисдикцією перемиського єпископа. Для тих парохій треба поставити окремий вікаріят в Кошицях чи в Пряшеві, щоб могли жити далі своїм життям і щоб не разило їх це приєднання. Коли б вікаріяту зараз не можна було створити, то нехай ці парохії будуть окремим архидияконатом під юрисдикцією мукачівського єпископа.¹¹²

Тим часом намісницька рада 20 жовтня 1786 року отримала інформації з латинської сторони. В них, хоча категорично заперечено зле трактування українців східного обряду в списській латинській дієцезії, то все таки стверджено, що найкращою розв'язкою для всіх католиків Спишу є прилучення українських парохій до Мукачівської єпархії.

По одержанні цих інформацій намісницька рада вже більше не вагалася з прилученням списських парохій до Мукачівського єпископства. І дійсно 3 лютого 1787 року вийшов офіційний декрет, який проголосив, що всі парохії східного обряду зо Спіської та Рожнявської дієцезій, як також і 5 парохій з Перемиської єпархії негайно прилучуються до Мукачівської єпархії. Крім того, для тих новоприлучених парохій створено окремий вікаріят, а вікарієві призначено 1200 фльоренів річної платні.¹¹³

На основі цього декрету зо Спіської дієцезії передано такі парохії: Нижні Репаші, Гельцманівці, Годермарк, Койшів, Липник, Ольша-

111. "Пам'ять А. Бачинського".

112. Барабан, Сп. А. Бачинський..., с. 50.

113. Там же.

вицю, Остурню, Порач, Словинку, Ториські і Завадку. Рожнявська дієцезія за умовою одержання папської апробати відпустила: Гольници, Ремети, Сведлер, Вагендріссель, Жаківці, Прагендорф, Тегель, Мардевто і Фолькмар. Від Перемиської єпархії Бачинський перебрав церкви в Камінці, Якубові, Літманівцях, Орябині і Сулині. Після прилучення всіх тих парохій Бачинський розділив їх на два архидияконати та передав новому "кошицькому вікарієві".¹¹⁴

Чому треба було створити для 25 парохій окремий вікаріят? Намісницька рада пояснювала це тим, що, може, ці новоприлучені парохії не були б задоволені зі східної або української (руської) юрисдикції мукачівського єпископа, й тому треба було їм дати автономне існування, щоб самі себе могли пристосувати до нових обставин. Та намісницька рада не мала чого боятися. "Спіські руснаки", як вони себе називали, через ціле століття ніколи не бунтувалися проти української (руської) принадлежності й тільки після посиленої словакізації в двадцятому столітті почали цуратися своєї національності.

Досить того, що початок південнолемківського автономного церковно-релігійного життя походить від мадярської імперіальnoї адміністрації. Але рішення намісницької ради 27 липня було окремо затверджене імператорською канцелярією, і як осідок вікаріяту признаено місто Кошиці, де вікарій мав отримувати 1,200 фльоренів платні на рік і резиденцію на помешкання та канцелярію. Де мав бути цей вікаріяльний будинок, нічого не сказано, тільки намічено, що справу мала рішати окрема комісія, складена з представників ягерського єпископа, міста Кошиць та Мукачівської єпархії. Представником комісії мав бути адміністратор міста Кошиць, барон М. Вечеї. Ця комісія призначила ново назначенному кошицькому вікарієві, о. Іванові Пастелієві, спочатку державово сконфіскований манастир оо. домініканців, а опісля покинutий манастир оо. францисканців. Але передачі одного чи другого манастиря урядові чинники поставили так багато перепон, що справа тягнулася без жадного вигляду на скоре вирішення. Знеохочений вікарій I. Пастелій зрезигнував, а на його місце 13 січня 1790 року назначено каноніка Михайла Брадача, народженого в Спіській жупі і ентузіяста свого вікаріяту. Він, бачачи, що кошицькі міські владі та ягерський єпископ є взагалі проти буль-якого українського

114. Там же, с. 50-51.

вікаріяту в Кошицях, переніс свою увагу до міста Пряшева і тут знайшов порожній сконфіскований монастир оо. міноритів на свій осідок. Надвірна канцелярія у Відні вже конче хотіла рішити справу вікаріяту і 20 грудня 1792 року радо погодилася на перенесення його осідку з Кошиць до Пряшева — до церкви і до монастиря згаданих оо. міноритів. Врешті, 2 вересня 1806 року, вікаріят був цісарським декретом затверджений і оформленний у Пряшеві, а канонік Брадач 1808 р. для піднесення свого уряду був назначений єпископом помічником старенського Андрія Бачинського.¹¹⁵

Повстання пряшівського вікаріяту мало колосальне значення для релігійного, культурного та навіть політичного розвитку Закарпатської Лемківщини. Українці Спишу та Шаришу ніколи не були в близьчім контакті з мукачівською катедрою, навіть після її перенесення до Ужгорода (1778). Тому для них новий пряшівський центр став першим правдивим національним вогнищем руського патріотизму, як також і джерелом релігійно-обрядової свідомості.

Після смерті єпископа Бачинського (1809) пряшівський вікаріят став майже зовсім самостійним, бо на час інтеррегnum епархіальний клир вибрав не одного, але двох капітулярних вікаріїв для адміністрації Мукачівського єпископства. Бувший генеральний вікарій Бачинського, канонік Іван Кутка став капітулярним вікарієм середньої та східньої частини спархії, а єпископ М. Брадач дальше провадив свій пряшівський вікаріят. Хоч цей вибір був добрий, бо два найздібніші репрезентанти українського клиру дістались до проводу Мукачівської єпархії, то все таки така подвоєна юрисдикція психічно поділила українську церкву на Закарпатті в тому часі, коли одности найбільше потрібно було.¹¹⁶

Варто згадати, що після смерті єп. Бачинського багато установ та особистостей очікувало поділу Мукачівської єпархії. В першій мірі очікували цього поділу вищі політичні круги Мадярщини. Сильне церковне об'єднання українців не було на руку мадярській політіці. Австрія, щоб контролювати мадярські змагання до усамостійнення,

115. A. Duchnovič, *The History of the Eparchy of Prašev*, Рим, 1971, Kubinyi, чит. твір, с. 72-78.

116. Пекар, *Нариси...*, с. 84-85.

піддержувала інтереси національних меншин. А мадяри, щоб ослаблювати ті меншини, старались ділити та роздрібнювати їх адміністративно, економічно, політично і культурно. З другої сторони, ще більше, ніж політичні круги Мадярщини, чекали на поділ Мукачівської спархії сусідні неукраїнські грекокатолицькі спархії. Румунська Великоварадинська та хорватська Крижевецька спархії хотіли скористати для себе з цього поділу. Через мале число вірних імператорська канцелярія думала зліквідувати Крижевецьку спархію. Тому крижевецькі спископи домагалися, щоб до них прилучити деякі українські парохії Мукачівської спархії, що знаходяться в південнозахідніх жулах. В подібній ситуації знаходилися і великоварадинські епископи. Їхні вірні по більшій часті повернулися до православ'я, і на їх місце вони хотіли від Мукачева отримати румунські парохії Сатмарської жупи.¹¹⁷

Мадярська намісницька рада для 27 березня 1810 року урядово звернулася до мукачівської консисторії, чи не можна б поділити їхньої спархії. Щоб дати певну відповідь, вся консисторія разом з двома капітулярними вікаріями зійшлася на засідання. Рішення цього засідання описав Кутка, як відповідь на питання намісницької ради. Це рішення звучало так: Мукачівська спархія не погодиться на виділення жадних парохій, "хібащо деяких румунських", з-під її юрисдикції. А якщо конче має бути якийсь поділ, то нехай створиться "Мукачівська митрополія" з двома суфраганами, тобто Пряшівською та Мармароською спархіями.¹¹⁸

Думка була добра, вона походила від самого епископа Бачинського, але приходила в недобрий час, коли через неприявність єпископа-ординарія вороги спархії могли цей проект інтерпретувати, як згоду на поділ. Тому мадярська намісницька рада після смерті двох капітулярних вікаріїв І. Кутки (1812) та сп. М. Bradaca (1814) з назначенням нового мукачівського спископа та нового пряшівського вікарія приступила до поділу Мукачівської спархії. Наміром намісницької ради було передати сатмарський вікаріят з 72 парохіями румунській Великоварадинській спархії, а з пряшівського вікаріяту створити окрему спархію. Новий мукачівський спископ Олексій Повчій був вихо-

117. О. Баран, "Поділ Мукачівської Епархії в XIX столітті", ЗЧСВВ сер. II, т. IV, с. 537-538; Пекар, *Нариси...*, с. 85-86.

118. Баран, "Поділ...", с. 546-547.

ваний між румунами і симпатизував з ними. Він радо погодився на передання католицьких парохій варадинському єпископові й з легким серцем прийняв створення нової Пряшівської єпархії з єпископом Григорієм Тарковичем (1818–1841).¹¹⁹

В дійсності імператор Франциск I правом свого верховного патрона створив Пряшівську єпархію 3 листопада 1815 року без відома Риму і тільки 17 листопада 1816 р. вислав своє рішення до папського престолу на канонічне підтвердження.¹²⁰ До новоствореної Пряшівської єпархії включено 194 парохій, з 150,000 вірними, які жили в жупах: Абаї, Боршод, Гемер, Турня, Шариш, Спиш та Земплин. Щодо дотації нового єпископства цісар зарядив, щоб новий єпископ одержував 6,000 фльоренів річної платні, а каноніки нової капітули діставали такі самі дотації, як каноніки Мукачівської єпархії. Новим пряшівським єпископом імператор назначив згаданого вікарія Григорія Тарковича, який також мусів чекати на римську апробацію. Вкінці, 22 вересня 1818 року, була видана папська ерекційна булла для Пряшівської єпархії під ініціалами "Relata semper" і також апробата єпископа Тарковича.¹²¹ З повстанням Пряшівської єпархії починається нова фаза в житті закарпатської Лемківщини.

З повстанням Пряшівської єпархії місто Пряшів стає не тільки церковним центром закарпатських лемків, але і культурним, політичним та навіть економічним осередком тутешніх українців. Тут постають українські (руські) середні школи, як учительська і духовна семінарії, гімназія і горожанська школа; тут створено перші наукові, культурно-просвітні, видавничі та харитативні інституції; тут відбуваються всі політичні зібрання, тут організуються національні презентації, комітети й партії від часів Адольфа Добрянського до сьогоднішніх часів. Тому вся територія закарпатських лемків й поселення всіх українців на захід від Ужанської жупи в XIX і XX століттях коротко називається *Пряшівщиною*.

Новий пряшівський єпископ, Григорій Таркович, був вченюю людиною та любив свій народ. Крім того як поет і літературний діяч був одним з багатьох осіб, що започаткували національне та культурне

119. Там же, с. 547–548; Пекар, *Нариси...*, с. 87–88.

120. Duchnović, *The History...*, с. 34–36.; Баран "Поділ"..., с. 548–549.

121. A. H. Welykyj, *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*, Рим, 1954, т. II, с. 327–333.

відродження Закарпаття. У своїй епархії він став не тільки звичайним ієрархом, але і національним репрезентантом та культурним провідником свого народу.

УКРАЇНСЬКЕ (РУСЬКЕ) ВІДРОДЖЕННЯ НА ПРЯШІВЩИНІ

Все культурне і національне відродження на Закарпатті, а головно на Пряшівщині починається в кінці XVIII століття зі зреорганізуванням та піднесенням українського шкільництва. Ця обширна шкільна реформа повстала з просвітницьких ідей австрійського імператорського двору і завдяки вмілому проводові єп. А. Бачинського в Мукачівській епархії.

Реформи в економічному і політичному житті, здійснені під час панування Марії Тереси, викликали також і реформу шкільної справи в цілій Австрії. Початком реформи став декрет Марії Тереси "Ratio educationis", опублікований 1777 року для перебудови всієї шкільної системи на Мадярщині. Цей документ говорить, що освіту повинен одержати кожний залежно від свого громадського становища, тому творяться чотири типи елементарних шкіл: а) одноклясна сільська з одним учителем, б) з двома учителями в більших поселеннях, в) міська елементарна з трьома учителями, г) міська нормальна в чотирьох класах. Були ще триклясові латинські школи, які стали підготовою для дворічної гімназії гуманістичного напряму. Щодо мови в елементарних школах документ вираховує сім народностей в Мадярщині, між іншими і "руську", які говорять окремою мовою і для яких вимагається створення елементарних шкіл з рідною мовою. До появи цього декрету вся шкільна справа була в руках церкви. "Ratio educationis" переносить матеріальнє підтримання школи на громадську плочину. Декрет зобов'язував на селах дідичів, а в містах міщанство, щоб оплачували учителів та утримували матеріально шкільні будинки.¹¹²

Бачинський після опублікування декрету Марії Тереси відразу взявся до дідичів своєї епархії, щоб утримували всі українські школи на Закарпатті. Це однаке не було легкою справою. Не всі дідичі були

112. D. Kosáry, *Művelődés a XVIII századi Magyarországon*, Будапешт, 1980, с. 409-424.

ідеалістами їй спішилися з помічно. Але в Ужанській і в Мармароській жупах їйому вдалося скласти угоду з адміністраційними властями, які кожному півцеучителеві (дякові) виділили пів ділянки землі та дім з державних маєтків. Щодо інших жуп на прохання Бачинського намісницька рада зверталася окремо до шкільних дирекцій, а опісля до самих дідичів, щоб запомогли українські школи та придбали для них шкільні книжки і необхідні принадлежності. В 1795 році вийшло також і урядове розпорядження, що там, де ще немає елементарної школи, її слід відкрити за рахунок землевласників.¹²³

Важною справою для Бачинського була також і учительська семінарія. Спочатку тільки мукачівська богословська школа, а від 1778 року ужгородська духовна семінарія організувала курси для навчання учителів, але тут потрібно було професійної учительської семінарії (ліцею), щоб піднести рівень українських елементарних шкіл. Вона за законом повинна була існувати ще в 1777 році, й тому Бачинський всіми силами домагався її створення. На домагання єпископа вмішалася в те і імперіальна канцелярія, і під її натиском намісницька рада в 1791 році видала наказ відкриття української (руської) учительської семінарії, яку, однак, створено щойно в 1794 році.¹²⁴ Первішим її директором став Дмитрій Попович, який був рівночасно і інспектором "угороруських" шкіл. Завдяки його праці шкільництво на Закарпатті, а особливо на Пряшівщині, йшло вперед швидким темпом. В 1806 році Попович подав свій звіт до кошицького шкільного директорату про обслідження 300 українських шкіл на Пряшівщині. В цьому звіті читаемо:

Переважна більшість відвіданих шкіл була в порядку і процвітала. Учителі були освіченими, говорили і писали на чотирох мовах (руській, угорській, латинській і німецькій), закінчили по 6-8 класів гімназії і потім вже поступали на поприще учительське.¹²⁵

Такий оптимістичний опис і така неймовірна еволюція рівня учителів може будь-кого здивувати, але вона мала дуже поважні причини, які відносились узагалі до нової інтелігенції цілого Закар-

123. А. Чума і А. Боднар, *Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині*, Пряшів, 1967, с. 30.

124. Там же, с. 31-32.

125. Там же, с. 32-33. (За український стиль цієї цитати редакція не бере відповідальність — Б.С.).

паття. Та нова інтелігенція походила із економічно забезпечених священичих і учительських родин та деяких дрібних шляхетських родів, яких не перетягнено на латинський обряд. Під впливом ідей Просвічення та заохот епископа Бачинського всі посилали своїх дітей до середніх шкіл, а деякі навіть на вищі університетські студії. Прилучалися до тих учнів і діти українського міщанства та деякі надзвичайно здібні діти селян. Після закінчення середньошкільних студій ім'я трудно було одержати державні посади в мадярській адміністрації, як також і працю в вільних професіях. Залишилося їм тільки ставати священиками чи учителями серед українців Закарпаття.

Тим, що покінчили вищі, академічні чи університетські студії, також трудно було приміститися. Деякі з них стали викладачами льоцальних гімназій чи учительських семінарій. В ужгородській гімназії більшість професорів була українського походження, які домоглися, щоб українським учням релігію викладано в рідній мові. Але опорожнілих місць для викладачів середніх шкіл було мало і університетські випусники мусіли шукати праці поза закарпатським середовищем. Багато з-поміж них приєдналося до мадярської більшості, їхні роди поволі змадяршилися. Інші шукали щастя поза границями давньої Мадярщини. На львівському "Studium Ruthenum" викладали ось такі закарпатські професори: М. Щавницький, П. Лодій, А. Павлович, І. Земанчик, М. Дудинський. Деякі закарпатці залишили навіть Австрію і перенеслися на територію російської імперії. Ось наприклад, на Харківському університеті викладали такі закарпатці: А. Дудович, М. Білевич, К. Попович і А. Чорнай. В тому ж самому часі Іриней Вальковський став ректором київської Духовної академії. Так само в російських центральних наукових інституціях в Петербурзі та в Москві працювали визначні закарпатські наукові діячі: І. Орлай, В. Кукольник, М. Балудянський, Ю. Гуца-Венелин, а при кінці також і П. Лодій. З-поміж названих науковців п'ять найважніших осіб (Щавницький, Земанчик, Лодій, Балудянський, Гуца-Венелин) походили з території сьогоднішньої Пряшівщини.¹²⁶

Та мимо того не вся інтелігенція покинула Закарпаття. Залишилися тут також і визначні педагоги і шкільні працівники, як: Г.

126. Там же, с. 42-51; Т. Байчура. *Закарпatoукраинская интелигенция в России в первой половине XIX века*. Пряшів, 1971, с. 1-203.

Кричфалушій, І. Чургович, М. Лучкай, І. Фогарашій та І. Ставровський. Щодо літератури Закарпаття нам варто згадати поетів, які писали свої твори в перші 40 років XIX століття. Ними були: І. Югасевич, А. Вальковський, М. Андрайкович, Г. Таркович, І. Ріпа та В. Довгович. Всі вони були або священиками, або учителями, які були близько свого народу і своїми віршами хотіли збагатити його культурно.¹²⁷ Крім Тарковича та Довговича вони не мали надзвичайної літературної освіти і ці поети далеко залишилися поза відродженнями наддніпрянської України, але це були тільки перші кроки народотворчої літератури. Темами тих поезій були: тяжке соціальне становище карпатських українців, мотиви патріотизму, протест проти деонаціоналізації, панегірічні прославлювання деяких визначних осіб Закарпаття, повчально-дидактичні й релігійні мотиви, як також і звичайні побутові й любовні теми. Видатними особами літературного життя тогочасного Закарпаття стали еп. Г. Таркович і В. Довгович. Таркович, ознайомлений з російською, німецькою та мадярською літературами, став великим прихильником М. Ломоносова й наслідував його теорії російського стилю. Довгович походив із кріпацького роду і свою науковою працею осягнув звання члена Мадярської Академії Наук. Завдяки його походженню його поезія була народна і широка, вона виходила з душі українського суспільства.¹²⁸

Найбільшою проблемою літературного і взагалі культурного відродження закарпатців була їхня мова. У XVIII столітті офіційною мовою Мукачівської єпархії була церковна слов'яніцина, але Бачинський під час свого єпископства побачив, що ця стара літургічна мова вже стала чужою загальному населенню, й тому настоював, щоб урядова мова церкви була більш пристосована до народу, а в школах наказав учити розмовною народною мовою.¹²⁹ Під впливом його розпоряджень прийшло до зукраїнщення офіційної церковнослов'янської мови. Яскравим прикладом цієї мови служить *Катехизмъ* Івана Кутки, де бачимо староукраїнську мову, побудовану на церковно-

127. В. Микитась, *Галузка могутнього дерева* (Літературний нарис), Ужгород, 1971, с. 18-43.

128. F. Tichý, *Úvoz současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi*, Прага, 1938, с. 28-41.

129. Баран, *Оп. А. Бачинський...*, с. 55-59.

Пришівський єпископ Григорій Таркович.
Michael Roman, *Short Biographies of Famous Carpatho-Russians*, Ман-
голл, 1962, с. 24.

слов'янській фразеології. Ця староукраїнська мова за єпископа Бачинського не підпадала під впливи москофільства, бо цей єпископ дуже негативно ставився до всіх культурних зв'язків з російською імперією, й за його життя мовне питання на Закарпатті було спрямоване на народовецькі рейки. Але по його смерті відразу показалися перші зародки закарпатського мовного москофільства. Несвідомим батьком цього мовного москофільства був перший пришівський єпископ Григорій Таркович.

Таркович був також за оживлення церковної слов'янщини, однак він не вважав за відповідне впроваджувати руського діалекту Закарпаття в цю оживлену мову. Він стояв за відроджену російську мову Ломоносова й старався цю мову наслідувати.¹³¹ Під його впливом та

130. Там же, с. 22.

131. Tichý, Vývoj..., с. 29-31.

під впливом закарпатських інтелектуалістів, що виїхали до Росії, москофільство починає закрадатися до мови закарпатської інтелігенції, головно на Пряшівщині. Таким чином, в 20-х і 30-х роках минулого століття на Закарпатті витворюються два мовні напрями, тобто народовецький і москофільський, з яких перший хотів зукраїніти, а другий зросійшити літургічну церковнослов'янську мову Закарпаття.¹³²

Якщо Таркович став батьком мовного москофільства на Закарпатті, то можна сказати, що найвидатнішим репрезентантом народовецького напряму та його теоретиком став Михайло Лучкай. Лучкай, так само, як і Таркович, вихованець віденського Барбареум та учень славного слов'янського філолога Й. Добровського, посвятив багато часу і студій, щоб своїми лінгвістичними теоріями виправдати народовецький мовний напрям і знівечити впливи москофільства серед закарпатської інтелігенції. За його теорією церковнослов'янська мова, так само як і латинська на заході була основною науковою мовою всіх слов'ян. Він її називав "біблійною". Та в пізніших часах слов'яни поділилися на окремі національні одиниці й витворили свої народні розмовні мови, з яких одною є мова руська, що її уживають на Україні, в Галичині, на Волині, Буковині і на Закарпатті. Ця мова не є діялектом, але рівною зі всіми іншими слов'янськими мовами. Вона має свою народну лексику та фразеологію, але мусить бути основана на церковнослов'янській граматиці. У своїй "слов'яноруській" граматиці Лучкай подав всі подібності та різниці між українською (руською) та "матірньою" церковнослов'янською мовами.¹³³

Крім мовної теорії Лучкай був дуже важним для культурного відродження Закарпаття через те, що перший почав публікувати свої праці. У 1830 році вийшла вже його згадана граматика, а в наступному році він видав свої проповіді у двох томах українською (руською) мовою. Ці видання у великій мірі заохочували закарпатців до друкування своїх праць. Вже в 40-х роках XIX ст. почали появлятися різні літературні, релігійні та інші півнаукові закарпатські публікації, їх розпочалось правдиве відродження. Лучкай впливав також і на

132. О. Баран, Гомілетичні "Бесіди" Михайла Лучкаля з 1830 р., Вінніпег, 1977, с. 33-39.

133. Там же, с. 35-38.

галицьке відродження. Його мовні теорії, висловлені в граматиці, бачимо у *Відомості* А. Могильницького, в "дискусіях руських вчених" з років 1848-50, в граматиці О. Левицького (1846) та І. Осадці (1862). З пошаною та приязною ставилися до Лучкай члени Руської Трійці, тобто М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький. Цей останній навіть відвідував його в Ужгороді. Можемо сказати, що через особу Лучкай Закарпаття стало частиною всеукраїнського відродження в першій половині XIX століття.¹³⁴

Взагалі в 30-х роках XIX ст. культурна, національна та релігійна одність Закарпаття з Галичиною стала такою загальною справою, що папа Григорій XVI в 1843 році рішився на створення об'єднаного патріярхату для всіх русинів Австрії. Хоч цього патріярхату не зреалізовано через революцію 1848 року та постійну опозицію мадяр, то все таки ця патріярхальна ідея залишилася актуальною досьогодні як принцип українсько (руського) релігійного об'єднання.¹³⁵

Про зв'язки Пряшівщини із загальним відродженням Закарпаття можна сказати тільки те, що Ужгород залишається аж до сорокових років одиноким культурним та релігійним центром українців. Тут були важніші школи, найкраща бібліотека, тут осіли визначніші роди карпatoукраїнської інтелігенції, тут був осідок старого Мукачівського єпископства та українського шкільного інспекторату. Пряшівське єпископство було ще замолоде, а єпископ Таркович, хоч був людиною вченовою, в останні роки був замкнений і відвернений від світу. Він мав чудову бібліотеку, але вона була недоступною для загалу. Те однак, що Пряшів ще не був культурним центром закарпатців, не означало, що на Пряшівщині не було активних українців. Навпаки, відсотково в порівнянні з загальним числом українського (руського) населення пряшівщани випередили інших закарпатців не тільки в культурному і національному житті, але також і в розумінні економічно-соціальних ідей.

Закарпаття в цілості, як бачимо, багато осягнуло на початку XIX століття на національному, культурному і релігійному відтинку, але

134. Там же, с. 9-16, 72-73.

135. О. Баран, *Питання Українського Патріярхату в Шашкевичівській добі*, Вінниця, 1974, с. 8-13; A. Baran. "Progetto del Patriarchato Ucraino di Gregorio XVI", ЗЧСВВ т. III, зош. 3-4, с. 454-475.

зате залишилося позаду на полі соціально-економічнім. В Мадярщині всі плани та надії австрійського Просвічення ущасливили широкі маси населення залишилися без успіху. В 1767 році на наказ Марії Тереси видано новий аграрний закон, т. зв. "тересіянський урбар", в якому мали бути узаконені всі кріпацькі і поміщицькі обов'язки. Кріпацькі повинності мали бути зредуковані до мінімуму, і всі кріпацькі мали бути законом хоронені від надужить землевласників. Крім того урбар мав подбати про можливості судового відклику проти безправ'я шляхти. Але всі ці добри наміри Відня були невтіліовані великоzemельною шляхтою на Мадярщині, де вона мала в руках всю адміністрацію. З цілого тересіянського урбара тільки обов'язки кріпацького впроваджено в життя, й тим самим зміцнено владу землевласників. Тільки деякі гуманні пани старались використати цей закон для добра народу. Але таких, головно на Закарпатті, було дуже мало. Цю кріпацьку кривду старався віправити син Марії Тереси, цісар Йосиф II, який хотів звільнити кріпацтво від більшості служебних повинностей. Але його старання закінчилися цілковитим неуспіхом. Мадярська шляхта не тільки не повинувалася законам цісаря, але примусила його, щоб перед смертю відклікав всі свої накази в справі звільнення кріпацтва.¹³⁶

Таким чином ситуація закарпатських селян на початку XIX століття економічно і соціально значно погіршилася. Спеціально після наполеонівських війн нужла, голод і епідемії були частими гостями між гірським начеленням північної Мадярщини. В 1827 році поганий урожай та надзвичайно гостра зима спричинили тотальну кризу. Голод і епідемія холери знову здесяtkували українське населення Пряшівщини та спричинили кріпацькі бунти. Ці бунти в 1831 році у Шариській і Земплинській жупах перемінилися у відкрите селянське повстання. Простолюддя обвинуватило панів за все нещастя місцевого населення. При тій нагоді вбито багатьох замлевласників, і урядові круги тільки військовою силою змогли здушити цю селянську революцію.¹³⁷

У 1832 році насильно заведено порядок на північній Мадярщині, але від цієї селянської революції стало ясним, що в соціальній структурі держави треба було запровадити деякі зміни. Тому мадярські

136. О. Мицюк, *Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі*, т. II, Прага, 1938, с. 142-163.

137. Там же, с. 163-167.

Адольф II Добрянський

Адольф Добрянський (портрет з його підписом).

Michael Roman, *Short Biographies of Famous Carpatho-Russians*,
Маңголл., 1962, с. 6.

закони 1836 і 1839 років багато полегшили положення кріпацтва, а революція 1848 року взагалі знесла урбаріальний устрій держави.¹³⁸

Українцям Пряшівщини залишився тільки сумний досвід відбутих терпінь і непотрібних жертв та недовір'я до державної адміністрації і великоzemельної шляхти. Але цей досвід у великій мірі усвідомив

138. Там же, с. 168-169.

пряшівське українське населення не тільки соціально, але і національно. Як побачимо, в часі мадярської революції 1848-9 рр. весь карпатоукраїнський національний рух переноситься на жупи Пряшівщини і на тутешній актив української (руської) інтелігенції.

РЕВОЛЮЦІЯ 1848 РОКУ

Французьке повстання в лютому 1848 року настроїло цілу Європу проти абсолютистичних монархій і впровадило майже всюди парламентарні устрої. В австрійській імперії революційна "Весна народів" крім здемократизування структури мала ще і національну закраску. Всі національні меншості іннерії, чехи, словаки, поляки, українці Галичини, румуни, серби, хорвати та словінці вимагали для себе політичної самоуправи, а мадяри рішили вибороти свою повну державну незалежність.

Закарпатські українці-русини на такий зворот ще не були відповідно підготовані. Їм бракувало викристалізованої національної свідомості та політичної організованості. Перші народні просвітителі Закарпаття, починаючи від сп. Бачинського і кінчаючи на Лучкасі, дбали більше про культурне піднесення свого народу, ніж про його політичну організованість. Крім того пересічні закарпатські інтелігенти хотіли задержати свою позицію серед мадярської суспільності й дуже боялися, що нова мадярська шовінистична верхівка обвинуватить їх (як це робила з Довговичем, Лучкасем і навіть з сп. Поповичем) у протидержавнім "пансловізмі". Тих закарпатців тяжко було усвідомити. Вони не мали жадної політичної організації чи партії, не мали своєї національної преси (газет, журналів тощо), а передусім не мали органічних зв'язків з більше свідомими українцями Галичини та Буковини. Деякі закарпатські інтелігенти навіть заявили свою повну лояльність супроти мадярського національного повстання. Український національний і політичний рух починається щойно з початком 1849 року в Пряшеві завляки трьом свідомим репрезентантам свого народу, тобто Адольфові Добрянському, Олександрові Духновичеві та сп. Йосифові Гаганцеві (1843-75).¹³⁹

139. J. Máchal, "Podkarpatsí Rusové a slovanské obrození", *Slovanský Šhorník* (věnovaný F. Pastrnku), Praha, 1923, c. 212; P. Magocsi, *The Shaping of a National Identity*, Кембрідж, Mass., 1978, c. 212.

Адольф Добрянський, син грекокатолицького священика, народився 1817 року в селі Рудлів, Земплинської жупи. Закінчив філософію і право, а вкінці гірничу академію в Банській Щавниці, де працював опісля як гірничий інженер і де в 1848 році вибрано його до мадярського парламенту. Але мадярський уряд, уважаючи його завзятим пансловістичним агітатором, уневажив його вибір. Розчарований мадярським шовінізмом, Добрянський залишив свою працю і осів у Пряшеві, де з місцевими репрезентантами закарпатських українців почав формулювати свою національно-політичну програму. Його найважнішою ціллю стала політична автономія закарпатських українців та їхнє об'єднання з галицькими братами. 29 січня 1848 р. він зорганізував окрему закарпатську делегацію до Відня, де на прийнятті у нового цісаря, Франца Йосифа, домагався, щоб Закарпаття та Галичина були злучені в одну "руську" автономну провінцію, керовану своєю адміністрацією.¹⁴⁰ Приїхавши додому, відвідав Львів і пов'язався з тамтешньою Руською Народною Радою, яка після важких нарад з Добрянським вислава також меморандум до Відня в справі об'єднання Закарпаття та Галичини.¹⁴¹ В часі приходу російських військ на Мадярщину, в червні 1849 р. австрійський уряд назначив Добрянського імперіальним комісаром головнокомандуючого князя Пашкевича, з яким він залишився майже до кінця війни. Після розбиття мадярської революції Добрянський знову поїхав з окремою делегацією до Відня, де в 12 точках знову домагався прав, привілеїв та визнання для закарпатських українців-русинів. Головні точки його домагань були ось такі: визнання руської нації в Мадярщині, створення руської території, впровадження руської мови в адміністрацію і шкільництво, назначення руських урядників для адміністрації Закарпаття, створення спільної преси для всіх українців-русинів імперії, а вкінці відкриття закарпатцям можливості студіювати у Львівському університеті. З усіх цих домагань тільки два останні були вирішені позитивно.¹⁴²

140. M. Daniilák, "Styky haličských a zakarpatských Ukrajincov v 2 polovici XX stoletia", *Október a ukrajinská kultura* (Zborník materiálov z mezinárodného sympozia), Praha, 1968, c. 37-38; Máčhal, cit. tvíp. c. 213.

141. Daniilák, cit. tvíp. c. 39.

142. M. Данилак, *Галицькі, буковинські, закарпатські українці в революції 1848-1849 років*. Братислава, 1972, с. 180-182; Й. Перени, *Із історії закарпатських українців*. Будапешт, 1957, с. 44.

Були також спроби створення руської адміністративної території (Руської Крайни). Виступаючи проти післяреволюційного мадярського пасивного опору, Австрія старалася помагати льокальним національним групам зактивізувати дану територію. Мадярщина в тих часах була поділена (без Хорватії і Семигороду) на п'ять військових округів. Кожна округа містила в собі три чи чотири адміністративні райони. Одним з таких районів був Ужгородський, який містив у собі чотири українські жупи: Уг, Берег, Угочу і Мармарош. Австрійський урядував цей район руською етнічною територією і головою її адміністрації, т. зв. наджупаном назначив Добрянського, який, не вагаючись довго, впровадив руську мову частково до адміністрації і до середнього шкільництва, наказав в містах уживання руських написів. Ця мала зміна мала колосальний ефект не тільки в жупах Руської Крайни, але і в усіх жупах, де жили українці. Ціла Пряшівщина, тобто українці Списької, Шариської та Земплінської жуп домагалися, щоб і їх прилучено до Ужгородського району. Але ця Руська Крайна не мала довгого життя. Дня 28 березня 1850 року знесено Руську Крайну, а Добрянського відкликали до кошицької обласної команди. Та хоч ця Руська Крайна мала коротке існування, то все таки вона зактивізувала закарпатських українців на культурному полі.¹⁴³

Культурним, або краще сказати, літературним батьком закарпатського відродження і дійсним "будителем" карпатоукраїнського народу був о. Олександер Духнович. Народився в 1803 році в Земплінській жупі (так само як і А. Добрянський) в селі Тополя. Середні школи та духовну семінарію скінчив в Ужгороді, а як священик працював в ужгородській та пряшівській єпископських канцеляріях і в деяких сільських парохіях. В 1844 році став каноніком Пряшівського єпископства і на тому пості перебував до кінця свого життя. За молодших літ він багато цікавився історією свого народу, народною літературою, етнографією, карпатоукраїнською духовістю та зasadами народного виховання. Літературні твори, по більшій часті панегіричні вірші та оди, писав вже від 1829 року, але його ідеяна літературна праця починається щойно в 40-х роках у Пряшеві. Крім побутової поезії в 1847 році для народного виховання майже за свої гроші видав *Книжцю читальну для начинаючихъ*, а в рр. 1848-9 під впливом національ-

143. Данилак, шит. твір, с. 181-182.

них та славофільських ідей Добрянського писав про свободу для карпатських русинів, про утиск з боку мадяр та про перемогу правди.¹⁴⁴ Поділяв погляди Добрянського також щодо об'єднання з галицькими українцями й помістив кілька патріотичних статей у львівській *Галицькій Зорі*. Під час революції мадяри заарештували Духновича та запроторили на якийсь час у кошицьку тюрму. Після розбиття мадярської революції, в 1850 році Духнович з поміччю Добрянського заснував у Пряшеві перше закарпатське літературне товариство під назвою "Пряшевське літературное заведение".¹⁴⁵ Пряшівський єпископ Йосиф Гаганець, свідомий патріот і однодумець Духновича та Добрянського не тільки благословив це літературне товариство, але і підтримував його своїм авторитетом та матеріальними датками. Духнович через літературне "зведення" видав два альманахи під назвою *Поздравленіе Русиновъ* на роки 1851 і 1852, які були першими антилогіями закарпатського письменства. Навколо своїх альманахів Духнович старався зосередити всі місцеві творчі сили і виявити у цих виданнях все літературне життя закарпатських українців.¹⁴⁶ В обох альманахах крім Духновича виступали такі автори: О. Павлович, Г. Шолтис, І. Вислоцький, М. Нодь, Б. Дідицький, П. Янович, А. Федорович, І. Ріпа, І. Моравчик, М. Невицька, Д. Найман, К. Лангтофер, Бенедиктов, А. К. Добрянська, Т. Подгасецька, А. Янкура, А. Рубій, О. Лабанц. Тут надруковано також і уривки словацької поезії А. Сладковича та дві російські оди Державина. В першому альманасі у вступі Духнович надрукував свою патріотичну програмову поему *Вручаніе*, яка починається ось такими словами:

Я русынь быль, ссымь и буду.
Я родился русиномъ,
Честний мой родъ не забуду,
Останусь его сыномъ.¹⁴⁷

В міжчасі Духнович ще видав *Літературний календарь* (1850), свою довгу п'єсу *Добродѣтель перевысшаетъ богатство* (1850), *Сок-*

144. Микитась, цит. твір, с. 43-55.

145. О. Рудловчак, "Пряшівська Літературна Спілка Духновича", Дукла. Пряшів, 1965, з. I, с. 88-93, з. II, с. 56-66.

146. Ю. Бача, *Літературний рух на Закарпатті середини XIX століття*, Пряшів, 1961, с. 144-148.

147. Там же, с. 142, 155-180; Я. Штернберг і О. Рудловчак, "Альманах — Поздравление Русинов на год 1852 — і царська цензура", *НЗ МУКС*, т. 8, 1977, с. 97-104.

ращенную грамматику письменного русского языка (1853) та більше видань на релігійні теми, як: молитовник *Хълъбъ души*, *Литургичный катехизисъ*, *Молитвенникъ для русскихъ ѿтей*, *Мъсяцословъ для угорскихъ русиновъ* (1854). По-латині написав *Історію Пряшівської Епархії*.

Старанням Духновича та його літературного заведення за десять літ, між 1844-54 роками, в Пряшеві надруковано більше творів, ніж за цілу попередню історію закарпатських українців. Крім згаданих пряшівських видань провідні особи закарпатського відродження, а головно Духнович, Добрянський та його країн I. Раковський, часто дописували до галицьких газет та журналів. Духнович у своїх статтях у *Зорі Галицькій* дуже одверто поставив вимогу об'єднання закарпатців з галицькими українцями. За його словами "або об'єднаються закарпатські та галицькі русини в одно політичне та адміністраційне ціле, або вони національно загинуть".¹⁴⁸ В 1850 році австрійський уряд на передніх домагання Добрянського започаткував у Відні малий офіційний журнал *Вѣстникъ... Русиновъ Австро-Германской Державы*. До редакції цього журналу покликано з Галичини I. Головацького, Ю. Вислобоцького та Б. Дідишького, а з-поміж закарпатців до нього дописували О. Духнович, А. Добрянський, В. Добрянський, І. Раковський і М. Нодль.¹⁴⁹

В 60-х роках XIX ст. ситуація національностей в Мадярщині змінилася. Пасивний спротив мадяр був ефективний й допровадив австрійців до того, що вони не могли більше підтримувати опозицію національних меншостей проти мадярського панування. Добрянського, на приклад, вибрано в 1861 році до мадярського сойму, але сойм його не прийняв, бо обвинувачено його в протидержавній діяльності. Також обвинувачено Духновича у різних антимадярських акціях. Щоб пряшівське українське заведення не було загрожене офіційними властями, рішено заснувати та зорганізувати урядом визнане культурно-освітнє товариство під покровительством єпископа Гаганця. Таким чином в 1862 році в Пряшеві постало "Общество св. Иоана Хрестителя".¹⁵⁰ Ініціаторами та провідниками цього товариства були Духно-

148. Бача, цит. твір, с. 52-64; Danilák, цит. твір, с. 39.

149. Бача, цит. твір, с. 57-60; Danilák, цит. твір, с. 41.

150. І. Мацинський, "Східня Словаччина в закарпатоукраїнському культурному житті", *Дукля*, т. 16, 1968, з. II, с. 130; В. Терлецький, *Угорская Русь и возрождение сознания народности между русскими в Венгрии*, Київ, 1874, с. 29.

тільки об'єднання із іншими русинами Австрійської Імперії, тобто з галичанами та буковинцями. Спочатку він навіть не підтримував мовного московофільства на Закарпатті. Першу свою працю, *Книжицю* написав народною мовою. Так само пізніше у своїх побутових віршах уживав мов народної, й не подобалося йому, коли Раковський і Войтковський стали перероблювати його мову на московську. По мадярській революції (1848-49) Духнович запропонував, щоб письменники Закарпаття та Галичини виробили "одну, всім зрозумілу" та для всіх обов'язкову літературну народну мову. Але пізніше він не міг вирватися з-під впливу єп. Тарковича, повторюючи за ним, що руська народна мова не є досить розвинена для передання глибших ідей. Духнович визнавав для українців дві мови, одну "вищого літературного стилю", т. зв. "біблійну", що базувалася на церковнослов'янській фразеології та граматиці. Та мова, щоб модернізуватися, мала наслідувати принципи російської мовної еволюції. Другою мовою була народна, якої вживано для народної освіти та для розповсюджування релігійних, національних і культурних ідей у широких масах населення. Духнович в часі свого літературного ентузіазму не зміг передбачити будучності — абсолютної перемоги народного мовного напряму.¹⁵⁴

По смерті Духновича (1865) пряшівське літературне заведення та товариство св. Івана Хрестителя почали підупадати, і культурний центр закарпатських українців знову перейшов до Ужгорода. Тут постало в 1866 році нове літературне товариство для грекокатолицьких українців Закарпаття під назвою "Общество св. Василія Великого", і тут почали виходити закарпатські газети та журнали, більшість яких перетривала кілька років.¹⁵⁵

154. Бача, цит. твір, с. 85-98.

155. Ю. Гаджега, *Історія Оцесства св. Василія Великого*, Ужгород, 1925.

Історія південної Лемківщини від 1867 до 1982 р.

ОЛЕКСАНДЕР БАРАН

ДОБА МАДЯРИЗАЦІЇ

Ситуація українського населення Пряшівщини після 1867 року значно погіршилася. В шістдесятих роках минулого століття Австрія побачила, що не може з'єднати та опанувати народи своєї багато-культурної імперії без помочі та співпраці мадярської нації й погодилася на "вирівняння" (Auszgleich), тобто на дуалістичне об'єднання Австро-Угорської Монархії. На основі цього об'єднання віновлено конституцію та легіслатуру Мадярщини, а мадярський уряд зовсім самостійно, без австрійської інтервенції почав керувати внутрішніми справами своєї держави. Та цей уряд дійшов до висновку, що найважливішою проблемою Мадярщини є те, що інші національності чисельно переверслю мадярів у їхньому власному королівстві. Щоб запобігти тій прикрій дійсності, мадяри рішили асимілювати та змаляризувати всі національні меншості країни. Відразу зліквідовано або дуже зредуковано всі національні організації словаків, німців, сербів та румунів, а тому що русинів-українців у Мадярщині було найменше, саме від них започатковано асиміляційну акцію.¹

Початок урядової мадяризації поклав мадярський парламент за законом ч. 44 1868 року. Читаємо в ньому, що "всі громадяни Мадярщини належать до мадярської нації (Magyar nemzet), назалежно від того, якої вони є 'національності'.² Це означало, що в практиці в

1. C. A. MacCartney, *The Habsburg Empire 1790-1918*, Нью-Йорк, 1969, с. 489-551.

2. Zs. P. Pach i ін., *Magyarország Története*, Будапешт, 1979, т. 6/2, с. 1336-1337, 1350-1355.

Мадярщині могла існувати тільки одна нація, тобто мадярська, а національні меншини при ній стали тільки етнічними групами, яких треба було змадяризувати. Хоч ті самі закони визнали також національним меншинам право уживати своїх мов в державних і релігійних інституціях, ця частина мадярського права ніколи не була впроваджена в практику державного урядування.³

Мадярська асиміляційна політика розпочалась підкоренням однією об'єднуючою установи карпатських русинів-українців, тобто Грекокатолицької церкви. Угорські агенти мали опанувати й зденаціоналізувати клириків, а опісля тими змадяризованими священиками зломити свідомість народу.

На основі старого "королівського права патронату" мадярська влада приписувала собі власті іменувати єпископів і вищих церковних достойників, як також повну контролю церковного виховання.⁴ Рим мусів погодитися вже перед австро-угорським примиренням на "патріотичну" кандидатуру Степана Панковича на мукачівський єпископський престол, а пізніше на кандидатуру пряшівського єпископа Івана Валія. Крім того всі професори ужгородської і пряшівської семінарій мусили бути затверджені державою та мусили прийняти всемадярську програму для виховання клириків.

Єпископ Степан Панкович (1866-1874) своєю мадяризацією започаткував "темну добу" Грекокатолицької церкви на Закарпатті. Його акція валила східне канонічне право та народні традиції. Все, що дихало народним духом, осуджував як "москвофільство", а насили у пропихав мову, культуру та ідеологію мадярів. Під його покровом мадярська адміністрація мала вільну руку впроваджувати мадярську мову в закарпатське шкільництво та контролювати всякий культурний вияв населення.⁵

Під напором мадяризації закарпатське відродження мусило боронитися і організуватися в одному центрі. Таким центром не міг бути Пряшів, бо Пряшівщина reprезентувала не більше як 20% українського населення Закарпаття, яке в 1870 році ледве переходило 450 000. Крім того на Пряшівщині українське населення творило тільки 3% всієї людності і було розсіяне на пограниччях трьох жуп (комітатів).

3. Там же, с. 1350-1362.

4. A. Bobák, *De iure patronatus supremi quoad Ecclesiam Ruthenicam in Hungaria*. Рим, 1943, с. 73-99.

5. Ю. Галігега, *Історія Общества св. Василія Великого*. Ужгород, 1925, с. 18-26; А. Пекар, *Нариси історії церкви Закарпаття*, ЗЧСВВ, Рим, 1967, с. 99-100.

Таким чином одиноким центром Закарпаття міг стати тільки Ужгород, де в 70-х роках ще існувало Товариство св. Василія, де ще друкувалися руські газети й видавалися руські книжки, де ще в учительській та в богословській семінаріях викладали деякі предмети руською мовою.

Грекокатолицька церква, а головно Пряшівська єпархія на чолі зі своїм народовецьким єпископом Йосифом Гаганцем, ще могла освободитися з мадярської опресні при допомозі державного закону церковної автономії. На основі статті 20-ої мадярської конституції всі віровизнання Мадярщини були визнані рівноправними і всім держава мала давати з релігійного фонду матеріальну допомогу. Тому кожна релігія мала автономно зорганізуватися з окремим статутом, який пред'являвся урядові на затвердження. А з затвердженням окремого статуту дотичне релігійне згromадження отримувало від влади автономні права на культурні організації та виховання.⁶ Наради над церковною автономією католиків у Мадярщині велися довго. Одначе 1871 року, на другій сесії підготовчого комітету католицької автономії делегат Пряшівської єпархії, Адольф Добрянський, виступив з окремою пропозицією повної "автономії карпатсько-коруської церкви", яку опер на конституції Мадярщини та гарантіях Фльорентійської та Ужгородської унії.⁷ З подібними пропозиціями виступили також і грекокатолицькі румуни, які теж бажали своєї автономії. Це обурило мадярських шовіністів, які на пленарному засіданні цього комітету загальним голосуванням відкинули всі домагання українських та румунських католиків. Адольф Добрянський ще писав зі свого фільварку в Чертіжному (біля Межилабірців) меморандуми про церковну та політичну автономію українців на Закарпатті, поки в 1875 році після атентату на його життя виїмігував до Росії.⁸ Того ж самого року помер великий український патріот Пряшівщини, єпископ Йосиф Гаганець, який ще за колишню співпрацю з представниками закарпатського відродження, Духновичем та Добрянським, дістав публічну "канонічну логану" від мадярського примата.

6. Пекар, цит. твір, с. 100-101.

7. П.С. Федоръ, Краткий очеркъ дѣятельности А.И. Добрянского, Ужгород, 1926, с. 14-15; А.И. Добрянский, О современномъ религиозно-политическомъ положенииъ Австро-Угорской Руы. Москва, 1885.

8. Федоръ, цит. твір, с. 16-17; Г. Геровский, "Историческое прошлое Пряшевщины", Пряшевщина — Историко-литературный сборник. Прага, 1948, с. 88-91; J. Kubinyi, The History of Prjašiv Eparchy, Рим, 1970, с. 120-121.

Пряшівський єпископ Йосиф Гаганець.
Енциклопедія українознавства. Словникова частина, т. 2, Париж-Нью-Йорк, 1955-57, с. 471.

Вирінає питання: Що сталося із закарпатським відродженням в тих бурхливих часах на Пряшівщині?

Без виразного культурного центру Пряшівщина дальше доповнювала порідлі ряди українських культурних діячів на Закарпатті. Найкращі поети і письменники карпатських українців, як Олександер Павлович (1819-1900), Анатолій Кралицький (1835-94), Юлій Ставровський-Попрадов (1850-95), Іван Данилович-Коритнянський, походили з Пряшівщини. Всі вони були священиками, й тому не легко було їм перенестися до Ужгорода чи Мукачева. Павлович і Ставровський писали в дійсній ізоляції, а свої праці старалися публікувати в Ужгороді і у Львові. Їхні писання, інспіровані національною гордістю, дальше поширювали льокальний партютизм, описуючи красу рідного краю та славне минуле власного народу. Всі згадані пряшівські письменники свідомо наближували свою мову до російської, хоч не брakuвало в них також і сильного церковнослов'янського та південнолемківського впливу. Однак весь російський мовний напрям був штучний та

базований на "москофільській" ідеології. Ці автори вірили, що проти мадяризації та асиміляції тільки мова великого російського народу може захоронити українське населення Закарпаття. Цей мовний та культурно-освітній москофільський напрям був у великий мірі підтримуваний екзильними листами Добрянського, який старався надати цьому москофільству національно-політичну базу. Правдою є, що на Пряшівщині москофільство набагато більше вкорінилося в психіку інтелігенції, ніж в інших провінціях Закарпаття, і воно залишилося активним до кінця другої світової війни. Не помагали тут навіть освідомлюючі подорожі галицьких науковців — Володимира Гнатюка та Івана Верхратського, — які своїми етнографічними розшуками та філологічними аргументами старалися переставити тутешніх українців на народовецький напрям.⁹

Навіть пізніша генерація пряшівських культурних діячів, як Микола Бескід, Іван Кизак, Іван Поливка, Іван Гендер-Суходольський, Павло Федор і Андрій Карабелеш, затримала свою москофільську тенденцію й не присиднала до ужгородських народовців, Юрія Жатковича, Августина Волошина та Гійдора Стрипського. Крім москофілів з пряшівського українського сусільства вийшли також і визначні мадяронські наукові сили, між якими найвищу роль відігравав Антін Годинка, університетський професор в Братиславі і в Пейчі (Pécs). Він своєю історичною теорією про походження карпатських українців старався заперечити існування якогонебудь слов'янського елементу на Закарпатті перед приходом мадярів. Для нього історія карпатських українців розпочалася тільки в XIII столітті масовим переселенням галицьких "рутенів". Ця теорія стала на початку ХХ століття мадярською історичною "правдою", якою держава відмовляла всякої права на автономне життя Карпатської України.¹⁰

У 80-х роках мадярська влада ще більше посилила натиск мадяризації на цілій Пряшівщині. Причиною того нового натиску був судовий процес проти Адольфа Добрянського, який, вернувшись із Росії, за свої меморандуми та зв'язки з петербурзькими властями був обвинувачений у державній зраді. Хоч його звільнено, однак Добрянський вже більше ніколи не міг жити на західноукраїнській землі. Його переселено до австрійського Інсбреку, де він мусів залишитися до

9. Література чехо-словакських українців. Братислава, 1968, с. 16-18.; Е.Л. Недзельський, "Пряшевщина в літературних образах". *Пряшевщина*, с. 166-169, 189-201.

10. А. Hodinka, *A kárpátaljai ruthénék lakóhelye, gazdaságuk és tulajdók*. Будапешт, 1923; P.R. Magocsi, *The Shaping of a National Identity*. Кембрідж, 1978, с. 63-70.

самої смерти (1901) під постійним поліційним наглядом. Мусіли покинути Закарпаття також і його близькі співпрацівники, як Іван Мондок, Іван Кимак та Михайло Молчаній.¹¹

Хоч новий мадярський натиск був дуже агресивний, все ж таки не міг легко засимілювати народ, поки ще існували народні школи та навчання в "руській" мові. Бачачи свої труднощі, мадярська влада після процесу зосередила всі свої сили, щоб виелімінувати українську мову із всього шкільництва Пряшівщини. Цьому мадярщенню українського шкільництва до певної міри допомагав також і державою наставлений новий пряшівський єпископ, Іван Валій (1882-1911), який здобув багато виховних інституцій для своєї епархії, але в них зовсім занедбав мову свого народу. Ще в 1874 році в Спиській, Шариській та Земплинській жупах існувало 237 початкових шкіл з "руською" мовою навчання. Однак в 1906 році з них залишилося тільки 23, а 68 шкіл мало до певної міри двомовне навчання. Та багато гірше виглядала справа з вищою освітою. Пряшівська єпархія отримала в 1880 році окрему духовну семінарію, в 1895 році учительський ліцей, а в 1910 році "городянську школу", але всі вони були тільки з мадярською мовою навчання.¹²

Під впливом повільної ліквідації українського шкільництва меншало також і свідоме українське (руське) населення на Пряшівщині. Ось статистики¹³ пряшівських українців після австро-угорського вирівняння:

Кількість українців у трьох жупах Пряшівщини за офіційною статистикою					
Жупи	1870 р.	1890 р.	1900 р.	1910 р.	1921 р.
Земплин	59 738	31 036	34 836	39 083	51 543
Шариш	56 461	35 019	33 937	35 500	24 632
Спиш	24 125	17 518	13 913	12 327	8 097

11. A. Mráz, "Volanie Podkarpatskej Rusí", *Словаки і Українці*, вид. М. Мольнара, Братислава — Пряшів, 1965, с. 366.; Геровский, цит. твір, с. 90-91.; Фелоръ, цит. твір.

12. А. Чума і А. Боднар, *Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині*, Пряшів, 1967, с. 110.

13. I. Ванат, "Шкільна справа на Пряшівщині в період домініканської Чехо-Словаччини, З минулого і сучасного українців Чехо-Словаччини", Братислава, 1973, с. 165.

Ця статистика подає тільки число українців у трьох північних жупах, не враховуючи кількох розкинених сіл та незначне відсотково населення міст в жупах Абауй, Турня і Гемер, як також і села Ужанської жупи, прилучені в 1918 році до Словаччини.

Та національний утиск і ліквідація шкільництва не були одиночними причинами зменшення українського населення на Пряшівщині. До того зменшення може найбільше спричинилася масова еміграція до Америки. Як подають всі статистики та підkreślують всі мадярські історики, вся масова еміграція з Мадярщини на американський континент розпочалася в 1870-их роках з північних частин Списької, Шариської та Земплинської жуп, де населення по більшій частині було українського (руського) походження. З Шариської жупи на основі офіційних статистичних даних за роки 1870-81 виїхало за океан 4 959 осіб,¹⁴ а за роки 1880-88 17 768 осіб¹⁵ виїмігрувало до Америки. Всі ці емігранти походили з таких округ, де 48% населення було українським. Ще гірше виглядала ситуація в Земплинській жупі, де переселення людності з сухо українських округ за роки 1879-1891, тобто за 12 років, дійшло до 21 881.¹⁶ Але це тільки урядові статистики, які не подають числа "нелегальних" емігрантів. А тих ніколи не бракувало у закарпатськім переселенні за океан. З урядових звідомлень знаємо, що в 1880 році з 3 000 шариських переселенців 1 000 нелегально залишила територію Мадярщини.¹⁷ З іншого урядового записника довідуємося, що із списського Фолькмару одного року з 120 емігруючих тільки 10 виїдждало за нормальними пашпортаами, а решта переселялася з різними невластивими документами та чужими пашпортаами. Досить сказати, що заморська еміграція українців Пряшівщини в останніх 30 роках XIX століття доходила приблизно до 50 000 осіб.¹⁸

На питання, чому виїжджали таким страшним темпом ці закарпатські лемки за море, нетрудно відповісти. Причиною цієї надмірної еміграції були соціально-економічні відносини в північній Мадярщині, де з освобожденням кріпаків не проведено відповідних земельних реформ для забезпечення безземельного селянства. За статистикою

14. I. Rácz, *A paraszti migráció és politikai megüttelése Magyarországon 1849-1914*, Будапешт, 1980, с. 76.

15. И.Г. Коломиец, *Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия*, т. I, Томск, 1961, с. 340.

16. G. Ballagi, *Zemplén megye*, Будапешт, 1893, с. 9.

17. I. Rácz, цит. твір, с. 78.

18. На основі обчислень Коломийця (с. 334-345) та Раца (с. 76-82) 50 000 виглядає мінімальним числом для емігрантів Пряшівщини.

Галгоція в 1855 році в Мадярщині безземельні селянські робітники творили 64% всього аграрного населення, але на Закарпатті їх число переходило 70%.¹⁹ Державні ліси та великі магнатські лятифундії не допускали українського селянства до більшого землеволодіння. Навіть і ті, що отримали деякі землі, не посідали більше, ніж 7 гектарів, і при роздільненні цієї власності між нащадками не стало земель вже при другій генерації. Закарпаття не мало промисловості ні масових хатніх промислів, а льокальне рільництво та лісове господарство не могли абсорбувати безмаєткового населення та не могли утримати їхнього приросту. Найменший застій лісових праць та брак доброго урожаю відразу спричиняли безробіття, голод і розпуку. Українська людність Пряшівщини мусила погодитися з тим, що її сини покидали матірні землі для утримання себе та своїх родин. З приводу масової еміграції цілі села опорожнилися, і це дуже негативно відбивалося на нормальному приrostі пряшівських українців. На основі тогочасних статистик в Шаріші і Земплині мадяри в останніх десятиліттях XIX століття втрічі більше помножилися, як автохтонні українці.²⁰

Мадярські урядові чинники спочатку не дуже переймалися сміграцією "русинів". Навіть тішилися, що буде менше національностей у державі. Вони не думали, що ця північна еміграція колись захопить і мадярське національне суспільство, а, що більше, створить економічну кризу для самої держави. Вже у вісімдесятих роках приходили алярмуючі вістки з Шариської та Земплинської жуп про тотальній економічний занепад цієї території. Та прем'єр Мадярщини, Калман Тіса, заявив, що не вірить в жадну кризу, спричинену еміграцією.²¹ Однак в дев'ятдесятих роках думка уряду змінилася. В 1895 році третій конгрес Мадярського Державного Господарського Союзу подав розpacливий образ економічної кризи північних жуп та вимагав, щоб уряд законно припинив дальшу еміграцію селян.²² Урядові не вдалося законно заборонити смігрування своїх громадян, і тільки в 1903 році після довгих парламентарійських дебат заборонено видавати пашпорти молодим людям, які ще не відбули військової служби.²³ Це, однаке, не

19. K. Galgóczy, *Magyarország, a Szerb Vajdaság s Bánság mezőgazdasági statisztikája*. Pest, 1855, c. 103–104; Коломиць, цит. твір, с. 41–50.

20. Ballagi, цит. твір, с. 12–14.

21. Rácz, цит. твір, с. 151.

22. Там же, с. 142–3.

23. Там же, с. 156–9.

спинило еміграції, а тільки побільшило нелегальний виїзд молодих за океан. Щоб припинити емігрування, потрібно було не державних заборонюючих законів, але основних суспільно-господарських реформ. Мадярський уряд, однаке, не був готовий на такі реформи, а ще менше хотів допомогти тим, які пробували народними акціями до-вести до змін. Врешті Мукачівський грекокатолицький єпископ, Юлій Фірцак, взявся до діла. В 1896 році сп. Фірцак передав мадярському прем'єр-міністрові, Дезідерієві Банфі меморандум, в якому домагався, щоб мадярська держава рятувала українське Закарпаття від загибелі або тотального переселення.²⁴ А позаяк цей меморандум не мав жадного відгомону, єпископ скликав усіх парламентарних депутатів та вищепоставлених урядників з Закарпаття, щоб виготовили новий меморандум "для поліпшення матеріального і духового стану русинів". Цей меморандум передано 7 березня 1897 року мадярському парляментові, а парлямент з апробацією доручив його міністрові рільництва, Ігнатові Даранісеві, який створив так звану "Верховинську акцію" під наглядом міністерського радника Едуарда Егана. Головним завданням Егана було організувати кредитові спілки, кооперації, спільні селянські найми, забезпечення землеробої праці, тощо. Народ приймав його динаміку з ентузіазмом, і успіх цілої акції був запевнений. Та 20 вересня 1901 року вороги українського селянства нагло убили Егана, і з його смертю загинула ціла "Верховинська акція".²⁵

З ліквідацією "Верховинської акції" закарпатські українці взагалі стратили всяке довір'я до мадярської держави і самі почали працювати над відбудуванням господарського життя своєї спільноти. Й тут ім у великій мірі допомагала інша американська еміграція.

Закарпатські, а в першу чергу пряшівські, українці в загальному були успішними емігрантами. На думку Баллагія закарпатці стали найуспішнішими емігрантами між усіма національностями Мадярщини. Він їх характеризує ось так:

Русин може легко пристосовуватися до чужих обставин, він талановитий, пильний, ощадний, не має великих притензій і не боїться навіть найтяжчих і найприкріших робіт. Він не тільки сплачує свої довги, але і

24. В. Шандор, "Едуард Еган і його 'Верховинська акція'", *Український Історик* 1977, т. 53-54, с. 109; Magocsi, цит. твір, с. 71; М. Маср, "Закарпатські українці на переломі століть", *Животень і українська культура*, Пряшів, 1968, с. 56-57.

25. Е. Еган, *Економичне положення русів селян в Угорщині*, Львів, 1901; Шандор, цит. твір, с. 111-117; Коломиць, цит. твір, с. 363-365.

набуває щось для себе за американські гроші. А руська жінка з Синіської, Гуменської та Сtronkівської округ, як дістане гроші з Америки від свого мужа, перше йде до податкової управи, щоб упорядкувати свої справи, а опісля сплачує стільки довгів, скільки може...²⁶

В дев'ятдесятих роках минулого століття вже майже кожна пряшівська українська родина мала когось в Америці та отримувала постійну матеріальну допомогу. Крім того еміграція безземельних селян та аграрних робітників нищила більше мадярських землевласників, чим селян. З виїздом дешевої робочої сили страшенно піднеслися платні сільськогосподарських робітників. Ось хронологічна таблиця наємних платень землеробів у північній Мадярщині:²⁷

Річна платня сільськогосподарського робітника

Рік	Мужчина	Жінка	Дитина
1901	126 Кр.	90 Кр.	58 Кр.
1902	128	91	63
1903	133	93	64
1904	138	93	64
1905	149	105	71
1906	180	123	84
1907	205	138	96

Менші землевласники не були в силі оплачувати своїх наємних робітників і звичайно кінчали свою екзистенцію банкрутством. Їхні маєтки скуповували в 60% українські селяни, які із заощадженими грішми поверталися з Америки. Хоч еміграція карпатських українців у ХХ столітті дальнє продовждалася, то все ж таки за офіційними статистиками бл. 26% всіх переселенців повернулося на Закарпаття ще перед першою світовою війною.²⁸ Вони привезли з собою не тільки матеріальні заощадження, але і почуття національної та соціальної гордості.

Національна свідомість чи навіть національна ідентичність пряшівських українців в останніх десятиліттях XIX століття була трудною справою. Як загально відомо, всі закарпатські лемки, що нале-

26. Ballagi, цит. твір, с. 11.

27. Rácz, цит. твір, с. 234.

28. *Magyar statisztikai közlemények*, Будапешт, 1918, т. 67, с. 2-5.

жали до Пряшівської єпархії, були українського (руського) походження. Вони навіть називали себе "руснаками". Однаке етнічно і лінгвістично південно смуга закарпатської Лемківщини була мішана, українсько-словацька, що стало причиною нескінченних дебат між науковцями згаданих національностей. Тому термін "руснак" не означав свідомої національної приналежності, а більше приналежність до Грекокатолицької церкви.²⁹ В Америці, однаке, ці "руснаки" знайшлися в демократичному співживтті з іншими галицькими братами або росіянами. Галицький вплив освідомив їхнє "русинське" національне почуття і заохотив їх до бажання більшої народної вільності. Натомість, під впливом царсько-російської пропаганди деякі з них стали завзятими московофілами та перейшли до Російської православної церкви.³⁰ Вони, повертаючися на Закарпаття, почали пропагувати православ'я з помічю та півтримкою царського уряду. Правда, цей православний рух не був дуже сильний. Офіційно православна церква в 1910 році мала тільки 577 зареєстрованих членів. Але мадяри без огляду на те, дуже жорстоко зареагували на ті прояви релігійного дисидентства. Влада під кінець 1903 року виарештувала багато селян, а наступного року засудила їх в т. зв. "Мармароському процесі" за зраду держави. Цей процес викликав загальне обурення у слов'янському світі та несмак в західніх державах Європи. В наслідок мадярських репресій також і галицькі та буковинські московофіли, як В. Бобринський та брати Геровські, зацікавилися православним рухом на Закарпатті й дали йому політичний провід.³¹

Насторожений мадярський уряд нічого не навчився з наслідків Мармароського процесу, а ще більше настоював на провадженні насильної мадяризації закарпатських українців. В шкільному законі Альберта Аппонія в 1907 році приписано виховання молодих на "членів мадярської нації". На основі цього закону на Пряшівщині зліквідовано всі двомовні школи, а школи з руською мовою навчання зредуковано до 9.³²

Після зредуковання українського шкільництва мадярський уряд взявся за мадяризацію Грекокатолицької церкви. В 1912 році під натиском уряду створено Гайдудорозьку мадярську грекокатолицьку єпархію з мадярською літургічною мовою, а решту українців греко-

29. В. Гнатюк, "Русини Пряшівської Єпархії і їх говори", ЗНТШ. т. 35, с. 8-25.

30. А.С. Шлепецкий, "Пряшевцы в Америке", Пряшевщина. с. 255-262.

31. Пекар, цит. твір, с. 116-119.

32. Чума і Боднар, цит. твір, с. 101-111.

Приклад маляризаційної політики: Пряшівський молитовник Христос моя сила (1917 р.) угорською латинкою.

католиків в Мукачівській та Пряшівській епархіях маляри хотіли опанувати через центральну комісію під головуванням примата. Головними запланованими реформами цієї комісії були: запровадження латинської азбуки та григоріянського календаря, щоб якнайдаліше відірвати русинів від їхніх церковних та національних традицій. А коли на прохання Мукачівської епархії апостольський нунцій в імені Риму застановив рішення комісії, уряд сам почав натискати на єпископів, щоб добровільно запровадили вищезгадані реформи. Мукачівський єпископ Антін Папп протиставився урядові, й тільки парламентарне рішення змогло його переконати. Нагомість новий пряшівський єпископ, Степан Новак (1914-1918), без довгої надуми проголосо-

сив впровадження латинської азбуки та григоріанського календаря.³³

Під час першої світової війни (1914-1918) ситуація пряшівських українців була незавидною. Вони не мали жадних національних інституцій, шкільництво було змадярщене за віймком 9 початкових шкіл, одинокий тижневик *Nаше Отечество* публіковано латинським шрифтом, велика частина клиру та світської інтелігенції признавалася до мадяронства і всі прояви національної свідомості стали "москофільством" в очах мадярів та були контролювані тайною поліцією.

РЕВОЛЮЦІЙНІ ЧАСИ (1918-1919)

В 1918 році після 4-ох років війни розпалася Австро-угорська монархія. В Мадярщині 27 жовтня владу перебрала революційна рада М. Кароля, яка проголосила Мадярську республіку та прийняла Вільсонові гасла про самовизначення народів давньої монархії, але тільки в границях Мадярщини. Немадярські меншини, однаке, відмовилися жити в рамках мадярської держави і в наслідок того румуни, хорвати, серби та німці-австрійці прилучилися до своїх сусідніх держав. Словаки 30 жовтня 1918 року на своїх "Народних Зборах" у Липтовськім св. Мартині рішили злучитися з чехами і створити спільну державу Чехо-Словаччини. Залишилися тільки незорганізовані й неприготовані карпатські українці без жадного рішення. Не маючи ніякої всенациональної політичної організації чи установи, вони мали тільки широкі народні маси та горстку незмадяризованої інтелігенції.

Українська революційна маса, керована свідомим елементом інтелігенції, почала організувати по селах та менших містечках льо-кальні "народні ради", які стали керувати новим громадським життям. В більших місцевостях з репрезентантів льо-кальних рад зорганізовано також і країові "народні ради", яких при кінці 1918 року було три. Перша з них країових рад постала на заході, в Спиській жупі, в Старій Любовні, і щойно пізніше перенесено її до Пряшева. Другу зорганізовано в Ужгороді з репрезентантів ужанських та березьких рад. Третю створено в Хусті, й вона репрезентувала цілій Мармарош та деякі частини Угочі.³⁴

33. А. Волошин, "Оборона Кирилки", *НЗТП*, річн. XII, 1936, с. 85-117; А. Волошин, *Спомини*, Ужгород, 1923, с. 73-86; Пекар, цит. твір, с. 108-110; І. Вайcura, *Ukrajinská otázka v ČSSR*. Кошиці, 1967, с. 35-56.

34. Magocsi, цит. твір, с. 85-86.

Крайову Народну Раду Пряшівщини започаткував грекокатолицький священик Еміліян Невицький, який, нехтуючи забороною свого мадяронського єпископа, Степана Новака, сам обіхав багато сіл і приготував людей до окружного з'їзду. Окружний з'їзд відбувся 8 листопада 1918 року в Старій Любовні, де зібралися багато делегатів революційних рад та репрезентантів довколишніх сіл.³⁵ Тут серед великого одушевлення рішено відорватися від Мадярщини і злучитися з Україною. Вибрано також і репрезентативну екзекутиву, яку названо "Рускою Народною Радою". З'їзд також ухвалив спільний маніфест, в якому читасмо:

Рада, оживлена духомъ демократичныхъ часовъ, пойде путемъ, ведучимъ къ полной национальной свободѣ нашего народа. Николи не присталабы на то, абы мы Русини были порозриваны и противъ нашей воли къ чужимъ народамъ приключены...³⁶

Після першого з'їзду Рада поширилася на Спиш, Шариш, Абауй і Земплин, та 19 листопада її осідок перенесено до Пряшева. Крім того після зборів Невицький вислав два обіжники з окремими запитниками до знаних людей та льокальних рад на Пряшівщині. В обіжниках подано головні інформації про "русинів" та про політичні наміри Закарпаття. Так, напр., говорилось про одність з галицькими українцями:

Мы называеме ся Карпатскими Русинами. Но мы знаеме, же за Карпатами такы самы Русины жіуть, як и мы. Бесѣда, звичаѣ и вѣра ѣх така, якъ и у настѣ, прото они суть нашими братями. Мы съ ними твориме етнографично сдень великий многоміліонний народъ.³⁷

В анкетах чи запитниках цих обіжників Невицький в імені Ради просив апробати на рішення її зборів та ясної політичної програми на майбутнє. Ось так виглядав згаданий запитник:

Руска Народня Рада просить Васъ, Братья Русины, будьте ласкави сесю картку точно и совѣсно выполнити и переслати на слѣдуючу адресу: Emilian Nevicky u Ujlaiku.

Ци наши селяне жалаютъ, абы мы Русини остали въсдно съ Мадярами?

Ци у васъ народъ хоче къ Руси-Украинѣ приключитися?

Что бы собѣ жадали ваши селяне найгѣльше?

35. Ортоскоп, (М. Творидло) *Державні змагання Прикарпатської України*. Віден, 1924, с. 8-9.

36. Там же, с. 9-10; М. Штець, *Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини*. Педагогічний Збірник ч. 1, Братислава, 1969, с. 9.

37. Штець, цит. твір, с. 9-10; Ортоскоп, цит. твір, с. 10.

Кому довіряють у вась наши люде найбóльше?
Ци не баламутять вашихъ селянь словацки агенти?...³⁸

З 35 відповідей, про які сьогодні знаємо, 31 загально підтримало прилучення до України, 20 стояло за незалежність Закарпаття, 2 були прихильні мадярам, а 5 відповіло з умовою: "якщо не можна прилучитися до України, то вибирають Чехо-Словаччину".³⁹ З відповідей ясно виходить, що прилучення до України було найпопулярнішою розв'язкою для пряшівських українців. Та цю популярність постійно старалися пофальшувати московофілі цієї території, які в Пряшеві увійшли в провід "Народної Ради" та пробували надати їй іншого напряму.

Провідником пряшівських московофілів був д-р Антоній Бескід, якого підтримували його два брати, Олексій і Микола. Вони також були у близькій співпраці з галицькими московофілами, з Андрієм Гагатком та Дмитром Вислоцьким, які ще все мріяли про "неділімую Росію". Всі вони виступили перший раз на засіданні Ради 19 листопада в Пряшеві.⁴⁰

Це засідання скликано, щоб відповісти головним зборам Ужгородської Народної Ради з 9 листопада, які рішили залишитися автономною частиною Мадярщини. Засіданню Пряшівської Народної Ради вже головував А. Бескід і він виелімінував з резолюції прилучення до України. Рада тільки наголошувала, що закарпатські русини хотіть "самовизначення" та "національної свободи". Не згадувано прилучення до жадної держави, тільки виринула думка, щоб вислати одного делегата на "мирову конференцію" до Парижу. Під впливом Пряшівської Ради такі самі нерішучі резолюції повиходили із засідань льоцальних рад у Бардісві, Свиднику, Стропкові, Межилабірцях та Гуменнім.⁴¹

Невицький не дуже переймався тим пряшівським нерішенням, бо прилучення до України стало популярним на цілому Закарпатті, й Свалявська, Хустська та Мармарош-Сигітська ради проголосили це в своїх резолюціях. Натомість Бескід шукав інших можливостей, з яких найбільш реальною показувалася злука з новоствореною Чехо-Словачькою Республікою.⁴²

38. Ортоскоп, чит. твір, с. 11.

39. Там же, с. 11-12.

40. Magoci, чит. твір, с. 88.

41. Z. Peška, J. Markov, "Příspěvek k ústavním dějinám Podkarpatské Rusi", Bratislava, t. V, Bratislava, 1931, с. 524-526.

42. Ортоскоп, чит. твір, с. 12-20.

Чехи вже в Америці шукали зв'язків з представниками закарпатських українців. Американська Народна Рада Угорусинів 25 жовтня 1918 року у Філадельфії переговорювала з представниками Чехо-Словаччини, де Масарик приобіцяв, що як русини прилучаться до Чехо-Словацької Республіки, то посідатимуть окремий автономний штат, а щодо границь "Підкарпатської Русі" Масарик обіцював Американській Раді такі граници, щоб русини були задоволені. Ці заяви Масарика перетягнули АНРУР на чеську сторону, і вже 12 листопада 1918 року в Скрентоні Рада винесла резолюцію, щоб угорусини з найширшими самостійними правами як штат на федеративній основі прилучилися до Чехо-Словацької Республіки з тим, що до їхньої країни мали належати всі первісно угоруські жупи: Спиш, Шариш, Земплин, Абауй, Гемер, Боршод, Уж, Угоча, Берег і Мармарош.⁴³

Крім того в листопаді 1918 року чехо-словацька армія дістала позначення від аліянтів, щоб зайняла територію Словаччини аж до ріки Ужу. В кінці листопада також і Словацька Народна Рада шукала прихильності карпатських українців. У своїй заяві з дня 30 листопада 1918 писала:

Браття русини! З великою любов'ю звертаємося до Вас і просимо Вас, щоб Ви, як свободний народ, прилучилися до нас... Ми слов'яни, як і Ви, ми не лише обіцюємо Вам повну автономію, але вже і визнаємо вашу повну автономію в справах церковних, шкільних і внутрішніх.⁴⁴

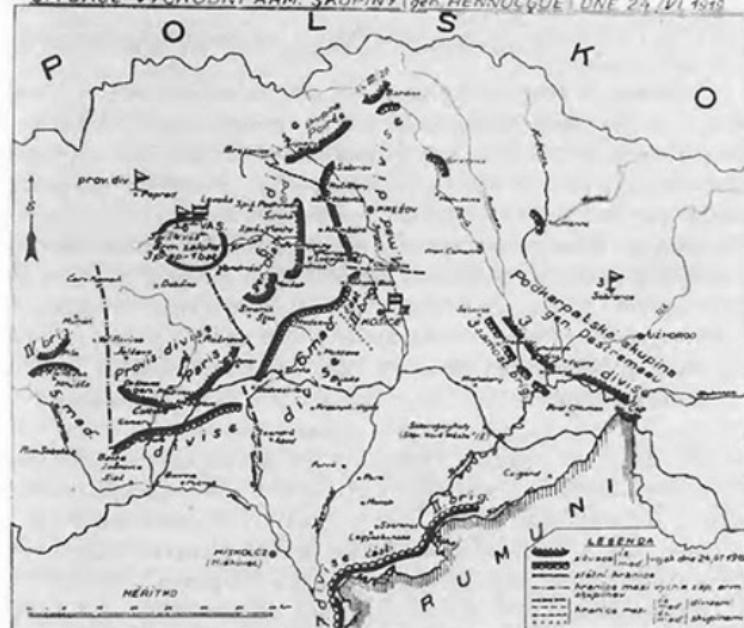
Бескид, бачачи кращу позицію Чехо-Словаччини, не гаяв багато часу, і без уповноваження Пряшівської Ради поїхав до Турчанського св. Мартина, щоб переговорювати зі словаками. Шоб здобути прихильність словаків та чехів, Бескид піддав думку, що Чехо-Словаччина могла б з Пряшівчиною дістати також і галицьких лемків, які б радо визнали владу працького уряду. Одержанівши позитивну відповідь, Бескид скликав своїх прихильників і галицьких московофілів до Кошиць, де 21 грудня 1918 року переведено офіційну злуку Пряшівської Руської Народної Ради та Ради Лемків в одну організацію, що називалася "Карпаторуський Народний Совєтъ". Вкінці на зборах цієї нової організації 7 січня 1919 ухвалено приолучення Карпатської Русі до Чехо-Словацької Республіки.⁴⁵

43. Magocsi, цит. твір, с. 83-84.

44. Peška, Markov, цит. твір, с. 527-8; Н.А. Бескид, *Карпатська Русь*, Пряшів, 1920, с. 60-61.

45. Ортоскоп, цит. твір, с. 12-13.

SITUACE VÝCHODNÍ ARM. SKUPINY (gen. HENNOGUE) DNE 24.VI.1919

Обсяг території, захопленої угорськими більшевиками на Пряшівщині
(ситуація на день 24 червня 1919 р.)

Vpad maďarských bolševikov na Slovensko v roku 1919, Bratislava, 1938, с. 248-49.

Прага, довідавшись про вислід цих зборів, закликала Бескида до себе, і переглянувши протоколи зборів, вислала Бескида до Парижу як закарпатського репрезентанта на мировій конференції.⁴⁶ Хоч К. Р. Совєтъ не мав багато прихильників між народом, однак чеські війська та словацькі націоналісти помогли тим пряшівським та галицьким лемківським москвафілам опанувати цілу ситуацію. Нічого не помогали протести чи проклямації більшості Пряшівської Ради на чолі з Невицьким, справа виглядала перерішеною. Український напрям був дуже сильний на цілому Закарпатті, але не було армії, яка могла б перерішити справу. Армія Західної України, постійно воюючи з поля-

46. Бескид, цит. твір, с. 53-54.

ками, не могла прийти на поміч українському населенню на Закарпатті. Не було кому також зорганізувати українську збройну силу з місцевих міліцій.⁴⁷

[В міжчасі 15 січня 1919 року чеські війська зайдли вже до Ужгорода, а за два тижні прийшла вістка, що американські емігранти із Закарпаття голосували за прилучення їхньої батьківщини до Чехо-Словаччини. В лютому приїхав до Ужгорода репрезентант Американської Народної Ради Угрорусинів, д-р Григорій Жаткович, щоб разом з Августином Волошином, лідером ужгородської ради, почати організувати збори репрезентантів всіх народних рад Закарпаття. До таких зборів дійшло тільки три місяці пізніше, бо в Мукачеві до квітня це функціонував підтримуваний мадярами уряд Руської Крайни, і щойно після відходу мадярських військ цей уряд був зліквідований.⁴⁸

(В кінці березня 1919 р. дійшов до влади в Угорщині комуністичний уряд Бейли Куна, війська якого в травні вдерлися на східню Словаччину. 6 червня зайняли Пряшів, а 16 червня проголосили там Словацьку Советську Республіку в складі Угорської Советської Республіки. До лемківських сіл у горах угорські большевики не дійшли, а в серпні 1919 р. були цілком вигнані чехо-словацьким військом з Пряшівщини, вже після упадку їхньої влади в Угорщині. — Б. С.]

Тимчасом збори т. зв. "Центральної Руської Народної Ради" відбулися 8 травня 1919 року в Ужгороді. На них чехо-словакська партія перемогла. Чехо-Словаччина, як нова країна, була добре забезпечена, побудована на демократичних засадах і сильно підтримувана західними альянтами. Вона багато стабільніше виглядала закарпатській опортуністичній інтелігенції, ніж Україна, яка в тих часах постійно мусіла боротися за своє існування. Також багато допомогли чехофілам вмілі аргументи Жатковича та впливи американських переселенців. Збори отже проголосили, що в імені карпатської нації визнають та апробують рішення Американської Народної Ради Угрорусів щодо прилучення Карпатської Русі до Чехо-Словаччини. Вони однаке це зробили з умовою, що:

Ческо-словенський штат і Карпатска Русь сполучены въ едину державу — съ однъмъ правомъ гражданства — представляютъ одно государство, которое въ заграничныхъ, военныхъ, и финансовыхъ дѣлахъ обще

47. Ортоскон, цит. твір, с. 9.

48. І.М. Гранчак і В.І. Неточасів. "Створення частин Угорської Червоної Армії на Закарпатті в 1919 році та їх бойові дії". *Українсько-угорські історичні зв'язки*, Київ, 1964, с. 111-130.

управляється, въ прочихъ же дѣлахъ Русскій Штатъ самостоително своими законодательными властями и урядами съмъ себе управляє; полковымъ языкомъ войска, рекрутованного на Руси, долженъ быти русскій, съ русскими офицерами.⁴⁹

Цією заявою українське Закарпаття стало частиною Чехо-Словаччини, але ті, що найбільше старалися про злуку з чехами та словаками, тобто пряшівські та лемківські москофіли, стали жертвою своєї власної політики. Поперше, збори не винесли жадної конкретної резолюції щодо галицьких лемків, бо, як там сказано, в першій черзі треба було вирішити справу самого Закарпаття. А після приолучення чехи не хотіли входити в конфлікт з поляками і спокійно дивилися, як галицьку Лемківщину приєднано до польської держави. В справі Пряшівщини збори Ц.Р.Н.Р. оголосили, що західні граници "Карпатської Русі" будуть вирішенні на основі переговорів з чехо-словацьким урядом.⁵⁰

Хоч всі закарпатські українці вірили і оголошували, що північні округи Списької, Шариської та Земплинської жуп будуть органічною частиною "Карпатської Русі", чехо-словацька влада відразу після окупації встановила словацьку адміністрацію аж до ріки Уж. Коли Жаткович офіційно протестував проти неприйняття закарпатських домагань, д-р Е. Бенеш, який в Парижі в імені празького уряду завершив приолучення Закарпаття до Ч.С.Р., сказав, що міжнародна конференція має установити "словако-русську" границю на ріці Уж, а словаки не згодилися б на нічого іншого. Бескід, який мав представляти закарпатців в Парижі і якому найбільше залежало на збереженні "руської" Пряшівщини, через маніпуляції Бенеша не міг навіть дістатися на міжнародну конференцію.⁵¹

Сен-Жерменський мировий договір, підписаний 7 листопада 1919 р., який офіційно прилучив Закарпаття до Ч.С.Р., не подав західніх граници "Підкарпатської Русі". Про ці граници говориться перший раз в "Генеральному Статуті" для організації та адміністрації "Автономії Підкарпатської Русі", що його видала чехо-словацька влада після підписання мирового договору. В тому статуті читаємо:

49. Ортоскоп, цит. твір, с. 25-27; Я. Кмішкевич, "1919-й рік на Закарпатті", *Науковий Збірник Музею Української Культури в Свидниці*, т. 4, кн. I, 1969, с. 379-392. — Крім описів згаданих авторів вийшло окреме видання протоколів ЦРНР: *Протоколы Общаго Собрания Подкарпатскихъ Русскихъ Радъ и первыхъ 5-ти засѣданій Центральной Русской Народной Рады*, Ужгород, 1919.

50. Кмішкевич, цит. твір, с. 383-390; Ортоскоп, цит. твір, с. 26-28.

51. Там же: різні інтерпретації мирової конференції подають: P.G. Stercho, *Diplomacy of Double Morality*, Нью-Йорк, 1971, с. 28-38; Magocsi, цит. твір, с. 95-101.

Демаркаційна лінія між словаками і русинами іде прямо від містечка Чоп до північної частини міста Ужгорода, так, що залізниця залишається в Словаччині, а Ужгород на Підкарпатській Русі, звідти вздовж ріки Ужа до Карпат; вся територія від цієї лінії буде уважатися автономною руською територією.⁵²

Закарпаття, чи за офіційною назвою "Підкарпатська Русь", до 1938 року не отримало обіцяної повної автономії, однак могло своєдінно розвивати свою політичну ідеологію та виховувати народ у своєму дусі. Воно до певної міри посідало якусь обмежену самоврядування, яка запевнила національну екзистенцію українській спільноті. Натомість Пряшівщина підпала під цілковиту адміністрацію Словаччини, яка постійно старалася зісловачити все тутешнє українське населення.

ДОБА ПЕРШОЇ ЧЕХО-СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ, 1919-39

Хоч повної автономії не призначено "Підкарпатській Русі", то мимо того за часів першої Чехо-Словачької Республіки вона пережила колосальне відродження. Після асиміляційної політики мадярів карпатські українці опинилися в демократичному і ліберальному суспільстві, яке шанувало їхні національні почуття і їхню культуру. Та найважливішою основою цього відродження стало закарпатське шкільництво. В кожному селі поставали українські (руські) народні школи, а в містах гімназії, "горожанки", учительські семінарії та виці торговельні і промислові школи. На Словаччині однакоже українське відродження не приходило так легко. Тут воно знайшло великий спротив у словацькому шовінізмі та в словацькій асиміляційній політиці. Хоч Словацька Народна Рада у своїй відпові з 30 листопада 1918 року обіцяла "браттям русинам" руські початкові й середні школи, а навіть окремий руський університет, то зразу після встановлення нової адміністрації в східній Словаччині братиславський шкільний реферат почав змушувати українських учителів складати присягу вірності "словацького учителя". Тих, які відмовились від присяги, звільнено з праці. Шкільний реферат наводив таку причину їхнього звільнення: "на підставі заяви шкільного інспектора не володієте словацькою мовою

52. Статут опублікований в українській, чеській та англійській мовах. В українській мові гляди: Ортосон, с. 30-32. В англійській мові подає: Stercho, цит. твір, с. 41-47.

настільки, щоб ви могли успішно викладати в словацькій школі".⁵³ Словацькі шкільні власті, спираючись на закон графа Апонія з 1907 року, не позволили уживати "руської викладової мови" в тих греко-католицьких школах, де після оголошення закону запроваджено мову мадярську, а наказали вживати мови словацької.⁵⁴ Цю ситуацію міг змінити тільки перепис населення з 1921 року. Тому перед переписом проваджено сильну антиукраїнську пропаганду, а земплинський жупан М. Славік заявив, що на Словаччині немає ні "руси", ні "русинки", що їх вигадали тільки мадяри, щоб "словаків", які говорять земплинським наріччям, скоріше змадяризувати. В наслідок такого урядового тиснення 1921 року в Земплині, Шариші та Спиши тільки 84 272 особи призналися до "русинської" національності. Але їм держава на основі закону про меншості Ч.С.Р. мусіла призвати "русинське" шкільництво.⁵⁵ Також Греко-католицька церква, яка провадила більшість тих шкіл, вважала себе захисником "руськості" і висувала заслуги О. Духновича, О. Павловича, Ю. Попрадова та інших свідомих греко-католицьких священиків у розвитку національної культури та школи.⁵⁶

Для національної освіти найбільшою трудністю було те, що не було досить учителів для українських сіл. Тому адміністратор Пряшівської епархії, єп. Діонізій Нярадій, всіми силами натискав на духовенство, щоб рятувати українські школи та навчання української мови:

Ми дотепер ще маємо церковні школи. Існи так буде, як дотепер було, не зостанут нам довго ті школи. Гді ніт учителя, най кождий священик, котрий ще має сили, забере школу і най то провадить найсвініше, щоби держава не мала оправданої причини заберати нам школи.⁵⁷

Нярадій сам спровадив понад 30 учителів і священиків з Галичини, а державні школи прийняли деяких російських емігрантів. В навчальному 1923/24 році на Пряшівщині було 9 державних і 87 церковних українських (руських) початкових шкіл, які відвідувало 10 611 учнів. Була ще одна церковна "горожанска" школа із 160 учнями та одна церковна учительська семінарія з 84 учнями. Та це все не вистачало.

53. Штець, цит. гвір, с. 102.

54. І. Ванат, "Шкільна справа на Пряшівщині в період домініканської Чехо-Словаччини", *З минулого і сучасного українців Чехо-Словаччини*, Педагогічний Збірник ч. 3, Братислава, 1973, с. 164.

55. Там же, с. 164-165.

56. Там же, с. 168.

57. Там же, с. 169.

Як свідчать архівні матеріали, багато українських сіл у той час домагалось в урядових кругах заснування державних українських шкіл, але без успіху.⁵⁸

Всі українсько-руські політичні та культурні діячі, згуртовані навколо Ліги Русинів, Руської Народної Партії та Пряшівського Епархіального Управління, боролися спільно за рідне шкільництво. До них прилучилися також і американські русини, які вислали до уряду Ч.С.Р. гострий меморандум, де домагались: фінансової допомоги школам на Пряшівщині, введення руської мови навчання до початкових шкіл всіх руських сіл, заснування руської гімназії в Пряшеві, руської промислової школи в Бардієві та руської торговельної академії в Гуменному. Шкільні власті нехтували всіми тими домаганнями і тільки в навчальному році 1927/28 позволили в державних школах там, де батьки цього домагалися, викладати руську мову в рамках несобов'язкового навчання, але тільки три години тижнево.⁵⁹

Щодо мови пряшівських шкіл то вона у великий мірі підлягала мові льокальних підручників. Вже в 1920 році вийшов *Буквар* Івана Кизака та *Граматика* Олександра Седлака, які стали офіційними підручниками церковних шкіл. Оба підручники уживали старого стилізованого правопису та основних елементів російської мови. Однак російська літературна мова з оригінальною (московською) вимовою не була зрозумілою місцевому українському населенню, тому в підручниках створено спеціальні ортоепічні норми. Ці норми створили цікавий "пряшівський варіант російської мови", що його офіційно названо "карпаторусською" мовою. Цей мовний напрям не був чистим "москофілізмом", а більше продовженням традиції Павловича та Попрадова, які, як вже згадано, боролися проти асиміляції та винародовлення за допомогою мови "великого російського народу". Та, підтримуючи "карпаторуську" мову проти словакізації, пряшівці допомогли деяким закарпатським політиканам, які твердили, що закарпатці творять окремий "карпаторусский народ", який немає нічого спільного ні з російським, ні з українським народом. Цю політичну теорію підтримувала частина закарпатської інтелігенції, що гуртувалась у політичній партії "Автономный Земледельский Союз", яку очолював Іван Куртяк, а згодом Андрій Бродій та Йосиф Фелдешій. Цей мовний і політичний "карпаторусский напрям" у 30-их роках на

58. Вайсера, цит. твір, с. 52-53; Ванат, цит. твір, с. 169.

59. Ванат, цит. твір, с. 170-178.

Підкарпатській Русі (Карпатській Україні) зникає і вкінці зовсім перестає існувати, однаке на Пряшівщині надалі задержує чи не найсильніші позиції.⁶⁰

У 20-их роках крім шкільної та мовної проблеми три інші дуже важні для пряшівських українців справи чекали на розв'язання. Цими справами були: 1) Їхнє відношення до "Підкарпатської Русі", 2) Економічна криза цієї території та 3) Політична ідеологія народу.

Легально ситуація Пряшівщини була не рішена до 1928 року. До того часу між Словаччиною та Підкарпатською Руссю існувала тільки тимчасова демаркаційна лінія. Остаточну границю мали рішати репрезентанти обох країн за спільною згодою. Але між українцями Закарпаття та словаками не могло дійти до жадного порозуміння. Закарпатські українці вірили і проголошували від початкових переговорів з репрезентантами Чехо-Словаччини, що "Русини, живучі в жупах Спиській, Шариській та Земплинській, мають належати до автономної Підкарпатської Русі".⁶¹ Словаки натомість навіть слухати не хотіли про ці ідеї. Для них ріка Уж була їхньою етнографічною границею з русинами і все, що знаходилося на захід від цієї ріки, легально належало до них.

Словацько-українська границя однаке була дуже важкою справою для закарпатських українців. Вона стала одинокою справою, щодо якої всі політичні партії погодилися і яка могла об'єднати ідією всіх закарпатців узагалі. Перший губернатор Закарпаття, Григорій Жаткович, всіми силами боровся за прилучення пряшівщан до автономного Закарпаття і частково через відкинення того прилучення зреzyгнував зі свого посту в 1921 році. Його наслідник, Антоній Бескід, ще як пряшівський політичний діяч, заснував свою "Русскую Народную Партию" з ціллю наголошення єдності всіх "карпаторусских" громадян в Чехо-Словаччині. Перший український сенатор, вибраний цією партією, Юрко Лажо, офіційно вимагав від чехо-словашацького уряду, щоб українські села Пряшівщини були прилучені до Підкарпатської Русі. Але Бескід після отримання губернаторського назначення в 1923 р. мусів бути лояльним до чехо-словашацького уряду і не міг домагатися такого прилучення. Вкінці новим адміністраційним поділом Чехо-Словаччини на чотири легальні провінції в 1928 році демаркаційна лінія між Словаччиною та Підкарпатською Руссю з малими

60. Штесь, цит. твір, с. 102-107.

61. Бескід, цит. твір, с. 55-80.

Кто хоче идти до Америки, або съ Америки до краю

Найдя обернє съ довѣріемъ до
агенціи великого заведенія

Mid European Emigrant Home, Suc.

197 E. 4 th. Street, New-York, N. Y.

President

:-: Michael S. Hanchin :-:

нашъ русинъ братъ Подкарпатскій.

Обстарается, о шифкарты, пас-
порты, *Aldavit*, переводить все-
ліаки грошевы пересылки. Въ
домъ найдуть пасажиры пріемне
и комотие помъщеніе. То красне
съ довѣріемъ обернітесь до
вашего брата и будете мати
добру и певну обслугу. А непри-
дете якъ неравъ ся ставае въ
чужи руки вселіакихъ агентовъ.

То свой до своего!

Пряшівське оголошення про еміграцію до Америки.

1923. Календарь Союза русскихъ жень ѿ Пряшевѣ, внутрішній бік
задньої обкладинки.

змінами була законно затверджена. Все таки пряшівські та інші закарпатські полігічні публікації дальше домагалися поширення Підкарпатської Русі на Пряшівщину, означуючи територію Закарпаття двома знаними ріками "від Попраду аж по Тису".⁶²

З погіршенням словацько-українських зв'язків погіршувалася також і економічна ситуація Пряшівщини. Східня Словаччина взагалі залишалася одною з найбільш нерозвинених країн давньої Чехо-Словаччини. Північносхідня Словаччина не мала розвиненої промисловості. Дереворубні підприємства не могли зайняти більше, ніж 5 до 10 відсотків українського населення, а бл. 90 відсотків льокальної людності працювало в рільництві. За малими виміками ці українські селяни посідали менше, ніж 10 гектарів землі. Крім того це був гірський терен і малоурожайний. Він нікя не міг утримати жадного приросту населення, й це спричинило нову еміграцію. Між 1922 і 1930 роками знову 6 262 українців з Пряшівщини виємігрували до Злучених Держав Америки. Та еміграція до Злучених Держав не була такою легкою як перед першою світовою війною. Американські власті ставили різні вимоги та визначали "квоти" для європейських емігрантів, і тому не всім потребуючим вдалося вийти за море. Таким чином, шукаючи прожиття, багато "пряшівців" виїхало до Бельгії та Франції або просто до великих промислових міст Чехії та Моравії. Ця еміграція однаке припинилася в 30-их роках через світову економічну депресію.⁶³

Економічна ситуація на Пряшівщині після поганого урожаю в роках 1931-32 стала критичною. Банкрутство малих землевласників стало дуже частим явищем і спричиняло часті селянські бунти серед тутешнього українського населення. Такі селянські бунти та сутички з державними властями постали вже в 1932 році в селах Бажани та Ястреб'є, але вони розгорілися вповні щойно в 1935 році в Хабурі та Чертіжному.⁶⁴ Всі ті селянські заворушення, спричинені постійною економічною кризою серед українського населення Пряшівщини, кожного дня побільшували народну опозицію проти словацької ад-

62. Magocsi, цит. твір, с. 192-209.; И.И. Жидковский, "Пряшевская Русь в борьбе за свои права", *Подкарпатская Русь за годы 1919-1936*, Ужгород, 1936, с. 87-91.

63. І. Ванат, "Боротьба українського населення Пряшівщини проти соціального та національного утису", *Дж.л. т. XIII*, з. I, 1965, с. 81-84; В. Капіновський, "Слащина капіталізму в області життєвого та культурного рівня населення Східної Словаччини", *З минулого і сучасного українців Чехо-Словаччини*, с. 34-43.

64. Ванат, "Боротьба...", с. 84.

міністрації. З такої економічної опозиції скористали однаке не тільки згадані москофільські партії, тобто "Русская Народная Партия" та "Автономный Земледельческий Союз", але і Комуністична Партия Закарпаття. Комуністичний напрям на Закарпатті стався впливати на психіку народних мас і тому відкидав всякі москофілізми та "карпаторусскості", їй після п'ятого Інтернаціонального Комуністичного Конгресу прийняв на Закарпатті український характер. На Пряшівщині, де українські національні партії не були дуже популярні, комуністична партія заступала найбільш народовецький напрям серед нижчих класів українського суспільства.⁶⁵

Та загальна опозиція і селянські бунти все ж таки досягнули дечого на Пряшівщині. Словаки, бачачи невторопність свого перебільшеного шовінізму, пристали на збільшення числа руських шкіл. В 1935 році шкільна адміністрація позволила, щоб в 21 державних і 36 церковних початкових школах змінено словацьку навчальну мову на руську. Крім того словаки також пристали на те, щоб у 43 словацьких школах навчали "руської" мови як окремого предмету. Та найбільшим досягненням закарпатської Лемківщини була пряшівська грекокатолицька "руська" гімназія, яку в 1936 році пізволено відкрити для української громади на довгі домагання єпископа Павла Гайдича. Виневдовзі ця гімназія стала не тільки виховним центром льокальної інтелігенції, але вона створила для неї нове поняття патріотизму, що пізніше багато спричинилося до витворення нової пряшівської української (руської) ідентичності.⁶⁶

Ця ідентичність до 1918 року була принижена та утиснена асиміляційною політикою мадярської держави. В часах Мадярщини вона перестала йти в ногу з часом і не могла себе пристосувати до національної еволюції інших східноєвропейських народів. Перед першою світовою війною вся закарпатська ідентичність базувала своє існування на принципах відродження зі сорокових та п'ятдесятих років XIX століття. Тому після прилучення до Чехо-Словаччини нова релятивна свобода створила поважні проблеми для ідентичності цілого Закарпаття.

На Пряшівщині в двадцятих роках крім виразного "москофільства" та "карпаторусскості" поволі витворювався також і народовець-

65. I. Baicura, "KSC a Ukrajinská otazka", З минулого і сучасного українців Чехо-Словаччини, с. 7-16.

66. Ванат, "Шкільна справа"..., с. 76-77; Пекар, цит. твір, с. 142-3.

ЧИТАЙТЕ! // ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

„РУСКЕ СЛОВО“

одинокій рускій ілюстрований, популярний часопис на Словаччині.

Виходить кожного тижня.

„РУСКЕ СЛОВО“ виходить на 8 сторонах друку великого формату.
„РУСКЕ СЛОВО“ приносить много відомостей в дому і цілого світу.
„РУСКЕ СЛОВО“ є найбільш поширені газета; є широ-народною рускою новинкою.

Місячна передплата виносить 00 Кр.

Адреса: „РУСКЕ СЛОВО“,
Пряшево, Масарикова улица 1.

Реклама пряшівського "Руского слова".
Наш рідний край. Підкарпатська Русь. Альбом з фотографіями и малюнками, Ужгород, 1927.

кий напрям "русинства", який знайшов свої зародки в лоні Греко-католицької церкви. Але він тут не міг виразно зформулюватися так скоро через релігійну боротьбу з "православним рухом".

Православний рух на Закарпатті, викликаний та придушеній мадярами в часі "Мармароського процесу" (1903), знову розгорівся після першої світової війни. Він був підтриманий московофільською чеською владою і також президентом Томою Г. Масариком, які обвинувачували греко-католицьке духовенство в мадяронстві. Хоч більшість греко-католицького клиру активно підтримувала прилучення Закарпаття до Чехо-Словаччини, то єпархія дала привід для такого обвинувачення. Пряшівський єпископ Степан Новак покинув свою єпархію і висмігравав до Мадярщини, а мукачівський єпископ Антоній

Папп відмовив присяги новій державі. Вони своїм поведінням дали сильний аргумент для чеської підтримки православних.⁶⁷

Центр православного руху все залишався в Мармарощині (Іза), однак за якийсь час він перекинувся на інші околиці Закарпаття, як також і на деякі райони Пряшівщини. Покровителем православного руху на Пряшівщині був сам сенатор Юрій Лажо з Вишнього Свидника. Лажо ще перед війною заприсягнув під час свому парохові о. М. Данькові, який обвинувачував Лажо перед мадярським судом у державній зраді. Ставши сенатором в 1920 році, Лажо підтримував православного священика з ЗДА, о. Григорія Варлоха і в 1922 році спровадив до більшої акції російського емігранта, архимандрита Віталія Максименка, що свою "місійну станицю" встановив у Вишньому Свиднику, а пізніше в Ладомировій. Внедовзі слідами архимандрита Максименка багато російських монахів, емігрантів або втікачів з Советської Росії прибуло на Пряшівщину. Іхня місія в 18-х селах створила православні громади, з яких можемо згадати: Вишній Орлик, Грабське, Межилабіці, Красний Брід, Ольшинково, Світиці, Стакчин, Осадне, Ялову і т. п. А урядова статистика з 1930 року виявила на Пряшівщині близько 885 православних осіб.⁶⁸

Хоч православний рух розпочав своє існування як народний опір проти змадянщення та латинізації Грекокатолицької церкви на Закарпатті, то він під впливом російських "білогвардійських" емігрантів прийняв "неділімську" московську ідеологію. Таким чином православна церква для загалу пряшівського українського населення залишилася чужою. Тільки Грекокатолицька церква могла впровадити народовецькі тенденції в українське життя східньої Словаччини.

Та Грекокатолицька церква була в прикрій ситуації. На початку двадцятих років чехо-словацький уряд ставився до неї вороже, словацька адміністрація старалася зісловакізувати її школи, православні відбирали її парохії, а сама Пряшівська спархія після відходу списковика Новака залишилася без проводу. Ситуація покращала тільки в 1922 році, коли Рим назначив нового адміністратора для Пряшівського списковства в особі Крижевецького єпископа Діонісія Нярадія. Нярадій був родом з Руського Керестуру, тобто з осередку "бачванських" русинів-українців, які виселилися на територію теперішньої Югославії прямо з закарпатської Лемківщини. Він дуже добре гово-

67. Пекар, чит. твір, с. 120-9, 204, 208-9; Kubinyi, чит. твір, с. 129-130.

68. Kubinyi, чит. твір, с. 141-143; B. Krpelec, *Bardejov a jeho okolie davno a dnes*, Бардіїв, 1935, с. 176-181.

рив т. зв. шариським закарпатським діялектом і близько почував себе до народу Пряшівської єпархії. Однак його політична ідеологія була суто українська. Знаючи добре політичну ситуацію на Пряшівщині, Нярадій не міг відразу запровадити суто українську мову та українську національну ідеологію в життя своєї нової єпархії, а мусів згодитися тільки на скріплення та узгіднення народовецького "русинського" напряму. Він спровадив з Галичини 16 свідомих учителів, які мали злагодити московофільство єпархіального шкільництва і впровадити народну мову на всі відтинки суспільного життя. Нярадій заснував також і тижневик *Руске Слово*, який до певної міри старався підтримувати народовецьку ідеологію єпископа. Та ті україnofільські заходи Нярадія стали причиною нападів на його особу. Пряшівські московофіли та словацькі шовіністи домагалися, щоб церковні власті усунули його як чужинця.⁶⁹ Тому в 1926 році Рим на його місце назначив новим пряшівським єпископом знаного василіянського місіонера Павла Гайдича (1927-1960). Новий єпископ походив з околиці Пряшева, відзначався зразковим духовим життям та був свідомим українським патріотом. Весь час боровся за навчання "руської" мови в церковних та державних школах і розбудовував та підтримував багато українських культурних та харигативних установ. В справі національної ідентичності Гайдич продовжував напрям єп. Нярадія, який був суто народовецький. Від його приходу офіційною мовою єпархії стала т. зв. "русинська" або "руська", а щодо національної ідентичності офіційним терміном став "русин". В єпархіальному тижневику *Руске Слово* з'явилося багато статей на пояснення цього терміну і на заперечення московофільської ідеології. Ось уривок із одної статті:

Кто марнє і тратить час на вивчення великорусского языка грѣшить против нашего народа... наш народ сильно запутанный в сѣтку словакизации, но против того нѣт иного поратунку, як сильное национальное чувство. Но як может тот народ сильное национальное чувство мати, як сама его интелигенция не узнае, что наш язык достойный и одновѣдный до развѣтъя и жизни.⁷⁰

Зі сказаного виходить, що на Пряшівщині були дві національні течії, одна московофільська, репрезентована Русскою Народною Партиєю, а друга народовецька "руська", підтримувана Грекокатолицькою церквою. Проблема була тільки та, що оба ці національні угруповання уважали себе "карпаторусскими", й тому трудно було розріз-

69. Kubinyi, цит. твір, с. 148-151.

70. *Русское Слово*, 1929, ч. 3; Ш-сы, цит. твір, с. 107-114.

ніювати їх. Крім тих всенародних пряшівських течій існувала також і мала група свідомих українців навколо філії пряшівської "Просвіти". Ця група навіть видавала в роках 1931-2 газету *Слово Народа* під редакцією Ірини Невицької та Дениса Зубрицького. Ця газета однак не мала великого успіху в ширших кругах населення, і закарпатська "просвітянщина" обмежувалась тільки філією в Пряшеві.⁷¹

Згадані пряшівські національні утворення мали свої політичні впливи в чехо- словацькому парламенті тільки через вибраних депутатів з уседержавних чи коаліційних партій. У виборах 1935 року знаходимо українських (руських) кандидатів при аграрній, соціал-демократичній, народно-демократичній та комуністичній партіях, а Карпаторуський Автономний Земледельський Союз Бродія на території східної Словаччини став частиною автономного бльоку словацьких націоналістів Андрея Глінки. В тих виборах тільки два "руські" кандидати були вибрані до чехо- словацького парламенту: Петро Жидовський з аграрної партії, а д-р Іван Пещак з Автономного Земледельського Союзу як член Глінкового бльоку.⁷² Ось виборна статистика Пряшівщини з 1935 року:⁷³

Округа	Всіх виборців	Аграр. партія	Соц. дем.	Комунистична партія Чех.-Слов.	Нар. партія	Глінко-Промисловська слов. партія	Глінко-Промисловська партія
Бардіїв	18098	8273	1429	318	174	5308	680
Гіральтівці	8379	3418	533	399	331	3010	30
Гуменне	10186	3809	892	639	48	3977	186
Межилабірці	8431	2138	692	1043	34	3315	175
Михайлівці	22242	9323	1641	1830	110	6329	1097
Пряшів	28970	6225	1613	2925	813	12044	1341
Сабинів	17618	5446	819	462	426	8013	406
Снина	13863	4470	2640	1050		109	4004
Собранці	12873	5446	456	462	34	2854	237
Стропків	13036	5603	1073	2223	248	2448	70
Требишів	20837	7193	2655	1387	503	5925	327
Вранів (Воронів)	12450	5464	1701	995	445	2891	398
Разом	186694	66608	14164	13737	3271	60128	4850

71. Штець, цит. твір, с. 113-122.

72. А. Ковач, "Становище закарпатських українців (русинів) і занепад першої ЧСР", *Науковий Збірник Музею Української Культури в Свіднику*, т. 6, кн. I, 1972, с. 10-30.

73. Там же, с. 29.

В часах першої Чехо-Словаччини, між двома світовими війнами Пряшівщина також пережила літературно-культурну віднову. До цієї віднови найбільше спричинилося напівмосковське, напів-«карпаторусське» культурно-просвітнє «Общество ім. О. Духновича», яке організувало культурні маніфестації (т. зв. «Дни русской культуры»), видавало різні книжки й брошури та відкрило 37 читальень з музичними хорами та театральними гуртками.⁷⁴

Щодо літературної діяльності пряшівщан слід згадати важніших поетів «карпаторусського» чи московського напряму, як: Андрія Карабелеша, Федора Лазорика, Олексу Фаринича, Івана Мацинського та Івана Милого. В прозі та драмі визначалися ось такі автори: Павло Федір, Іван Гендер-Суходольський, Федір Іванчів, Михайло Лугош та Олекса Фаринич. В науковій праці та в публіцистиці варто згадати: Миколу Бескида, Петра Собу, Іренея Ханата, Карла Мачика, Івана Пещака, Івана Волощука та інших. З-поміж свідомоукраїнських літературних діячів мусимо відмітити в письменництві Ірину Невицьку та Дениса Зубрицького, а в поезії Севастіяна Саболя (Зорислава). В художньому мистецтві також пробивається льокальний патріотизм, де автори живописів старались змалювати красу рідного краю. Між мистцями слід відмітити: Дезидерія Милого, Степана Добоша, Степана Гапака та скульпторку Елену Мондич.⁷⁵

РОЗПАД ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНИ ТА ЕРА СЛОВАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1938-45)

В 1938 році налійшли критичні дні для Чехо-Словачької республіки. Адольф Гітлер, провідник нацистичної Німеччини, рішив повалити найвірнішого союзника альянтів в Середній Європі й на те використав національні змагання судетських німців. Ці судетські території були відлучені від Ч.С.Р. 30 вересня 1938 року Віденським Арбітражем, який підписали також і Англія, Франція та Італія. Чехи, бачачи зраду своїх союзників, рішили, що для затримання решти національностей при республіці потрібно надати повні автономні

74. Ф.В. Дуфанси, «Общество им. А.В. Духновича», *Пряшевщина*, с. 293-297.

75. Недельский, «Пряшевщина в литературных...», с. 164-237; О. Рудловчак, «Літературні стремління українців Східної Словаччини у 20-30-х роках нашого століття», *Жоятень і українська культура*, Пряшів, 1968, с. 145-171; А. Фаринич, «Об искусстве Пряшевщины», *Пряшевщина*, с. 238-249.

права Словаччини та "Підкарпатській Русі". Таким чином 10-11 жовтня постали два автономні уряди в Братиславі і в Ужгороді, які перейняли всю внутрішню державну адміністрацію. Цей наглий переворот одначе спричинив новий клопіт для українців Пряшівщини, бо відновив бажання з'єднатися зі своїми братами на "Підкарпатській Русі", або принаймі вимогти якусь культурну самоуправу від автономної Словаччини.⁷⁶

Вже на початку чехо- словацької кризи, тобто 10 травня 1938 року зібрався в Пряшеві зформований для політичних домагань Народний Комітет, який з пряшівськими парламентаристами д-ром І. Пещаком та П. Жидовським виготовили спільний меморандум у 25 пунктах і вислали його президентові Бенешеві, прем'єрові Годжі та цілому урядові. Коли на цей меморандум не було відповіді, члени комітету з культурними та церковними діячами намагалися створити об'єднану політичну партію. Цю партію мала репрезентувати нова газета "Пряшевская Русь", яка в першому номері з дня 30 липня 1938 проголосила об'єднання цілої Пряшівщини в одну "Карпаторусскую Партию". Ця газета однаке не була б досягнула своїх завдань, якщо б автономний уряд Закарпаття не викликав такого надзвичайного ентузіазму серед пряшівських українців. Міністри ужгородського уряду відразу після створення уряду (10 жовтня 1938) отримали різні телеграми, гратуляційні листи, побажання, привіти з багатьох сіл пряшівських округ з окремими домаганнями приєднатись до автономної "Підкарпатської Русі". Відбулися також і маніфестації на те приєднання у В. Свиднику і в Межилабірцях.⁷⁷

За рухом українців східної Словаччини дуже уважно слідкували в Празі. Стараючись стримати політичні амбіції словаків, чехи рішили призначити д-ра С. Фенцика, члена ужгородського уряду, вирішити з Братиславою диспутований словацько-український кордон. Фенцик відразу приїхав до Пряшева, де 12 жовтня 1938 року створилася комісія для переговорів зі словаками в такому складі: д-р С. Фенцик, д-р С. Гайдич, О. Фаринич, М. Бескид, О. Сова та д-р Й. Кизак. Переговори розпочалися 14 жовтня в Братиславі, але на пропозицію д-ра Й. Тіса, прем'єра словацького уряду, були відкладені, щоб не перешкоджувати словацько-мадярським переговорам в Комарні. Переговори мали продовжуватися в Кошицях, але це вже не здійсни-

76. Ковач, "Становище закарпатських...", с. 14-22.

77. Там же, с. 23-25.

лося. Новий закарпатський уряд в Ужгороді непорушно стояв за повернення Пряшівщини до свого "руського" материка і навіть назначив д-ра Івана Пещака державним секретарем. Крім того у своїй першій і програмовій промові прем'єр Бродій заявив, що його уряд буде старатися, щоб з'єднати всіх закарпатців від Попраду аж по Тису в одній країні.⁷⁸

Та в кінці жовтня закарпатська ситуація значно змінилася. Між урядом Чехо-Словаччини та урядом автономного Закарпаття дійшло до гострих розходжень в справі "самовизначення" тутешнього українського народу. Чехи побачили, що Бродій і Фенцик готові передати ціле Закарпаття мадярам. Тому в Празі на спільному засіданні дня 25 жовтня Бродій був арештований за зраду батьківщини, а Фенцик звільнений з уряду. Після того чехи довірили створення нового уряду українському напрямові. Новий уряд Августина Волошина змінив назву Підкарпатської Руси на Карпатську Україну, а в адміністрацію та шкільництво запровадив літературну українську мову. Новий уряд знову домагався прилучення Пряшівщини до адміністрації Карпатської України. Цим разом одначе сама Руська Народна Рада Пряшівщини відкинула це прилучення. Більшість членів Р. Н. Ради були завзятими московофілами і "карпаторосами", які радше пристали до словаків, чим до свідомих українців та українофілів свого народу. Таким чином на засіданні РНР дня 22 листопада 1938 року з-поміж 17 членів тільки двоє голосувало за прилучення, а 15 проти.⁷⁹ Тим самим пряшівські українці перестали цікавитися Закарпаттям, а звернули всю увагу на власну ситуацію у Східній Словаччині. Надходили словацькі вибори й вони старалися як найбільше депутатів дістати до словацького парламенту. Словаки також переймалися ставленням "русинів" і обіцяли гори-доли, щоб тільки отримати піддержку пряшівщан. Тиждень перед виборами, тобто 12 грудня 1938 р. приїхав міністер Шаньо Мах до Пряшева на переговори з сп. Гойдичем і ще того самого вечора проголосив в радіо, що вони випрацювали пляни на забезпечення щасливого життя українців на Словаччині. Але це був тільки обман, бо 14 грудня офіційні переговори між делегацією РНР та д-ром Тісом показались безуспішними. Акція Маха була тільки замілюванням очей, щоб намовити український народ на голосування за уряд. Але наперекір усьому, коли рознеслася правда про неуспіх

78. Там же, с. 25-26.

79. Там же, с. 26.

нарад делегації РНР з Тісом, деякі українські діячі стали пропагувати бойкот голосувань до словацького парламенту. Хоч це вже було трохи запізно, то все ж таки у більших місцевостях тільки 30 до 40 відсотків голосувало "за" уряд. В тих виборах до сейму обрано двох українців: Антона Симка, грекокатолицького священика з Ольки, та Войтеха Горняка, вчителя із Стакчинської Розтоки.⁸⁰

Останні переговори між словацькою автономною владою та пряшівськими українцями відбулися 18 лютого 1939 року в Пряшеві при участі д-ра Гейзи Фріца. Вислідом тих переговорів була "Словачко-руська угода", яка однаке вже не говорила про автономні права, тільки про визнання національно-культурних вимог на Східній Словаччині. Підписували цю угоду вже т.зв. "словакські русини", бо більшість автономістів сиділа в тюрмі.⁸¹

В наступному місяці справа єдності із Карпатською Україною скінчилася з ліквідацією Чехо-Словачької Республіки. Дня 15 березня 1939 року гітлерівські війська окупували Чехію та Моравію, а мадяри насильно зайняли Карпатську Україну. Словаччина залишилася вільною, але мусіла дистосовуватися до кордонної політики та ідеології гітлерівської Німеччини. Ці окупації заторкнули і пряшівську українську громаду, бо мадяри 23 березня окупували також 36 українських сіл на захід від ріки Уж і тим самим зменшили населення Пряшівської Руси на 20 000 осіб.⁸²

Після проголошення вільної словацької держави знову пороблено деякі кроки для узгіднення українського питання на Словаччині. Але домінуюча "Глінкова Словачська Національна Партия" (ГСНП) не слухала жадних пропозицій і найрадше, як би могла, засмілювала б усе українське населення. В кінці, 1 листопада 1939 року в Русскому Народному Домі в Пряшеві відбулись збори 60 українських представників міст і сіл Східної Словаччини. Крім національно-культурних питань обговорено тут також і національне об'єднання та вимоги українського населення в межах Словаччини. З метою переговорів зі словаками на зборах був створений спеціальний комітет. Словакський уряд зі свого боку 28 травня 1941 року дав наказ створити при пряшівському провінційному представництві "Комісію для Грекокатолицьких та Русинських Справ", так само 30 вересня 1943 року створено

80. Там же, с. 27.

81. Там же, с. 28.

82. А. Ковач, "Національна політика Словачької Республіки по відношенню до русинів-українців (1939-45 р.)", *Жовтень і українська культура*, с. 137.

Пряшівський єпископ Павло Петро Гайдич.
Енциклопедія українознавства. Словникова частина, т. 2. Париж-Нью-Йорк, 1955-57, с. 477.

при словацькому уряді в Братиславі "Дорадчу Комісію в Русинських, Грекокатолицьких та Православних Справах", однаке ці комісії крім оголошення свого існування жадної діяльності не виявили. Ця пасивність мотивувалася тим, що все буде остаточно вирішено щойно після війни.⁸³

Доля українців Пряшівщини в словацькій державі виглядала безнадійною. Українське населення не було визнане національною меншистю, не мало політичної партії, не мало права на свою школу, одним словом, було приречене на тотальну ліквідацію. В додаток найгірше було те, що словаки засвоїли стару мадярську тактику. Заборонили народові називати себе українським чи "руським", він мав бути чимсь третім, не пов'язаним ні культурно, ні політично зі Сходом. Тим то словаки хотіли національно зdezорієнтовати українське населення і чим скоріше зісловачити.⁸⁴

83. А. Ковач, "Українці Східної Словаччини на передодії словацького народного повстання", *З минулого і сучасного українців Чехо-Словаччини*, с. 206-7.

84. Там же; Ковач, "Національна політика...", с. 138-9.

Крім ідеологічного тиску словаки старалися і організаційно невтралізувати. Заборонили існування Русської Народної Ради, закрили газету *Пряшевскую Русь* та обмежили до мінімуму діяльність Общества ім. Духновича. Українські депутати до словацького парламенту, А. Симко, а пізніше М. Бонько, мали руки зв'язані й не могли офіційно виступати проти державної політики. Одинокою опорою проти наступу словацького шовінізму була Грекокатолицька церква під головством єпископа Павла Гойдича. Словаки вже в 1939 році розпочали страшну агітацію проти Гойдича, щоб позбутися його з владичого престолу. Ale вдалика не піддавався і з римською помічно відбив всі атаки словацьких шовіністів. Коли 1940 року Словаччина приготовляла новий перепис населення, єпископ звернувся до свого духовенства, щоб воно освідомило вірних про вагу перепису, бо "наслідком дотеперішніх статистик русинам припало багато лиха й несправедливості". Він напомінав вірних, щоб уважали на те, як їх записують і як вони себе подають, бо "русин — русином, словак — словаком".⁸⁵ Уряд пастирський лист єпископа уважав за "русинську агітацію" і переслідував тих священиків, які його прочитали в церкві. Перепис однаке показав, що ще було понад 80 000 свідомих русинів-українців в тому часі в Східній Словаччині. Того самого року уряд передав всі початкові школи з українським (руським) навчанням Грекокатолицькій церкві, але зате відмовив фондів на утримання "русської" гімназії та учительської семінарії. Єпископ своїми скромними фондами не міг утримати обох середньошкільних установ й тому стався, щоб одержати якісь фонди з Риму принаймі на виховання учителів. Рим допоміг матеріально, а уряд, бачачи, що не може виграти, надав також єпископові державну допомогу "на культурні цілі". З тими фондами вдалося Гойдичеві захоронити учительську семінарію. Щоб зліквідувати український центр в Пряшеві, уряд рішив перенести грекокатолицьке єпископство до василіянського монастиря до Межилабірців. Ale зворот воєнних подій перешкодив тим планам.⁸⁶

За часів словацької держави не можемо говорити багато про культурно-літературне життя пряшівщан. В тій добі видано тільки чотири підручники для українських (руських) шкіл і друкувалася одна газета *Новос Время* (1940-44) традиційним "карпаторусским" язичісм. В тій

85. Пекар, цит. твір, с. 145.

86. Там же, с. 146.

газеті писали старші автори як: С. Гайдич, Й. Кизак, Д. Зубрицький, І. Кіндя, І. Новак, А. Кусько і ще декілька авторів з молодшої генерації. Літературні діячі були ізольовані та поділені на малі групи, з яких найважнішою була молода група лабірчан, до якої належали: Іван Прокопчак, Михайло Франко, Андрій Кусько, Михайло Шмайда та Іван Мацинський. Та вже більш активним стало українське літературне життя в Братиславі, де університетські студенти, члени товариства ім. Добрянського, видавали спершу *Студенческий Журнал* (1940-41), а опісля двомісячник *Ярь* (1942-43). Тут публіковано вірші Василя Дубая (Бобиля) та Андрія Штиліхі (Солянкина). Тут проживав також і визначний закарпатський поет українського напряму Гренджа Донський, який однаке стояв остоною пряшівських "карпаторосів". Подібну роль відігравав на Пряшівщині також і суто український поет Севастіян Сабол (Зореслав).⁸⁷

Пряшівщани за часів словацької держави не могли випродукувати жадних наукових праць. Тільки в календарях, в підручниках та в збірнику *Образование*, яке видало Общество ім. Духновича, автори могли помістити деякі популярно-наукові статті. Найкращою національною опорою для українського населення східної Словаччини в тих часах служили "руські передачі словацького радія". Редакція цих перенепадач працювала в Братиславі від 1941 до 1944 року й згуртувала коло себе майже всі творчі сили українського (руського) населення. В дійсності через ці радіопередачі могли пряшівські українці почути дещо про себе та про свої культурні досягнення.⁸⁸

Шодо економічної ситуації Пряшівщини в часі словацької держави великих змін не можемо запримітити. Безробіття тільки полегшувалось виїздом кількох тисяч робітників до Німеччини і приділенням посилостей та крамниць вивезених жidів. Найпозитивнішим явищем було те, що східня Словаччина не потерпіла жадних спустошень та бомбардувань в часі війни, і державна продукція не була підпорядкована виключно воєнним потребам.⁸⁹

Та на початку 1944 року вже кожному стало ясно, що Німеччина програла війну і народи бувшої Чехо-Словаччини старались забезпечувати своє існування іде перед приходом союзних військ. Тим то пряшівські українці-русини вже в березні 1944 року створили підпіль-

87. Ковач, "Українці Східної Словаччини...", с. 209-211.

88. Там же, с. 212.

89. Ковач, "Національна політика...", с. 142.

ну організацію під назвою "Карпаторусский Автономний Союз Національного Освобождення",⁹⁰ а словацька опозиція 29 серпня підняла збройне повстання проти братиславського уряду. Після розбиття словацького повстання на території Пряшівщини почали діяти совєтські партизанські загони, які від 7 вересня до 20 листопада 1944 року в трикутнику Гуменне, Міжлабірці й Стропків створили навіть своєрідну партизанську республіку. В наслідок словацького повстання німецька армія окупувала Словаччину й почала репресії в тих околицях, де діяли партизани. Через ті репресії багато сіл понищено та багато осіб убито. В селі Токаїк 19 листопада 32 особи розстріляно.⁹¹

Совєтська та чехо-словачька армії в кінці перейшли Дуклянський перехід і до 19 січня 1945 року зайняли цілу Пряшівщину. Під час тих весняних операцій велике число населення було вивакуйоване, а його місток понищено.

СИТУАЦІЯ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Під впливом наступаючих армій українське населення почало організувати міські та сільські ради для забезпечення своїх прав. 1 березня 1945 року у Пряшеві репрезентанти цих льокальних рад створили центральну установу всіх українців східньої Словаччини під назвою Українська Народна Рада Пряшівщини (УНРП).⁹² При тій нагоді варто зазначити, що на Пряшівщині перший раз уживано тепер терміну "український" для означення національної ідентичності. Взагалі в тих часах ціла національна ідеологія стала більш прагматичною на території колишньої "Пряшівської Русі". Поперше совєтська війська переконали частину української (руської) інтелігенції, що вже немає більше "неділимої Росії" і що всі колишні "малороси" чи "руси" називають себе українцями. З другої сторони впливало на них усвідомлення Карпатської України, де під прикрою мадярською окупацією народ об'єднався під прапором українського націоналізму. А крім цього у післявоєнних народних радах на Пряшівщині чільні місця займали репрезентанти комуністичної партії, а як вже згадано,

90. Там же, с. 143.

91. И.С. Шлапецкий, "Токайк – партизансское село на Пряшевщине", Пряшевщина, с. 19-34.

92. Вајcura, *Ukrainská otázka...*, с. 72-77.

закарпатська комуністична партія вже від 1926 року офіційно прийняла українську національну ідентичність.

Політична діяльність пряшівських українців у відновленій Чехо-Словацькій Республіці спочатку була спаралікована несподіваною вісткою про приолучення Карпатської України до Советського Союзу. Пряшівщани, так само, як і мешканці Карпатської України надіялися, що після "освобождження" бувшої чехо-словацької території вони разом з чехами та словаками творитимуть окрему автономну національну одиницю у демократичній федерації відновленої республіки. Ніхто із закарпатців не бажав советського режиму. Всі вони добре знали про штучний голод та про "розстріляне відродження" на советській Україні, як також про вивози на Сибір в окупованій Галичині, й тому навіть не думали про добровільне приєднання до Советського Союзу. Але в рішенні про будучість Карпатської України ніхто не питався волі самих закарпатців, а її приолучення рішила Москва ще перед окупуванням Чехо-Словаччини. В практиці це приолучення відбулося так, що в жовтні 1944 року Червона армія, зайнявши цілу Карпатську Україну, натиснула на репрезентантів льокальних комітетів, щоб в Мукачеві створили центральну Народну Раду Закарпатської України (НРЗУ) і окремим маніфестом проголосили своє приєднання до Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Після того окупаційна Червона армія та агенти МВД подбали, щоб цей маніфест чим скоріше був виконаний.⁹³

Під впливом комуністичної партії УНРП також сквалила згаданий маніфест НРЗУ і вимагала приєднання Пряшівщини до УРСР, але пізніше, в травні 1945 року, на наказ Москви вона змінила свою думку та проголосила вірність новій Чехо-Словацькій Республіці, під умовою, що українському населенню в Східній Словаччині буде запевнена культурна і політична автономія.⁹⁴ Провідники федеративної Чехо-Словаччини, перестрашенні можливістю приєднання Пряшівщини до УРСР, радо згодилися на умови УНРП й загарантували всі права національної меншини для українського населення. Та приолученням Карпатської України до УРСР Пряшівщина на стало була відлучена від свого материка й стала тільки незначною меншістю в новій Чехо-Словаччині. Щодо політичної автономії УНРП ніколи не

93. M. Markus, *L'incorporation de l'Ukraine Subcarpatique à l'Ukraine Soviétique 1944-1945*, Лейден (Люнен), 1956, с. 41-55.

94. Вайсбург, *Ukrajinská otázka...*, с. 76.

Напис місцевим "руським язиком" на демонстрації в День Руської Культури в Стропкові в 1947 р.

Прашевщина. Історико-літературний збірник, Прага, 1948, с. 296.

перемінилася в адміністративну владу пряшівських українців, а стала культурною репрезентацією українського населення. Під її протекторатом був створений окремий український шкільний реферат, який адміністрував 275 початковими школами, понад 40 "горожанками", 4 гімназіями та 2 професійними школами. За її почином створено Український Народний Театр, українське видавництво "Славкнига", російсько-українські газети "Прашевщина", "Карпатська Звізд" та "Костер". Однак до остаточного вирішення мовного питання і цим разом не дійшло. Замість такого вирішення, запроваджено мовний дуалізм на підставі проголошення УНРП, що в школах "обучение будет вестись на русском и украинском языке". Виправдовувалось це через "историческое национальное единство населения Прашевщины с народом Закарпатской Украины и русским народом". Ця ситуація однаково була створена штучно, і пряшівські українці не були нею задоволені, а натомість домагалися якоїсь більш стабільної розв'язки. Та в тих часах в Чехо-Словаччині все залежало від політичної кон'юнктури.⁹⁵

95. Штесь, *Літературна мова...*, с. 130-140; Вайскура, *Ukrayinska otazka...*, с. 89-98; В. Капішовський, "Економічні передумови розвитку української культури в ЧССР", *Жовтень і українська культура*, с. 488.

Щодо політичного життя нової республіки можна сказати, що Чехо-Словаччину відновлено на засадах її передвосинної демократії. В першій її конституційній настанові, в т. зв. "Кошицькій програмі" 5 квітня 1945 року проголошено: "Свободу особистості, згromаджень, товариств, промов та преси; свободу приватної домівки і кореспонденції; як також і свободу знання, совісти та релігії".⁹⁶ Ці демократичні засади залишилися при житті навіть і після перших виборів (26 травня 1946 р.), коли комуністична партія в Чехії і на Моравії одержала найбільше число голосів (40%). Ці самі вибори на Словаччині показалися багато вільнішими, бо тут некомуністична опозиція, тобто Словацька Демократична Партія вийшла з абсолютною більшістю (62%). Ця демократична партія на Пряшівщині мала також і льокальну "русько-українську" секцію, яка в Пряшеві видавала свою газету *Демократический Голос* (1945-48) і коло якої гуртувалася старша інтелігенція пряшівських українців-русинів.⁹⁷

В кінці 1947 року однак на чеських землях популярність комуністів почала підупадати, і чеське Політбюро рішило державним переворотом захопити владу і затримати її тільки для себе. До цього перевороту дійшло 24 лютого 1948 року, коли на місце попереднього коаліційного уряду поставлено самих членів комуністичної партії з деякими вислужниками колишніх демократичних партій. В скорому часі всі некомуністичні організації, партії та установи були зліквідовані або мусіли присиднатися до установ нового режиму. Так, наприклад, на Пряшівщині розв'язано руську (українську) секцію демократичної партії й частину її членства приєднано до українського комуністичного руху.

Новий чехо-словацький уряд та його комуністичний парламент вкоротці змінили конституцію держави й достосували її до советського прототипу. Так демократична Чехо-Словаччина перестала існувати й перемінилася в советського сателіта.

ПІД КОМУНІСТИЧНИМ РЕЖИМОМ

Новий комуністичний режим старався позбутися всякої опозиції та всякої антисоветської активності поміж українцями. Небажаних

96. J. Korbel, *Twentieth Century Czechoslovakia*, Нью-Йорк, 1977, с. 219.

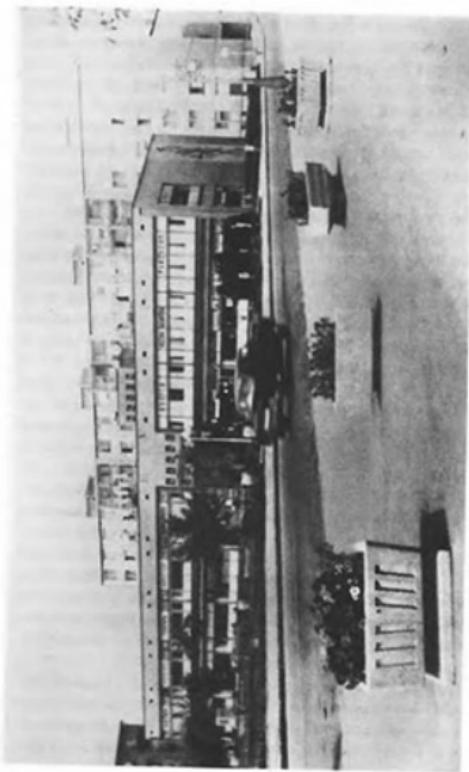
97. J. Briskár, "Rusko-ukrajinská sekcia demokratickej strany", *Жовтень і українська культура*, с. 520.

осіб обвинувачено в буржуазному націоналізмі або співпраці з Українською Повстанською Армією (УПА), яка в тому часі пробивалася через Чехо-Словаччину на Захід.⁹⁸ По ліквідації всієї політичної опозиції прийшла черга також і на Грекокатолицьку церкву. Вже 22 лютого 1949 року обвинувачено василіянських монахів у співпраці з УПА; іх зразу арештовано і вивезено до концентраційних таборів західної Словаччини. Опісля з кількох застрашених священиків створено ініціативний Комітет Повернення на Православ'я, який під головуванням нововисвяченого єпископа Олексія Дехтерева 28 квітня 1950 року скликав до Пряшева "Конгрес Миру". На цей конгрес кожна парохія мусіла вислати окрему делегацію під проводом місцевого пароха. Священиків, які відмовилися приїхати на конгрес, оскаржено в "агітації за війною", а відтак арештовано. На самому конгресі не було мови про мир, а тільки про знесення Ужгородської Унії з 1646 року. Не дозволено жадних дискусій, але організуючий комітет проголосив цей конгрес "Собором грекокатолицького духовенства та мирян" і рішив зліквідувати унію, прийняти православну віру та піддатися юрисдикції Російської православної церкви. Влада 27 травня пітвердила рішення т.зв. Пряшівського собору і проголосила знесення унії на території Чехо-Словаччини та передачу всіх церковних дібр Російській православній церкві. При передачі парохій ув'язнено велику більшість священиків разом з єпископом Павлом Гойдичем та його помічником Василем Гопком. "Народний суд" 15 січня 1951 року засудив єпископа Гойдича на досмертну в'язницю, при чім сконфіскували все його (епархіяльне) майно і позбавили його всіх громадянських прав.⁹⁹

В часі ліквідації Грекокатолицької церкви дійшло також і до другої важкої акції нового режиму між пряшівськими українцями, до колективізації сільського господарства. На основі комуністичної ідеології вся промисловість, торгівля і транспорт мали бути зонаціоналізовані, а все сільське господарство сколективізоване. Тому що українці на Пряшівщині не були заангажовані в промисловості та в торгівлі, найважнішою і також і найприкрішою для них подією була колективізація їхніх земельних посілостей. Організаторами колективного господарства стали льокальні члени комуністичної партії, які часто навіть

98. Vajciga, *Ukrainská otazka...*, с. 99-103.

99. Пекар, цит. твір, с. 172-175; С.С. Сабол, *Голягота грекокатолицької церкви в Чехо-Словаччині*, Торонто-Рим, 1978, с. 270-325.

Дом на улице Красной в селе Старые Чехи. Фото из альбома А. А. Бородина и В. Г. Чеховского.

не розумілися на рільництві гірських районів і допроваджували нові господарства до банкрутства. Крім того селяни, які мали працювати на своїх сконфіскованих посілостях, саботували урядові накази і старалися всіми силами спротивлятись колективному господарству. Тим то вся колективізація поступала дуже поволі, і в 1960 році ще тільки 63 відсотки земель належали до нової колгоспної системи.¹⁰⁰

Новий режим пропагував ліквідацію Грекокатолицької церкви та колективізацію задля братерської любові до советськоукраїнського та російського народів, як також і задля зближення пряшівських українців до великого ССР. Ця пропаганда однака викликала не братерську любов, а ненависть до братів зі сходу, і в наслідок того пряшівщани почали заперечувати своє національне походження. Тє, чого не могли осягнути словацькі шовіністи в часі вільної Словаччини, зробили за два роки агенти комуністичного режиму. В дійсності вони спричинилися найбільше до асиміляції та зісловачення половини українського населення Закарпатської Лемківщини. В 1930 році на Пряшівщині було 91 079 українців-русинів, а в 1950 році залишилося з них тільки 46 339 осіб.¹⁰¹

Приймаючи за взір советську мовну політику в Закарпатській області УССР, новий режим вирішив подібно розв'язати мовні питання на Пряшівщині. Це питання за модерними лінгвістичними теоріями не могло бути розв'язане інакше, як тільки обґрунтуванням і прийняттям суто українського мовного та культурного напряму. До 1953 року українську мову викладано як окремий предмет у "руських" школах Пряшівщини, але в червні 1952 року Центральний Комітет Словацької Комуністичної Партії в Братиславі наказав запровадити українську мову як мову навчання до всіх "руських" шкіл пряшівських українців. Таким способом в 1953 році нагло українська мова стала викладовою мовою всіх предметів навчання.¹⁰² Не було жадного приготування і жадної реорієнтації для педагогічних кадрів, і москово-фільська інтелігенціяуважала це новим накиненням ідей комуністичного уряду на безсильне і безборонне населення.

Новий пряшівський культурний орган українського напряму, тобто Культурний Союз Українських Трудящих ЧССР в 1952 році почав видавати українською фонетикою новий тижневик *Нове Життя*, місячник *Дружно Вперед* та суспільно-історично-літературний кварталь-

100. Bajcura, *Ukrainská otázka...*, с. 141.

101. Там же, с. 169.

102. Штець, цит. твір, с. 139-140.

ник Дуклю. Крім того Український Національний Музей у Свиднику почав видавати наукові збірники в співпраці з українськими університетськими катедрами в ЧССР. Суто українських письменників, журналістів та науковців спочатку було мало. Тільки пришельці з Карпатської України та інші, як Василь Гренджка-Донський, Віктор Гарний, Лариса Мольнар, Михайло Мольнар, Тамара Байцюра, Людовіт Гараксим старалися писати по-українському, але незабаром прилучилися до них з Українщіни колишні московіфіли: Єва Бісс-Капішовська, Юрко Боролич, Федір Іванчів, Олена Рудловчак, Юрій Костюк та Олександер Любимів.¹⁰³

Щоб забезпечити доріст українськомовних спеціалістів, вислано кількох молодших студентів на університети советської України, і в 1960 роках вже Пряшівщина мала дуже талановиту групу белетристів, публіцистів та добре підготовлених науковців. Такими стали Юрій Бача, Василь Дацей, Степан Гостиняк, Федір Лазорик, Іван Мацинський, Михайло Шмайдя, Василь Зозуляк, Василь Латта, Микола Штець, Федір Ковач, Андрій Шлепецький, Іван Байцюра, Андрій Ковач, Михайло Ричалка, Омелян Ставровський, Іван Ванат, Микола Мушинка, Михайло Гиряк та Юрій Цимбора.¹⁰⁴

Та навіть і ті молоді українські інтелектуали не могли припинити зростаючої словакізації. Число українського населення постійно малило, і його школи поволі касувалися.

У січні 1968 року головою комуністичної партії в Чехо-Словаччині став Олександер Дубчек, який старався злібералізувати політичну та економічну систему держави. Під впливом тієї лібералізації всі національні меншості старалися відзискати свої втрачені права. Українці також домагалися відновлення УНРП та реставрації своїх зліквідованих установ. З цих домагань нічого не здобуто, тільки Греко-католицька церква одержала апробату уряду на своє існування та на свою віднову. Ця віднова однак не була легкою. Треба було боротися за втрачені церкви та церковні добра з православними, які нерадо резигнували зі своїх позицій. Крім того слід нам згадати, що цю відновлену Греко-католицьку церкву захопив в свої руки молодий зісловачений клир, який запровадив словацьку офіційну мову до цер-

103. *Література ... українців*, с. 34-35, 43-48, 60-65; В. Хома, "Умови розвитку української літератури Східної Словаччини після 1945 року", *Жовтень і українська культура*, с. 536-540.

104. *Література ... українців*, с. 95-104.

ковного життя та антиукраїнський дух до своїх релігійних установ.¹⁰⁵

Та вся лібералізація не тривала довго. В літі, 21 серпня того самого року (1968) совєтська влада з півмільйоновою армією нагло окупувала Чехо-Словаччину і знову запровадила свій суворий устрій та свою контролю в цій державі. Під совєтською окупацією словацькі колаборанти стали оскаржувати українців у співпраці з лібералізуючим урядом та обвинувачувати їх в буржуазнім націоналізмі. Ці обвинувачення та погрози довели до майже цілковитого пословачення українських шкіл. Крім того словацькі шовіністи так перестрашили все населення, що в 1970 році при новій реєстрації тільки 42 146 осіб зголосило українську національність.¹⁰⁶

Після критичних двох років ситуація на Пряшівщині поволі унормувалася. В наслідок всіх погроз тільки викинено лібералізаторів з комуністичної партії, й деякі з них втратили свої посади. Комуністична контроля обмежила також діяльність "вільнодумців" в Союзі Українських Письменників та заборонила їм щонебудь публікувати.¹⁰⁷

На економічному полі Пряшівщина багато змінилася від 1948 року. До комуністичного перевороту більше ніж 80 відсотків населення східної Словаччини були зайняті в сільськім та лісовим господарстві. В 60-их роках однака райони Пряшівщини перейшли сильну індустриалізацію, а населення одержало більше можливостей заробіткових праць. За недавніми статистиками тільки 30% людності працювало в лісовім та сільськім господарстві, 27% в промисловості, 9.9% займалось будівництвом, а 4.5% працювало в торгівлі та в готельних і харчових підприємствах.¹⁰⁸

Бібліографічні скорочення

ЗНТШ — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів.

ЗЧСВВ — Записки Чину Святого Василія Великого, Рим.

НЗТП — Науковий Збірник Товариства "Прогресія", Ужгород.

105. *The Tragedy of the Greek Catholic Church in Czechoslovakia*, Нью-Йорк, 1971, c. 29-69; M. Lacko, "The re-establishment of the Greek Catholic Church in Czechoslovakia", *Slovak Studies*, т. XI, Клівленд-Рим, 1971, c. 159-189.

106. I. Bajcera, "Vývoj a riešenie ukrajinskej otázky v ČSSR", *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti*, Братислава, 1975, c. 29-32.

107. P.R. Magocsi, *The Rusyn-Ukrainians of Czechoslovakia*, Віден, 1983, c. 54.

108. A. Kováč, "Postavenie občanov ukrajinskej narodnosti v Československu do druhej svetovej vojny, účasť v národnoslobodzovacom boji a na vystavbe socialistickej spoločnosti", *Socialistickou cestou...*, c. 54-56; I. Čorný, "Úspešné riešenie sociálno-ekonomických problémov a životnej úrovne obyvateľstva ukrajinskej národnosti v ČSSR", там же, c. 69-73.

ЛІТЕРАТУРА

Література північних земель

МИХАЙЛО ДЗВІНКА

ДАВНЯ ЦЕРКОВНА ЛІТЕРАТУРА

Історію засвідченої церковної літератури на галицькій Лемківщині можна починати від XV ст. В листуванні Антона Петрушевича з солтисом Сенькової Волі на Сяніччині згадується рукописне євангеліє з XV ст., яке попало до капітульної бібліотеки грекокатолицького єпископства в Перемишлі.¹ Це була б найстарша рукописна книжка галицької Лемківщини або суміжних українських земель.

Можна гадати, що не без впливу на освічені верстви населення Лемківщини пройшов факт появи перших книг кириличного друку. З українських земель Лемківщина, північна та півдenna, була найближче до центрів цього друкування (в дужках дати перших друків): Krakів (1491), Цетіньс (1493), Венеція (1493), Прага (1517). Місто Krakів, де діяв першодрукар Швайпольд Фіоль, та околиці мали значну кількість східнослов'янського населення. Були спроби робити з німця Ш. Фіоля лемка Святополка Фіялку, але вони з науковою не мають нічого спільногого.²

На основі збережених досі рукописів церковного характеру можна говорити щось більш про релігійну літературу галицької Лемківщини, від XVI ст. починаючи. Церковна література, будучи єдиним джере-

1. Степан Шах, *Між Сяном і Дунайцем. Спомин*, ч. I. Мюнхен, 1960, стор. 256.

2. Пантелеїмон Юр'єв. "Напомітний ювілей", *Наша культура*. додаток до *Нашого слова*. Варшава, 1966. н-р 10. "Слов'янський першодрукар". *Літературна Україна*. Київ, 1967, 16 травня, н-р 38; Олександер Соколинський, *Лемко — першодрукар церковно-слов'янських книг кирилицею*. Торонто, 1971.

лом знання і філософії, побіч народної творчості, була духовним кормом населення і формувала літературно-мистецькі смаки людей. В більших осередках були професійні писці, які переписували та поширювали церковні книги. В XVI ст. існувала в Сяноці "школа книго-писців", де переписувалися книги для вжитку лемківських церков. З цієї школи вийшов Михайло Василевич, переписувач Пересопницького свангелія, про що буде мова далі. З сяніцької школи збереглися до другої світової війни в Сяноці два рукописні Апостоли з 1502 і 1551 років. Відомі були писці з села Одрехова. Напр., на картці 299 євангелія з Перунки з 1624 р. є напис, який подає, що ця книга була писана "убогим слугою Божим Василем з Одрехови". Всі рукописні книги виконані були уставним письмом, а від I-ої пол. XVII ст. — півуставним. Писці вживали чорного атраменту та писали на папері. Пам'ятки, писані на пергаменті, дуже дорогому матеріалі, з галицької Лемківщини незнані. Церковні книги переписувались тут аж до XIX ст. включно.

В бібліотеці перемиської грекокатолицької капітули зберігалися всі цінні пам'ятки письменства, передані парохами з лемківських сіл. Після останньої війни українські кириличні рукописи були передані бібліотекам Варшави, Krakova, Вроцлава, Торуня та ін. Багато ще рукописних книжок знаходиться по малих монастирях. Великі книго-збірні по приходствах на галицькій Лемківщині були знищенні в 1947 р. під час виселювання лемків. Збережені досі рукописні книжки походять майже з усіх сіл Лемківщини, з деяких сіл — по два і більше примірників. За церковним призначенням ці книги представляють такі жанри, як служебник (літургікон), устав церковний, осьмогласник (октоїх), тріодь пісна і цвітна, апостол, мінея, ірмолой, трифолой, четверосвантіліс (тетр), часослов, пролог, требник, псалтир, акафістник, пом'яник, учительне свантіліс та ін. Для прикладу подаємо лише деякі з них: Апостол з Войкової, біля Мушини, з XVI ст.; Євангеліє зі Шляхтової, 1542 р.; Євангеліє з Криниці, XVI ст.; Апостол зі Злоцького, XVI-XVII ст.; Учительне євангеліє з Одрехової, XVI ст.; Устав церковний з Опарівки, XVI ст.; Літургікон з Костарівець, XVI ст.; Ізборник з Бонарівки, XVI ст.; Апостол з Межиброддя на Сяніччині, 1596 р., та інші. Всі подані рукописи зберігаються у Національній бібліотеці у Варшаві. На дослідників ще чекає праця над кириличними рукописами в польських бібліотеках.

Хвиля протестантських рухів в Європі XVI ст. не оминула і Підкарпаття. З цього часу датується розвиток перекладницької літератури, здебільша церковних творів. Першим наслідком були переклади

Біблії на народні мови. Що ідею підтримували на Підкарпатті соцінняни. До розмовної мови звернулися й перекладачі учительних евангелій. На Лемківщині переклади здійснювались з церковнослов'янської та польської мов. Ця нова течія охопила провідну толі верству — церковнослужителів. Іван Франко писав, що в сандецьких горах був якийсь центр цього руху, під впливом якого були й священики на Лемківщині. За його словами: "Письменство спочивало в рукописах, розсипаних по курніх хатах, дяківках або парафіяльних горищах. Маса пам'яток затратилася. Література була популярною, без церковізмів, бо писалося для люду. Існує потреба проповідництва народною мовою. Можливо, це вплив протестантизму. Сам Станіслав Оріховський, син руського священика, був таким; він перед полемістами ще виступав в обороні русинів, (ix) обряду".³

В українську літературу вніс свій вклад Михайло Василевич з Сянока, син місцевого протопопа, потім архіпресвітер у Сянці. Він переписав евангеліє, перекладене з "болгарської" (тобто церковнослов'янської мови тирновської школи) на руську мову на доручення княжни Гольшанської. Цей переклад був зроблений в роках 1556-1561 в монастирі в Пересопниці на Волині. "Від Пересопницького евангелія (1556-1561) починається нова українська література", твердив Іван Огієнко.⁴ На думку дослідників в перекладі помітні рефлекси карпатських чи лемківських говорів.⁵ Пересопницьке евангеліє було першим перекладом евангелія на народну мову між православними християнами.

Пізніше на західніх українських землях почали появлятись учительні евангелія. Вони були пристосовані до розуміння простих людей і давали людям знання про філософію, етику, писали про життя святих, про чуда. Багато з цих писань мало апокрифічний характер. Вони давали людям розвагу і викликали тим більше зацікавлення. Вони поширювались під впливом ідей Реформації. Щодо мови цих писань варто подати завважі дослідників. Напр., учительне евангеліє з

3. Іван Франко, "Нариси з історії української літератури в Галичині", *Твори*, т. 16, Київ, 1955, стор. 141.

4. Іван Огієнко, *Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол*, Варшава, 1930, стор. 129.

5. Павел Житецький, *Описание Пересопницкой рукописи XVI в.*, Київ, 1876, стор. 31; Jan Janów, "Numizmatyczne ruskie z Postylli M. Reja w ewangeliarzach kaznodiejskich XVI i XVII wieku", *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*, Krakів, 1929, жовтень, стор. 4-5; Іван Огієнко, "Пересопницька евангелія", *Путь правди*, Варшава, 1930, н-р 1, стор. 15-16. Властиво сам Сянік уже лежить поза межами лемківського діалекту.

ЧИСТОСТЬ

л.

поднадаимъ жалкавый бѣзъ змиловласа на дров
 і зъ: Едної Тылко рѣчи не достає, зъ ти готовамъ
 смири и всяки мокамъ сѧ на складину. Всё
 подати: Нашто Онь: Штото єсть Такого: Она сѧ
 хилившися въпъ зотхла бѣдичи Испросишиша
 Нерадница сеє: Встыд, місѧ повѣсти, єднікъ то
 го бѣзъ оутраты здоровова моего оутровутися не
 могъ: Іако єжелі Тебе рѣкъ Тылко не бѣдъ мілакъ
 болѣ лоенъ, Здорововъ моего жадной Народѣ Немъ:
 Зоргувѣши Онь Ішръ уго фумыль Зрадъ, рюкъ:
 Яни вглици Небѣдешъ ошвкана, Бѣдъ Іго Певна:
 Іназначили ей лѣще Гдѣго Самого Барду рано
 поутыре днѧхъ мілакъ Насти: Тымъ часе ложа
 стый цѣлъ Ноць Налюбивѣ Травилъ: Анеаѣ
 ста постаемъ штоса стало ошовѣла Кроловъ и
 нишиль мовачи имъ, ѿбы вондѣна синка
 новали: Кроль зъ своимъ Здѣмѣса, и Конца
 рѣкъ падаль: А стый Бжай ѿполночи на кишай
 ложа зъгла Огнестого Бцеля Своей зготовнатъ
 рано тежъ Гдѣи Невѣста до дверей заколаташа
 постиль ей и палицѣвъ Огень разгорниши, под
 жиласа Нанѣ мовачи: Отъ ложе Такой Справы
 Годно, на Немъ Положѧ Прилѣ, бо нішого мати
 не бѣдешъ: Тое Гдѣи видѣла Невѣста, впавана

ЗЕМЛЯ

Розділ з Великого дзеркала в учительному свангелії Іоана Прислопського
 (1732 р.).

поч. XVII ст., півуставне на 305 картках, мас записку Антона Петрушевича: "Учительное евангелие на польско-русскомъ языке". Записка Володимира Подолинського подає, що списано його "карпаторусскимъ лемковскимъ нарѣчіемъ".⁶ Інше півуставне учительне евангеліє, збережене в Національній бібліотеці в Варшаві, рукопис з 1635 р., з Височан Сяніцького повіту, списане священиком Тимофієм "малорусскимъ нарѣчіемъ"⁷ "съ примѣсью полонизмовъ".⁸ Рукописи учительних евангелій збереглися, почавши від XVI ст. Найбільше уцілло з XVII ст. (народною мовою). Франко подає, що в Перемишлі, напевно в капітульній бібліотеці, зберігалося 9 учительних евангелій з XVII ст. Це м. ін. евангеліє Яворського, писане в сяніцьких горах, та евангеліє Стефана Рихвальського, писане в 1666 р. в Рихвальді Новосандецького повіту.⁹

Можливо, з Лемківщини по польському боці походив о. Іван Корницький, перекладач з латини на "просту мову" *Катехизису Й. де Каміліса*, виданого друком у Тернаві на Словаччині в 1698 р. для закарпатських русинів.¹⁰

В 1734 р. в західніх Карпатах був складений великий богословник, себто пісні на різні свята в році. Складався він з трьох або більше частин. Твір знаходився у Великому Липнику на Спиші. Третю частину прислано І. Франкові з Кам'яної Грибівського повіту. Цей богословник писаний церковнослов'янською мовою з домішкою "простої". Автор користався *Лексиконом славено-роским Памви Бериди*. У кам'янській частині богословника була т. зв. Київська пісня, в формі колядки-оповідання, яка піддержувала пам'ять про Київ як культурний і релігійний центр.

У XVIII ст. звертає на себе увагу на галицькій Лемківщині попович, пізніше священик Іван Прислопський з Кам'яної Грибівського повіту (тепер Новосандецького воєводства). Докладні біографічні дані про нього невідомі. Від 1736 р. він був кам'янським парохом. Був він

6. Обидва зберігаються в Національній бібліотеці в Варшаві.

7. Антоній Петрушевичъ, *Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1600 до 1700 г.*, т. I, Львів, 1891, стор. 74.

8. Илларіон С. Свінницький, *Церковно- и русско-славянская рукописи публичной библиотеки Народного дома во Львовѣ*, Петербург, 1904, стор. 28.

9. І. Франко, "Карпаторуська література XVII XVIII віків", *Твори в двадцяти томах*, т. 16, Київ, 1955, стор. 315; Петрушевичъ. *Сводная галицко-русская лѣтопись*, стор. 147.

10. Paul R. Magocsi, Bohdan Strumins'kyj, "The First Carpatho-Ruthenian Printed Book", *Harvard Library Bulletin*, Кембрідж, Масс., 1977, № 3, липень, стор. 304.

під впливом протестантських ідей більшого пошанування народної мови і літератури. В наукових працях згадується кілька рукописів Прислопського. Невідомо, чи всі збереглися досі. В 1732 р. Прислопський, будучи ще поповичем, переклав повчальні історії з відомого польського *Великого дзеркала* (західноєвропейського *Magnum speculum*) і помістив їх у своєму учительному євангелії. Рукопис перекладу купив від селянина зі Шляхтової, що недалеко Кам'яної, в 1911 р. о. архидиякон Подолинський. Пізніше рукопис зберігався в капітульній бібліотеці в Перемишлі, а після останньої війни — в Національній бібліотеці в Варшаві. Михайло Возняк писав: "Найбільше число прикладів із Великого дзеркала в українському перекладі масмо в учительнім євангелії поповича Івана Прислопського в Камінній, Грибівського повіту, на Лемківщині, бо це учительне євангеліє, що переховується в капітульній перемиській бібліотеці, містить 273 приклади. Про Прислопського, пізнішого священика, варто зазначити, що переписав він кирилицею збірник народних пісень богословського типу, Літургікон, Ірмологіон і Псалтирю з толкованнями, яку описав Франко".¹¹ Щодо *Великого дзеркала* варто долати, що містило воно величезну кількість матеріалів, потрібних для проповідей, для викладу моральних тез. В Польщі витримало воно 3 видання і стало одною з найбільш поширеніших книжок у школах і церковних колах. Переклад Прислопського має типову українську "просту мову" XVI-XVIII ст. з польонізмами як провідним елементом, але також з багатьма сутінкими, лемківськими рисами. Ось зразок тексту (приклад "Чистота", карта 36 лицьова): "В землі швайцарській була бжоглові барз набожна, — жена одного жолінера шліжтика, дивно слична на тѣлѣ, такъ же вшиты бжогловы землѣ тамтой пскностю преходила".

Кам'янський богогласник з 1734 р., який опинився в руках Франка, справді міг бути, як пише Возняк, переписаний Прислопським. Оскільки цей богогласник, який представляє духовну лірику, перейшов через кам'янське читацьке середовище, не міг не бути в руках Прислопського. Т. Курило навіть подає, що Прислопський був автором збірки *Пісні церковні на всі празники*, при укладанні яких користувався лексиконом Памви Беринди з 1627 р. (легко пізнати, що мова тут саме про цей же богогласник).¹²

11. Михайло Возняк, *Історія української літератури*. т. 3, Львів, 1924, стор. 142.

12. Теофіл Курило, *Короткий перегляд писателей и журналістів на Лемківщині*. Львів, 1937, ч. 1, стор.

Іван Прислопський був автором вельми оригінального "толкового псалтиря". Цей псалтир цікавий тим, що до кожної церковнослов'янської псальми автор дає пояснення "простою мовою". Перекладач послуговувався текстом Давидового псалтиря з польської Біблії Якуба Вуйка. Про цей тлумачний псалтир писав Іван Огієнко.¹³ Прислопський переклав також на лемківський діялект описи чистилища св. Патрикія, взяті з життя святих. Ці півуставні рукописи були закінчені в 1760 році. За зловами Т. Курила Прислопський переклав на лемківський діялект ціле євангеліє. Воно було то знаходилося у о. Романа Прислопського в Жесестові перед другою світовою війною. Письменницька діяльність Івана Прислопського чинить його запримітеною постаттю на літературній ниві Підкарпаття.¹⁴

Іншим автором релігійних творів з галицької Лемківщини половини XVIII ст. був Дем'ян Левицький, який народився у селі Нова Весь Новосандецького повіту. Уклад він *Сборникъ духовныхъ стиховъ и пѣсней*. Попри свій заголовок, збірник містить і світські пісні. Серед пісень знаходиться кант-ода на полтавську перемогу Москви. Світські пісні мають здебільша любовний зміст — напр., одна п. з. "Не знаю згола, що мі ся діє". Рукопис на 326 картках знайшов і описав Юліян Яворський.¹⁵

ДАВНЯ СВІТСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Вже в світській поемі давньої Русі-України, *Слові о полку Ігореві*, яка, на думку деяких дослідників була написана в Галичі в 1187 р., Василь Шурат дошукувався лемківських впливів (східна частина північної Лемківщини була в складі Галицького князівства): "Вже в замітках до свого перекладу 'Слова о полку Ігоревім' вказав я на старовинні галицькі діялекти лемків, бойків і гуцулів як на ту скарбницю, в якій повинно знайтись ще не одне потрібне до повного зрозуміння тексту нашої поеми з XII ст."¹⁶

13. Іван Огієнко, "Псалтир половини XVIII ст. в лемківськім перекладі", *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, т. 99, Львів, 1930, стор. 197-240.

14. Пор. ще Івань Петрович, *Сандецкая Русь*, Львів, 1893, і передрук у газеті *Лемко*, Львів — Новий Санч, 1911 (шодатку до львівського *Галичанина*). Петрович — це псевдонім Івана Прислопського, нащадка одноіменника з пол. XVIII ст.

15. Юліян Яворський, *Новые данные для истории старинной малорусской пѣсни и вириши*, Львів, 1921, стор. 26-30.

16. Василь Шурат, "З 'Тунульшини' до 'Слова о полку Ігоревім'", *Вибрані праці*, Київ, 1963, стор. 35. В примітках до *Слова про похід Ігоря Святославича*, 2-е вид..

135

Італіє з любою ідеївою, єрткісав гавинісі
свій мініполіціс. А та власлав в ба шійки
пресла сасмакого, який йе сялів Ельжбута
— по руціні волеслава Засадка. З іншою же
сталася розложивши рицтвів польські
саки брати здея доподічка. Але ділай більше
в будзілічісі заслив по країні. Иделенікі
мешкіні словови. Надрухирося волеслава
старкою шкіюва. руці прені аушівкала. ачи
хоптилі гречець, єрткісати Засадка. і
«Соф пересмішилі сякі сіль. подаласялоу
містя и сласійсольничий. алексій самікоу.
немогаю містя пристой. єона то чай вийд
ней вінгрийські рівні. єдна ся попомъ
пісочковомъ подальсай замоись. сілью по
мілко ѿ блажівною сміликивності. зу
лаша язды. ісій чагорбіній мілкішаній ету
діні. толісօրтківськоу поводу ходили
починивши греків ѿ щоє стороні дінкірці
мелі. дійній неспеніні походу ходили.

Фрагмент перекладу хроніки М. Бельського, повсталого в кінці XVI ст. на
південний захід або південь від Перемишля.

В. Лев, Український переклад хроніки Марціна Бельського, Праці
Українського Наукового Інституту, т. XXIX, Варшава, 1935, с. 63.

Проте, переходячи від здогадів до фактів, історію світської літератури на галицькій Лемківщині можемо починати щойно від XVI ст., від українського перекладу Хроніки Марціна Бельського. Ця Хроніка (1551 р.) була визначним твором польської літератури XVI ст. Вона носила на собі печать сильних протестантських впливів у Польщі того часу, які знаходили відгомін і між українцями. Хроніка Бельського була джерелом українських літописів.¹⁷ У 1584 р. появився переклад Хроніки, зроблений Амвросієм Брежевським або Брежським під заголовком *Космографія, описані всіго світа*. Цей переклад став підставою інших перекладів і копій.¹⁸ Як пише Огієнко, автор перекладу, підкарпатець, ужив великої кількості польонізмів, типових і

Львів (1918). Щурат послався на Лемківщину тільки раз: "коло Лемківщини" (стор. 15, мова про дзвони).

17. Михайло Грушевський, *Історія української літератури*, т. V, Київ, 1926, стор. 184.

18. А. Попов, *Обзор хронографов русской редакции*, т. II, Москва, 1866, стор. 87.

для інших українських творів того часу.¹⁹ Місце походження перекладача відносять до лемківсько-бойківського мовного пограниччя на південний захід від Перемишля, між Перемишлем і Сяноком. За цим промовляє мова рукопису.²⁰ Рукопис українського перекладу Хроніки зберігається в бібліотеці музею Чортківських у Кракові.

У західніх Карпатах були писані в 1-ій пол. XVII ст. півуставним письмом *Исторіе размаите зъ Римскихъ и тежъ иныхъ авторовъ коротко зебране* (нумерованих карток 409, без початку тексту). На стор. 481-485 є підпис: Stefan Samborguna 1766 року, а в іншому місці: Anno Domini 1742. Це переклад з *Gesta Romanorum*.²¹ Текст має кілька почерків. Переклад зроблений "простою мовою" з лемківськими впливами. Ось зразок: "Прикладъ, же не мame женам вѣрити, ани юм' жадних таємниць оповѣдати".²² Автор точно дотримується польського тексту.

На полях Мінсії празничної з XVII ст. записані вірші народною мовою, яка вказує на походження їх авторів чи одного автора з сіл між Сяном і Ославою, себто з лемківсько-бойківського пограниччя. Перший вірш походить з 1702 р. і заторкує м. ін. справи польсько-шведських воєн; другий — з цього ж приблизно часу, має побутово-гумористичний характер. Третій текст — церковна пісня — відноситься до деяко пізнішого часу. Світські вірші мають почерк одного автора. Вони мають лише історичну вартість.²³

ЛАТИНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Побіч панівної церковнослов'янської мови на галицькій Лемківщині мала впливи і латинська мова. Латинські стародруки, м. ін. італійських видань, можна було бачити по парохіях до останніх років існування галицької Лемківщини.

В 1658 р. була написана латинська ідилія невідомого автора, яка представляє життя українських вівчарів у Татрах, або "мабуть, коло

19. Огіенко, Українська літературна мова XVI ст., стор. 503-518.

20. Василь Лев, Український переклад "Хроники" Мартина Бельського. Прані Українського Наукового Інституту, н-р XXIX, Варшава, 1935.

21. *Historie rzymskie*, Краків, 1894.

22. Франко, "Карпатська література XVII-XVIII століть", стор. 326.

23. Bohdan Strumiński, "Wiersze ukraińskie z początku XVIII w. na marginesach 'Minci prazniczej' z XVII w.", *Slavia Orientalis*, Варшава, 1960, н-р 2, стор. 385-406.

Володимир Хиляк

З титульної сторінки О. О. Аристова, *Карпаторуські писателі*, т. I,
Москва, 1916.

Попраду", як пише Дм. Чижевський.²⁴

По-латині писали ще деякі лемки в XIX ст., напр., Теодор Курило, народжений у Висовій Горлицького повіту в 1818 р., автор віршів на честь новоіменованих єпископів, Т. Снігурського (*Onomasticon*, написаний у 1847 р.) і Гр. Яхимовича (*Carmen*, надрукована в Перемишлі в 1848 р.).

НОВІТНЯ ЛІТЕРАТУРА

Розвиток модерної літератури на галицькій Лемківщині, тобто літератури переважно світської, почався щойно після революції 1848 р.

24. Дмитро Чижевський, *Історія української літератури*, Нью-Йорк, 1956, стор. 314.

В 1851 р. виступив на літературну арену перший тутешній прозаїк, автор оповідання "Мати моя съ своими сиротами", друкованого в *Мъсяцеслові Господньому*. Антін Менцицький (1811-1887), народжений у с. Пельня Сяніцького повіту.

Першою і чи не єдиною жінкою в письменстві галицької Лемківщини була Клавдія Олексович, народжена в селі Красна Короснянського повіту (серед "замішанців", тобто в українському острові на північ від суцільної Лемківщини). Вона була діячкою консервативного Общества ім. Качковського. Видала перший у Галичині руський жіночий альманах п. з. *Перемышлянка* на 1862 р. і написала перший сценічний образок для дітей п.з. *Гостина св. Николая*. Написала також баладу "Пѣсня Ольдини", надруковану в *Зорі галицькій* у 1860 р. (стор. 110-112), п'єси *Запомороченная*, яка обійшла галицькі сцени, і *Арендарь*, опрацювала народну казку *Заклятий медведь* (друковану в 1912 р.), написала фарсу *Андрію, лень сью і оповідання Дѣв сестрички* (1894) та *Село* (1896) з життя лемківських священичих родин. Померла в 1916 р.²⁵ Її творчість схвально оцінив I. Франко.

Олексій Торонський, народжений у Завадці Сяніцького повіту, священик і вчитель релігії в Дрогобичі, був не тільки автором одного з перших етнографічних нарисів про Лемківщину, але й новелі з життя лемків "Гандзя", друковані в *Литературному сборнику консервативної Галицько-коруської Матиці* в 1862 р. (стор. 57-98).

Одним із найвидатніших галицько-лемківських письменників був Володимир Хиляк (1843-1893). Походив він із села Верхомля Велика над Дунайцем. Вчився в гімназії в Перемишлі і в Пряшеві. Від 1862 р. був студентом духовної семінарії у Львові, а потім у Перемишлі. До кінця життя працював священиком, найдовше, 20 років, у селі Бортне Горлицького повіту. Помер у селі Літинія біля Дрогобича. Перша його повість, *Польський патріотъ* (1872) порушує тему відношення між поляками і русинами на Лемківщині. У 1873 р. виходить його твір *Повѣсть на часѣ*, в 1874 — *Потягъ сердецъ*. Найкраща його повість — *Шибеничный верхъ* — була друкована в 1877-1878 рр. (в москофільському *Слові*). В ній Хиляк дас широку картину подій, зв'язаних з перебуванням барських конфедератів у лемківських горах у 1768-72 рр. Невдовзі вийшла вона в перекладі на російську мову в часописі *Славянскій миръ* (1880). Сам факт, що москофільську літературу справжні представники Москви мусили перекладати на свою

25. Календар Общества ім. Качковського за 1903 р.: *Исторія Общества Русскихъ Дамъ*, Коломия, 1905; Шах, *Між Сяном і Дунайцем*, стор. 49-50.

мову, яскраво свідчить про неуспіх намагань московофілів наблизитись як найбільше до культури Московщини-Росії. Російський критик А. Пипін, відзначивши літературний хист автора *Шибеничного верху*, назвав його мову чимсь, що "не належить ні сюди, ні туди" (тобто ні до російської, ні до української).²⁶ Але й засвоєння твору ширшому українському читачеві вимагало його перекладу, що й зроблено двічі: в 1940 р. (в *Лемківському дзвоні*) і після 1956 р. (в *Нашому слові*). Пізніші відомі повісті Хиляка — це "*Руска доля*" та "*Перекинчикъ*". Повість *Руска доля* друкувалася також в перерібці і перекладі на українську літературну мову — в 1939 у Львові (перерібка Ю. Тарновича) і в Варшаві в *Нашому слові* в 60-тих роках (обидва переклади-перерібки Хилякових повістей в цій газеті зробив лемко-переселенець Іван Красовський, після II світової війни мешканець Львова). Хиляк редактував часопис *Сандецкая Русь*, який виходив у Новому Санчі.²⁷ Хиляк уживав різних псевдонімів, напр., Іеронимъ Анонимъ, Лемко-Семко, В. Неляхъ, Нъкій, Я самъ, Quidam русский тощо. В 1882 р. московофільський "Академический Кружокъ" у Львові видав тритомну збірку творів В. Хиляка п. з. *Повѣсти и разсказы Иеронима Анонима*. В 1887 р. виданий був тим самим видавництвом 4-ий том, з портретом і бібліографічним нарисом Івана Омеляновича Левицького.²⁸

Хиляк був справжнім співцем лемківської долі. В засягу його зацікавлень знайшлися всі аспекти культурного, економічного та політичного життя мешканців Лемківщини. В його прозі можна знайти тонку аналізу людської психіки, горя і радості. Він представив, як верховинці боронили свою людську, національну та релігійну гідність у часи лихоліття, як виявляли життєрадісність, прив'язання до традицій і фольклору та любов гірської природи. Його твори досьогодні мають чимале пізнавальне значення. Хоч уживав він лемківського діяlectу в діяlogах, язичіс від авторського тексту поставило його поза рамками прийнятної для ширших кіл літератури. Звідси й обминання його в українських історіях літератури чи антологіях, як про це згадував московофіл Ваврик: "Малозначущим авторам вони (народовецькі лі-

26. Александр Пыпин, "Особый русский язык", *Вестник Европы*, Петербург, 1888, н-р II, стор. 354-372; пор. скорочений український переклад у П.Д. Тимошенка, *Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови*, т. II, Київ, 1961, стор. 66-73.

27. Шах, *Між Сяном і Дунайцем*, стор. 52.

28. Докладніше про твори Хиляка, напр., в різних галицьких часописах, див. Іванъ Е. Левицкій, *Галицко-русская бібліографія XIX ст. зъ узгледненіемъ русскихъ изданий, появившихся въ Угорщинѣ и Буковинѣ*, т. I-II, Львів, 1888-1895.

тературознавці, як Возняк і Барвінський) признавали забагато і перебільшували їх значення, а письменникам справжнього таланту, як Гушалевичеві, Наумовичеві, Дідицькому, Залозецькому, Хилякові, не відводили ніякого місця".²⁹ Сьогодні, коли галицьке москоофільство не становить давно вже ніякої небезпеки, творчість Хиляка та йому подібних (з яких деякі писали чисто по-народному) повинна бути вповні включена в українську літературу.

До менш відомих письменників з галицької Лемківщини того ж напрямку, що Хиляк, належав Микола Малинськ, народжений в 1851 р. в селі Кам'яна Новосандецького повіту, священик, доктор богослов'я і філософії. Помер у Талергофі в 1915 р. Писав під псевдонімами: Римлянин, Кам'янин. Найбільшою його працею були вірші *Зерна горунични*, які появлялися в частинах ("Жменях") і були видані збіркою в Перемишлі в 1910 р. Малинськ описував рідне село та свою подорож до Риму. Його "Записки римлянина" друкувалися у часописах *Руский Сіон* (1880), *Церковь и держава*, *Церковный Вестник*. Залишив недокінчений *Дневник Талергофський*, який зберігався в Талергофському музеї у Львові до II світової війни.³⁰

До тієї ж категорії належав Модеест Гумецький, народжений у селі Токарня на Сяніччині, лікар, у свій час бурмістр Коросна. Писав він по-русськи з лемківською закраскою, по-польськи і по-німецьки. У руських творах уживав псевдоніму "Марія оть Сиона". Найважливіші друковані твори: *Poezje* (під псевдонімом "Nieznałoty", Ясло, 1876; Львів, 1879, 160 стор.) і збірка 20 поезій *Думы и думки* (Львів, 1881, 35 стор.) Поема *Сіон или русская пісня* залишилася в рукописі.³¹

Сюди ж можна зарахувати Олімпія Полянського, який, хоч народився (в 1856 р.) в Яблонці Нижній над Стриєм, де його батько був парохом, походив зі старолемківської священичої родини. Був довголітнім парохом у Юрівцях Сяніцького повіту. Писав (здебільшого язичісм) історичні повісті з часів Галицько-Волинської держави і багато п'сс лемківським діялектом. Його п'ssa *Ланка Рурикова* ставилась на лемківських сільських сценах. Був також автором великої поеми *Св. Варвара*. Арештований австрійцями як москоофіл у 1914 р., помер у Талергофі на тифу в 1917 р.³²

29. В. Р. Ваврик, *Краткий очерк галицко-русской письменности*, Лювен, 1973, стор. 74.

30. Юліан Тарнович, *Люстрована історія Лемківщини*, Львів, 1936, стор. 285.

31. Календар Общества ім. Качковського на 1901 р., Львів, стор. 266-268.

32. Шах, *Між Сіном і Дунайцем*, стор. 50-51.

Михайлo Волошинович

В. Р. Ваврик, *Крестьяне-поэты*. Львов, 1973, с. 54.

Подібні орієнтації був Тит Мишковський (1861-1939) родом із села Перегримка Ясельського повіту, професор богослов'я Львівського університету і голова Галицько-коруської Матиці. Писав місцевим варіантом російської мови та по-латині. Крім богословських і етнографічних праць написав *Записки или дневникъ* (1889-1938) та спогади *Моя ничтожность и мировая война*. До першої світової війни мав репутацію "амбасадора" Лемківщини у Львові.

Чи не першим галицько-лемківським письменником, друкованим у народовецькій пресі, був Василь Чернецький (1837-1900), народжений у селі Воля Цеклинська Ясельського повіту, священик. Написав він "Згадки зъ 1846 года", друковані в *Дѣлѣ* в 1892 р., в яких описав як очевидець події, зв'язані з повстанням Якуба Шелі.

Письменником, який спочатку друкувався в москофільській пресі, а потім перейшов на національні українські позиції, був Григорій Гануляк, народжений у 1883 р. в Синяві на Сяніччині. Від 1908 р. жив у Львові і працював як журналіст, видавець і письменник. Іван Франко прихильно ставився до перших літературних спроб Гануляка, друкуючи його оповідання "Я ся не бою", писане діялектом, в *Літературно-науковому віснику* в 1907 р. (т. 37, кн. 2). Свої оповідання, новелі, спогади, рецензії Гануляк друкував спершу у москофільських журналах *Наука*, *Живая мысль*, *Галичанинъ* та ін. В 1910 р.

видав збірку віршів *Весняні сини*. У міжвоєнному періоді працював редактором видавництва *Русалка* у Львові. Писав багато творів для дітей. У 30-их роках написав 50 новел і оповідань та 10 п'ес для народних театрів. У 1937 р. став дійсним членом Українського Товариства Письменників та Журналістів ім. Івана Франка у Львові. В Києві в 1941 р. вийшла збірка оповідань Гануляка *За горами, за лісами*, в яких представлені дуже реалістичні картини з лемківського побуту і показане незавидне національне становище лемків у санаційній Польщі. Підписувався Гануляк часто псевдонімами Іван Манчуленко та Григорій Марусин. Помер у 1945 р. у Синоці.³³

Окупація Галичини росіянами в 1914-15 рр., доба ЗУНР і війни з Польщею в 1918-19 рр., яка об'єднала всіх галичан, та большевицький наїзд у 1920 р. поклали край московофільству як масовому явищу. Після тих катаклізмів уже тільки мученики за московофільську справу, які вернулись з австрійського табору в Талергофі, підтримували цю течію.

Серед лемківських письменників, які ще й у міжвоєнному часі друкувались у московофільських виданнях, можна назвати Михайла Волошиновича. З його біографічних даних відомо лише те, що походив зі села Королик на Сяніччині, зі старого священичого роду. Свої поетичні твори друкував між війнами у виданнях Общества ім. Качковського. Писав народною мовою. Виявив поетичний хист, що найбільше відчувається в його ліричних віршах. Для відчуття художнього слова Волошиновича та його громадської настанови варто зчитувати початок вірша *Върю я, в якому він жаліється на поділ на народів і московофілів між галичанами:*

Върю я, приде свобода
и простить брату обиди братъ,
минеся скоро сварня, невзгода,
пробъесь лучъ солнца до сельскихъ хатъ!³⁴

До того ж московофільського середовища належав Дмитро Качор, в'язень Талергофу, який походив із села Бодаки на Горлицчині. Закінчив Львівський університет. Збирав лемківські пісні і писав вірші, напр., "Мій завіт", надрукований у газеті *Русский голосъ*, ч. 12 з червня 1922 р. Багато творів лишилося не друкованими.

33. Іван Красовський, "Провідники літературної Лемківщини другої половини XIX – першої половини ХХ століть", *Український календар*, 1973, Варшава, 1972, стор. 202-205.

34. В. Р. Ваврик, *Крестьянские поэты*, Люксембург, 1973, стор. 57.

Ivan Rusenko

В. Р. Ваврик, *Крестьяне-поэты*, Лювен, 1973, с. 73.

Автором, пов'язаним із москофільством у США, був Іван Русенко (1890-1960), який народився в Красній Короснянського повіті (серед "замішанців"). У 1912 р. закінчив гімназію у Новому Санчі. Був старшиною в австрійському війську. Від 1924 до 1945 р. працював учителем у польському селі Лютча. Пішки ходив усю Лемківщину, знав усі радоші і смутки лемківського населення. Від шкільних років активно включився в театральне життя села — писав ролі для колядників, робив дескарації сцен, написав сценічний твір *Вертип в Карпатах*. Записував також народну творчість, малював пейзажі і рисував карикатури типових постатей з лемківського середовища. В 1946 р. виїхав на Україну і поселився на Тернопільщині, де й жив до кінця своїх днів. Свої вірші Русенко злебільша друкував в еміграційних виданнях "Лемко-Союзу" (газетах, календарях і книжках). Писав лемківським діялектом. Порушував найбільш актуальні і пекучі справи. Був борцем за добро свого "руського" імення і виступав проти всяких ворогів прадідівської землі. Зображені полум'яними словами незавидне життя лемків, боровся за збереження народних традицій. Його твори висловлювали думки та прагнення простого люду. Тому він називав себе народним поетом. Твори його досі живуть між людьми, читаються на лемківських зустрічах. Малярська

уява Русенка сильно відчувається в віршах-описах Лемківщини. Всім лемкам відомий його вірш *Лемковина*. Ось як він звучить:

Каменисты пути и потоки рвучы,
Березовы лебры и лісы дремучы.
Кычерь высокы, поляны зелены,
Пронастны ростокы, зрубы пороснены...
А школы маленьky, хыжы деревляны,
Діточки босенъky, люде застараны...
Кус голузя на оборі, а пусто в коморі,
Темно в хыжі, смутно смотрят іконы на стінах —
Коло пеца бренчат мухы, — гуси, куры в сінях...
Кус дерева за стололом, на купі чатина —
Біда смотрит через выгляд — ото Лемковина...³⁵

У вірші *Моя отчизна* так висловлює Русенко свою тугу за горами:

Кель бы я мал, люде добры, шайку-невидимку,
Поіхал бы-м зараз до хыж, хоц лем на хвилинку...
Посмотрил бы-м на Кычерь, на Порубы, на Чершины,
Серне бы ся радувало на вид родной Лемковщины.³⁶

Ще варто заситувати вірш *"Наша Лемковиціна"*:

... Наши предки тверды люде,
Руснаками ся назвали
И звычайно russkы назывы
Своим селам надавали.
Устье Russке, Russка Воля,
Russка, реку, Яблониця
И Дубровка и Свѣржова
Та и Russкая Ропиця.³⁷

Треба було б радше читати етнічний прикметник як *руське* або *руске* і т. п., але видавці-москофіли викривили це тенденційною ортоографією. Хоч Русенко виріс у середовищі найбільшого поширення читалень ім. Качковського (на Короснянщині), він був далекий від москофільського політиканства. Перекладав він також байки клясиків цього жанру на діялект і писав гуморески з народного життя. Багато його творів заслуговує на перевидання.

35. *Карпаторусский календарь Лемко-Союза*, 1965, Йонкерс, Н. Й., 1964, стор. 108.

36. Там же, стор. 109.

37. Ваврик, *Крестьяне-поэты*, стор. 75.

Михайло Приймак

КСТИНИ

Картина з Лемківщини.

"HOVERLA"
2000EE. 0TH STT.
NEW YORK-N.Y. 10003
OPR 5-1180 -
ЛЬВІВ 1923.

Видавництво „РУСАЛКА“.

„Літературна бібліотека“ Вип. 20.

Титульна сторінка оповідання Михайла Приймака "Кстини", Львів, 1923.

Проте головний тон галицько-лемківській літературі міжвоєнної доби завдавали автори національно української орієнтації. Серед них звертає увагу Михайло Приймак. У 1923 р. у Львові вийшло його оповідання *Кстини. Картина з Лемківщини*, в якому автор представив палку любов двох молодих людей на селі — Одоски та Петра. На перешкоді їх одруженню став батько Петра, Василь Мотика, який мав інші плани для Петра. Але коли любов перемогла і відбулося весілля, а незадовго і христини, цей старий газда виявляє приховану доброту серця. Він заявляє Одосці: "Ти моя невістка, та тобі не сміс битинич планне" (погане). Лемки в оповіданні мають суворі звичаї і гостро засуджують усе, що не міститься в їхніх традиціях, але вони також вразливі на людську кривду. Оповідання має трохи повчальний характер. Типовий лемківський гумор роз'яснює важкі й понурі моменти. Відавторське слово писане українською літературною мовою, а розмови персонажів ведуться добрим лемківським діялектом, проте без ы. Автор написав свій твір у Дубні на Волині. Деякі росій-

ські слова також прозаджують волиняка. Тим більше цікаве добре засвоєння ним лемківської говорки і лемківського духу.

Застосована Приймаком метода сполучування лемківського говору з літературною мовою автора виступає і в багатьох інших письменників Лемківщини, напр., Хиляка (з язичісм як авторською мовою), Коковського, сучасного Бедзика.

Автором історичної прози з доби Галицької держави був Іван Филипчак, який походив із Лішні на Сяніччині і був викладачем семінарій в Самборі. Крім етнографічних матеріалів видав повісті *Сила волі*, *Княгиня Романова* (Коломия, 1927), *За учительським хлібом*, *За Сян* (Коломия, 1928). Дмитро Дет'яко (Львів, 1928), *Іван Берладник* (Самбір, 1935). В історичній повісті *Будівничий держави* Филипчак представив героїчну оборону Сянока перед наступом військ угорського короля Гейза.³⁸

Проте найвидатнішим з-поміж українських письменників з лемківського Підкарпаття був Богдан Ігор Антонич, який справді включив Лемківщину до загальноукраїнської літературної географії. Народився він 5 жовтня 1909 р. в селі Новиня на Горлицчині. Батько його був священиком. Події I світової війни кинули Антоничів до Відня, потім на Пряшівщину. Після війни Антонич учився в сяніцькій гімназії. Одним із його вчителів був віломий митець і засновник сяніцького Лемківського музею Лев Гец. Виці студій Антонич закінчив у Львівському університеті в 1933 р. зі спеціальністю славіста-україніста. В університеті пост знайшовся в гурті українських товаришів, які живо реагували на сучасні ім літературні та мистецькі події.

Антонич почав друкувати свої твори в молодіжному журналі *Вогні*. В 1931 р. вийшла перша його збірка *Привітання життя*. Вона засвідчила широчін тематичних зацікавлень поста та його працю над мистецьким словом. В часописі *Дзвони* друкувалися Антоничеві поезії на релігійні теми, в яких він дав ряд мотивів з народної поезії ("У жолобі моого серця сьогодні народився Бог" та ін.). Ця збірка була надрукована вперше в канадсько-американському виданні творів Антонича завдяки збереженню С. Гординським рукопису автора.³⁹ В 1934 р. Антонич видав заходами Б. Кравцева свою другу збірку *Три перстені*. За неї автор дістав нагороду Товариства Українських Письменників і Журналістів у Львові. Це була вже вповні мистецьки

38. *Наш лемко*, Львів, 1934; Таріович, *Ілюстрована історія Лемківщини*, стор. 198, 242; Шах, *Між Сяном і Дунайцем*, стор. 58.

39. Богдан Ігор Антонич, *Зібрані твори*, Нью-Йорк — Вінніпег, 1967, стор. 10.

Богдан Ігор Антонич

зформована збірка, дуже національна за тематикою і формою, з глибоким світоглядом і відчуттям краси слова. Ця збірка запевнила поетові тривале місце в українській літературі. Ось що пише про неї знавець Антоновичової поезії Святослав Гординський: "Дуже характерною рисою 'Трьох перстенів' є її лемківські мотиви, можна сказати, що Антонич вперше ввів їх в українську поезію. До того часу ми знали Лемківщину переважно з її багатих і майстерних народних пісень, в яких збереглося чимало соковитих архаїзмів. Антонич використав не тільки пісенні мотиви, але й створив нові прегарні поетичні образи природи і давніх вірувань, як теж музичних мелодій. 'Елегія про співучі двері' була наче відкриттям нового казкового світу Антоничної молодості в лемківських горах, і він до цього світу повертається ще не раз, не зважаючи на все нові зацікавлення іншими темами; вірші з лемківською тематикою маємо і в дальших його збірках, за винятком останньої — циклу урбаністичних поезій 'Ротації'. Не можна тут не відзначити глибокої оригінальності і майстерності тих лемківських поезій, а зокрема їх народності. Такі речі, як 'Різдво' ('Народився Бог на санях в лемківськім містечку Дуклі...'), своїм стилем і кольористством так і нагадують типові лемківські малионки на склі. А проте було б помилково обмежувати Антонича до ролі тільки лемківського снівця — його поезія є явищем всеукраїнським і самим

цим фактом Лемківщина, його вужча батьківщина, стала об'єктом загальноукраїнського зацікавлення".⁴⁰

В кінці 1936 р. вийшла остання за життя поета збірка поезій — *Книга Лева*. За неї Антонич отримав нагороду Українського Католицького Союзу. Стиль і форма віршів та іх філософська глибина свідчили про те, що українська література збагатилася вельми оригінальними зразками поезії. Згадати хоч би такі шедеври, як "Пісня про незнищимість матерії", "Океанія", "Полярія", "Арктика", "Слово про чорний полк" тощо. Інші збірки — *Зелена Сванджелія* і *Ротації* — вийшли посмертно. Б. І. Антонич помер 6 липня 1937 р. у Львові на 28 році життя. Зібрані його твори вийшли книжками в Чехо-Словаччині, за океаном та в Києві. У виданій у Варшаві антології української поезії поміщено 27 творів Антонича — найбільше з усіх українських поетів.⁴¹ Найбільше їх переклав Єжи Плеснярович.

Антонич зумів незрівнянно, наче з казковим, дитячим обожнюванням описати природу і красу рідного села. Він був до глибини перейнятий проблемами лемківського фольклору, лемківської психології мистецтва та живої ще старовинної лемківської мітології і демонології, зв'язаної з природою. Він бо "закоханий в житті поганин". За словами Гординського Антонич умів "переробляти поетичну руду на золото чистої поезії".

Два зразки поезії Антонича мусять нам тут вистачити — один "натурфілософічний", другий — "лемківський":

ПІСНЯ ПРО НЕЗНИЩИМІСТЬ МАТЕРІЇ

Забрівши у хаші, закутаний у вітер,
Накритий небом і обмотаний піснями,
лежу, мов мудрий лис, під напороті квітом
і стигну, і холону, й твердну в білий камінь.
Рослинних рік підноситься зелена повінь,
годин, комет і листя безперервний лопіт,
Заліс мене потом, розчавить білим сонцем,
і тіло стане вуглем, з пісні буде попіл.
Прокотяться, як лява, тисячні століття,
де ми жили, ростимуть без наймення пальми,
і вугіль з наших тіл цвістиме чорним квіттям,
задзвонять в мос серце джагани в кональни.⁴²

40. Там же, стор. 12.

41. *Antologia poezji ukraińskiej*. Варшава, 1977, стор. 621-647. Ще про творчість Антонича див. Орест Зілинський, "Дім під зорею". Дукала. Пряшів, 1966, н-р 6, стор. 36-44.

42. Антонич, Зібрані твори, стор. 121.

ЧЕРЕМХИ

Мов свічка, куриться черемха
в побожній вечора руці.
Вертаються з вечірній лемки,
до хат задумано Йдучи.
Моз крайно верховинна, —
ні, не забуть твоїх черемх,
коли над ними місяць линс
вівсянним калачем!⁴³

Прозаїком, який виступив з лемківською тематикою в половині 30-их рр., був Франц Коковський (1885-1940). Він працював як суддя і адвокат і був громадським діячем Сянічини та Бережанщини. Вже раніше видав збірки поезій *Сердечні струни* (1907), *Настрої* (1909) та збірки оповідань *Вчораши дні* (1931), *Людська віячність* (1934), *Слідами забутих предків (Оповідання з минулого Лемківщини)* (1935, накладом Тиктора). У 1936 р. видав збірку *Східними межами Лемківщини* (Львів) і в цьому ж році лемківську повість *За землю*, до якої вступну статтю написав Богдан Лепкий.⁴⁴ Коковський написав також чимало оповідань для дітей і робив переклади. Помер у большевицькій в'язниці в Тернополі в 1940 р.

В повісті *За землю* автор розвиває мотив боротьби за землю в селянській родині, а саме між двома двоюрідними братами, з яких один (Фецьо) покинув батьківське газдівство для міських вигод "між чужими вірами", а другий (Лешко) його землю обробляє. Після смерті свого стрийка (Лешкового батька) Фецьо вертається з міста, щоб відібрати свою землю, тим більше, що влюбляється в дівчину, якої батьки не дали б за "югаса" без землі. Поворотець з міста виграс справу в суді і виганяє родину Лешка, який каже: "Я лем одно повідам: тот, что бере мі хижу і землю, наї ся варе!" (бережеться). Конфлікт між судовим і сільським звичаєвим правом кінчається смертю Феця з рук Лешка, по якого боці стоїть громада, бо, як каже війт: "Лем г нас, г селі, свої права, давні, ще з діда-прадіда". Згідно з селянським відчуттям земля є того, хто на ній працює, а не того, хто її покидає. Земля дає людям почуття гідності. Б. Лепкий у вступі пише: "А все ж таки ті лемки на своїй маловрожайній землі та серед важких і несприятливих умовин зберегли свою рідну землю, свої старосвітські звичаї, мову й віру. Сновили завдання, що їм визначила історія". Крім

43. Там же, стор. 127.

44. Повість була перепрукована в *Нашому слові* в 1967-68 рр.

Франц Коковський

Портрет з його повісті *За землю*, Львів, 1936, с. 3.

образків сільського побуту, включно з громадською радою, ярмарком і відвідинами адвокатської канцелярії в місті, Коковський дав описи старих звичаїв і обрядів — весільного, похоронного тощо. Багато кольоритності творові придає лемківський діялекст, яким розмовляють персонажі.

Більш публіцистом і популяризатором історії та етнографії Лемківщини, ніж літератором був Юліян Тарнович (літературний псевдонім: Бескид), проте деякі його праці мають і літературний характер. Він походив із Мишаної на Короснянщині. До його публікацій, які можна назвати літературними, належать: *Мова століть на Лемківщині в переказах* (Львів, 1938) і *За сріблолентим Сяніом* (*Мандруймо в лемківські гори*) (Львів, 1938). У 1939 р. Тарнович видав у своїй переробці "Руску долю" В. Хиляка п. з. *Лемківська долина*. Тарнович редактував газету *Наш лемко* у Львові в 1934 р. Попавши після війни до Канади, написав м. ін. *На зарищах Закерзоння* (1954). В цій книжці згадує він, що Богдан Лепкий напомінав його писати лемківським говором (стор. 64). Тарнович писав також оповідання з життя Лемківщини.

Юліан Тарнович

Архів ООД

ЛІТЕРАТУРА В ПРЕСІ

На галицьку Лемківщину доходило багато галицько-руських журналів і газет, і то від самого моменту їх появи, від 1848 р. На підставі списків передплатників та дописувачів відомо, що перші галицькі газети читалися в Пивничній, Мушині, Криниці, Тиличі, якщо згадати тільки самі західні села. В 70-их і 80-их рр. на їх сторінках з'явилося багато дописів з різних лемківських місцевостей, м. ін. на літературні теми (напр., в газеті *Слово* з 1872 р. в ч. 78 був допис "Из-подъ галицкого Бескида (В дѣлѣ театральныхъ представленийъ)"). Численні літературні твори тематично лемківські (оповідання) з'являлися в журналі старорусина І. Наумовича *Наука* та в народовецьких і радикальних часописах (*Діло*, *Народ* та ін.).

Почтову оплату виконано гуртом.
Почтову оплату заплачено гуртом.

Наш Лемко

РІК II.

Ч. 22 (46)

Львів, 15-го листопада 1935

Виходить двічі в місяць,

Адреса: Львів, Руска 18. Тел. 257-90

NASZ LEMKO, LWOW, RUSKA 18.

ЦІНА НІСЛА 15 ГР.

ПЕРЕЧІПЛАТА В КРАЮ:

Рівно 3 коп., Підгірці 150 коп., Чортків 1 коп.
ЗАКОРДОНОМ: Рівно 4 коп., або рівнівартість.

Історична повість про Лемківщину

Цими дніми починається на країнах польських нова повість Івана Філіппчака "Будівничий держави". Автор (мимоволі) каже сам із походження: Лемків уродженець вій добу розросту юного держави за Володимира Ростиславича, коли то граничні й сягали тен джизі Тарій і Шандиро на Замай. Акції повісті (першу частину) проходять на Лемківщині (Вулич. • Ульоч - Іванчеський) з приводом Лемківської співцій тисячічний Галичник. Польські з своєю доношовою Славко наділять до найбільших герой повісті. Зокрема співцій полк під його проводом — до найбільша боєва формування Володимира. Лемки повинні жити почищти цю честість між собою, щоб

Українська Театральна Група в Боску, що дала виставу в Сисел, донині її віддають як до Петровиці.

Сторінка Нашого лемка з повідомленням про появу повісті Івана Філіппчака Будівничий держави.

В роках 1911-1934 з перервами виходила газета *Лемко*, спершу як додаток до московофільського *Галичанина*. Місце видавання мінялося: Львів, Новий Санч, Криниця, Горлиці. Видавання газети було перерване на час першої світової війни репресіями австрійців проти московофільства. Редакторами *Лемка* були Г. Гануляк, А. Гессай, Г. Гойняк, Д. Вислоцький (Ваньо Гунянка), Іван Русенко. Від самого початку газета виступала гостро проти українства. Після першої світової війни мала пропольський характер. В 1928 р. була писана латинськими буквами. Серед статей траплялися і літературні твори, напр., вірш Осифа Гудими "О лемках бесіда", де говориться про назву лемків:

Бо то з діда и прадіда ест лемковске meno,
лем же дотля оно было неоголошено.

Є також у газеті відомості про літературну діяльність, напр., про те, що в Поворознику читано п'есу Кирила Чайковського. Художньої прози зовсім нема. Тексти в газеті писані були досить правильним діалектом. Колишній її редактор, Дмитро Вислоцький (1888-1968), автор лемківських оповідань, драм і віршів, живучи останні роки свого життя на Україні, в своїх листах до друзів-«карпаторусів» призначав хибність свого колишнього нехтування українським іменем.

Як реакція на «Лемка» почав виходити у Львові від 1934 р. тижневик національного напрямку «Наш лемко». Він був видаваний Тиктором та спершу редактований Смереканичем, потім Юліяном Тарновичем. Ця газета й досі недоступна лемківським читачам у Польщі, становлячи т. зв. prohibit у бібліотеках.

МАРГІНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

В новій добі вузько релігійні твори рідко розглядаються в історіях літератури. Враховуючи однак культурну відсталість Галичини і Лемківщини, можна було б ще умовно включити до літератури галицької Лемківщини такі релігійні твори, як *Молитвословець*, виданий для дяків у 1859 р. Михайлом Копистянським (1816-1867), священ-

Митрополит Сильвестр Сембратович
Енциклопедія українознавства. Словникова частина, т. 7. Париж-Нью-Йорк, 1973, с. 2747.

ником у Ганчовій, чи перший молитовник народною мовою (1879) та ораторську прозу (*Речь при посвященні*, 1885) митрополита Сильвестра Сембраторовича (1836-1898) родом з Дошниці на Ясельщині.

До маргіналій можна зарахувати твори на лемківські теми письменників з інших сторін України або таких, яких зв'язки з Лемківчиною неясні: Наталя Вахнянина, автора оповідання "Три недолі" про лемків під час Барської конфедерації, надрукованого в *Вечерницях* за 1862-63 рр.; Петра Полянського (1850-1910), який видав 2 томи п. з. *Карпатські новели* (Ляйниця, 1888), перекладені також на італійську і німецьку мови, і який за словами Франка "про Карпати, їх місцевості і жилиців виявляє просто фантастичну незнайомість, мішаючи презабавно лемківщину, мадярщину і румунщину при характеристиці прим., гуцульського села";⁴⁵ врешті східника Івана Нечуя-Левицького (1838-1918), який у репортажі *В Карпатах* (1885) описав найбільш на захід висунене галицько-лемківське село Шляхтова біля Щавниці.⁴⁶

БОРОТЬБА ЛІТЕРАТУРНО-МОВНИХ ОРІСНТАЦІЙ

Спори між прихильниками язичія або мови, зразкованої на російській, і мови народної або української поширилися по Лемківщині з активізацією по селах діяльності Товариства "Просвіта" (перша читальня його на Лемківщині галицькій була заснована в Одреховій у 1892 р.) та Общества ім. Качковського. Останнє мало проросійський характер і було піддержане Росією. Лемківські письменники перед першою світовою війною, хоч уже починали писати діялкетом без "вищої" від авторської мови, не знали ще т. зв. сепаратизму, підтримуваного в міжвоєнних роках польською владою. Можливо, діяв також вплив південний, з-за Карпат, з боку культурних діячів типу Лучкай та Духновича, що виявляли нехіт до діялкету.

Прихильники обох напрямків, консервативно-московофільського і народовецького чи національно-українського, дуже патріотично ставились до своєї землі та історії. Боротьба між ними велася за вдер-

45. Іван Франко, *Нарис історії українсько-руської літератури*, Львів, 1910, стор. 312.

46. Іван Нечуй-Левицький, *Вибрані твори*, Київ, 1947, стор. 451-513. Переідрук для лемківського читача в *Анналах Світової Федерації Лемків*, н-р I. Нью-Йорк, 1974, стор. 35-66.

жання старого прикметника "руський" або прийняття нового — "український", з чим була пов'язана і мовна орієнтація. Риторика цих обох напрямків сильно поділила людей та негативно відбилася на розвиткові літературного процесу на Лемківщині. Відгомін цього відчуттій до сьогоднішнього дня. Люди вкінці прихилилися до тих діячів та письменників, що користувалися мовою населення, з якого вийшли, і боронили гідність свого племені. Довготривале існування цих двох течій зумовлене було передусім браком політичного значення українського народу, який, будучи бездержавним, не міг своєчасно вплинути на розвиток свідомості на таких окраїнах, як лемківська.

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

Ситуація лемківського населення після другої світової війни мала негативний вплив на розвиток письменства. Примусове виселення лемків принесла зі собою загибель великого числа книжок і рукописних творів, які зберігалися сотнями років по хатах і приходствах. Люди опинилися в розсіянні в Польщі і на Україні.

Проте народ не перестав творити. Ця творчість у своєму словесному аспекті проявилась у писанні віршів, які здебільша формою наслідують народну творчість, та численних оповідань, нарисів, гуморесок, спогадів. Останні посідають видатне місце в творчості окремих лемків, яким ішлося про передання молодому поколінню якнайширишого образу колишнього життя. В усіх видах творчості помітна ідейна заангажованість творців, що підносить громадську вартість праць.

Від 1956 р. почав виходити у Варшаві тижневик *Наше слово* (Українського Суспільно-Культурного Товариства), в якому відведено пізніше одну сторінку на писання лемківським говором ("Лемківська сторінка"). Тижневик виходить по сьогоднішній день і поруч з єдиною антологією з 1958 р. (*Гомін*) та щорічними календарями був єдиним місцем, в якому лемківські літератори та збирачі фольклору мали змогу друкуватися до 1982 р. Автори можуть поміщувати лише ті твори, які проходять через цензуру державних установ, що стоять на сторожі асиміляційних процесів. Початково тематика була обмежена північнозахідними районами Польщі, куди виселено лемків. Про-

"зелену Лемківщину" заборонялося писати твори, щоб люди асимилювалися на нових місцях поселення. Заборонений привіз книжок із Заходу, навіть прихильних комунізмові і Росії. Літератори є здебільша культурно-освітніми діячами УСКТ. Брак подібних видань в УССР притягав до "Лемківської сторінки" і лемків-переселенців на Україну.

В ділянці поезій найбільш відомим говірковим поетом був Яків Дудра з села Лосс на Горлицчині (1894-1974). Його вірші порушували дуже широкий тематичний діапазон життя лемків і мали вплив на читачів. Він учив у своїх віршах любові до рідної культури і землі та висловлював свої думки з приводу різних актуальних подій з життя лемків. Вибрані вірші Дудри були друковані в *Нашій культурі*,⁴⁷ а в 1982 р. УСКТ видало їх окремою збіркою п. з. *Уродився я хлопом*. Цей здобуток польської революції 1980-81 рр. дає вперше лемківській літературі в післявоєнній Польщі змогу виступити самостійно. Ось зразки поезії Дудри:

ЯКІВ ДУДРА
УРОДИВСЯ
Я ХЛОПОМ

Обкладинка інтерв'ю віршів Якова Дудри *Уродився я хлопом*, Варшава, 1982.

47. Яків Дудра, "Вірші", *Наша культура* (циомісячний додаток до *Нашого слова*), 1973, н-р 5; пор. ще Михайло Дзвінка, "Просте слово поста", там же, 1973, н-р 6.

Земля і сонце то святы ліда,
они сут вічни і всемогучы.
В них непоянтия для людей сила,
бо в них від неба і пекла ключы.⁴⁸

Сребро, злато і всі майна —
То смерт за плечами.
А правдиве щастя ходит
З простими хлопами.^{48a}

З інших поетів слід згадати Стефанію Романяк і Петра Мурянку. Цікаву думу про маляра-примітивіста Никифора написав в 1972 р. Іван Шелюк.⁴⁹ Зі сторінок *Нашого слова* відомий поет Іван Головчак, народжений у селі Тилич Новосандецького повіту в 1929 р. Живе він на Україні, пише діалектом і літературною мовою. Ось його рефлексійна поезія *Здає мі ся*:

Здає мі ся, же-м смеречок в лісі,
што я квітка в лузі, травка і зеренце...
І што вічно жую в різних формах,
і же у вишуканому мої думы, мос серце.
Здає мі ся, же я клаптик неба
і што грудка ґрунту, і росичка в полі.
Здає мі ся, же хоч ляжу в землю,
все у вишуканому буду і не вмруть николи.⁵⁰

Дозрілу рефлексійну поезію літературною мовою з діалектними вкрапленнями пише Іван Желем, львівський лікар, народжений у Вапенному на Горлицчині в 1925 р. Ось його *Лемки*:

Тисячу років	Од свого порога
Збирали каміння	В світ,
На горськім полі,	Де ліпше,
Іли бандурки	Бо не збирають
Й вівсянку адзимку.	На полі каміння
Дякували Богу	І мають не адзимку,
Й марили	А хліб,
Про світ,	Їм сниться
Де ліпше,	До рідної хижі
Де люди	Дорога
Не збирають	Й знов марять —
По полі	Про рідне поле
Каміння	Каменисте,
Й не марять	Бандурки,
Про інше.	Адзимку
А як пішли	Й тисячу років,
	Бо лемки...

48. *Наше слово*. Варшава, 1973, н-р 31.

48a. Яків Дудра. *Уродився я хлопом*. Варшава, 1982, стор. 3.

49. Передрук з варшавського *Православного календаря в Анналах*, н-р 1, стор. 147-161.

50. *Наше слово*, 1973, н-р 43.

Нестор Жилич

В. Р. Ваврик. *Крестьяне-поэты*. Люксен, 1973, с. 59.

В советській пресі та на Заході друкував свої твори Нестор Жилич (псевдонім Любомир Кам'янський, від села Кам'янка на Ново-санеччині, в якому народився в 1914 р.). Після війни живе на Львівщині.⁵¹ Поет, фольклорист і композитор Микола Горбаль, народжений на Горлицчині в 1941 р., хоч був вивезений на Україну малою дитиною, зберіг вірність Лемківщині (напр., в поезії, до якої склав і музику, "Цвянутарі"). Вже двократно був засуджений советськими судами за незалежність поглядів. Василь Хомик, лемко-переселенець, склав у Львові в 1979 р. антологію лемківської поезії п. з. *Квіти Бескидів*, покищо знану тільки в рукописах.

В ділянці прози лемківську тематику має оповідання *Сповідь Андрія Сулика* Юрія Крилача (1969).⁵² Юрій Олійник написав історичну повість *У лемківській тихій стороні*, фрагмент якої був друкований у варшавському *Православному календарі* за 1968 р. Обширний спогад п. з. *Після фронту* написав Семен Мандзелян.⁵³ З лемків-переселенців на Україну найбільш відомі в прозі Іван Желем та Михайло

51. *Карпаторусский календарь*, 1971, Йонкерс, 1970; Ваврик, *крестьяне-поэты*, стор. 59-67.

52. *Наше слово*, 1969, н-р 24-41.

53. Там же, 1972, н-р 5-14.

Дмитро Бедзик

Портрет з видання його повістей *Дніпро горить і Хлібороби*,
Київ, 1958.

Дзіндзьо (з Красної Короснянського повіту, народжений у 1925 р., тепер у Бориславі). Відомий український советський прозаїк Дмитро Бедзик (народжений у 1898 р.) походить з с. Вільхівці на Сяніччині. На Україну війшов іще під час революції. Лемківському читачеві відома його трилогія, якої окремі частини мають назви: *Украдені гори* (Київ, 1969), *Підземні громи* (1971) та *За хмарами зорі* (1973). В трилогії автор представив події на лемківському селі перед першою світовою війною та бурхливі революційні події на східній Україні, куди попадає герой твору (який, мабуть, є двійником самого автора). Бедзик використав елементи лемківського діялекту, що надає творові особливої кольоритності і популяризує цей діялект серед читацької публіки УССР.

ЗАКІНЧЕННЯ

Прихильникам мовної єдності українців та літератури знормалізованою мовою може видаватися дещо неясним поняття т. зв. лемківського письменства. Який сенс писати діялектом, коли культурний ріст населення засвідчується вживанням єдиної літературної мови? Лемківське письменство — це просто діялектична версія загальної української літератури. Творчі письменники та поети мають право ламати застиглі мовні форми, використовуючи в художніх творах діялектичні елементи. Це робить літературу живою і запашною. У випадку лемків доходить ще одне, чи не найігнотніше питання: лемківське письменство розвивалося далеко від українського материка, в горах, а це утруднювало впливи зі сходу (як, зрештою, також і з заходу). Звідси лемківська повздерливість та консервативність. Виявляється вона і в уживанні місцевої щоденної говірки. Хоч нема "одного лемківського діялекту", бо з сутеві різниці навіть між мовою сусідніх сіл, проте "лемківський" стиль писання створює один лемківський тип мови в письменстві (вище були подані приклади навіть замішанців, отже носіїв говору досить відмінного від типових лемківських, які включаються в течію цієї типової лемківської "бесіди").

Щоб дати повніший образ письменства на Лемківщині, у цій статті враховані і ті автори, які писали різними мовами, не тільки лемківською говіркою, але й по-церковнослов'янські, "простою руською мовою", по-латині, по-польськи, по-німецькі, язичісм, місцевим варіантом російської мови і врешті літературною українською мовою. Писання в XIX ст. було вмішане в різні політичні комбінації. Перед та після першої світової війни зростає та поширяється вживання діялекту як у письменстві, так і в журналістіці.

Багато творів, писаних у міжвоєнному періоді в краю чи присипаних з еміграції, мали невисокий мистецький рівень, зате мали часто дуже тенденційну політичну вимову. Частина цієї літератури має просто антиукраїнський характер. Нехіть деяких лемківських авторів до нової назви "українці" замість старшої "русини" була часто інспірована ззовні. На другому полюсі стоїть високий розвиток свідомо національної і професійно дозрілої творчості Б. І. Антонича. Загалом некорисні суспільно-політичні умови не сприяли літературному розвиткові одиниць на Лемківщині.

В газеті *Свобода* з 30 листопада 1976 р. була поміщена стаття Б. Струмінського "Периферійні групи і УНІГУ" (тобто Український

Науковий Інститут Гарвардського Університету). Мова про групи, які через своє окраїнне становище не встигли себе ще впovні національно усвідомити. Стаття робить висновок, що периферійні групи треба вивчати, зокрема їх вклад до розвитку загальноукраїнської культури. Ідучи вслід за цією думкою, можна підкреслити необхідність видання антології найкращих зразків лемківської діялектичної літератури. Адже ж така література існує як різновид українського письменства. Подібні антології існують в інших слов'янських народів (напр., кашубська у поляків). Досі ціlosti галицько-лемківської культури, в тому й письменства, ніхто професійно не вивчав. Десякі літературознавці в своїх працях торкалися й галицької Лемківщини, але це не було в центрі їх наукової діяльності.

Лемківський діялект живий досьогодні, але його мовці не мають одного осередка і живуть у різних державах, — отже літературний процес матиме щораз більше чужомовне забарвлення. Напр., лемки в Польщі не беруть участі в розвитку письменства своїх одноплемінників на Пряшівщині — і навпаки. Таким чином лемківські групи постійно віддаляються одна від одної і відчужуються. Тут проре-чистим прикладом є югославські "руснаци", які виводяться історично з південнолемківського регіону. Але все таки появляються і появляються твори, які були і є спрямовані на духовне об'єднання лемків. Павлович у вірші *Глас к родині* закликав:

Но вже, руски діти з обох стран Бескидов,
любте ся і стойте в дусі ваших дідов.

Бокшай писав:

Нас Бескиди не розлучать.

Іван Мацинський у збірці *Пристрітники* писав про сдність обох Лемківщин:

Я лемко, як і ви,
бабіо із Команчі.⁵⁴

Також в інших місцях цієї збірки поет присвячував увагу "двосторінним" лемкам.

Окремою, досить істотною проблемою лемківської літератури є популярна форма запису лемківського діялекту з увагою до фонетичних особливостей. Видання з України, Польщі чи еміграції в цьому неоднакові. Найбільш послідовно і властиво це робиться в Чехо-

54. Іван Мацинський. *Пристрітники*. Пряшів, 1968, стор. 133.

Словаччині.⁵⁵ Тут важливо також, щоб не налто ускладнювати текст і тенденційно не віддалявати його від українських літературних норм. З другого боку іноді надмірно наголошується політичний аспект у правописі.

Велике зацікавлення на Україні (особливо приватних і громадських кіл) лемківською культурою дає запоруку, що лемківський внесок до української літератури займе в ній постійне місце.

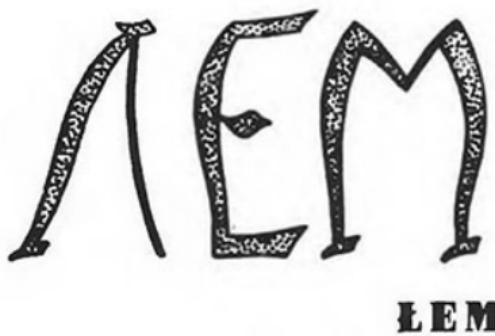
Лемки назагал не намагалися творити якоє окремо "літературної мови", лише використовували рівнорядно з мовою "вищої літератури" мовні прикмети своєї говірки. В Польщі щораз більше лемків знайомиться з українською літературною мовою, читаючи советські видання та ті українські, які виходять у Варшаві.

Вирінає проблема, для кого писати діялектом, коли, з одного боку, молодше покоління асимілюється до польської мови, а з другого, навіть існування української літературної мови в УССР знаходитьться під загрозою. Носіям української лемківської говірки не дає надіння державна ранга української мови, бо вона є в ситуації принизливій. Тому й трудно мати претенсії до лемків за те, що не завжди вживають цієї літературної мови. Її важче вивчити без школи, тоді як діялект зберігається ще і без школи. Тому й є сенс писати діялектом. Пишучи ним, автори підносять гідність щоденної мови простих людей.

Можна оспорювати твердження Дмитра Чижевського, висловлене з приводу південного лемка О. Духновича, але так само застосоване до лемків північних: "Мовні властивості та невисока поетична вартість віршів не дають їм права на місце в загальній історії української літератури: вони належать до складної місцевої традиції".⁵⁶ Це неголерантне ставлення українського літературознавця, на щастя, не приймається у практиці — твори Духновича таки входять у склад різних українських антологій і окремих видань. Це саме раніше чи пізніше мусить статися і з деякими північнолемківськими авторами, заплутаними у "складну місцеву традицію". Лише треба глибше вивчити літературні процеси на території, яка була століттями форпостом Руси-України на заході. Перлини лемківської фольклорної традиції вже промостили собі дорогу до загальноукраїнського читача. Багато творів згаланих вище письменників треба було б перевидати для добра науки і в інтересах збагачення загальноукраїнської скарбниці.

55. Йдеться зокрема про вживання букви ы. Не зважаючи на заборону букви ы в УССР, працівники видавництв вживають її в записах місцевих говіркових текстів.

56. Чижевський, *Історія української літератури*, стор. 421.

SKPB

MAGURY 82

Обкладинка лемківського випуску довідника Студентського Гуртка Бес-
кидських Екскурсоводів, Варшава, 1982.

Автор цих рядків запитав відомого літературознавця Івана Кошельовіця про його думку на тему сенсу писання діалектом. Він сказав (цитую з пам'яти): "На ваше питання єдина відповідь: Василь Стефанік — найбільший український письменник". І додав: "Доброго письменника знайти і в діалекті".⁵⁷

Творчими лемківського письменства в нашій ліні є люди найрізноманітніших професій. До кінця XIX ст. писанням займалися люди священичого стану. Сьогодні в більшості пишуть вірші, оповідання, репортажі всі ті, які також беруть участь у культурно-освітній діяльності середовищ. Тому часом це письменство має перевагу ідейності над досконалістю форми.

Після війни в Польщі тема Лемківщини зарясніла і на сторінках польських видань. Однак ця "лемківська школа" в польському письменстві ділиться на два різновиди. Один полягав в використуванні лемківських тем для високо художніх творів, писаних із симпатією до лемків і русинів-українців узагалі, напр., у поезії Єжи Гарасимовича, лемківського походження (їого традиції продовжує Студентський Гурток Бескидських Екскурсоводів у Варшаві, який видав лемківський випуск свого довідника *Magury* п.з. *Лем* у 1982 р.). Другий різновид — це популярна література про боротьбу з УПА на Лемківщині, повна ворожості й зневаги до лемків і українців взагалі, напр. *Lata w Bieszczadach* Яна Гергарда.

57. Розмова відбулася 10 листопада 1979 р. в Українському Інституті Америки в Нью-Йорку.

Література південних лемків

ЙОСИФ СІРКА

СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ ЛІТЕРАТУРИ ДО 1945 Р.

Розвиток літератури південних лемків неможливо розглядати окремо від літератури цілого Закарпаття. Південні лемки і східні закарпатці століттями провадили спільне релігійне й культурне життя, разом поділяли економічно-політичну долю української людності під різними владами. Тому розвиток письменства південних лемків в дещому різниться від розвитку культури північних лемків. Правда, між обома частинами Лемківщини існували культурні контакти, які були помітними перш за все в церковному житті. В культурному єдинні української людності південної Лемківщини з іншими українськими землями допомагало не тільки здобування освіти в галицьких школах та в Києві,¹ але й прихід священиків з галицьких і волинських земель на місця парохів у села південної Лемківщини.² Тісні контакти існували між братською школою в Сяноці та монастирем у Красному Броді. До певного зближення між культурними діячами Закарпаття й Галичини дійшло у 60-х роках XIX в., коли представники української інтелігенції цих областей об'єдналися в "Галицькоруській Матиці".³

1. Про навчання закарпатців у Києво-Могилянській Академії див. більше в праці: Олексій Мишанич, *Література Закарпаття XVII-XVIII століть*. В-во "Наукова Думка", Київ, 1964, с. 16 (далі — О. Мишанич, *Література ...*).

2. Про прихід сюди священиків з Галичини і Волині, з наведенням конкретних прикладів, пише Іван Панькевич в праці "Матеріали до історії мови південнокарпатських українців", *Науковий Збірник Музею української культури в Свидниці*. (Далі — НЗ МУК), видав Музей української культури в Свидниці в братиславському Словашському педагогічному видавництві, Відділ української літератури в Пряшеві (далі — СПВ ВУЛ), 1970, т. 4, книга 2, с. 22-23.

3. Про спільні прагнення всіх західних українців свідчить опублікований список членів Галицько-руської Матиці, вміщений в першому нумері *Наукового Сборника Галицько-Русской Матицы*, Львів, 1865, с. LXXVII-LXXXVII. Тут є імена культурних

СТАРША
РУСЬКА ПИСЬМЕННОСТЬ
на
УГОРЩИНЪ.

НАПИСАВЪ
БІЛЕНЬКІЙ.

ТИГВАРЪ,
КНИГОПЕЧАТНЯ „АКЦІЙНОГО ОБЩЕСТВА УНІО“
1907

Титульна сторінка книжки Глядора Стрипського "Старша руська письменність на Угорщинѣ."

Проте поділ Австрійської імперії на австрійську і угорську держави в 1867 р. знов поглибив різниці між українцями обабіч Карпат.

Найбільша заслуга відносно дослідження літературного розвитку на східному Закарпатті й Лемківщині належить І. Франкові, який вважав, що письменство на закарпатських землях до кінця XVIII ст. вже "виявило до певної міри свою окрему фізіономію" й повинно зайняти належне місце в загальній історії літератури.⁴ Свosoю працею *Карпаторуська література XVII-XVIII віків*⁵ І. Франко перший поставив вивчення української літератури за Карпатами на науковий ґрунт. Значний внесок у дослідження місцевої української літератури вклали такі науковці як: В. Гнатюк,⁶ який познаходив і опублікував низку першоджерел місцевої української літератури, Е. Сабов, автор *Христоматії церковно-слов'янськихъ и уго-руссихъ литературныхъ памятниковъ*⁷, А. Кралицький, місцевий історик та етнограф, який зібрав цінний матеріал з давньої української літератури,⁸ І. Свенціцький, який видав у двох томах *Матеріали по історії відродження Карпатської Русі*,⁹ Г. Стріпський, який видав *Старшу руську письменність на Угорщині* під псевдонімом Біленького,^{9a} та низка інших,¹⁰ які в своїх наукових творах, історичних статтях, подорожніх записках

діячів з обох частин Лемківщини, східного Закарпаття і Галичини, що свідчить про їхні прагнення піднести літературу свого краю на вищий ступінь.

4. Іван Франко, "Карпаторуська література XVII-XVIII віків", *Твори в двадцяти томах*, г. 16, Київ, 1955, с. 313.

5. Вперше надруковано в *Записках наукового товариства ім. Шевченка у Львові* (далі: ЗНТШ), тт. XXXV-XXXVIII, 1900 п. з. "Карпаторуська література XVII-XVIII віків". Того ж року видано її у Львові окрімно книжкою під зміненим заголовком: *Карпаторуське письменство XVII-XVIII вв.* (Факт цей викликає деякі замішання в цитуванні).

6. Про величезну роль В. Гнатюка у збиранні літературних і фольклорних матеріалів на Закарпатті пише Микола Мушник у праці "Володимир Гнатюк — дослідник фольклору Закарпаття", ЗНТШ, Праця Історично-філософічної секції, т. 190, Париж-Мюнхен, 1975. Гнатюкові присвячений також третій том *НЗ МУК* в Свиднику, СПВ ВУЛ, 1967.

7. Книжка з'явилася в Ужгороді 1893 р. і деякі матеріали вміщувала перший раз.

8. Анатолій Кралицький (1834-94), лемко з Лабірщини (Пряцівщина), ігумен мукачівського монастиря, відомий як письменник, історик й етнограф. Він зібрав цінний матеріал з української літератури Закарпаття, який використав Е. Сабов у своїй *Христоматії*.

9. Оба томи з'явилися 1906 р. у Львові. В них автор насвітлює деякі проблеми української літератури за Карпатами в минулому.

9a. В Ужгороді в 1907 р.

10. До низки дослідників, які займалися вивченням літературно-фольклорного минулого Закарпаття, належать перш за все: І. Де-Воллян, Й. Перені, Ю. Жаткович, Т. Легоцький, Ю. Яворський, А. Петрушевич і багато інших.

та мемуарах заторкнули літературне життя української людності на південь від Карпат.

У міжвоєнний період вивченню літературного процесу на Закарпатті були присвячені праці: В. Бірчака *Літературні стремління Підкарпатської Руси*,¹¹ Є. Недзельського *Очеркъ карпаторусской литературы*,¹² О. Петрова *Древнерусские грамоты по истории карпаторусской церкви и епархии, 1391-1489*,¹³ Фр. Тіхого *Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi*¹⁴ та інші.

Після другої світової війни щойно після 15 років з'явилися перші наукові праці з цієї ділянки: Ю. Бачі *Літературний рух на Закарпатті середини XIX століття*,¹⁵ В. Микитася *Давні рукописи і стародруки*,¹⁶ Ю. Балеги *Література Закарпаття 20-30-х років XX століття*,¹⁷ О. Мишанича *Література Закарпаття XVII-XVIII століть*¹⁸ та інші. Останнім часом активно за вивчення літературної спадщини взялися науковці Пряшівщини.

Автори праць нерідко вдаються до тенденційних політичних тверджень, як, наприклад: "Велику увагу Закарпаттю приділяв і Петро І", "Після возз'єднання України з Росією, вони (народні маси Закарпаття — Поясн. Й. С.) звертають свої погляди до Росії, до великого братнього російського народу..."¹⁹ Такі й подібні вислови можна знайти майже у всіх сучасних авторів на Україні й Пряшівщині, які розглядають розвиток української літератури Закарпаття. Разом з тим у советських авторів усе частіше зустрічаємо тенденцію виключати Пряшівщину з рамок Закарпаття,²⁰ хоч людність, яка тепер живе в

11. Перше видання вийшло 1921 р., а друге 1937 р. в Ужгороді.

12. Книжка (московільського напрямку) з'явилася в Ужгороді, 1932.

13. Праця з'явилася в Празі 1930 р.

14. Ця праця з'явилася в Празі 1938 р.

15. Праця з'явилася в СПВ ВУЛ в Пряшеві 1961 р. Бача — відомий україніст-літературознавець, якого після 1968 р. арештували (на Пряшівщині), після чого йому не тільки не дозволено працювати в університеті, але й друкувати якінебудь твори — мистецькі чи наукові.

16. Видані в Ужгороді в 1961 р. В. Микитася відомий з низки праць про давню літературу Закарпаття. Він також співавтор книжки *Поети Закарпаття*, автор монографії про М. Андреллу, О. Духновича, Ф. Потушняка.

17. Видана в Києві в 1962 р.

18. Див. прим. I.

19. В. Микитася, *Давня література Закарпаття*, В-во Львівського університету, 1968, с. 124 (далі — В. Микитася, *Давня література...*).

20. Ю. Балега, напр., не згадує літературних подій на Пряшівщині у міжвоєнний період.

двох країнах — Советській Україні та Чехо-Словаччині — в минулому спільно творила свою літературу й культуру.

ДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА*

Письмова культура на цій території, очевидчаки, стала розвиватися разом з запровадженням християнства, яке на Закарпатській Русі "було широко відоме вже в IX ст."²¹ Однак не залишилося жодних письмових пам'яток — оригінальних творів чи перекладів з часів Карпатської Русі IX-X вв. Та все ж таки, як зазначує О. Мишанич: "Мовні прикмети словацько-українського пограниччя, тобто західного Закарпаття, відбилися в деяких найдавніших пам'ятках слов'янської писемності X-XI ст. — Савиній книзі, Кодексі Супрасльському, словах Григорія Богослова і в деякій мірі навіть у Київських листках. Це значить, що названі пам'ятки могли бути переписані на закарпатській українській території..."²² Найдавніша певна українська літературна пам'ятка південної Лемківщини — це Герляхівський тлумачний апостол, написаний чи переписаний наприкінці XVI в. (з Герляхова на Бардівщині). Знаходиться в ньому не

* В цьому підрозділі статті автор надто довірливо приймає деякі сумнівні погляди інших.

Заява О. Мишанича, що деякі церковнослов'янські пам'ятки "могли бути переписані на закарпатській українській території", цитована на стор. 3, належить до досить типової в советській науці аргументації "ex potuisse" (знатною також її судовою практикою 30-тих рр.: "Х. це міг учинити, отже вчинив"). В поважній науці Савина книга і Супрасльський колекції уважаються за рукописи, написані в середній або східній Болгарії, Київські листки — за моравську пам'ятку (Horace Lunt, *Old Church Slavonic Grammar. The Hague* — Paris, 1974, с. 6-8), а Слова Григорія Богослова — за "червоноруську", т. т. галицьку (А. С. Будилович, *Исследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова по рукописи Императорской Публичной Библиотеки XI века*, Петербург, 1871; можна додати, що є в цій пам'ятці і сліди моравського впливу).

Далі автор приймає на віру все, що І. Франко написав про друки Ш. Фіоля в 1910 р. Сьогодні юже можна облишити погляд про те, що Фіоль нібито видав також Псалтир (Б. Струмінський, "До питання слов'янської інкубації", *Український історик*, Нью-Йорк, 1977, и-р I-2, с. 99).

Ще далі автор повторює здогад С. Томашівського з 1907 р., що Пісня про воєводу Штефана, вміщена в чеській граматіці Яна Благослава з 1571 р., була записана в с. Венеція в Шариші (на південній Лемківщині), хоч уважися прочитання Благославового контексту і ознайомлення з біографією його та його оточення не залишає ніякого сумніву, що Благослав цю пісню отримав з італійської Венеції. — Б. С.

21. В. Микитась, *Давня література...*, с. 57.

22. О. Мишанич, "Давні зв'язки", Дукаль, Вид. Культурної спілки українських трудящих, Р. XI, Пряшів, 1963, ч. I, с. 80.

пріємниниїв і сїї єща хребтів і підшаници
їх превзялися з деселів і вони відійшли
чи не віднішили. Наму сїї якій було міні
хлібомир, і скопом купцем відправилися від
північніїв і віднішили від шанци
Савинадама із іншими відсторонилися
їх превзяли якініми пайди і хребти підшаници
Надії відправили від шанци. Дрібніші
інші з деселів відійшли від шанци
і відійшли від шанци від шанци
і відійшли від шанци від шанци

Сїї здоршівської рѣши зваживши та згадавши
її від шанци від шанци. Сїї зваживши
її від шанци від шанци від шанци
її від шанци від шанци від шанци
її від шанци від шанци від шанци

її від шанци від шанци

її від шанци

її від шанци

її від шанци

Остання сторінка рукописної Тріоді цвітної з Ялови біля Свидника. Запис:
Пис въ лѣт(о) по ЗНВ (=1544) лѣта. Въ градѣ саноцѣ. юрій діаконъ: — здеміаномъ
цвіпровичомъ Зодреховы.

І. Панькевич. *Матеріали до історії мови південнокарпатських українців*. Пряшів, 1970, с. 134.

тільки апостольські читання, але й цікаві повчальні тлумачення, написані місцевим діалектом.

Значну працю в галузі дослідження давньої української літератури на Пряшівщині провів І. Панькевич, який в книжці *Матеріали до історії мови південнокарпатських українців* навів низку Міней, Єван-

гелій, Апостолів з XVI-XVIII вв. та покрайні записи до них, що є свідченням спільногого розвитку українського письменства на сході і заході, а також на південі і північ від Бескиду.²³

Винахід книгодрукування не міг оминути Карпатську Русь, яка, певно, мала зв'язки з західнім і східнім слов'янством. І. Франко звернув увагу на те, що на цю українську землю вже в кінці XV в. потрапили перші друковані книги. "Переломовим фактом в історії південноруського письменства треба вважати п'ять богослужебних книг ('Осьмогласник', 1491; 'Часословець', 1491; 'Псалтир с Вослѣдованием', 1491; 'Тріодъ постная' і 'Тріодъ цвѣтная', обі без означення року), друкованих заходами і накладом князя Костянтина Острожского в Krakovі в 1491-93 рр. друкарнею Швайпольта Фіоля. Ці книги були друковані в значнім числі примірників, але більша їх частина не пішла в публіку і була сконфіскована домініканами, а Фіоль був змушений зі своєю друкарнею винестися з Krakova. *Найбільша частина примірників ішла в Угорську Русь*"...²⁴ (підкр. — Й. С.). Згідно з деякими дослідниками Ш. Фіоль після залишення Krakova зупинився в Пряшеві, де навчив друкарської справи Андрія Торисянського, який пізніше заснував кириличну друкарню у Венеції.²⁵

З огляду на близькі взаємини Чехії і Карпатської Русі можна зрозуміти те, що на Закарпатті знали видання білоруса Г. Ф. Скорини *Біблія руская, виложена доктором Франциском Скориною из славного града Полоцка* (Прага 1517-1519), яка певно, користалася успіхом і популярністю на Закарпатті.²⁶

Розвиток книжкової культури на Закарпатті затримувала відсутність власної друкарні. Кілька книжок українською мовою з'явилося в друкарні С. Курцбека у Відні та в єзуїтській друкарні в Тернаві (Словаччина), але ця кількість книжок не могла задовільнити потреб, а українська друкарня на Закарпатті була відкрита шойно в 1849 році, тому до цього часу сюди привозили книжки з інших українських земель.

Серед перших друкованих книг, які були видані в Тернаві для

23. Іван Панькевич. "Матеріали до історії мови південнокарпатських українців". *НЗ МУК в Свиднику*. СПВ ВУЛ. Пряшів 1970, с. 12-13.

24. Іван Франко. *Нарис історії української літератури до 1890 р.*, Львів, 1910, с. 40-41.

25. Дмитрій Вергунін. "Карпаторусская литература", Зб. *Восемь лекций о Подкарпатской Руси*. Прага, 1925, с. 49.

26. Більше див. у В. Микитася, *Давня література...*, с. 92, та П. М. Попова, *Початковий період книгодрукування у слов'ян*. Київ, 1958, с. 9-10.

безпосередніх потреб закарпатських українців, був *Катехизис* де Камеліса. Цього грека прислав папа до Мукачева задля зміцнення унії, з якою нов'язані перші писані пам'ятки української літератури за Карпатами.

Перші відомості про закарпатське віршування сягають до XVI століття. Виникло воно під впливом місцевої фолклорної творчості, східноукраїнської поезії та західних зразків — латинських, угорських, чеських і словацьких духовних віршів, що потрапляли сюди з реформаційними впливами. В минулому в Угорській Русі, як і по всіх землях України поширювалися збірки пісень і віршів духовного і світського характеру. Про деякі із знайдених на території Карпатської України загадували: І. Франко в книжці *Карпаторуське письменство*, В. Гнатюк в *Угороруських духовних віршах*, Г. Стрипський у *Старій руській письменності на Угорщині*, І. Панькевич у *Новонаайдених старинних світських піснях у підкарпатськім пісеннику Й. Сабова і в Підкарпаторуській записці студентських віршів із 1751 року*, М. Лелекач у *Коритнянському збірнику церковних і світських пісень* та ін.^{26a}

Поширений погляд, що саме на південній Лемківщині був здійснений перший запис української народної пісні з дотриманням особливостей української народної мови. Йдеться про пісню "Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?" ("Стефан воєвода"),²⁷ запис якої був зроблений між 1550-1570 рр. буцім то в селі Венеція поблизу міста Бардіїв на Пряшівщині. Відомий чеський учений Ян Благослав умістив цю пісню в своїй рукописній *Чеській граматиці*, бо його зацікавив "слов'янський діялект" пісні. Із світських віршів XVII ст., які пов'язані з південною Лемківщиною, відома *Піснь о образѣ Клокочовскомъ*, знайдена в с. Кам'янка біля Старої Любовні на Спиші, що була відгуком на тогочасні події — повстання Б. Текелія 1683 р. та поразку турків під Віднем.

У пряшівській літературі в другій половині XVIII та початку XIX

26a. Книжка Гнатюка з'явилася друком у Львові в 1902 р.; стаття Панькевича "Новонаайдені старинні світські пісні" ... в часописі *Підкарпатська Русь*, XI, Ужгород, 1934; його ж стаття "Підкарпаторуська записка" ... також у *Підкарпатській Русі*, V, 1928, н-р 3; а стаття Лелекача в *Підкарпатській Русі*, VI, 1929, н-р 7.

27. Про пісню "Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш..." існує низка статей, частини яких згадана в статті Ореста Зілинського "Історичні та жанрові риси пісні про Стефана воєводу", *НЗ МУК в Свиднику*, ч. I, СПВ ВУЛ, Пряшів, 1965, с. 214-221, як і в книжці Миколи Мушинки, *З глибини віків*, СПВ ВУЛ, Пряшів, 1967, с. 14.

в. з'явилося кілька авторів, які вдавалися до спроб на ниві силабічного віршування. До них належить Арсеній Коцак (1737-1800), уродженець села Буківця біля Свидника на Лемківщині, який відомий більше як мовознавець і педагог. Він склав три підручники для вивчення "славеноруської" граматики. Замість вступу до граматики написав А. Коцак оригінальний вірш, в якому мотивує написання граматики:

Даби и нас мъзерных Руснакб,
Не судили всъ аки спростакб...²⁸

Крім цього вступу до граматики написав А. Коцак ще великий твір *Правила и наставленія* (1765), в якому виклав головні правила поведінки монахів.²⁹

До цього ж періоду розвитку літератури Пряшівщини належать Гедеон Пазій з с. Стропкова над Ондавою, тепер словацького, і Василь Андріївський з с. Андрійови під Bardієвом, що причинилися одним або кількома віршами до бідного на той час українського віршування Пряшівщини.³⁰

ЛІТЕРАТУРА XIX І ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Продовження давніх традицій віршування бачимо в творах Івана Ріпи, творчість якого поєднує письменство XVIII в. з поезією нової літератури Пряшівщини другої половини XIX в. Іван Ріпа (1764-1851), мешканець с. Гажин біля Гуменного, перевершував своїх літературних ровесників і сучасників. Він був поетом, збирачем, переписувачем і популяризатором доступної і існуючої на той час віршової літератури. Відомий він як автор і переписувач двох співаників (в 1821 і 1841 pp.). Саме в співаник з 1841 р. увійшла група оригінальних творів І. Ріпи. Це пісні для обрядів — "Піснь при шлюбі малженства", "Піснь на погреб мертвих тіл", — побутово моралізаторські вірші — "Піснь о завісти", "Піснь о п'янстві і обжирстві" та ін. Заслуговують уваги два вірші Ріпи, відгуки на події тогочасності, в яких автор змалював

28. *Поети Закарпаття*. Антологія закарпатоукраїнської поезії (XVI ст. — 1945). Упорядкували та вступну статтю написали Василь Микитась та Олена Рудловчак, СПВ ВУЛ, Пряшів, 1965, с. 126 (далі: *Поети Закарпаття...*).

29. О. Мишанич, *Література...*, с. 66-67.

30. Там же, с. 77-83. Тут Мишанич реченням-двоюма згадує маловідомих авторів прозових чи віршових творів.

Олександр Духнович

Alexander Duchnovič, *The History of the Eparchy of Prjášev*, Analecta Ordinis Sancti Basili Magni, серія II, секція I, Рим, 1971, с. III.

важке соціально-економічне становище руського селянства, серед якого він жив.

Перший вірш — це "Піснь народна смутна, сгда урбар на люди і діжма³¹ надана во Угорськй Країні 1514, окто. 6" про закріпачення селянства на початку XVI в. Другий — це "Піснь народна о урбару. Слебода 1848 мая 3" про скасування кріпацтва,³² з нагоди чого автор висловлює свою радість і перераховує ті повинності, які впали з плечей селян. Для мистецької мансри I. Ріпи характерні простота,

31. З угорського *úrbér* 'панщина' і *dézsma* 'десятина'. — Б.С.

32. Обидва вірші надруковані в антології *Поети Закарпаття*.

ляконізм, виразність і схвильованість та вболівання за долю свого народу, про що яскраво свідчить вірш "Піснь на смесеніє урбара":

Нині радость возсіяла,
Свобода настала,
Радується уж господар,
Же не робит урбар...³³

На середину XIX в. припадає початок т. зв. "прашівського періоду" в розвитку української літератури на Закарпатті і Пряшівщині. Цей період пов'язаний з діяльністю будителя української людності за Карпатами Олександра Духновича (1803-1865), завдяки якому Пряшів став центром культурно-просвітнього руху, що почався тут під впливом національно-визвольного руху в Галичині і Словаччині.

О. Духнович уже під кінець 40-х рр. розпочав тут просвітню діяльність, засновував школи з руською мовою та видавав підручники для шкіл, в тому числі і перший закарпатський віршований буквар народною мовою. За його і Олександра Павловича (1819-1900) ініціативою постало в Пряшеві в 1850 р. "Літературное Заведение Пряшевское",³⁴ що почало видавати підручники, календарі, літературні альманахи та окремі літературні твори. Він організував також збирання фольклору. Завдяки цьому культурному піднесенію на Пряшівщині виникли і перші сільські хори та відбулися перші українські вистави, т. зв. "народні ігри". "Літературное Заведение" видало перші друковані збірники поезії і прози на Закарпатті — *Поздравление русинов на 1851 г.* та *Поздравление русинов на 1852 г.* Ці альманахи були маніфестом "Заведенія", яке прагнуло за посередництвом своєї молодої літератури засвідчити існування закарпатськоукраїнської людності. "Заведені" бачило своє завдання в організуванні молодих літературних сил: "Щодо кількості авторів перших закарпатськоукраїнських літературних альманахів 'Пряшівська літературна спілка' добилася небачених успіхів. Там, де жодного організованого літературного життя раніше не було, де робились перші кроки в культурно-освітньому житті народу, Духновичу вдалося об'єднати навколо альманахів спілки майже два

33. Там же, с. 148.

34. Більше див. в кн. *Поети Закарпаття* та статті О. Рудловчак "Пряшівська літературна спілка Духновича і літературні проблеми", Дукля. В-ня Культурної спілки українських трудаців (далі: КСУТ) Р. XIII. Пряшів, 1965, ч. 56-66 (далі: О. Рудловчак "Пряшівська літературна спілка..."). Рудловчак провела детальну аналізу "Заведенія" (яке зве "спілкою") і звернула увагу на його значення для дальнього розвитку української літератури на Пряшівщині.

десятки місцевих авторів-постів".³⁵ "Літературное заведеніе" зуміло пожвавити літературне життя на Пряшівщині, але це не було до вподоби пануючим колам, і вже 1853 р. його заборонено. Таким чином припинялося видавання закарпатських альманахів. Заборонено і філію "Літературного заведення" на Спиші, якою керував Микола Мигалич, знаний під псевдонімом Орел Татранський.

Заборона "Літературного Заведення Пряшевского" спричинилася до того, що центр культурного й літературного життя за Карпатами пересунувся до Ужгороду. Руська інтелігенція через газети і літературні твори починає боротися проти мадяризації. На її чолі стає О. Духнович, який своїм віршем *Вручаніс* заявив:

Я русин бил, сесь і буду,
Я родился русином,
Чесний мőй рôд не забуду,
Останусь його сином;
Русин бил мőй отец, мати,
Руськая вся родина,
Русини сестри і брати
І широка дружина;³⁶

Життя і творчість О. Духновича³⁷ були вже багато разів темою наукової праці багатьох науковців. До найбільших дотеперішніх праць належать: *O. В. Духнович, педагог і освітній діяч* Михайла Ричалки³⁸ та *O. В. Духнович* Василя Микитася.³⁹ Крім того про нього існує значна кількість статей Ю. Бачі, О. Рудловчак, А. Шлепецького, І. Мацинського та інших, які розглядають письменницьку й культурну

35. О. Рудловчак, "Пряшівська літературна спілка...", с. 66.

36. *Хрестоматія нової закарпатської української літератури* (Друга половина XIX сторіччя), Упорядники Ю. А. Бача, О. М. Рудловчак, СПВ, Братислава, 1964, с. 9 (далі — *Хрестоматія*...).

37. Олександер Духнович народився 24 квітня 1803 р. в селі Тополя на Сининчині в родині священика. Освіту отримав у ужгородській гімназії і богословській семінарії та в Кошичях. Якийсь час працював архіварем і нотарем при канцеляріях пряшівського й ужгородського єпископів та також парохом у селах Пряшівщини. Від 1843 р. був уржалником і крилошанином пряшівської епархії, де виявив велику культурно-освітню та літературну діяльність. Помер 29 березня 1865 р. в Пряшеві, де й похований. В 1967-68 рр. вийшли *Твори* О. Духновича в двох томах (СПВ ВУЛ, упорядник Михайло Ричалка та автори вступної статті — М. Ричалка і Ф. Науменко). Вірш "Вручаніс" став популярною піснею серед людності Пряшівщини, "Подкарпатські русини", здогадний твір Духновича, був гімном Підкарпатської Русі за першої Чехо-словацької республіки. До кращих його творів належать також "Любовь милой и отечества", "Сліпий і хромий", "Поздравленіє русинів на Новий рік 1852", "Жаба" й інші.

38. Братислава, 1959.

39. Ужгород, 1959.

діяльність Духновича як "зачинателя нової закарпатськоукраїнської літератури" та найвизначнішого поета-будителя XIX в. на Закарпатті.

Від 1844 р. О. Духнович до кінця свого життя жив у Пряшеві, де й написав більшість своїх творів. Цікавлячись розвитком народної освіти, він видав перший буквар *Книжиця читальна для начинаючих* (1847), *Краткий землеміс для молодих русинів* (1851), *Народну педагогію в пользу школ і учителей сельських* (1857). Літературні твори він друкував в альманахах *Поздравлені русинів* (1850-1-2) та народних календарях, *Місяцесловах*. окремо вийшла його п'еса *Добродітель перевищує богатство* (1850). О. Духнович, як і вся його генерація на Закарпатті та в Галичині, вживав у своїх творах суміші російської і місцевої української мов, а головний взірець літературної мови бачив у церковнослов'янській мові. Саме мова стала найслабшим місцем у творчості письменника, бо не вживав він мови народу, якою той розмовляв, але мови мертвій або штучної. Найвідомішими віршами О. Духновича на Пряшівщині стали саме вірші, написані народною мовою, з-поміж яких уже згаданий вірш *Вручаніс* став популярною піснею. Вірш з його букваря:

Мамко, мамко, куп ми книжку,
Тинту,⁴⁰ папір і табличку,
Бо я пойду до школи
Учитися поволи⁴¹

був відомим початковою шкільній молоді на всьому Закарпатті протягом десятиліть до років після другої світової війни. До групи віршів, написаних народною чи близькою до неї мовою належать вірші: *Піснь народна*, *Послідняя моя піснь*, *Тоска на гробі милой*, *Русинонки*, *братя* та інші, в яких до деякої міри відзеркалені і певні сторінки життя української людності Пряшівщини.

Другою визначеною постаттю серед південних лемків був сучасник Духновича Олександер Павлович,⁴² який увійшов у закарпатсько-

40. Чорнило (з угорського *tinta*, від німецького *Tinte*). — Б.С.

41. Хрестоматія..., с. 19.

42. Олександер Павлович народився 19 вересня 1819 р. в селі Шариське Чорні на північний схід від Бардієва. Вчився в Бардієві, Мішкольці, Ягрі і Тернаві. Від 1851 р. був парохом у Біловежі, на захід від Бардієва, та відтак у Свидниці. Помер 25 грудня 1900 р. Свої твори почав друкувати у віденській газеті *Вісник для Русинів Австрійської Держави*, друкувався в альманаху *Поздравлені русинів* і в галицьких часописах *Зоря Галицька*, *Слово* та багатьох інших. Першу збірку його творів видав Іван Полівка в Ужгороді 1920 р. під російською назвою *Венец стихотворений Александра Павловича*. Повніше видання під редакцією І. С. Шлепецького знов під російським заголовком: А.

Александр Павлович
А. Павлович, *Избранные произведения*, Пряшів, 1955, початок.

українську літературу як співець Маковиці, де, відколи став священиком, провів він своє життя. В роки посиленого національно-визвольного руху народів Австрії він перебував у Тернаві, де й познайомився з словацьким "Штурівським рухом". Надхненість слов'янськими ідеями у Павловича проявляється у виявленні його національних

Павлович, *Избранные произведения*, Пряшів, 1955. Писали про нього О. Рудловчак, А. Шлепецький, Й. Шелепець, Ф. Ковач та інші.

почувань, про що свідчать такі поезії як: *Вам, сини руських Бескидів. Піснь подкарпатського русина, Піснь карпаторуська* та інші. Більше ніж у когонебудь з його сучасників зустрічаємо в О. Павловича т. зв. соціальну тематику. Він жив на селі і бачив те нужденне життя українських селян, яке він зновував з дитинства. Тому він привітав революційні події 1848-49 рр. у віршах: *Думки во время прекращения панчины, Свобода, 1848-1849 годы* та ін., але покращання селянського життя він не бачив, і вже наступні твори самі говорять про їхній зміст: *Став⁴³ бідного селянина. Бідство Маковиці* та ін. Зокрема велику увагу звертає він на долю нещасних сиріт, наймитів і безправних — *Сиротка служниця, Сирота, Піснь сироти, Свадьба сироти, Убогий русин* та інші. Тому що він жив на Маковиці і зновував обставини її мешканців, висловив він своє співчуття до них у вірші *Бідство Маковиці*.

Бідна, бідна Маковиця,
Зо сиротами вдовиня,
Нещастила вдова-мати,
Трудно діточки ховати.⁴⁴

Але, як і деякі його сучасники, Павлович не бачив виходу з біди.

Мовна плутанина віддзеркалилася у творах Павловича більше ніж у його сучасника Духновича. "Співець Маковиці" не зновував російської мови, але це не перешкоджало йому вживати окремих слів з неї в своїх творах, які він писав лемківським діялектом, проте з домішкою церковнослов'янських та російських слів.

Мовна дезорієнтація серед інтелігенції Закарпаття, яка складалася майже виключно з священиків, помітна у творчості всіх т. зв. будителів Пряшівщини: Анатолія Кралицького (1835-1894),⁴⁵ Івана Даниловича-Коритнянського (1834-1895), Юлія Ставровського-Поправ-

43. Стан (зі словацького stav). — Б.С.

44. Хрестоматія..., с. 77.

45. Анатолій Кралицький народився 1835 р. в селі Чабині над Лабірнем. Учився в ужгородській богословській семінарії. Від 1869 р. був ігуменом мукачівського монастиря. Друкувався в усіх закарпатських газетах і журналах та також в багатьох галицьких і російських. Першим його твором було оповідання "Пастир в полонинах" (1860). Відома його романтична повість "Князь Лаборець", в якій він перший і чи не одинокий з-поміж будителів вивів героя-русина, що був символом єдності Закарпатської Русі з Київською Руссю-Україною. Писав побутові оповідання: "Піявиця", "Екзекутор", "Федір Петрюк" та ін. Особливо великі заслуги Кралицького в збиранні і публікуванні пам'яток давнини та етнографічних, фольклорних й історичних матеріалів. Помер Кралицький в мукачівському монастирі, де й похований, в 1894 р. В своїх мистецьких творах, зокрема в діялогах, уживав він народнорозмовної мови.

дова (1850-1899)⁴⁶ та ін. Деято з них цілком переходив на російську мову, яка була для місцевої людності так само незрозумілою, як і церковнослов'янська.

З початком ХХ в. Пряшів, як культурний центр південних лемків, цілком занепадає. Правда, їй Ужгород нічим особливим не відрізняється. Переход від XIX до ХХ в. позначений прагненнями до народної мови, щоб таким чином наблизити творчість до народних мас. "Однак, значного художнього твору, а отже і помітного письменника, на творчості якого можна було б більше зупинитися, в той час не з'явилося".⁴⁷

ЛІТЕРАТУРА ДОБИ ВІД 1918 ДО 1945 Р.

Занепад культурного й літературного життя в Ужгороді і Пряшеві спричинився і до ступневого відчуження між цими двома колишніми центрами українців за Карпатами. Це відчуження помітне насамперед у тому, що на Пряшівщині мовна плутанина тривала довше ніж на східному Закарпатті. Нищівного удару спільному життю української людності на колишній Угорській Русі завдало адміністративне й політичне відділення Пряшівщини від східного Закарпаття Чехо-Словаччиною. В наслідок цього сповільнилася секуляризація культурного життя на Пряшівщині. Церква далі контролювала не тільки всі галузі культури, але провадила й шкільні справи. Майже до 1945 р. тут були переважно церковні школи. Оскільки серед вищого священництва панувала орієнтація на "язичіс", то це й віддзеркалилося на творах авторів, які були переважно духовного стану. Цю плутанину в мовному питанні допомагали змінювати такі газети як *Голос русского народа* (Пряшів). Зорганізована навколо Ужгородського мос-

46. Юлій Ставровський-Попрадов народився 18 січня 1850 р. в селі Сулин над Попрадом. Освіту отримав у Будапешті. Був парохом у селах: Орябина на північний захід від Старої Любовні та Чертіжне на північний захід від Межилабірців, де й номер 27 березня 1899 р. На відміну від свого земляка-лемка Кралицького вживав він у своїх творах псевдоросійської мови (про ставлення до неї говорить уже і псевдонім Попрадов від річки Попрад). 1975 р. в СПВ ВУЛ в Пряшеві вийшла про нього монографія Степана Добоша *Юлій Ставровський-Попрадов. Очерк жизни и творчества*. В своїх піршах захоплювався природою краю ("Родина", "Наш Бескіде", "Спиш", "Зимний вечір" й ін.), за якою не бачив зліднів місцевого населення.

47. *Поети Закарпаття...,* с. 36. (Російський стиль цього речення залишаємо на совісті В. Микотася й О. Рудловчак. — Б.С.).

квофільського "Общества им. Духновича" з філіялом у Пряшеві російська білогвардійська еміграція намагалася переконувати читачів своєї преси, що українського народу ніколи не було і немає.

Та якщо на Закарпатті на противагу московофільським виданням могли появлятися видання "Просвіти" — літературно-наукові журнали *Пчілка*, *Просвіта* та *Науковий збірник*, то Пряшівщина була позбавлена таких видань.

З початком нинішнього віку тут можна було знайти лише кілька прізвищ людей, які поважно займалися літературою. Правда, початок ХХ в. був одночасно кінцем літератури священиків, які повністю опановували цю ділянку культури в минулому. В українській літературі Пряшівщини починають входити особи не священицького стану, з чого й виникає мала кількість осіб, які займалися літературою. На Пряшівщині з-поміж невеликої кількості авторів мистецьких творів у прозі чи поезії на увагу заслужать хіба такі, як: Іван Кизак (1856-1929),⁴⁸ Ірина Невицька (1886-1965)⁴⁹ і Денис Зубрицький (1895-1949).⁵⁰ Вже в І. Кизака бачимо відмінну мову від попередників. Він уживає в своїх віршах розмовного лемківського діяlectу, близького до літературної української мови. Його вірші *Піснь о отечестві*, *Русин в роскошу* та інші зрозумілі вже й лемківському селянинові. Не можна виключити і впливу Є. Гребінки на вірш Кизака *Волча правда* не тільки щодо сюжету, але й мови. Правда, в І. Кизака ще зустрінемо і російські слова, але їх мало.

І. Невицька належала до активних діячів культурного життя на Пряшівщині і східному Закарпатті. Свої поезії, оповідання, короткі

48. Іван Кизак (1856-1929), священик, викладач Руської учительської гімназії в Пряшеві, автор підручників, диригент і композитор. Упорядкував і вилав 20 календарів, в яких помінував і власні твори. Друкувався на сторінках газет *Наше отечество*, *Русская молодежь* і *Русское слово*. Кілька його віршів увійшло також в антологію *Поети Закарпаття*.

49. Ірина Невицька народилася 10 грудня 1886 р. в селі Збудська Біла на захід від Лабірця, що майже на Лемківщині. Померла 21 листопада 1965 р. в Пряшеві. Належала до активних діячів культурного й літературного життя Пряшівщини та Підкарпатської Русі в міжвоєнний період. Відома збірка оповідань *Дарунок і повість Матії Куколка*. Займалася також поетією. В антологію *Поети Закарпаття* не увійшла, хоч у вступній статті її згадано.

50. Денис Зубрицький (псевдонім Торисин) народився 20 червня 1895 над р. Торисою. Працював викладачем Руської учительської семінарії в Пряшеві. Помер 15 квітня 1949 р. Його вірші "Скажи мені, пташку", "Мої зіронки", "Мій рідний край", "Весна" й ін. увійшли в антологію *Поети Закарпаття*. Зубрицький був одним з організаторів "Просвіти" на Пряшівщині.

Перше число пряшівської газети Слово народу (21. XII. 1931).

п'єси друкувала в журналах *Пчілка*, *Наш рідний край* та альманаху *Просвіта*. Вона творчо переробила польський роман Г. Сенкевича *Quo vadis?*, який друкувала газета *Русин* під назвою "Правда побідила". Таким чином, їй належить "перший в історії Закарпаття

історичний роман, хоч, правда, і не оригінальний".⁵¹ Невицька була також відповідальним редактором першої свідомо української газети *Слово народу* (1931-1932) на Пряшівщині, що боролася за українську літературну мову.

Поезія Дениса Зубрицького (Горисина) носить народнопісенний склад, його вірші *Народна весна*, *Одлетіли ластівоньки* та патріотичний *Мій рідний край* і ін. є яскравим виявом поєднаності вірша поета з народною піснею південної Лемківщини.

I. Невицька і Д. Зубрицький належали також до групи, яка в 1930 р. заснувала на Пряшівщині "Просвіту".

Російськомовний напрямок представляли письменники О. Фаринич⁵² і В. Дубай.⁵³

Якщо на східному Закарпатті літературне життя не тільки розвивається, але й набирає виразних форм єдності з загальноукраїнською літературою, то на Пряшівщині триває занепад літератури аж до 1945 р., до заснування газети *Пряшевщина*. Правда, як уже згадано, певні прояви літературного життя помітно в I. Кизака, I. Невицької, Д. Зубрицького, О. Фаринича і Ф. Бобиля, але вони не були тими літераторами, яких твори привернули б увагу критики. До того ж і можливість друкувати свої твори на Пряшівщині була дуже мала. Тут виходили газета *Новое время* (в Межилабірцях), бюллетень Спілки руських студентів ім. Добрянського в Братиславі п. з. *Студенческий журнал* і журнал *Ярь*, всі російською мовою, що теж спричинилося до того, що російська мова була для багатьох ще в 60-х роках минулого віку мовою мистецьких творів, а для тих, які писали свої твори українською мовою, були значно менші можливості друкувати.

До другої половини 20-х років ХХ в. належить і початок твор-

51. Михайло Мольнар, "Короткі рецензії", ж. *Дукаля*, В-ня КСУТ, Р. XI, Пряшів, 1963, ч. 4, с. 99.

52. Олексій Фаринич належить до тих письменників, які не тільки через свою мову, але й ідеїне спрямування не увійшли в антологію *Поети Закарпаття*. Щойно 1968 р. Ілько Галайда в статті "Над поетією забутого поета" (*Дукаля*, Вид. КСУТ, Р. XVI, Пряшів, ч. 5, с. 409-414), спробував реабілітувати поета, здіймаючи з нього лякі обвинувачення. Фаринич писав російською мовою під псевдонімом "А. Маковицанин".

53. Василь Дубай (псевдонім Федя Бобиль) народився 31 березня 1916 р. в селі Вишня Полянка над Оndавою на північ від Бардієва. Освіту осягнув у Пряшеві і Братиславі. На початку 40-х рр. почав друкувати свої вірші російською мовою в *Студенческом журнале* в Братиславі. Вірші "Нашим там" і "Крестьянская" увійшли в антологію *Поети Закарпаття*.

чости південнолемківського поста Федора Лазорика (1913-1969),⁵⁴ якого можна вважати основоположником нового напрямку української літератури Пряшівщини, напрямку, що остаточно покінчив з "язичієм".

До 1945 р. на Пряшівщині не було жодного літературного журналу, існуючі ж періодичні видання не присвячували ніякої уваги місцевій літературі.⁵⁵ Окупація східнього Закарпаття Угорщиною в 1939 р. ще більше послабила і так дуже бідне літературне життя Пряшівщини, бо відрізала її від тамтешніх культурних осередків. Крім того, Пряшівщина опинилася в руках фашистського режиму Словаччини, який не тільки не хотів чути слова "українець", але переслідував все українське і загрожував українцям вивезенням "на Україну".

УМОВИ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРИ ПІСЛЯ II СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Українська людність Пряшівщини підтримувала антифашистську боротьбу, що знайшло відгук і в літературі.⁵⁶ Після вигнання фашистів

54. Федір Лазорик народився 1 квітня 1913 р. в селі Бехерів на північ від Бардієва. Освіту набув у Руській учительській семінарії в Пряшеві, після якої вчителював в селах Пряшівщини і східнього Закарпаття. Після 1945 р. був редактором газети *Пряшівщина*, журніалів *Дзвіночок-Колокольчик*, *Дружно вперед*, *Дуکля й ін.* Йому належить перша збірка поезій українською мовою на Пряшівщині — *Слово гнаних і голодних* (1949), яку сміливо можна назвати переломовою. Далі з'явилися: *Світанок над селами* (1953), *Велика сила* (1955), *Вік наш фестивальний* (1958), *Роздуми і співи* (1963), *Віране* (1963), *Сніжні хризантеми* (1968) і *Карпатська замана* (1971). Лазорик брав участь у численних колективних збірках і антологіях. Помер він 4 липня 1969 р. і похований у Пряшеві.

55. Олег Грабарь, *Поетика Закарпатья 1939-1944*. Словашке издательство художественной литературы в Брatisлаве (Українська редакція в Пряшеві), 1957. Це перша спроба систематизувати творчість поетів східнього Закарпаття і Пряшівщини кінця 30-х і початку 40-х рр. ХХ ст., яка охоплює ширше коло авторів поетичних творів.

56. Участь українців Закарпаття й Пряшівщини в антифашистській боротьбі освітлена в мемуарах і мистецьких творах Йосифа Мосоряка, Михайла Сабадоша, Михайла Пітеля й інших — більше див.: дисертація Й. Сірки *Розвиток національної свідомості лемків Пряшівщини у світлі української літератури Чехо-Словаччини*, Український Вільний Університет, Мюнхен, 1975, с. 7-9; книжка Степана Пажура *Антифашистський рух на Східній Словаччині*. СПВ ВУЛ, Пряшів 1975; Марії Параски *"Зображення антифашистської боротьби в прозі та поезії українців Чехо-словаччини"*, *Дружно вперед*, видання КСУТ, Р. XXIII, Пряшів, 1974, ч. 7, с. 18-19, та газета *Пряшівщина за 1945 р.*, яка публіковала конкретні й численні матеріали про участь української людності Пряшівщини в антифашистській боротьбі.

ЗМІСТ — СОДЕРЖАНИЕ

Н. МАЦЫНСКИЙ: Три века, поема	5
Ю. БОРОЛІЧ: Чудеса, оповідання	32
Гуманіст, оповідання	35
Ф. ІВАНЧОВ: Не сплюхи, оповідання	40
Ф. ЛАЗОРНИК: За успіхи вибори, вірш	45
М. ПІНТЕЛЬ: Відина знайшли своє щастя, нарис	48
А. КАРАБЕЛЕШ: Невідоха зарабатывает фельетон	51
І. ПРОКІНЧАК: Ілько Сук, історичне оповідання	54
О. ГРЕКОВА: Из новых стихотворений	67
Чеська песня	68
А. КАРАБЕЛЕШ: Отдых рабочего, стихотворение	69
В землянке С. А. Конопака	70
В свободной стране	72
Сердце матери	73
А. ФАРНІЧ: Василіса премудрая, народные сказки	74
Чертов камень	80
Демона из Шарашского замка	84
Красавица і злая баба	82
Елена Прекрасная	86
Юнак-богатырь	92
В. ЗОЗУЛЯК: Депутат Прожіл, п'еса на одну дію	93
Б. КОРОВАЙ: Командінка, вірш	124
Шумить дімкою Лабрець	124
Рання осінь	125
Чи то вітер цей розівня	125
М. ШМАЙДА: Запахена кров, епізод	127

Переклади.

ЯН ДРДА: Червона Тортза	176
-------------------------	-----

Публіцистика.

ВАШЕК КАНЯ: За рекомендацію О. Боржаніка	181
ІВАН БОРНСОВ: Поборник величного братерства	187

Бібліографія.

П. П. БУНГАНИЧ: «Паралізм» М. Шмайди і місцева мова, творчість	190
І. НАЙДКОВА: Про книгу К. Чижевського: «Майстер-кість Некрасова»	198

з Пряшівщини представники всіх сіл цієї області проголосили 1 березня 1945 р. створення Української Народної Ради Пряшівщини (УНРП). Цей історичний акт був переломним у житті лемків Пряшівщини на шляху до національного усвідомлення, хоч мовна плутанина

тут залишалася й надалі, про що свідчить газета *Пряшевщина* — орган УНРП, що виходила два рази на тиждень і лише з кількома статтями українською мовою, а рештою по-російськи. Навіть стаття, що сповіщала про вживання віднині назв "український" та "українець" була написана російською мовою.

Все ж поява газети мала велике значення для дальнього літературного розвитку української людності південної Лемківщини. Вона згуртувала навколо себе наявні на Пряшівщині творчі сили; крім політичних завдань, вона стимулювала розвиток мистецької літератури, надаючи на своїх сторінках місце творам місцевих авторів. Саме тут появилися перші післявоєнні твори Ф. Лазорика й І. Мацинського, які є свідченням плутанини щодо літературної мови лемків Пряшівщини — перший вживав української літературної мови, а другий — російської.

Одна газета не могла задовольнити всіх читачів та тих, які почали писати власні мистецькі твори — оповідання, вірші. Тому ступнево появляються періодичні газетно-журнальні видання — російський *Костер* (1946-47), *Карпатська зірка* (1946-48), двомовний *Колокольчик-Дзвіночок* (1947-49), але вони появлялися і заникали, а газета *Пряшевщина* продовжувала виходити, поки її та Української Народної Ради не зліквідували влада Готтвальда три роки після комуністичного перевороту 1948 р.

На місце УНРП у 1951 р. засновано Культурну Спілку Українських Трудящих Чехо-Словаччини (КСУТ), якої органом стала новозаснована газета *Нове життя*, що почала виходити українською мовою, та журнал *Дружно вперед*, який мав друкувати і мистецькі спроби початкових поетів і письменників. Для дітей стала виходити *Пionерська газета* (від 1968 р. *Веселка*), а від 1953 року почав виходити перший український альманах *Дукля*, який від квартальника перейшов на місячний журнал і відіграв значну роль в розвитку місцевої літератури.

Саме названі періодичні видання сприяли інтенсивному розвиткові мистецької літератури і літературної критики на Пряшівщині, дали можливість вийти на літературний шлях уже існуючим письменникам та початковій молоді. Сама ж Культурна Спілка Українських Трудящих залишилася помічною організацією партії в організуванні мистецької самодіяльності в українських селах Пряшівщини з обмеженими можливостями впливу на них.

Розвиткові української мистецької літератури сприяло в деякій мірі і видавництво, зорганізоване при культурно-освітньому відділові

Української Народної Ради в Пряшеві.⁵⁷ В цьому видавництві з'явилися перші книжкові видання після другої світової війни — нариси, вірші, публіцистичні статті, оповідання й інше; але з ліквідацією УНР було й воно зліквідоване.

Літературне життя лемків Пряшівщини зосереджувалося в редакціях згаданих газет і журналів. У цих виданнях стали появлятися мистецькі твори Ф. Лазорика, І. Мацинського, Ф. Іванчова, Ю. Боровича, Є. Бісс й ін., з яких більшість писала спершу російською мовою та згодом усі перейшли на українську мову писання. Хоч багато з перших спроб були мистецькими незрілими, але їхня поява свідчила про потребу мистецького слова, дарма що не могло воно спертися на вироблену місцеву традицію. Будительські традиції не відповідали новим умовинам, в яких опинилася людність Пряшівщини, а такі поети як Лазорик, Мацинський і Карабелеш були лише доказом мової неясності, що залишилася в спадщину післявоєнній Пряшівщині, — якою мовою писати: українською чи російською?

Раптом зміна щодо вживання української мови настала після постанови президії ЦК КП Словаччини в червні 1952 р., згідно з якою українську мову запроваджено як навчальну в школах. Ця раптова зміна спричинилася до того, що деяка частина інтелігенції відійшла від культурного життя; та назагал ніхто не був підготованим до такого переходу — бракувало вчителів, редакторів і знавців української літературної мови.

Без огляду на адміністративний спосіб вирішення проблеми української мови,⁵⁸ українізація школи й культурного життя на Пряшівщині мала багато позитивних рис. Вона остаточно покінчила з мовним хаосом, який тут існував останніх 150 років, та взяла вітер з вітрял тим, які заплутували українську людність створюванням різних національних платформ — руських, російських, русацько-русинських, карпаторуських і т. п. Запровадження української мови в школі і культурні установи послужило реальною умовиною для виникнення ширшої читацької громадськості, на основі чого виникло природне творче бродіння серед української інтелігенції. Майже всі ті, які до 1952 р.

57. Більше про видавничі справи українців Пряшівщини див. у Юрія Куидата, "Видавнича справа в українців Чехо-Словаччини після 1945 року". Дукаль. Вид. КСУТ, Р. XXVI, Пряшів, 1978, ч. I, с. 29-43.

58. Науковою аналізою розвитку української мови на Пряшівщині займається Микола Штець у книжці *Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини. Педагогічний збірник*, ч. 1, СПВ, Братислава, 1969, с. 101-141.

Література чехословацьких українців

1945 — 1967

ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ

1968

СЛОВАЦЬКЕ ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО В БРАТІСЛАВІ
ВІДДІЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ПРЯШЕВІ

Титульна сторінка збірника статей "Література чехословацьких українців" з доби лібералізації 1968 р.

писали російською мовою, перейшли на українську мову, почали більше знайомитися з історією України та її літературними здобутками і прийшли до переконання, що людність Пряшівщини була й залишається частиною українського народу. Тема національної при-

належності до українського народу стала сюжетною лінією не одного мистецького твору письменників 50-х років.⁵⁹

Про українську літературу Пряшівщини від 1945 р. появилася низка статей і наукових праць. До перших таких праць належить *Современная украинская литература в Чехословакии* Іллі Волошчука (Братислава, 1957), яка вийшла російською мовою, хоч була призначена для українського читача. І. Волошук аналізує творчість ще не великої тоді кількості письменників (Лазорик, Мацинський, Карабелеш, Зозуляк і ін.). Більшість їх творів була писана російською мовою. Значно краще підготована друга книжка, яку впорядкував Орест Зілинський: *Література чехо-словацьких українців 1945-1967*. *Проблеми й перспективи* (Братислава-Пряшів 1968), яка вміщує резюме словацькою і англійською мовами. Ця праця підсумовує досягнене за післявоєнний період, вказує на проблеми, зумовлені політичними відносинами, в яких письменники були змушені жити її творити; вона охоплює всіх авторів збірок, оповідань, романів, колективних збірників з загальною характеристикою їхньої творчості. Федір Ковач у *Деяких проблемах розвитку української літератури в Чехо-Словаччині* (післявоєнний період) (Пряшів 1973) з огляду на політичні умовини обминає найкращих і найбільше заслужених представників художньої прози, Є. Бісс і М. Шмайду. Останнім часом з'явилася книжка Й. Сірки *The Development of Ukrainian Literature in Czechoslovakia, 1945-1975* (1978) і *Розвиток національної свідомості лемків Пряшівщини у світлі української літератури Чехо-Словаччини* (1980), які не тільки розглядають етапами розвиток місцевої літератури, але й вміщують, на відміну від попередніх праць, велику бібліографію мистецьких творів і критичних статей та аналіз.

В перші післявоєнні роки письменники Пряшівщини стали віч-навіч з дійсністю роздвоєної колишньої Карпатської України, з новим становищем української людності в чехо-словацькій державі, з новими взаєминами між народами й національностями, з початками культурного будівництва на Пряшівщині й відбудовою народного господарства. Провідну роль в мистецькій літературі відіграла тут поезія, хоч і її часто бракувало ясної мети, виразно окресленого ідеалу — в літературно-естетичному та філософському сенсі. Як зазначує літературний критик Василь Хома: "Злободенною проблемою була в перші після-

59. Про тему національної принадливості див. вже згадана книжка Й. Сірки, *Розвиток національної свідомості...* (1980), с. 25-104.

весні роки відсутність досвідчених літературних кадрів та низький рівень освіти. Тут був корінь невисокої художньої вартості перших літературних спроб, що ставили декларативність над чуттєвою правдивістю, художню виразність. Декларуючи своє прагнення до свободи, поети визнавали поезію, спрямовану на майбутнє".⁶⁰ Але це майбутнє залишалося невідомим, а з ним і мета та виразний ідеал.

Визначною подією в культурному житті української людності Пряшівщини після другої світової війни була поява пари книжок, які мов би підsumовували досвід перших післявоєнних років. Це перш за все поетичні збірки Федора Лазорика *Слово гнаних і голодних* та Івана Мацинського *Белые облака* (обидві 1949 р.).⁶¹ З формально-літературного погляду ці видання не були істотним внеском у розвиток української літератури Пряшівщини, однаке, в умовинах літературного розвитку українців Чехо-Словаччини вони означали надзвичайну подію. Поява цих збірок означала зростання культурних аспірацій, іхні автори свідчили про те, що українське середовище Пряшівщини хоче позбутися відсталості і прагне творити культурні вартощі такої ж ваги, як це було в інших народів республіки. Поява поетичних збірок Ф. Лазорика й І. Мацинського послужила каталізатором для творчости Василя Зозуляка,⁶² Федора Іванчова,⁶³ Єви

60. *Література чехо-словачьких українців*, Ред. та упорядник Орест Зілинський, СПВ ВУЛ, Пряшів, 1968, с. 30. (Далі: *Література...*).

61. Іван Мацинський народився 9 квітня 1922 р. в містечку Межилабірці на Пряшівщині. Після закінчення учительської семінарії в Пряшеві вчителював в українських селах. Після війни студіював у Вищому Політичному і Соціальному Інституті в Празі. Працював на різних відповідальних посадах культурних установ українців Пряшівщини. За його ініціативою в 1952 р. була заснована Українська Секція Спілки Словашких Письменників. Він був відповідальним редактором журналу *Дукля*, завідувачем Української Редакції Словашкого Педагогічного видавництва, першим секретарем ЦК Культурної Спілки Українських Трудящих Чехо-Словаччини. Після 1968 р. Мацинського звільнено з посади й заборонено друкуватися. Шайно 1978 р. з'явилися декілька вірші в ж. *Дукля*. Автор збірок *Белые облака* (1949), *Наша мова* (1956), *Карпатські акорди* (1962), *Пристрітники* (1968). Взяв участь у кількох колективних збірниках і відомий також з низки наукових літературознавчих статей.

62. Василь Зозуляк народився 19 вересня 1909 р. в Чертіжному на північний захід від Межилабірців. Після закінчення учительської семінарії в Ужгороді працював учителем. Писати почав російською мовою і щойно в 50-х роках перейшов на українську мову писання. Видав найбільше книжок з-поміж місцевих письменників. Йому належить і перший роман-трилогія в українській літературі Пряшівщини. Почав з драматичних творів: *Одноактні п'єси* (1953), *Депутат Прокіп* (1954), *Помста розгніяних гір* (1955), *Буває й так* (1957), *Нескорені* (ч. I — 1962, ч. II — 1967, ч. III — 1973), *Виbrane* (1974), *На крутих поворотах* (1975), *Незламні крила* (1977) і деякі інші. Взяв участь у багатьох збірниках.

63. Федір Іванчів народився 17 жовтня 1916 р. в с. Зубівка на східному Закарпатті.

Бісс,⁶⁴ Юрка Боролича,⁶⁵ Михайла Шмайди⁶⁶ й інших, які стали першими членами Гуртка Українських Письменників при Спілці Словацьких Письменників у 1952 р.⁶⁷

В творчості окремих поколінь можна виразно прослідкувати не лише розвиток літературної мови, але й мистецьких образів, мистецького смаку письменників, мистецьких засобів, літературних жанрів та погляд на роль мистецького слова. Одночасно, через покоління виразніше можна побачити ідею єдності з загальноукраїнською культурою і історією.

ПІСЛЯВОЄННА ПОЕЗІЯ

Старше покоління письменників Пряшівщини виросло (або виростало) ще в умовах єдності східного Закарпаття і Пряшівщини, про що свідчать і такі уродженці східного Закарпаття, як Ф. Іванчів, Ю. Боролич, А. Карабелеш, Є. Бісс і В. Гренджа-Донський (1897-

3 1943 р. був у Першому Чехо-словакському Армійському Корпусі. Після другої світової війни залишився на Пряшівщині, де спершу вчителював та згодом став працювати в українських редакціях *Дука*, *Дружно вперед і Нового життя*. Окремими книжками вийшли: *Под соломенною стріхой* (1938), *Підймається хлібороб* (1954), *Отакі для* (1957), *Гришні душі* (1961), *В долину з-під солом'яної стріхи* (1966) і *Колька* (1975). Взяв участь у низці колективних збірників.

64. Єва Бісс народилася в червні 1921 р. в Мукачеві на східному Закарпатті. В 50-х роках відома під прізвищем Бісс-Капішовська. Після другої світової війни переїхала до Пряшева, де від початку брала активну участь у культурному житті українців як драматург Українського Народного Театру і авторка п'єс, маларка та в останні роки успішний прозаїк. Починала писати також російською мовою. З її драматичних творів відомі: *Білій воїк* (1962) і *Естер* (1965). Її оповідання вийшли збірками — *Сто сім модних гачиків* (1967) і *Апартамент з вікном на головну вулицю* (1969). Після 1968 р. її прізвище цілком зникло зі сторінок української преси Пряшівщини.

65. Юрій Боролич народився 28 лютого 1921 р. в с. Великий Березний на східному Закарпатті, помер 7 січня 1973 р. в Празі. Служив у Першому Чехо-словакському Армійському Корпусі. Після закінчення війни залишився в Чехо-Словаччині та співпрацював в чеських і українських газетах і журналах. Окремі твори з'явилися в збірках: *Дарунок* (1953), *Під одним небом* (1958), *Пісня життя* (1960), *Хорал Верховини* (1964), *З рідних берегів* (1966) і *Його день серед нас* (1970). Брав участь у різних колективних збірниках.

66. Михайло Шмайдя народився 2 листопада 1920 р. в Красному Броді над Лабірінем. Працював ловчий час у Музей української культури в Свиднику, але після 1969 р. втратив право й можливість друкувати свої твори. Першою з'явилася повість *Пара-зити* (1953), потім вийшли оповідання *В'язка ключів* (1956). Про дальші твори див. підрозділ "Післявоєнна проза".

67. Спілка Письменників Пряшівщини існує від 1952 р. при Словацькій Спілці Письменників як її філія в Пряшеві і фінансово цілком залежна від словацької організації. Органом Спілки є журнал *Дука*.

Федір Лазорик

Федір Лазорик

Ф. Лазорик, *Вибране 1926-1962*. Пряшів, 1963, початок.

1974),⁶⁸ який був одним з перших борців за українську мову на Закарпатті після його приєднання до Чехо-Словаччини 1919 р. З-поміж цього покоління виразних успіхів у перших післявоєнних роках до-

68. Василь Грэнджа-Донський народився 23 квітня 1897 р. в с. Волове на східному Закарпатті, де почав свою літературну дорогу ще в 1923 р. зб. *Шляхом терновим*. Після другої світової війни переїхав у Братиславу, де й номер 25 листопада 1974 р. він зазнав переслідувань і шойно в 60-х роках зміг друкувати свої твори в місцевій українській пресі. Тут вийшли твори — вибір *Шляхом терновим* (1964) і збірка поезій *Місячні груні* (1969).

сягли поети. Поезія належала на Пряшівщині до найвідомішого й найпоширенішого виду мистецької літератури. Через усну народну творчість і творчість будителів вона розрослася сьогодні до великого літературного загону, нараховуючи понад 20 осіб, і зробила стрибок від церковнослов'янини до літературної мови. А. Червенякував навіть, що з цієї поезії "можна б скласти том-два справжньої поезії, яка могла б стати потенційним вкладом нації у скарбницю світового мистецтва".⁶⁹

Кращого рівня місцева поезія могла досягти теж завдяки зростанню та вимогам літературної критики, що може похвалитися добрими двома десятками літературознавців, серед яких особливо продуктивні й відомі: Орест Зілинський (пом. у 1976 р.), Юрій Бача, Михайло Мольнар, Михайло Роман, Андрій Червеняк, Іван Мацинський, Федір Ковач, Ілько Волощук, Микола Неврлі, Василь Хома, Йосиф Шелепець, Юрій Кундрат і інші.⁷⁰ Правда, після 1968 р. половина з них заборонено не тільки друкувати якінебудь наукові матеріали, але й працювати за фахом, що дуже пошкодило дальншому розвиткові не тільки літературознавчої науки на Пряшівщині, але й мистецької літератури.

Провідну роль серед поетів відіграв Федір Лазорик, який був ветераном місцевих культурних діячів і який вже перед війною вживав української літературної мови. Вже в 1926 р. 13-річний Лазорик надрукував перший свій вірш "Матерня пісня" в журналі *Пчілка*. В ці роки на юнака мали вплив Д. Зубрицький і М. Маційович, які не тільки були вчителями пряшівської "горожанської" школи, але й прихильниками української літератури. Цю любов до українського літературного слова не змогли від Лазорика забрати противники цього слова Ст. Гайдич та І. Кизак, які його навчали пізніше в Пряшівській учительській семінарії. Правда, початком 30-х рр. з'явилось кілька віршів Лазорика в газеті *Русское слово*. "Всі ці поезії були написані по-українськи, але редакція їх виправила й пристосувала до свого правопису — язичія. Коли побачив свої спотворені вірші, студент Ф. Лазорик вирішив більше нічого не друкувати в цій газеті".⁷¹ Він уміло

69. *Література...,* с. 59.

70. До числа літературних критиків можна також зарахувати Василя Турка, Юрія Муличака, Павла Мурашка, Миколу Мушинку, Івана Гірку, Мирона Сисака і Василя Комана, з яких після 1968 р. половина заборонено друкуватись.

71. Михайло Роман, *Федір Лазорик. Життя і творчість*. СПВ ВУЛ, Пряшів, 1974, с. 36.

Фото?

Іван Мазепа-Скій

Рисунок Миколи Даця. І. Машинський, *Карпатські акорди*. Пряшів,
1962, с. 4.

використовував український фольклор, писав у традиціях українських клясиків та вже в першій своїй збірці *Слово гнаних і голодних* змалював настрої гноблених лемків Пряшівщини. Любов до рідного краю, його народу й культури, до природи, дитячий світ, боротьбу за краще майбутнє та низку інших тем, які хвилювали поста, можна знайти в його збірках *Вік наш фестивальний. Роздуми і співи* і ін. Але в цих збірках зустрінемо і політичний опортунізм чи засліплення, напр., у збірці *Велика сила* (1955) Лазорик відстуває від своїх поетичних принципів першої збірки та вдається до голого агітаторства прославлюванням партії ("Я славлю, Парте, тебе"), бере теми не з життя, не з природи, не з людських переживань, а з політичного календаря.

Вершиною творчого доробку Ф. Лазорика була збірка *Сніжні хризантеми* (1968), в якій він показав себе як поет вразливої і надзвичайно чутливої душі до всяких зовнішніх і внутрішніх поштовхів, зокрема до вічних і незмінних її джерел — любові; показав себе таким, яким він був на початку свого творчого шляху у збірці *Слово гнаних і голодних*, лише з тією різницею, що тепер усе те, чим він жив, втішався і зачаровувався колись, що він оспіував і звеличував, виступає вже як поетична ремінісценція в голові, "вже досвідом сріблений". *Сніжні хризантеми* — це поезія, звернена до людини, сповнена гуманізму й широї правди поста, правди, про яку він десятиріччями змушений був мовчати.

Не зважаючи на відхилення від своїх почувань у роки панування сталінських метод у чехо-словацькому політичному житті, творчість Ф. Лазорика пройнята любов'ю до рідного краю, до рідного народу, за якого долю висловив він свої вболівання вже в поезії міжвоєнного періоду. В післявоєнний період поет бачить Пряшівщину, відірвану від Закарпаття, а тим самим і від "неньки-України", як сироту, він переживає це розлучення, тому в одному з віршів він запитує:

Краю ти наш, краю,
Наша тиха дума,
Чи ти спільно ще заграсиш
Ta з Дніпровим шумом?

Чи зазнаєш слави,
Сирото, наш краю,
Чи тобі святої Лаври
Дзвони ще заграють?⁷² (Підкр. Й.С.)

Творчість Ф. Лазорика мала й має значний вплив на формування й розвиток молодого покоління, за яким поет пильнував і яке заохочував до писання. Перша монографія про післявоєнного місцевого письменника з'явилася саме про цього зачинателя літературної мови на Пряшівщині — *Федір Лазорик. Життя і творчість* М. Романа (1974), яка вміщує повну бібліографію творів Ф. Лазорика і статтей про нього.

Другим визначним представником старшого покоління поетів Пряшівщини був Іван Мацінський, який значно спричинився до розвитку місцевої літератури. Після першої своєї збірки, *Белые облака*,

72. Федір Лазорик. *Карпатська замана*. СПВ ВУЛ, Пряшів, 1971, с. 200.

яка з'явилася російською мовою, він зумів скоро зрозуміти, що мовою його народу та тим самим і його поезії, є українська мова, тому вже наступна його збірка *Наша мова* (1956) з'явилася цією мовою, але позначена вона, як і поезія Лазорика цього періоду, впливом сталінізму, віршованою політикою, агітаторством і оспівуванням мудrostі партії.

Наступна збірка *Карпатські акорди* (1962) багато в чому відмінна від попередньої, але ще не дає знаків остаточного звільнення від впливів ідеологічного догматизму. Від них поет звільнився щойно в своїй збірці *Пристрітники* (1968). За словами Ю. Бачі, ця збірка є доказом, "що Мацинський вертається в поезію як поет з власними проблемами, сумнівами, успіхами й радощами, навіть з власними недоліками".⁷³ Ці проблеми бачить поет у навколишній дійсності, в щоденному житті, про яке поет може нарешті заговорити без партійно-ідеологічних окулярів. Мацинський першим з-поміж письменників Пряшівщини звернув увагу на проблему лемків не тільки на Пряшівщині, але й лемків з польського боку чехо-словацько-польського кордону. В збірці *Пристрітники* бачить поет Лемківщину як одне ціле. В постаті "бабці з Команчі" можна вбачати образ страждаючої Лемківщини.

Я лемко, як і ви,
бабцю із Команчі,

заявляє Мацинський. Доля лемків і їх горе в минулому були теж спільними, бо не знаходили вони щастя за Океаном, куди їхали, покидаючи родини, та повертали з порожніми руками:

якби я був Джонсоном,
то я б оце чуже велике море
переіменував
на ЛЕМКІВСЬКИЙ ВЕЛИКИЙ ОКЕАН.⁷⁴

Але не тільки за Океан були змушені лемки йти шукати заробітку, не маючи ніякого захисту. Вони були змушені покинути цілими родинами свої предківські хати в Карпатах, тому що володарі післявоєнної Польщі переселили їх у чужі землі, де "чужий спів чути". Тому бабця з Команчі питає, куди б ще написати,

73. Юрій Бача, "Мацинський повертається в поезію", *Дружно вперед*. Вид. КСУТ, Р. XVIII, Пряшів, ч. 5, с. 9.

74. Іван Мацинський, *Пристрітники*, СПВ ВУЛ, Пряшів, 1968, с. 133.

шоб хоч нове Балтійське море
Та ЛЕМКІВСЬКИМ назвати.

Іван Мацинський — одинокий сучасний лемківський поет, який наважився заговорити про проблему і південних, і північних лемків. Своїм поетичним словом звернув увагу на кривди, спричинені лемкам минулими й сучасними режимами. У вірші *Лемки* він відтверто звертається до України, яка нічим не заступається за своїх розтраченіх і розділених дітей:

Ми лемки — на захід від Лабірця Й Сяна.
Чи чусь, Вкраїно, наш жалібний гімн?
Ні, що тобі древня лемківська рана?
Безболісність стала законом твоїм.

То ж далі... Я надалі себе продавай,
шматуй твое тіло на лезах прозорих...
Лиш болю до тебе розрісся розмай
у лемківських грудях і гордих, і хворих!⁷⁵

І цей одинокий голос поета-лемка замовк майже на десять років, бо після окупації Чехо-Словаччини 1968 р. Мацинського не тільки позбавили займаніх посад, але звільнили з праці. Крім того йому не дозволялося друкувати жодних поезій чи наукових статей, без уваги на те, що він значно спричинився до розвитку української культури й літератури на Пряшівщині в післявоєнний період.

В 70-ті роки значної популярності як поет набув Іван Гриць-Дуда,⁷⁶ автор численних віршів та першої місцевої історичної поеми *Маків цвіт* (1974), *Серед дороги, серед бур* (1975 — друга частина *Макового цвіту*), яку ставив і Український Народний Театр у Пряшеві на своїй сцені. Це романтична поесма про первого українського опришку на Пряшівщині, який діяв тут у 16 в.

Менше відомі між старшим поколінням поетів Андрій Карабелеш,⁷⁷ який видав у Пряшеві дві збірки поезій російською мовою, але

75. Там же, с. 13.

76. Іван Гриць-Дуда народився 5 червня 1911 р. в с. Рудльові на Пряшівщині. Вчителював у селах східнього Закарпаття і Пряшівщини. В 1945 р. брав активну участь в організуванні Українського Народного Театру (УНТ) і став його першим директором. Відомий збіркою оповідань *Незгоди* (1967) і поемою *Маків цвіт* (1974). *Серед дороги, серед бур* (1975); взяв участь у кількох колективних збірниках.

77. Андрій Карабелеш народився на східному Закарпатті в 1909 р. Писав і друкувався ще перед останньою війною російською мовою. В Пряшеві вищав *На смертельном рубеже* (1951) і *В Карпатах* (1955). Помер на східному Закарпатті в 1958 р.

в 1958 р. повернув на східне Закарпаття і не залишив помітного сліду в розвитку української поезії на Пряшівщині, та Михайло Качалуба, уродженець Галичини, який після видання одної дитячої збірки в Пряшеві опинився на еміграції.⁷⁸

Поезія старшого покоління була важливим внеском у розвиток не тільки поетичного слова, але й питання мовної орієнтації, бо перехід на українську мову писання старшого покоління послужив прикладом для середнього покоління, яке виросло ще в часі мовної плутанини.

Крім мовної неясності на Пряшівщині в перші післявоєнні роки, середнє покоління зазнало найбільше з-поміж літературної інтелігенції сталінського впливу 50-х років, оскільки воно було в той час у школах і університетах. Літературний критик А. Червеняк слушно зауважив, що "Поезія п'ятдесятих років являє собою сумну картину знеособлювання індивідуальностей, деформації прогресивних естетичних вимог, виродження поетики, жанрового й психологічного багатства, традиційної й авангардної поезії..."⁷⁹ Найбільше проявлялося це в некритичному сприйманні дійсності, в безпідставних твердженнях, що все минуле реакційне, а сучасне прогресивне.

Якщо старше покоління (Лазорик і Мацинський) мало життєвий досвід з попередніх режимів, який служив для них певним гальмом в остаточнім і рішучим засуджуванні минулого чи оспіуванні сучасного, то середнє покоління було позбавлене такого гальма, тому воно повірило на слово тій демагогічній добі, в якій виростало, що й відзеркалилося на творчості 50-х років.

Найпродуктивнішим представником середнього покоління став Сергій Макара,⁸⁰ автор збірок *Осяяння юність* (1958), *Зростання* (1961), які є яскравим свідченням впливів ідеологічної сталінської пропаганди на поезію. Макара цілком повірив цій пропаганді і зробив її основним композиційним принципом своєї поезії, без усякого критичного ставлення до сучасності. В цьому він перевершив свого попередника в цій

78. Михайло Качалуба народився 7 листопада 1908 р. в с. Романовім в Галичині. Після другої світової війни аж до 1968 р. жив у Словаччині, останні десять років у Кошицах, більше до Пряшівщини. Спершу зазнав різних переслідувань і щойно в 60-х роках став друкуватися в українській пресі. Відомий лише одною збіркою *Польові дзвіночки* (1966), але на еміграції видав уже чотири збірки поезій. Живе в Швейцарії.

79. *Література...,* с. 48.

80. Сергій Макара народився 6 травня 1937 р. в м. Михайлівцях на Лабіріцем. Закінчив Винницьку Педагогічну Школу в Пряшеві. Крім окремих збірок брав участь у кількох колективних збірниках.

Сергій Макара

Рисунок Степана Гапака. *Восьмого*, Пряшів, 1963, с. 251.

ділянці, І. Мацинського, хоч для обох політична апологетика та диспозиційність є характерною рисою їх поезії тієї доби, що не спирається на глибокому пізнанні дійсності, але на поверховій декларативності.

Збірки *Шукаю себе* (1967) і *Совість* (1970) становлять протилежність попередній творчості С. Макари. Зокрема остання збірка поета свідчить про зміну. Тепер він закликає до пробудження совісти, щоб її не втратити. Але й нині важко боротися за совість, коли нема змоги бачити, бо:

**ЗАЧИНЕНІ ЗАВІСКОЮ НАВМІСНЕ ОЧІ
коли треба найбільше бачити
щоб совість не втопити
У КАЛЮЖАХ НЕГІДНОСТИ.⁸¹**

Можливо, що саме спроба зберегти совість спричинилася до того, що після 1970 р. прізвище С. Макари зникло зі сторінок української преси Пряшівщини, в якій часто появлялися його вірші протягом попередніх років.

Під впливом культу Сталіна розвивалася і поезія Йосифа Шелепця⁸² і Йосифа Збіглея,⁸³ але оба вони не сприйняли однозначно й некритично дійсності, як Макара. Й. Шелепець у збірці *Що в серці моєму* (1961) виявив себе більше ліриком, який промовляє до сердець своїх ровесників — до дівчат і хлопців. Правда, є тут і вірші, позначені тією добою, в якій поет формувався. Збірки Й. Збіглея *Зелені неони* (1964) і *Вікна без ніжності* (1969) появилися вже після викриття й засудження сталінської доби, тому в них не зустрічаємо тих слідів дегенерації поезії, якими позначені збірки попередніх років. Збіглей вдається у своїх поезіях до шукання правди і сенсу життя, які він то знаходить, то не знаходить.

Особливим явищем в українській післявоєнній літературі Пряшівщини є поезія Віктора Гайного⁸⁴ і Петра Гули.⁸⁵ В. Гайний здивував

81. Сергій Макара, *Совість*, СПВ ВУЛ, Пряшів, 1970, с. 41.

82. Йосиф Шелепець народився 23 липня 1938 р. в с. Ладомировій на Свидничині. Закінчив Філологічний Факультет Пряшівського Педагогічного Інституту. Працював викладачем Філософського факультету Університету ім. Павла Йозефа Шафарика в Пряшеві. Після окупації Чехо-Словаччини в 1968 р. втратив працю і можливість друкуватися. Окремі збірки появилися: *Що в серці моєму* (1961) і *Квіти* (1965) та проза *Листопад* (1967). Відомий з численних наукових статей.

83. Йосиф Збіглей народився 13 березня 1938 р. в с. Стебнику на Бардівщині. Закінчив Медичний накальєт Університету ім. П. Й. Шафарика в Кошицях. Крім видання окремих збірок брав участь у різних колективних збірниках.

84. Віктор Гайний народився 26 квітня 1932 р. в с. Гути-Марятині на Волині. Після війни перехідав з батьками в Чехо-Словаччину та від 1949 р. працює в Пряшеві, де в 1950 р. став артистом УНТ. Крім збірки *Шумлять Бескиди* видав збірку поезій *Весільні передздін* (1975). Написав також п'єси *Одного чудового дня* і *Недокінчений епізод*, які ставилися на сцені УНТ.

85. Петро Гула народився 20 травня 1937 р. в с. Видрані під Межилабірнями. Два роки навчався в Кіївському Державному Педагогічному Інституті ім. Горького (1955-57) та пізніше закінчив Філософський Факультет Університету ім. П. Й. Шафарика в Пряшеві. Був редактором Відділу Української Літератури Словашького Педагогічного видавництва в Пряшеві та вчителював. Крім збірки поезій російською мовою взяв участь добіркою віршів українською мовою в кількох колективних збірниках.

читачів уже першою своєю збіркою *Шумлять Бескіди* (1959), в якій він говорить про природу, красу лісів і гір в той час, коли його ровесники захоплювалися будівництвом соціалізму, подвигами партії і Сталіна. Причини аполітичної поезії Гайногого потрібно шукати в тому, що поет уже мав певний досвід щодо "соціалістичної дійсності", бо виріс він у родині чеських смігрантів на Волині.

Відмінною від ровесників була і поезія збірки Петра Гули *Пою луну, любовь и розы* (1962). По-перше, це одинока збірка середнього покоління, написана російською мовою, по-друге, тематично вона відмінна від попередніх зброк старшого й середнього покоління. У ній поет висловлює свої почування й думки, викликані однокласниками, коханою дівчиною, подіями щоденного студентського життя. Після 1962 р. П. Гула став писати українською мовою і залишився ліриком, який вміє передати свої інтимні переживання й спостережене ним у навколишній дійсності.

Групу середнього покоління доповнюють Юрій Бача⁸⁶ та Іван Бабін,⁸⁷ які нічим істотним не відрізняються від своїх ровесників. Про повернення у сталінське минуле можна говорити у звязку з поезією Іллі Галайди,⁸⁸ яка увійшла в збірку *Спалахи* (1974). Своє ставлення до періоду т. зв. демократичного соціалізму Галайда висловлює у програмовому вірші "Звіт", винесеному поза цикли. В ньому автор таврус борців за демократію і свободу, засуджує Солженицина — в стилі 50-х років, але замість непомильного Сталіна в нього виринає непомильний Ленін, якому він і звітує висловами сорому за своїх сучасників, що повірили в демократичний соціалізм.

У 60-х рр. в українську поезію Пряшівщини увійшли нові прізвища: Степан Гостиняк, Михайло Дробняк, Милан Бобак, Ганна

86. Юрій Бача народився 13 травня 1932 р. в с. Качківцях неподалік Свидника. Закінчив Педагогічний і Філософський факультети Університету ім. Я. А. Коменського в Братиславі та наукову аспірантуру в Київському Державному Університеті ім. Шевченка. Відомий як науковець, критик, педагог, культурно-освітній діяч на Пряшівщині, автор численних віршів і прозових творів та учасник колективних збірників. Після окупації Чехо-Словаччини в 1968 р. був ув'язненим і позбавленим праці за своїм фахом та правом друкувати щонебудь.

87. Іван Бабін народився в 1934 р. в с. Радвані над Лабірцем. Окремої збірки не видав, але часто друкується на сторінках місцевої періодики від початку 70-х років.

88. Ілля Галайда народився 1 серпня 1931 р. в с. Чертіжному недалеко Межилабірців. Закінчив московський університет. Був редактором *Дружно вперед* та згодом старшим викладачем Філософського Ф-ту Університету ім. П. Й. Шафарика в Пряшеві. Крім збірки *Спалахи* взяв участь у кількох колективних збірниках. Пише також прозові твори.

Степан Гостиняк

Рисунок Степана Гапака, *Восьмеро*, Пряшів, 1963, с. 137.

Коцур, Мирослав Немет і інші.⁸⁹ Ця група молоді виховувалася на поезії українських клясиків і дозволених українських поетів ХХ-го в. Це молоде покоління не зазнало впливу російських гімназій, мовної боротьби та, головне, ця молодь дозрівала в часі, коли сталінізм у

89. Детальніший огляд творчості молодшого покоління див: Josef Sirka, *The Development of Ukrainian Literature in Czechoslovakia 1945-1975*, Peter Lang, Frankfurt am Main-Bern-Las Vegas, 1978, pp. 70-86 (далі: J. Sirka, *The Development...*) та *Розвиток національної свідомості...* (1980).

Чехо-Словаччині (як і в Україні) був затиснений у відступ і здавалося, що він ніколи не повернеться. Тому з новими прізвищами в українську поезію Пряшівщини увійшов і новий вітер, який підніс цю літературу на вищий щабель.

Поезія цього покоління не порушує свого органічного зв'язку з поезією попередніх років. Вона й надалі залишається поєзією українців Пряшівщини, хоч значно відрізняється засобами, тематикою. Ця молодь не могла оминути і досягнень чеської та словацької поезії, оскільки вона в школах знайомилася з обома літературами. Саме це має на увазі літературний критик А. Червеняк, коли пише: "Стремлення синтезувати для української культури досягнення модерної поезії словацької та чеської дуже виразно вплинуло на цю поезію (молодого покоління — прим. Й. С.) — на фоні української поезії УРСР вона нагадує переклади з словацької та чеської мови".⁹⁰ Та не тільки ці риси були характерними для молодої поезії Пряшівщини 60-х рр. У ній з новою силою пролунала гордість за свій народ, за його історію; в ній осіповані не так "вожді ХХ-го в.", як сам народ, щоденне життя з його турботами і радощами. Молода генерація поетів Пряшівщини поставила собі вже вищий ідеал — здобуття визнання для української поезії Пряшівщини, вчинення її доступною не тільки для південного лемка, але й українця поза межами Чехо-Словаччини.

Постом, який відповідав ідеалам молодого покоління став Степан Гостиняк.⁹¹ Він засвідчив своєю творчістю вершину української поезії в післявоєнній Чехо-Словаччині. На його творчості, яка виходить з його чутливої поетичної душі, бачимо, який вплив може мати епоха, політичні події на творчість поета. Яскравим свідченням цього є перша поетична збірка Гостиняка *Пропоную вам свою дорогу* (1965), яка зазнала найвищої оцінки з-поміж місцевих письменників. Про неї зазначив А. Червеняк: "Ця збірка — літературна подія, яка є рубежем у розвитку української поезії Чехо-Словаччини. Крім того це перша збірка, що виходить далеко за межі місцевої української поезії Чехо-Словаччини".⁹² С. Гостиняк синтезував досягнення своїх попередників.

90. *Література...,* с. 57-58.

91. Степан Гостиняк народився 20 червня 1941 р. в с. Збудському Рокитові над Виравкою (на захід від Межилабирців). Закінчив ФФ Університету ім. П. Й. Шафарика в Пряшеві. Друкуватися почав з 1958 р. Крім власних збірок уяв участь у кількох колективних збірниках. Після 1969 р. його прізвище зникло зі сторінок преси й з'явилося тільки в 1978 р. з кількома віршами, які значно відмінні від його віршів десять років тому.

92. *Література...,* с. 56.

Він також вихований на основі марксистської етики, але на відміну від своїх попередників він став перевіряти її на практиці, що довело його до помічення великих протиріч між словом та ділом. Навіть у час десталінізації поет мав би передбачав, що боротьба за людську гідність проти деформацій попередніх років ще не закінчилася, хоч:

Життя кімната стала досить чиста,
Пілкреслюю, не зовсім, тільки досить, —
Занадто накопичилося у хаті бруду!⁹³ (Підкр. Й.С.)

Про те, що той "бруд", який мав поет на увазі, розрісся після відновлення сталінізму в Чехо-Словаччині, свідчить найкраще примушення С. Гостиняка замовкнути майже на десять років. Він не увійшов у вибране з поезії Пряшівщини, *Сонячні криниці*.⁹⁴

Продовжуючи теми першої збірки в другій збірці *Лише двома очима* (1967), С. Гостиняк відкидає всі накинені ідеали й правди, вірить лише своїм двома очам, що веде його до негації баченої дійсності.

Іншою долею позначений творчий шлях найпродуктивнішого поета молодшого покоління Михайла Дробняка,⁹⁵ який завдяки своїй незаангажованості під час т. зв. демократизаційного процесу та активній діяльності як журналіст після неї, зумів видати чотири поетичні збірки. Якщо перша збірка *Розлуки й зустрічі* (1967), сповнена інтимної поезії, то друга *Смуги світла* (1969) позначена трагічними подіями, які відбулися в Чехо-Словаччині в 1968 р. і зокрема на Пряшівщині, де між українцями-прихильниками православ'я та греко-католицької церкви дійшло до ворогування і вбивств. Збірка пройнята болем і сумом за ситуацію, коли в наслідок окупації Чехо-Словаччини українці звинувачували в зраді і переслідували. Поет гордо прого-

93. Степан Гостиняк, *Пропоную вам свою дорогу*, СПВ ВУЛ, Пряшів, 1965, с. 130.

94. *Сонячні криниці* (Вибране з творчості українських поетів Чехо-словаччини). Упорядник І. Галайда, СПВ ВУЛ, Пряшів, 1977. Збірка була задумана як антологія (згідно з планами видавництва), але оскільки в неї не увійшли найкращі представники місцевої поезії: С. Гостиняк, Й. Шелепець, Ю. Бача, І. Мацинський і С. Макара, то так її не можна було назвати. Упорядник Галайда не згадує, що було критерієм для нього в цій збірці, хоч уміщений в ній А. Карабелеш, не українським мовою та навіть не цілком місцевий, бо прожив на Пряшівщині всього лиши яких десять років.

95. Михайло Дробняк народився 3 жовтня 1942 р. в с. Збудському Рокитівському районі. Після закінчення ФФ У-ту ім. П. Й. Шафарика в Иршеві є редактором газети *Нове життя*. Крім власних збірок узяв участь у колективних збірниках поезій і прози. Пінє також романі.

Михайло Дробняк
Пером і словом, Пряшів, 1972, с. 232.

лошує "Я люблю цей народ" та закликає його прокинутися і стати стійким:

Народе мій!
Не смій ані тепер ти збайдужіти,
забути історію свою!
Не налякайсь,
не розбіжись!...
Нам треба сильними бути,
як віковічні дуби,
і вистояти треба!
... Я ж стоятиму з тобою!...%

Ta дальша творчість поста позначена вже тими політичними умовинами, які запанували і на Пряшівщині. Якщо збірка *Ochi v dolonjakh* (1974) пройнята особистим горем поета, якому померла маті, то вже дальша збірка *Kolosся надії* (1975) знаменує відхід Дробняка від поезії, яку сам творив понад десять років. Партійний ідеолог серед літературознавців Пряшівщини М. Роман бачить в цьому заслуги Дробняка: "Зокрема в останні два-три роки поет однозначно дав на службу свій талант соціалізму і політиці Комуністичної

96. Михайло Дробняк, *Смуги світла*, СПВ ВУЛ, Пряшів, 1969, с. 15.

*Партії Чехо-Словаччини. Він пише партійну поезію, яка позитивно сприймається молодими і старшими читачами".*⁹⁷ (Підкр. Й. С.).

Інтимна лірика переважає в творчості інших представників молодшого покоління — Мирослава Немета (*Полюси серця*, 1968, *Прибої*, 1974), Милана Бобака (*Живоцвіт*, 1972), Марусі Няхай (*Білі руки беріз*, 1974) і Ганни Коцур, яка не встигла видати окремої збірки (зазнала переслідувань і заборони друкувати свої твори).⁹⁸

ПІСЛЯВОЄННА ПРОЗА

Українська проза на Пряшівщині належить до найновіших здобутків літературного життя. До другої світової війни цей тип літератури значно відставав від поезії. За останніх понад 30 років проза на Пряшівщині зазнала великого розвитку, від газетних донесів до творів освічених письменників, від публіцистичних статей до романів-трилогій. Звичайно і тут позначився ідеологічний вплив на окремих творах письменників, але це цілком закономірне, оскільки всі старші письменники завдячують саме Комуністичній Партії свій духовий розвиток, що й пояснює перебільшене підкреслення в творах деяких авторів (Зозуляк, Питтель, Прокопчак й ін.) керівної ролі КП в революційних перетвореннях життя української людності Пряшівщини після другої світової війни. Майже всі українські письменники Пряшівщини стояли й стоять на позиціях партії, членами якої вони є. Не всі вони мають одинаковий інтелектуальний рівень, одинакові здібності, що робить їх відмінними в стилі, тематиці і мові.

Прозаїків Пряшівщини, як і поетів, можна поділити на три групи: старшу, середню і молодшу. Правда, в прозі не бачимо такої різниці між середнім та молодшим поколінням, як це було в поезії, зате існує виразна різниця між старшим і середнім та молодшим поколінням. Ця різниця помітна в тематиці. Якщо в старшого покоління переважає селянська тематика з національно-соціальним і побутовим характером, то в середнього і молодшого ця тематика зустрічається

97. Михайло Роман, "Шляхи 30-річного розвитку української літератури Чехо-Словаччини", Дукая. В-ня КСУТ, Р. ХХІІІ, Пряшів, 1975, ч. 4, с. 64.

98. Про літературну творчість цього покоління з'явилось мало літератури, а про таких як С. Гостишк і Г. Коцур в останні десять років не писалось нічого, або з'явилось лише якесь критичне зауваження щодо "ідеологічного збочення". Більше про окремих авторів сказано у працях, цитованих у примітці 89.

рідко. Саме це свідчить про той шлях української прози Пряшівщини, який вона пройшла від національно-просвітянського характеру до загальночехо-словацької, загальноєвропейської чи загальнолюдської проблематики. Тобто молода проза південних лемків позбавилася свого провінціоналізму.

До старшого покоління в українській прозі Пряшівщини зараховуємо тих, які стояли при формуванні місцевої літератури й допомагали своєю творчістю її розвиткові, які пережили мовну плутанину й доклали зусиль до встановлення літературної мови на Пряшівщині (хоч самі не завжди оpanували її), які основні теми брали з боротьби за соціальнє й національне визволення, які віддзеркалили в своїй творчості зміни в житті української людності Пряшівщини. До цієї групи належать перш за все: Василь Зозуляк, Федір Лазорик, Іван Мацинський, Михайло Шмайда, Юрій Борович, Єва Бісс, Іван Прокіпчак, Федір Іванчів, Андрій Кусько, Іван Гриць-Дуда, Михайло Пителль, Михайло Сабадош і деякі інші, які зазнали передвоєнного життя на Пряшівщині, брали активну участь в антифашистській боротьбі і були активними діячами культурного й політичного життя після другої світової війни. З цієї групи два вже померли (Лазорик і Борович), а троє після поразки демократизації (Мацинський, Шмайда і Бісс) були змушенні замовкнути.

Проза старшого покоління віддзеркалює національне життя південних лемків не тільки після другої світової війни, але й перед нею. Як і поезія, вона має більше пізнавальне ніж мистецьке значення, бо допомагає зрозуміти становище і труднощі, які ще й під сучасну пору завантажують національний розвиток української етнічної групи на сході сучасної Чехо-Словаччини.

З-поміж старшого покоління найпродуктивнішим письменником є Василь Зозуляк, який свою творчість розпочав писанням драматичних творів російською й українською мовами. В 60-х роках він пише низку оповідань, але найбільшу увагу привернув його перший на Пряшівщині український роман-трилогія *Нескорені* (1962-1973), який змальовує життя лемків, починаючи кінцем минулого століття і кінчаючи сучасністю. Останні повісті В. Зозуляка *На крутых поворотах* (1975) і *Незламні крила* (1977) свідчать про те, що він не може відрватися від теми минулого, в якому він знаходить комуністичну партію, що боролася за соціальну й національну справедливість.

Письменником, який викликав дискусію щодо ролі і завдання мистецького твору й обов'язку правдивого зображення життя, був Михайло Шмайда зі своїм романом *Тріщать криги* (1957). В цьому

МИХАЙЛО ШМАЙДА

ЛЕМКИ

РОМАН

Книга перша

КОРЧМАРСЬКИЙ СЛУГА

1964

СТОЛІТНІЙ ПІДАОСІРНЕ КІЛДАВІЦЬКО
ВЕДЕЛЕНКРАНЬ БІЛО-БІГІЛІЧІ ПРОІЧЕК

Титульна сторінка повісті Лемки Михайла Шмайди.

романі Шмайда реалістично зобразив сільське життя на Пряшівщині в час колективізації й після неї. Вартість роману полягає в тому, що він був написаний в часі, коли в Чехо-Словаччині було прийняте писати тільки про успіхи, про позитивного героя. Роман *Тріцать криги* був першим романом місцевого письменника, перекладеним на словацьку мову. М. Шмайді належить і перший роман з робітничого середовища на Пряшівщині, *Розїзди* (1970). Про життя південних лемків Шмайда залиумав трилогію *Лемки*, з якої з'явилася лише перша частина *Корчмарський слуга* (1965). До появи інших частин не дійшло, тому що письменник після 1970 р. внаслідок нових політич-

них умовин втратив працю в Музеї Української Культури в Свиднику та можливість друкувати свої твори. До дискримінації Шмайди доходить навіть в оглядових статтях розвитку української літератури Пряшівщини, до якої успіхів він спричинився одним з перших.⁹⁹

Розвиткові прози на Пряшівщині сприяли й оповідання Івана Прокіпчака (*Вибійни*, 1965) і Єви Бісс, які вже виходять за межі села, за межі національно-етнічної границі Пряшівщини і в оригінальний спосіб порушують проблеми людських взасмин, щоденних проблем людини.

Щодо жанрової різноманітності та поширення тематики української прози Пряшівщини особливої уваги заслуговує творчість уродженців східного Закарпаття Юрія Боролича, Федора Іванчова, Михайла Сабадоша та лемків Андрія Куська і Івана Грица-Дуди, які своїми численними оповіданнями, повістями, гуморесками, новелями і мемуарними творами спричинилися до поширення і підвищення рівня місцевої мистецької прози. Характерною рисою для більшості прозових творів старшого покоління є їхня пов'язаність з минулим, змалювання героїв минулого як борців за соціальну рівність і національну ідентичність. Такі герої, як Петро Грунь (*Нескорені* В. Зозуляка) і вчитель Тимканич (*Корчмарський слуга* М. Шмайди) є особами, що допомагають пояснити національну приналежність тим, які сумніваються в національній ідентичності української людності. Значне місце в творчості деяких письменників (Ю. Боролич, М. Сабадош, А. Кусько і Є. Бісс) займає і тематика антифашистської боротьби під час другої світової війни, змалювання страждань і втрат у цій війні, яких зазнала Пряшівщина. Ф. Іванчів висміює і критикує у своїх гуморесках та сатирі недоліки людської поведінки, міжлюдських узаємнів в щоденному житті. Переважає у всіх старших письменників оповідання, але саме завдяки їм в українській літературі південних лемків з'явився роман і повість та збільшилася кількість авторів драматичних творів.

Прозаїків Пряшівщини постигла така ж доля як і поетів. Старше покоління було змушене прокладати стежку літературній мові, організувати редакції газет, журналів, видавництв, самотужки вивчати літе-

99. Недавно з'явилася антологія короткої української прози Чехо-Словаччини — *Пелюстки провесни*, Упорядник Василь Коман, СПВ ВУЛ Пряшів, 1977. "Антологія" не заслуговує цієї назви, оскільки в неї не увійшли найкращі представники мистецької прози на Пряшівщині: М. Шмайда, Є. Бісс, В. Дацей, Й. Шелепець, Ю. Бача, які свою творчістю спричинилися до підвищення мистецького рівня місцевої прози.

Василь Дацей

Розмова сторіч, Пряшів, 1965, с. 341.

ратурну мову і історію свого народу, брати активну участь в громадсько-політичному житті. Серед старшого покоління не було ні одного з вищою освітою, освіта більшості кінчиляся вчительською семінарією або кількома семестрами вищої школи. Натомість середнє покоління мало змогу студіювати й набути вищу освіту. Якщо поміж старшим поколінням не знайти письменника, який би не мав чогось до діла з учительством (за винятком пришелця М. Качалуби — лікаря), то в середньому поколінні можна знайти різні професії — вчителів, науковців, лікарів, культурно-освітніх працівників, редакторів. Але як і старше покоління, воно не оминуло мовної плутанини, не оминуло доби сталінізму, яка і на творчості середнього покоління залишила свою печатку — пор. перші прозові твори В. Дацея, Ю. Бачі й інших. Але саме це покоління спричинилося до підвищення інтересу в читачів до прози Пряшівщини. Завдяки ньому тут відбулася дискусія про завдання літератури, про роль цієї літератури в суспільстві, про право письменника показати в житті не тільки позитивне, але й нега-

тивне, про неминучість виходу української літератури Пряшівщини з територіяльного обмеження Пряшівщини. Більшість середнього покоління письменників мала змогу студіювати, жити або коротко перебувати в ССР чи прямо в Україні. В 1968 р. воно цілком повірило в т. зв. соціалізм з людським обличчям. Саме ця віра спричинилася до того, що після окупації Чехо-Словаччини в 1968 р. це покоління зазнало найбільших переслідувань — Ю. Бача, Й. Шелепець, В. Дацей і А. Червеняк втратили працю й були позбавлені можливості друкувати свої твори.

Та все ж з вступом у літературу цього покоління пов'язана модернізація місцевої прози, поширення тематики, психологізація. Цими рисами позначені твори Василя Дацея,¹⁰⁰ найпродуктивнішого представника середнього покоління. Перші збірки оповідань Дацея ще не вміщували в собі нічого особливо відмінного від оповідань старшого покоління, але збірка *Монологи* (1968) позначена вже новими методами в мистецькій прозі Пряшівщини. В оповіданнях цієї збірки вдається Дацесві досягти свого задуму — розкривати психологію героя спокійною, деталізованою розповіддю з вплетенням внутрішнього монологу. Саме це мав на увазі О. Зілинський, який стверджує, що "підкresлено увагою до виключного (=вийняткового — Б.С.) й непізнаного творів Дацея відкриває в нашій прозі нові перспективи".¹⁰¹

Мистецька проза В. Дацея, Й. Шелепця, Л. Мольнар, А. Пестреченка й ін. з середнього покоління сповнена "пошуків теми, форми, стилю, способу висловити своє бачення світу".¹⁰² Пошуками нового пройняті і твори Людмили Зілинської, Іллі Галайди, Ганни Галчак, Степана Ганущина,¹⁰³ які виступили окремими збірками й численними

100. Василь Дацей народився 14 січня 1936 р. в с. Вираві над Виравкою. Закінчив Вишчу Педагогічну Школу в Пряшеві. Був редактором журналу *Дружно вперед*. Окремими книжками видав: *Ми і наші знайомі* (1961), *Очи невідзятого кольору* (1965) і *Монологи* (1968). Після 1970 р. його твори перестали появлятися на сторінках місцевої преси.

101. Орест Зілинський. "На шляху до людинознавства", *Дукаля*, Вид. КСУТ, Р. XXVI, Пряшів, 1968, ч. I, с. 58.

102. Федір Ковач. *Деякі проблеми розвитку української літератури в Чехо-Словаччині*. Науково-популярна бібліотека ЦК КСУТ, ч. 6. Пряшів, 1973, с. 60.

103. Людмила Зілинська народилася в 1929 р., відома збіркою оповідань *З пташиного словника* (1968). Лариса Мольнар, 1928 р. народження (Чернігівська область), видала збірку повістей *Вода в морі очищається* й оповідань *Хвилини* (1972). Ганна Галчак, 1929 р. народження, стала писати щойно в 70-их роках і відома збіркою оповідань *Лабиринт оповідання* (1976). Степан Ганущин, 1924 р. народження, став публікувати свої твори щойно в 70-их роках і відомий збіркою оповідань *Високі сходи* (1974).

оповіданнями, що й допомогло піднести мистецьку прозу Пряшівщини на вищий рівень.

До середнього покоління належить і перший послідовний байкар у місцевій літературі — Микола Ксеняк,¹⁰⁴ який у деяких байках віддзеркалив національний характер української людноси Пряшівщини. Байки Ксеняка є безперечним збагаченням жанрової різновидності української літератури Пряшівщини.

Епоха великих політичних й економічних змін характеризує генерацію весняних і післявесняних років, а саме: Степана Гостиняка, Михайла Дробняка, Мирослава Немета, Михайла Шкурла, Марію Параксу, Любу Вар'ян, Йосифа Мулика, Лесю Ярмак й інших.¹⁰⁵ Це період майже повної колективізації українського села Пряшівщини, впровадження індустрії у Східній Словаччині та дрібної промисловості в українські села. Це час, коли підростаюча українська молодь зустрічалася з трьома-четирма мовами та культурами — українською, російською, словацькою і чеською. Перед цим поколінням не стояло питання мовної плутанини, для нього українська мова — одинока мова його народу, але виринула проблема асиміляції, пов'язаної з пріоритетом словацької мови в усіх державних установах південної Лемківщини.

В підборі тематики ця група мало в чому відрізняється від середнього покоління, зате в жанрі вона досить обмежена, — переважає коротке оповідання, хоч трапляються спроби роману, повісті (М. Дробняк), що свідчить у деякій мірі і про брак досвіду. Більшості творів молодого покоління притаманний оптимізм, пошуки нового, правильна й багата українська мова. Проте ця літературна молодь Пряшівщини не змогла виявити свого літературного хисту, помічати й передавати читачам цікаве, повчальне й захоплююче, трагічне й радісне. Посилення цензури і повернення до вимог т. зв. соціалістичного реалізму не дозволяють на творчий розвиток.

***

104. Микола Ксеняк, нар. 1933 р. в с. Кам'янці біля Старої Любовні. Друкується від 1953 р. Видав збірку байок: *Байки* (1963, 1970, 1974), та *Сміх і горкість серця* (1977).

105. Див. — Josef Širká, *The Development...,* ss. 118-132.

Типовим для всіх трьох поколінь літературної родини Пряшівщини є те, що в них помічається не тільки духовий, але й фізичний зв'язок з іншими частинами України. Йдеться зокрема про Юрка Боролича, Єву Бісс, Федора Іванчова і Василя Гренджу-Донського, уродженців східного Закарпаття, Назара Гнатюка, Лариси Мольнар, Людмили Зілинської, Світлани Шковран-Михалик і Віктора Гайногого, уродженців дальших земель України. Це свідчення єдності українського народу й письменства. Однака дорога для українських видань Пряшівщини на Україну загорожена.

За післявоєнний період українська література Пряшівщини зазнала не тільки відродження, але й досягла кульмінації поетичними творами С. Гостиняка і Ф. Лазорика, прозою Ю. Боролича, Є. Бісс, В. Дацея і М. Шмайди. Вона зазнала розвитку всіх літературних жанрів та зазначила і в драматургії певні успіхи (Є. Бісс і В. Гайний).¹⁰⁶ Проте це відродження й успіхи були припинені вилученням з культурного життя української людності Пряшівщини найкращих і заслужених літераторів — Дацея, Бісс, Бачі, Мацинського, Шелепця, Шмайди, Макари, Гостиняка і Пестременка, а і літературознавців та критиків — Червеняка, Турка, Мушинку, Зілинського й ін., що завдало величезної шкоди культурному розвиткові української людності Пряшівщини та привело її літературу до стагнації.

106. Драматична література Пряшівщини ще досить слабо досліджена у порівнянні до поезії чи прози. У вже цитованій книжці *Література чехо-словацьких українців* розділ "Драма" написала Олена Рудловчак (с. 81-92), в якому вона розглянула розвиток драматичної літератури від 1945 до 1967 рр.

MOBA

Говір лемків

БОГДАН СТРУМІНСЬКИЙ

ХАРАКТЕРИСТИЧНІ ПРИКМЕТИ

Характеристичними прикметами говору лемків є ті, які відрізняють його від сусідніх українських говорів — долівського з Надсяння і бойківського. Певна річ, більшу вагу для такого мовного відмежування мають риси системні (фонетичні, морфологічні, по змозі синтактичні), ніж лексичні, що відносяться до ізольованих слів (як славетні леми), і саме на системних рисах зупинимось у цьому підрозділі.

Мовознавці, які характеризували цілість лемківських говорок (зокрема Іван Верхратський, Федот Жилко, Олекса Горбач¹), складали довгі переліки різних прикмет лемківських говорок, але 1) географічний обсяг не всіх їх відомий із дотеперішніх картографічних опрацювань лемківських говорок,² 2) не всі з них справді типові для Лемківщини і справді відмежовують лемків від українських сусідів.

1. I. Werhratskij, "Über die Mundart der galizischen Lemken. Ein Beitrag zur slavischen Dialektologie," *Archiv für slavische Philologie*, т. XIV, Віденсь, 1892, с. 587-589; він же, "Знайдоби до пізнання угорських говорів. Говори з наголосом сталим," *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, т. 40, Львів, 1901, с. 1-14 окремої нумерації; він же, *Про говор галицьких лемків*, Збірник філологічної Секції НТШ, т. V, Львів, 1902, с. 2-8; Ф. Т. Жилко, *Нариси з діалектології української мови*, Київ, 1955, с. 152-155; 2-ге переробл. вид. 1966, с. 219-224; він же, *Говори української мови*, Київ, 1958, с. 133-139; О. Горбач, "Лемківські Говірки," *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, т. 4, Париж-Нью-Йорк, 1962, с. 1281-1282.

2. M. Malecki, K. Nitsch, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, Kraków, 1934 (включений 2 лемківські села: Явірка Новоторзького повіту і Крілик Волоського Сяніцького повіту); Z. Stieber, "Wschodnia granica Łemków," *Sprawozdania z Czynności i Postędeń Polska Akademii Umiejętności*, т. 40, Kraków, 1936, и-р 8, с. 247 (мана); він же, "Gwary ruskie na zachód od Oporu," *Drugi Zjazd Sprawozdawczo-Naukowy poświęcony Środkowym*

Тут обмежимось розглядом системних явищ, і то тільки таких, які мають значення для найосновніших говіркових розрізень між лемками та далішими українцями.

Головною ізоглосою, яку прийнято вважати за критерій відмежування лемківських говірок від іслемківських українських (бойківських і долівських-надсянських) є постійний наголос на другому складі від кінця слова (*молόко*, *мовóко* і т.п.), як у польській і середньо- та східнословашькій мовах. Ця східня мовна межа Лемківщини проходить дещо на захід від р. Ослави в Галичині і дещо на схід від р. Лабірія в Шариші, а на захід від притоки Лабірця, Виравки.³ У польській мові такий наголос постав у XV ст., а у словацькій — мабуть, у XVI ст. З огляду на раніший час цієї зміни у поляків і на

i *Wschodnim Karpatom Polskim*. Sekcja Humanistyczna 10, Komisja Naukowych Badań Ziemi Wschodnich, Warszawa, 1938, передрук у його *Świat językowy Słowian*, Warszawa, 1974, с. 447 (мана); він же, *Atlas językowy dawniej Lemkowszczyzny*, з. I-VIII, Лодзь, 1956-64; G. Gerovskij, "Jazyk Podkarpatske Rusi," *Ceskoslovenská vlastivěda*, III, Прага, 1934 (мана); він же, "Народная речь Пряшевщины," *Пряшевщина*, Прага, 1948, с. 101, 114 (мана); I. Панькевич, *Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей*, Прага, 1938 (5 ман); В. Латта, "Полногласие в украинских говорах Восточной Словакии," *Shorník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*, Philologica X, Братислава, 1958 (мана) — передрук у *Науковых записках* 8-9, Культурний Союз Українських Трудящих, Пряшів, 1979-1981; він же, "Рефлексы носовых в украинских говорах Восточной Словакии," *Shorník...* XI-XII, 1959-1960 (мана) — передрук у *Науковых записках* 8-9; він же, "Отражение восточнославянских рефлексов некоторых общеславянского фонетических групп в украинских говорах Восточной Словакии," *Shorník...* XIII, 1961 (2 мани), передрук у *Науковых записках* 8-9; він же, "Рефлексы общеславянского "e" и изменение *u* > *i* в украинских говорах Восточной Словакии," *Jazykovedený časopis*, XIII, Братислава, 1962, и-р 1 (2 мани), передрук у *Науковых записках* 8-9; він же, "К вопросу диспалатализации согласных перед этим, *e*, *i* в украинских говорах Восточной Словакии," *Zborník...* (= *Shorník...*) XVI, 1964 (мана); він же, "Из вокализма украинских говоров Восточной Словакии (I. Варианты *e*, *o*; 2. Огласовка начального *јь*); 3. Лабиализация *e* > *o* после щипящих и *јь*; 4. Изменение *e* > *a*)," *Науковий збірник Музею Української Культури в Свиднику*, I, Пряшів, 1965 (мана); B. Strumiński, "Wiersze ukraińskie z początku XVIII wieku na marginesach 'Minej prazdnicznej' z XVII wieku," *Slavia Orientalis*, IX, Warszawa, 1960, и-р 2, с. 398 (мана); *Studio nad dialektologią ukraińską i polską (Z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ)*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCCLXXVI, Prace Językoznawcze 44, Kraków, 1975 (7 ман); M. Дубач, "Із спостережень над мікротопонімами українських сіл Східної Словаччини (Лексично-семантичні групи і словотворча будова)," *Науковий збірник...* 8, 1977 (мана); *Atlas gwar bojkowskich*, т. 1-4, Warszawa, 1980-198 (охоплює східнолемківські окраїни); 3. Ганудель, *Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини*, I. *Назви страв, посуду і кухонного начиння*, Братислава, 1981; J. Rieger, "Wyrazy 'lemkowskie' i ich zasięgi," *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 20, Warszawa, 1981 (3 мани).

3. Stieber, "Wschodnia granica Lemków"; він же, "Gwary ruskie na zachód od Oporu"; Gerovskij; Панькевич, *Українські говори...* мана 4; Латта, "Полногласие...", мана.

скорочення не наголошено -и в наказових формах (див. нижче) лемки мають цей наголос швидше від поляків, ніж словаків.⁴

З витворенням наголосу на другому складі від кінця пов'язана редукція первісно наголошеної -и в закінченні наказового способу в лемківських говірках. Загалом (крім деяких винятків) в українській мові цей голосний зберігся під наголосом, а занепав після наголосу (*иди* > *іди*, але *стани* > *стáнь*, *мáжи* > *мáж*). Інакше було у поляків і словаків: у них кінцеве -i занепало незалежно від наголосу, бо його пересунення до переду знищило цю акцентологічну різницю. У цій справі лемківські говірки йдуть за польською і словацькою мовами: на північній Лемківщині така скорочена вимова (типу *im/im/itm* 'їди', *wos/wosc* 'візьми') поширина аж по Сяні; на півдні її обсяг менш відомий, але в усякому разі покриває цілу типову Лемківщину (тобто принаймні по Лабірець). Вперше такі форми (*id* 'їди' і т.п.) засвідчені на північній і південній Лемківщині в кінці XVI ст.⁵ У польській мові занепад -i в наказовому способі засвідчений уже від XIV ст. і був послідовно проведений, у словацькій — від схилу XV ст. і досі не зовсім проведений. Тому польське походження цього явища у лемків більш правдоподібне, ніж словацьке. Зокрема польського походження є така форма, як *wos* (= поль. *weż* проти словацьк. *vezmi*).

Лемків відділяє від інших східних сусідів брак протетичного -e- перед початковим o- (отже *ogen* 'вогонь', а не *вогинь*, як у сусідніх бойків та долинян).⁶ Це архаїзм. Він означає, що лемки вже не взяли участі в цій українській іновації, яка засвідчена в Галичині від схилу XIII ст.

Типово лемківським, але з дещо меншим обсягом, є ствердіння м'яких кінцевих зубних приголосних -tъ, -cъ, -nъ (не кажучи про закінчення 3-ої особи дієслів, бо тут твердість -t має не тільки лемківський характер і належить до морфології, а не фонетики). Тому що кінцеві приголосні оглушуються у лемків, як і в інших західних

4. A. Торонський, "Русини-лемки," *Зоря Галицька яко альбумъ на годъ 1860*, Львів, 1860, с. 423-424, бачив тут польський вплив; Z. Stieber, "Wpływ polski i słowacki na gwary Lemków," *Sprawozdania z Czynnościami*..., т. 41, 1936, передрук у *Świat językowy Słowian*, с. 476, — спільній польсько-словакський вплив, а I. Панькевич, *Нарис історії українських закарпатських говорів*, ч. I, Прага, 1958, с. 64, — тільки польський.

5. Stieber, *Atlas*..., з. VIII, mapa 377-379; Панькевич, *Нарис історії*..., с. 64; він же, "До питання генези українських лемківських говорів," IV *Международный съезд славистов. Славянская филология. Сборник статей II*, Москва, 1958, с. 185-186.

6. Stieber, "Gwary ruskie na zachód od Opatowa," mapa; Я. Закревська, "Явища протези в західних говорах української мови," *Дослідження і матеріали з української мови*, т. IV, Київ, 1961, mapa I i 3.

Запис в актовій книзі села Одрехова, 1599 р.
(м.ін. архаїчна або долівська форма Єковое перенагабаня
і зміна с > ѿ в васко токарюв, т.т. Васко, Токарів син)

Акти села Одрехови, Київ, 1970.
репродукція н-р 8

українців, це означає, що цьому ствердінню підлягає такою давнє -дь і -зв. Пор. вищесказані *um/im, eos, ogen*. Це ствердіння охоплює всю типову Лемківщину на півночі, іноді навіть переходячи за Ославу, але на півдні воно кінчається на Нижньому Свиднику над Онлавою, вийнятково тільки доходячи до р. Хотчанки (напр., у слові *deсят*).

Воно засвідчене на північній Лемківщині від XVII ст.⁷ Це чисто лемківська зміна, не викликана жодним постороннім впливом. В усякому разі ствердіння виникло тоді, коли вже перестала проходити українська зміна *e* > 'у (пор. лемківське *нюс* 'він ніс' і т.п.) у навозамкненому складі перед твердою, але не м'якою приголосною (zmіна, почата в XIII ст.). Якби лемківське ствердіння відбулось перед цим пересуненням і піднесенням *e* > 'у, тоді з'явилися б форми типу *шюст* 'шість' і т.п., але їх в основному нема, є *шіст/шист* (вийнятково тільки трапляється *шуст* у Гировій в Короснянському повіті).

Врешті є ще одна морфологічна ізоглоса, яка відділяє Лемківщину від Бойківщини і Надсяння, хоч вона не зовсім ясна через неточне представлення її в наявній мовознавчій картографії: це проведення на Лемківщині стягнення прикметникових закінчень середнього роду -*ос* > -*е*, як у більшості українських говірок, тоді як у західніх і південних бойків та долинян тут стягнулась або звузилась тільки кінцева голосна, що дало -*ой* або -*ої* (лемк. *добре сіно* — бойк. *доброй сіно*, долівське *доброї сіно*). Якщо б вірити праці Штібера про українські говори на захід від Опору (1938 р.), закінчення -*ой/-ої* було тільки долівське і північнозахіднобойківське. Але його пізніший мовний атлас Лемківщини (1956-1963) показує, що тип *доброй сіно* доходив на південь аж до села Мхава в Ліському повіті, так що тільки вузька смуга між Мхавою і державним кордоном мала тип *добре сіно*. Коли тепер глянемо на діялекти атляси українських говірок на південь від кордону, побачимо, що від р. Ціроки аж по р. Тур'ю є широка смуга суцільної вимови *доброї сіно*.⁸ Напрошуються думка, що цей значний закарпатський обшир є продовженням західньобойківського обширу з Ліського повіту, а перерву в ньому в верхів'ях Ослави і Солинки треба приписувати або неповному вивченю цієї території, або якомусь пізнішому розвиткові (адже ж *доброї сіно* — це архаїзм, а архаїзми звичайно не поширяються, а все більше корчаться). Отже принаймні історично можемо прийняти лемківський тии *добре сіно* як прикметну відмінність лемківських

7. Stieber, *Atlas...*, мапа 15, 96, 126, 134, 170, 174, 196, 212, 235, 237, 264, 294, 302, 318, 326-327, 330-331, 377-379, 406; він же, "Wschodnia granica"..., мапа (але тут обсяг ствердіння на півдні примиснений); Панькевич, *Нарис історії...*, с. 56.

8. Stieber, "Gwary ruskie na zachód od Oporu," мапа; він же, *Atlas...*, з. I, мапи 37, 75, 76; Панькевич, *Українські говори...*, мапа III; Й. Дзендрзільський, *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР*, ч. II, Ужгород, 1960, мапа 179.

говірок від іхніх українських сусідів. Хоч лемківські говірки були остронь від головного українського масиву, де проходило скорочування *-oe > -e* (вперше засвідчене в XV ст. на Буковині), вони його також провели.

Огляд цих небагатьох (п'ятьох) системних ізоглос Лемківщини, які можна визначити на мапах, веде до висновку, що в двох випадках (постійний наголос і усічення кінцевого *-i* в наказових формах) ці ізоглоси є наслідком польського (і частково словацького) впливу, один випадок (брак протези перед *o*) — це архаїзм, один (зміна *доброс > добре*) — це, навпаки, загальноукраїнська іновація всупереч архаїзмові східніх сусідів і, врешті, один випадок (ствердіння кінцевих м'яких зубних) — це оригінальна лемківська іновація, сильніше розвинена на півночі, ніж на півдні.

ПОХОДЖЕННЯ ЛЕМКІВСЬКИХ ГОВІРОК⁹

Автор першої друкованої розвідки про лемків (1860), Олексій Торонський уважав лемків автохтонами, нащадками руського племені хорватів з X ст. З того виникало б і автохтонне походження лемківських говірок — тільки "зісованих" польським і словацьким впливом. Одночасно Торонський звернув увагу на те, що в Сяніцькій окрузі, "ідучи од границі Бескидської к сіверу, поступенний успіх (поступ) од іспорченої бесіди к луччій находим. Вірогідно і на них (сяніцьких лемків) іміла словацька річ вплияніс". Таким чином Торонський перший указав цей важливий напрям мовних експансій на Лемківщині — з півдня на північ.¹⁰

Першу виразну думку про південнобескидське походження лемків висловив Антін Петрушевич у 1874 р. Зокрема він уважав, що північні лемки з-над Попраду (напр., у с. Милик) прийшли на північ з-за Бескиду долиною Попраду. В додатку він уважав, що вони з походження були словаками, які зрушилися у наслідок прийняття східнього християнства, запровадженого св. Кирилом і Методієм на Словаччині в IX ст.¹¹ Петрушевич мав добру інтуїцію щодо напряму первіс-

9. Цей підрозділ є поширеною і виправленою версією авторової статті "Про походження лемків з мовознавчої точки бачення," *Науковий збірник X*, Український Вільний Університет, Мюнхен, 1983, с. 839-848.

10. Торонський, с. 392-396.

11. А. Петрушевич, "Сводная галицко-русская лѣтопись", *Науковий сборник Галицко-Русской Матицы*, Львів, 1874, с. 103 (і окреме видання); цитую за Панькевичем, "До питання генези...", с. 165.

них лемківських колонізацій, але непотрібно вдався до теорії зрущенні словаків ... в наслідок діяльності св. Кирила і Методія. Діяльність цих місіонерів могла зробити зі східніх словаків морав'ян або болгаро-македонців, але не русинів-українців. Ясна річ, що твердження про зрущенні словаків треба відвернути: словаки-грекокатолики — це пословачені русини. Їхній обряд є київського походження (як указує його давня київсько-галицька церковна юрисдикція і українська вимова церковної слов'янщини), а не моравського.

До подібних думок дійшов незалежно від Петрушевича також М. Гумпльовіч у 1901 р. На його погляд грекокатолицькі словаки, які були залишком церкви св. Кирила і Методія, а також мандрівні словацько-волоські верховинці були витиснені зі Спишу і Шаришу на північ німецькими колоністами десь у XIII-XIV ст. і дали початок лемкам. На доказ він наводив називання лемків над Попрадом і Білою *спишаками* в пол. XIX ст. (як відомо від В. Поля), хоч ця територія ніколи не належала до Спишу, вживання словакізму *лем*, а також близче не з'ясований лемківський "акцент", який мав би бути словацького походження (неясно, чи Гумпльовіч мав на думці наголос на другому складі від кінця, чи фонетику взагалі).¹² Ця теорія знов — зовсім не пояснювала, яким же чином ці словаки і волохи стали говорити по-українськи (по-руськи).

Пізніші мовознавці, які займалися генезою лемківських говірок — Іван Панькевич, Здзіслав Штібер і Юрій Шевельов — висловили в основному згідну думку, що лемківські говірки виникли через перехід галицьких русинів з Надсяння на захід, а звідтам на південь, до Угорського королівства.¹³

Шо лемківські говірки неавтохтонні, не підлягає сумніву. Вже сама їх географія — клин, забитий між словаків і поляків — на це вказує. Штібер звернув увагу на незвичайну близькість східньословацьких і польських говірок, майже цілковито розділених лемками і німцями. Якщо б лемки були автохтонами, цебто якщо б розділяли поляків і східніх словаків від найдавніших часів, така близькість словацької і польської мови понад головами лемків була б незрозумілою.

12. M. Gumplowicz, "Polacy na Węgrzech. Studium etnograficzno-statystyczno-histologiczne. IV. Stolica spiska," *Lud*, т. VII, Львів, 1901, с. 195, 203-204.

13. Панькевич, "До питання про генезу...", с. 173. 197; Zdzisław Stieber, "Das Zahlwort 'dötyrdesat '40' in den lemischen Dialektien," *Die Welt der Slaven*, VIII, Відбаден, 1962 (передрук: Stieber, *Świat językowy Słowian*, с. 490); George Y. Shevelov, "Zur Chronologie der Entstehung der ukrainischen Dialekte im Lichte der historischen Phonologie," *Zeitschrift für slavische Philologie*, т. XL, Гайдельберг, 1978, зош. 2, с. 300-302.

міла.¹⁴ Штібер ствердив також, що лемківські назви сіл на захід від давнього галицько-польського кордону (що біг приблизно вздовж річки Яслеки), отже на найбільш типовій північній Лемківщині, є часто польського походження, а назви лемківських сіл у Шариській жупі, тобто на найбільш типовій південній Лемківщині, — східнослов'янського або також польського.¹⁵

Найстаріші знані місцеві назви з південної Лемківщини (з XIII ст.), зібрани Браніславом Варсіком,¹⁶ не дають жодної певної вказівки про наявність там русинів у тому часі. Найбільше серед них назв загальнослов'янських: *Coprucha* 1259 = *Kopriwica (з угор. синкопою і вокальною гармонією) — тепер *Копривиця*, ліва притока Топлі; *Pricluchyn* 1269 — тепер *Камінець*, ліва притока Топлі; *Ternye* 1272 — тепер *Тернявка*, ліва притока Ториси; *Radama* 1274, *Rodatym* 1277 — тепер лемк. с. *Радома*. В дальшій черзі йдуть назви або польські, або старослов'янські, запозичені угорцями перед зміною *g* > *h*, т.т. перед XII ст.: *Grabouch* 1269, дві річки, одна — ліва притока Топлі, друга — права притока Ондави — тепер *Грабовець* і *Грабівчик*, над яким лежить лемк. с. *Грабівчик*. Потім маємо назви неясні: *Hutcha* 1269 — річка *Гуча* в 1808 р., ліва притока Ондави, словаць. *Chotčianka*; *Lytighe* 1269, *Lythyne* 1296 — р. *Люцинка*, ліва притока Ториси, словаць. *Lučinka*, угор. *Litinye*. Одна назва польська: *Beschad* 1269 — гори *Бескид Низький*. Одна — угорська: *Bachamezey* 1287 = *Bácsmező* 'Вуйкове Поле' — тепер лемк. с. *Пусте Поле* або *Высеранка*, ефемістична *Высланка*. Тільки одна назва може бути українською або словацькою: *Dobow* 1290 = *Dubov* (зі звінайною угор. заміною слов. *u*) — тепер р. *Дубовиця*, права притока Ториси; над нею лежить лемк. с. *Дубовиця*.

Серед найстаріших назв північнолемківських осель, зібраних Штібером з матеріалів польських канцелярій,¹⁷ 11 назв має польський

14. Zdzisław Stieber, "Problém pôvodu východoslovenských nárečí," *Svojina*, IV, Кошице, 1950 (польський переклад: "Problem pochodzenia dialektów wschodniosłowackich," Siteber, *Świat językowy Słowian*, с. 192, 201-202).

15. Zdzisław Stieber, "Pierwotne osadnictwo Lemkowszczyzny w świetle nazw miejscowości," *Bulletin Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, зош. V, Kraków, 1936, с. 53-61.

16. Branislav Varsík, *Osidlenie Košickej krajiny*, I, Братислава, 1964, с. 110, III, 1977, с. 314-330. Для встановлення лемківських назв використано: Joannes Lipsky, *Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis mappae regnum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confiniorum militarum. Magni item Principatus Transylvaniae occidentium*, Будин, 1808; Алексей Петров, *Пределы угоро-русской речи в 1773 г. по официальным данным*, Петербург, 1911; Зузана Ганудель, *Лингвістичний атлас українських говорів східної Словаччини*, I.

17. Zdzisław Stieber, *Toponomastyka Lemkowszczyzny*, ч. I, *Nazwy miejscowości*, Лодзь, 1948, passim.

характер (*Maciejowa 1229 — лемк. *Maćzowa*; *Radoczice* 1361 — лемк.-бойк. *Radošyci*; *Wisłoczkie* 1361 — лемк. *Wisłoczki*; *Czeklin* 1363 — лемк. *Цеклин*; *Brzeście* 1368 — лемк. *Berest*; *Maszyna* 1381 = *Maćina*, лемк. *Маціна Велика*, з подібною деназалізацією як блакитний зі старополь. *bląkitny*; *Dlugi Lang* 1391, село, яке зникло; *Ondrzejowa* 1391 — лемк. *Andrzejka*; *Powrośniki* 1391 — лемк. *Poroznik*, *Поврозник*, *Поворозник*; *Staszowa Wola* 1391, село, яке зникло; *Flornikowa* 1391, від *flornik* 'куряр' — лемк. *Фльорінка*), одна оселя має німецьку і польську назву (*Honstath*, *Wyssokie mesto* 1366 — лемк. *Miesto*, але звичайно *Яслиска*), 8 назв нас нейтральний слов'янський характер (*Mussina* 1288 — лемк. *Мушына*; *Bukowsko* 1361 — лемк. *Буківсько*; *Pobedna* 1361 — "лемк.", а властиво долин. *Побідо*; *Surowicze* 1361 — лемк. *Суровиця*; *Szczawnik* 1361 — лемк. *Щавник*; *Boyszca* 1361 — "лемк.", а властиво долин. *Збійска*, що віддзеркалює пізню поль. тенденцію до заміни наростка — *iszce* наростком *-isko*, друга назва *Вограніці*; *Mssana* 1369 — лемк. *Мішана*; *Poruy* 1391, в значенні місця руї оленів, село, яке зникло), одна назива східнослов'янська (*Chirwato-wa Wola* 1366 — може лемк. *Гырова*, але в такому разі ця назва з давньою ніякого етимологічного зв'язку не має), одна німецька (*Byscopeswalt* 1386 — лемк. *Ясюнка*), а тільки три назви українські, з яких одна напівпольська, а одна рівнобіжна з німецькою (*Piossek* 1361, помилково замість *Prossiek, пор. в 1424 р. — "лемк.", а властиво долинянське, укаюче *Прускі*; *Hriczowawola* 1363, від укр. *Гриць* і поль. *wola* 'слобода' — мабуть, лемк. *Воля Вишня* або *Нижня*; *Citizen-dorph*, *Poras* 1383 — "лемк.", а властиво долинянське *Порач*, до *Пораджа*, від давнього імені *Порад*). З тих трьох українських назв дві долинянські, а не лемківські, а лише одна дійсно лемківська, *Hri-czowawola*, що повстала в закутку (на східному березі Ясельки), який первісно належав до Галицької держави. Але навіть ця едина стара лемківська назва була побудована на польському терміні *wola*, отже не могла повстати раніше як в 1349 р., коли "господарем Руської землі" (Галичини) став польський король Казимир III.

Хоч ця назвознавча аналіза потверджує неавтохтонний характер типового лемківського населення (як зрештою, неавтохтонною є в теперішній батьківщині майже кожна європейська група, включно з поляками), вона сама не пояснює ще питання, звідкіля це населення взялося. Тільки одна зі згаданих назв дає нам у цій справі вказівку: хоч *Chirwato-wa Wola* в 1366 р. знаходилася на південний захід від Дуклі, на споконвічній польській території, її назва не польська (бо тоді ми мусіли б мати подобу *Charwatowa Wola), а східнослов'янсь-

ка. Отже була якась колонізація на теперішній північній Лемківщині з півдня, зза Бескиду.

Ролю східної Словаччини в генезі лемків можемо перевірити іншою методою, а саме обчислюючи специфічні лемківські лексеми, подані в мовному атласі Лемківщини Штібера.¹⁸ Виявляється, що найбільшу групу серед них становлять слова східнословашкого походження (в дужках подаємо числа мал в атласі): *выглядат* 'вікно' (3), *сытанец* 'шпихлір' (21), *арджа* (*ардзя*) 'іржа' (31), *кирпі* 'постоли' (48), *дуган* 'тютюн' (70), *чуга* 'сіряк' (42), *статок* 'худоба' (88), *нестися* 'хати верхи' (98), *кошар* 'кошара' (105), *бача* 'чабан' (115), *юдина* 'горобина' (176), *драга* 'дорога' (211), *страна* 'сторона, бік' (233), *отталь* 'звідти' (238), *откаль* 'звідки' (240), *няньо* 'батько, тато' (245), *баюси* 'вуса' (269), *дуга* 'веселка' (291), *хвіля* 'погода' (306), *дашто* 'щось, дещо' (317), *двац(и)дцят* 'двадцять' (332), *няй* 'хай' — разом 22 слова. Другу за чисельністю групу становлять слова, що мають відповідники в дальших, не сусідніх, українських говорках: *одеджса* 'одяг' (39), *(в)джиця* 'ложка' (68), *гус* 'туска' (126), *веретельниця* 'веретінниця' (154), *щавій* 'шавель' (203), *тема* 'тітка' (247), *воробель* 'городець' (R 222) — разом 7 слів. Слів польського походження також стільки: *кирпі* 'постоли' (48) як варіант словакізму *кирпі*; *огін* 'хвіст' (118), *дрига* 'дорога' (211), *шкеірк* 'модрина' (183), *конич* 'коношина' (197), *грібы* 'триби' (206), *жрідло* 'джерело' (231). (В атласі Штібера нема важливого старого польонізму *плянтиро* 'ганок', якого обсяг на південній Лемківщині — з заходу по землі дещо на схід від Свидника і Стропкова — подав Латта.¹⁹) 6 слів може бути або словашкого або польського походження: *слен* 'олень' (131-134, також Л), гіперизм *ядловец* 'ялівець' (184, пор. подібне, "більш польське слово ніж у поляків," у білоруській мові — *ядловец*), *през* 'через' (225), *чоловек* 'людина' (243), *гдова* 'вдова' (248), *хцу* 'хочу' (367). Невелику групу 5 слів становлять вузьколемківські регіоналізми: *куділь* 'куделя' (36), *мыши-пергач* 'кажан' (152), *павучайки* 'повіки' (272), *заран* 'завтра' (302), *дакус* 'трохи' (319).

18. Stieber, *Atlas...* Дані Штібера доповнююмо на підставі мапи до статті Василя Латти, "Отражение восточнославянских рефлексов" ... (скорочено — Л); а також на підставі статті Janusz Rieger, "Wyrazy 'łemkowskie' i ich zasięgi" (скорочено — R).

19. Латта, "Рефлексы иносовых"..., *Наукові записки* 8-9, с. 58 і мапа.

Питома вага словакізмів указує, що місцем, де зформувалися лемківські говірки, був Шариш, а не землі на північ від Карпат. Запримітне, що навіть серед названих 7 польонізмів, поширеніх по обох боках Бескиду, один походить не з властивої Польщі, а з польських говірок на Спиші (*škvírk*).²⁰ Словацький елемент у говірках північних лемків настільки характеристичний, що Омелян Калужняцький називав навіть ці говірки "нарічям словацьким".²¹

Щодо часу появи лемків у Шаріші можемо послужитись хронологією фонетичних прикмет словакізму *dvač(í)jet* і (тільки південного) *štyrač(í)jet* 'сорок'. В цих запозиченнях ще віддзеркальений стан східнословакських говірок перед асибіляцією *t'* (*dvadceť* > *dvacec*, *štyradceť* > *štyracec*), яка відбувалась уже від половини XIII ст. На цій підставі можна гадати, що в першій половині XIII ст. лемки вже жили в Шаріші.

Перший історичний слід русинів на території близькій до теперішньої південної Лемківщини знаходимо в грамоті угорського короля Бели IV з 1254 р. для Григорія, сина Нату, якому король давав два пустирі, *Lezna i Chemerna* (тепер *Lesné i Pusté Čemerné*) між Лабірцем і Топлею, стверджуючи, що жили там раніше *Mysuta i Noualyad* (≡ угор. ім'я *Nyavalyád*) і що межі цієї посіlosti сягають *ad sepulturam Ruthenorum*.²² Перший із цих давніх власників мав явно українське ім'я (грецького походження) — *Микита*, з задньою і високою вимовою голосної після *k*, як це по нинішній день типове для лемків і бойків. Писар документу передав цей звук найближчим латинським — *i*. Можливо, що той Микита був похований у згаданій "могилі русинів". В усікому разі якісь русини там були вже перед 1254 р.

Існування вже лемків на півдні в першій пол. XIII ст. виключає в'язання їх генези з "волоською" колонізацією,²³ яка в Шаріші з'являється щойно в 1359 р.²⁴

20. Małecki, Nitsch. *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, ч. I, mapa 311; V. Važný, Z. mezišlovanského jazykového zeměpisu. *Příspěvky k dokumentární hodnotě díla: M. Małecki, K. Nitsch. Atlas językowy polskiego Podkarpacia*. Kraków 1934, Praha, 1948, с. 188.

21. Іван Злінський, "Питання про лемківсько-бойківську мовну границю," *Lud Słowiński*, т. IV, зош. I, Krakiv, 1938, с. A 83.

22. Varsik, III, с. 368.

23. Hanp., Zdzisław Stieber, "Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych," *Prace Komisji Językowej Polskiej Akademii Umiejętności*, n-p 27, Krakiv, 1938, передрук: Z. Stieber, *Świat językowy Słowian*, с. 43-44; Varsik, III, с. 369-384. Пер. також вищено-веденій погляд М. Гумпельовича.

24. Dumitru Crângală, *Rumunské vlivy v Karpatech*. Praha, 1938, с. 184.

Як видно з уживаної в Шариші польської назви Бескиду в 1269 р. (див. вище), там були якісь польські впливи вже в моменті появи лемків. Зустрівшись у Шариші з поляками, лемки запозичили вже там деякі польські слова. Особливо архаїчним серед них є *плянтро*, яке віддзеркалює поль. вимову [r'atr̥o] з часу між другою пол. XII і пол. XV ст.²⁵ і такий стан в укр. мові, коли повставало нове епентетичне *I'* (пор. давальний *нездоровлю* в Іпатіївському літописі, переписаному на початку XV ст., з тексту з XIII ст.).²⁶

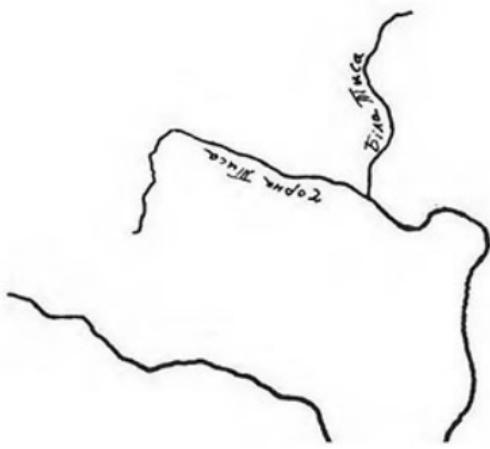
А звідки прийшли русини-лемки до Шаришу? Прийняті найпростішу відповіль — з сусідньої бойківської території північного Земплину — не дозволяє вищеведений факт, що деякі лемківські слова споріднюють лемків не з їх найближчими українськими сусідами, бойками і долинянами, а з дальшими українськими групами. Слово *одеджса*, характерне для північних лемків, в'яже їх не з сяніцькими долинянами і перехідним лемківсько-бойківським населенням південної Сянічини (де говориться *одіня* — під Ліськом, *водів* — над Солинкою, *водж* — над Ветлиною), а з більш центральними галицькими говірками басейну Дністра, зі східною частиною Закарпатської області (від Ріки на схід), а також зі східною Україною (пор. *одежса* у полтавця Ів. Котляревського).²⁷ (*Вожница* протиставляється польонізмові *лышка* в говірках долинян і перехідних лемківсько-бойківських південної Сянічини та більш "нормальній" східнослов'янській формі *лошка*, *ложка* на Закарпатті від р. Радомки на південь від Свидника аж по Боржаву в Закарпатській області. Щойно там, у центрально-південній частині цієї області, в сусідстві румунської Мармарощини, появляється близький відповідник лемківської форми — *ожиця, ужиця*.²⁸ Слово *гус* (з типово лемківським ствердінням із давнього *гусь*), більш типове для північних лемків, але знане і в західній частині

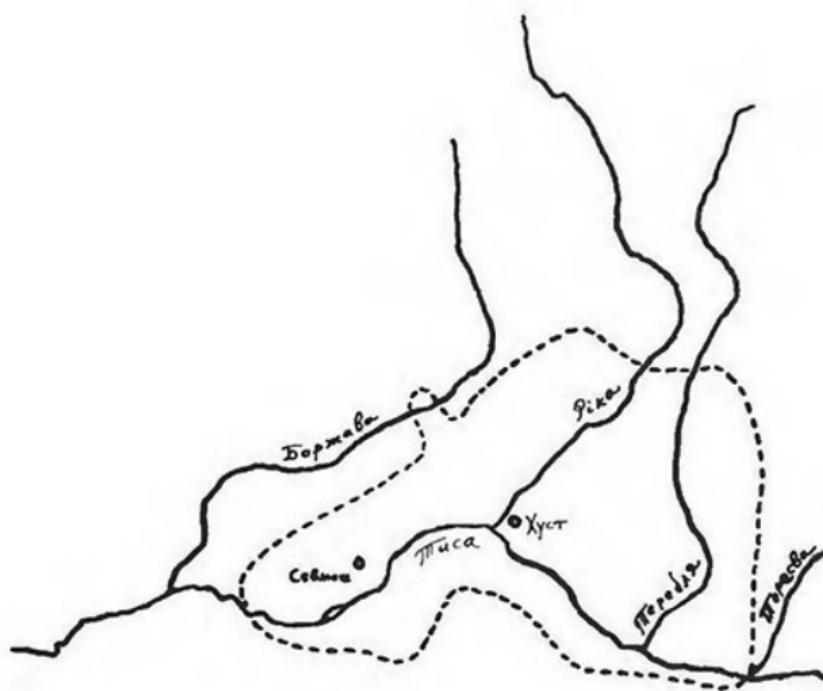
25. Jan Ziłyński, "Samogloski nosowe w gwarze wsi Krasna w powiecie krośnieńskim," *Prace Filologiczne*, т. XII, Варшава, 1927, с. 378, 391, 393; Józef Szemlej, "Z badań nad gwarą Lemkowską. I. Samogłoski nosowe. — II. Sonanty. — III. Połączenia płynnych z jerami (Z mapką)," *Lud Słowiański*, III A, 1934, с. 164-166, 174; S. Bałk. "Polonizmy w gwarze Lemków w okolicach Grybowa i Gorlic," *Bulletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, зош. X, 1950, с. 147; Латта, "Рефлексы носовых," с. 58.

26. George Y. Shevelov, *A historical phonology of the Ukrainian language*. Гайдельберг, 1979, с. 501.

27. *Atlas gwar bojkowskich*, т. III, ч. 1, 1982, мапа 133: Дзенделівський. *Лингвістичнай атлас...*, ч. II, 1960, мапа 153; Борис Грінченко, *Словар української мови*, т. III. Київ, 1909, 1960, с.в.

28. Дзенделівський, ч. 1, 1958, мапа 65; Ганудель, мапа 102.

Обсяг слова ожіця, єжіця
на горішньому Надтисі

південній Лемківщини, в'яже лемків не з найближчими сусідами-українцями, які говорять *гуска*, а зі східніою Україною, де ще в XIX ст. зберігався цей архаїзм (напр., у збірці приказок, загадок і т.п. Номиса, в явно східнословобожанською флексією діс слова: "Мудрий мудрець *гуссю ореть*").²⁹ Слово *веретельниця* різниться формантом від форми *веретільник* і т.п. у сусідніх долинян і бойків, а має відповідники в басейні Дністра і на дальному Закарпатті, від річки Удави (східної притоки Лабірця) на схід.³⁰ Лемківський *щавій* має в долинян і бойків відповідник *щавник*, а щойно на Поділлі, Одещині, східній Волині і Полтавщині знов появляється *щавій*.³¹ Лемківському *тета* відповідає долиннянське і бойківське *тютка*, *тітка*, *тітка*, а щойно у східній Галичині (на Станиславівщині і Тернопільщині), на східному Закарпатті (від р. Тересви на схід) і на Буковині знов бачимо форму *тета*.³² Слово *воробель* в'яже лемків з долинянами, але не з бойками (за винятком переходних, суміжних з лемками). У чистих бойків панує *воробець* і т.п. Відповідник лемківської форми можна знайти аж на Сіверщині — *горобель*.³³

Подібні висновки можна зробити, розглядаючи одну з типових фонетичних лемківських особливостей — вимову початкового *o* без губної протези (*око*, а не *воко* чи *юко*, як у сусідніх долинян і західніх бойків). Подібну непротетичну вимову знаходимо щойно на центральній і східній Бойківщині, на дальному Закарпатті (за Угом), на Буковині, місцями на Поділлі і Волині.³⁴ Ця протеза типова, крім Надсяння, також для Львівщини, західного (галицького) і середнього Поділля.

Також вищезгаданий тип *добре сіно* в'яже (або в'язав) лемків не з найближчими долинянами і західніми бойками, а з дальніми галицькими бойками, а за Карпатами — аж з землями за Рікою.³⁵

29. Грінченко, т. I, 1907, s.v.

30. *Atlas gwar bojkowskich*, т. II, ч. I, мапа 113.

31. Наталія Осадча-Яната, *Українські народні назви рослин*, Нью-Йорк, 1973, с. 59-60.

32. Андрій Бурячок, *Назви спорідненості і свояцтва в українській мові*, Київ, 1961, с. 87; Дзендерільський, ч. I, мапа 47; дані моого пок. батька, Михайла, родом з с. Стільсько Жидачівського пов. на Станиславівщині.

33. *Atlas gwar bojkowskich*, т. II, ч. I, мапа 109; Грінченко, т. I, s.v.

34. Stieber, "Gwary ruskie na zachód od Oporu," *Świat językowy Słowian*, с. 447 (мапа); Закревська, "Явище протези"..., мапа I і 3.

35. Крім того, що цитується в прим. 8, див. ще Н.П. Прилипко, "Форми називного однина прікметників середнього й жіночого роду в говорах української мови," *Українська лінгвістична географія*, Київ, 1966, с. 105 (мапа).

Все це свідчить, що лемки не просто пересунулися на захід з найближчої української мовної території, але примандрували з більш віддалених сторін. З виценаведених зіставлень найбільш характерне те, яке відноситься до лемківського (*в)жыця*, бо веде воно нас тільки в одне місце, а не багато місць — в долину Тиси між устями Боржави і Тересви (див. мапа).

Слово (*в)жыця* належить до групи лемківських слів, що в'яжуть лемків з південними слов'янами. Справа в тому, що формант *-ica* в цьому слові виступає, крім лемківських і надтисянських говірок, по-слідовно в південних слов'ян (старо- і новоболг. *лъжица*, звідки і в староукр. пам'ятках, серб.-хорв. *лажица*, *джиџица*, *желіца*, словен. *žlica* — в обох останніх формах метатеза) і непослідовно у західніх слов'ян окрім поляків (словакц. *lyžica*, *lužica*, *ložica* / *lažka*, чесь.-морав. *lžice*, *žlice*, *užica*, *žlica*, *ližica*, *lužica* / *ležka*, *lyžka*, гор.-луж. *lžica*, дол.-луж. *žysca* / *lězka*. полаб. *lazéiča*). Територія укр. надтисянського *ожиця*, *ўжыця* межує з давнім північним обсягом болгарської держави до перелому IX і X ст. (до приходу угорців).³⁶ Додаймо, що слово (*в)жыця* не є в лемків словакізмом, бо цьому перечить вокалізм його кореня. Натомість можна його вважати за слід старовинних контактів з південними (найімовірніше болгарськими) слов'янами. Іншим словом, яке в'яже лемків з південними слов'янами, є північномлемк. *четыре-десят*³⁷ (вже в одрихівських актах XVI-XVII ст.³⁸), замінене на північ словакізмом *штырацет*. Така заміна синтакси згоди (як в укр. церковносл. *четыре десмте*, напр., в Юрівському свангелі з-перед 1119 р.³⁹) синтаксою підпорядкування за зразком *п'ятдесят* характеризує тільки південнослов'янські мови (болг. *четиридесет*, макед. *четириесет*, серб.-хорв. *четрдесет*, словен. *štrideset* через аналогію до *nétdeset*, *nédeset*, *nedésset*, *pétdeset*). Одну подібну форму знаходимо в документі з 1466 р. з Молдавії, де були сильні болгарські впливи: *четири дескт.*⁴⁰ Врешті, вражає факт запозичення лемками такого елементарного слова як відповідник загальноукраїнського *до-*

36. *Słownik starożytności słowiańskich*, т. I, Вроцлав, 1961, с. 192 (мана).

37. Stieber, *Atlas...*, з. VII, 1963, мапа 333; він же, "Das Zahlwort čotyrdesát."

38. І. Керницький, "Морфологічні особливості мови 'Війтівських книг' XVI-XVII ст. с. Одрихови, колишнього Сяніцького повіту, на Лемківщині," *Дослідження і матеріали з української мови*, т. V, 1962, с. 107: *чтыдыесм* (через словотігла форма цього числівника іспевніва).

39. Измаїл Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, т. III, Петербург, 1903, s.v.

40. *Словник староукраїнської мови XVI-XV ст.*, т. II, Київ, 1978, s.v.

рога — або зі словацької мови (*draga* < *dráha*), або з говіркової польської (*dryga* < *dróga*). Причиною запозичення може бути те, що русини, які прийшли на південну Лемківщину з-над Тиси, не мали в своїй мові слов'янського *dorga у загальному значенні 'дорога, шлях', подібно як не мають його в такому значенні болгари та інші південні слов'яни (у болгарів, напр., *драга* — це тільки 'спуск').

Вертаючись до лемківських запозичень з польської і словацької мов, бачимо серед них дендрологічний термін *шквірк*. Назви природного довкілля запозичуються звичайно населенням прибулим з іншого середовища, де дані рослини чи тварини були незнані. Модрина (лемк. *шквірк*) це в основному західно- і середньоєвропейське дерево, яке сягає на українські землі тільки в Карпатах (і вздовж них тягнеться аж до Трансильванських Альп).⁴¹ Якщо приймемо засновок що "пралемки" жили в долині Тиси, зокрема в околицях устя Боржави, то це вже не гірські околиці, отже модрина могла там бути незнана. До вищесказаного можна додати факт запозичення лемками одної орнітологічної назви від списських німців (які з'явилися як колоністи в XII ст.): *армелік* 'щиглик', *армілок* 'щиглик, зяблик'⁴² з нім. *Ammerling* 'пташка з родини вівсянкових (*Emberizae*)', що живиться видом пшениці, званим колись по-німецькі *Ammer* (*Triticum dicoccum*, полба). Така пшениця поширина на Україні тільки в Карпатах. Та її існує один вид вівсянки, *Emberiza sia*, який живе на Україні тільки в Карпатах.⁴³ Мабуть, первісно лемки позичили назву саме цієї пташки, а потім помішали слово з назвами подібних пташок. Згаданої гірської вівсянки "пралемки" не могли знати в долині над Тисою.

На питання про причину еміграції русинів з-над долини Тиси на теперішню південну Лемківщину не пізніше поч. XIII ст. можна відповісти тільки здогадами, напр., про стягнення поселенців на нові оселі якимсь підприємливим угорським паном. Щойно бл. сторіччя пізніше лемки з Шаришу і східніх окраїн Спишу перейшли на польський бік Бескиду, найправодоподібніше за короля Казимира III (1330-

41. Oskar Drude, *Atlas der Pflanzenverbreitung*. Гота, 1887, мапа 47.

42. Р.В. Кравчук, "Із карпатської лексики. 1-3", *Карпатська діалектологія і ономастика*, Москва, 1972, с. 121-123.

43. *Українська радянська енциклопедія*, т. 11, Київ, 1963 (*полба*); т. 2, 1960 (*вівсянка*).

Треба додати, що не кожне запозичення терміну зі світу природи є доказом незнання даного предмету. Ролно грас також почуття більшого престижу певних мовних форм (напр., заміна слів *гриби*, *олень*, *ялвець* польонізмами або словакізмами, чи уявним польсько-словакізмом як *ядловець*).

1370) який сприяв внутрішній колонізації і мав щільні зв'язки з Угорщиною. Перед XIV ст. ніяких лемківських слідів на властивій північній Лемківщині нема.

*

Цій теорії південного походження лемків не перечить наявність певних важливих системних польонізмів у лемківських говірках по обох боках гір (постійний наголос і редукція *-i* в наказовому способі). Поперше, ці риси розвинулися уже після поселення лемків обабіч Бескиду (після XIII-XIV ст.). Подруге, ці польонізми мали підтримку словацької мови, в якій є подібні явища. Потретс, польська мова була поширенна також на Спиші (де понині існує польський мовний масив над Попрадом), частково і в Шариші (як вище згадано), отже польські впливи на мову лемків могли йти також із півдня на північ, не конче з півночі на південь (пор. вище, що говорилось про *шквірк* і *плянтро*).

Документарні додатки
до статті С. Голяша

А. ДАНІ ПРО ОГРАНІЗАЦІЮ І ОСОБОВИЙ СТАН УПА В ЛЕМКІВЩИНІ

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ РОЗПОДІЛ ЛЕМКІВЩИНИ

Подавмо схему організаційного розподілу Лемківщини, що мала псевдонім "Бескид". Псевда сіл і кущів увів організаційний референт "Остап", який виступав також під криптонімом "999".

У східній Лемківщині, поділеній на 6 районів та 29 кущів, сітка ОУН мала своїх членів, або симпатиків, майже в кожному селі. Свідоміші села мали навіть і по кілька десяток членів. Річ ясна, що цей стан мінявся через стала виселенчу акцію, яка тривала від переходу фронтів аж до загального виселення на понімецькі землі.

Західна Лемківщина була слабше опанована організаційною мережею та підпала більшому виселенню після переходу фронтів. Оконочі так званого дуклянського переходу були знищені під час фронтових боїв.

Напрямні праці організаційного чи ідеологічно-політичного порядку виходили завжди від Крайового провідника ОУН Закерзоння, Ярослава Старуха-"*Стяга*" та через округи, надрайони, райони й кущі ішли до членства та цілого населення. В роках 1945 і 46 гірські села Лемківщини були опановані підпільною адміністрацією. По селах діяли СКВ, квартирували відділи УПА, в деяких селах уведено українське шкільництво. Станичний села або вйт полагоджували нащі адміністративно-господарські справи. В часі життя відділи УПА та члени підпілля включались до праці на полях, допомагаючи населенню.

Співпраця між відділами УПА та тереноюю сіткою була добре наладженою. Командир "Рен" був рівночасно членом надрайонового проводу ОУН.

Найвищим авторитетом і зверхником усіх збройних сил на Закерзонні був Провідник "*Стяг*".

Накази УГВР безпосередньо до теренової сітки не виходили. Жодних заряджень від УГВР ніколи не одержував. Приходили загальні постанови із відбутого Великого Збору УГВР, а до Командирів Вілтінка затвердження військових ступенів та відзначень. В польсько-українських переговорах брав участь представник УГВР, полковник Лопатинський-“Калина”.

Склад Надрайонового Проводу Лемківщини-“Бескид”

1. Мар — Провідник
2. Остап — Організаційний референт
3. Рен — Референт військових справ
4. Горислав — Служба Безпеки
5. о. Яворенко — Курінний і організаційний капелян
6. Степова — Референт пропаганди
7. Вернигора — Референт пропаганди відділів УПА
8. Христя — Референт господарських справ
9. Рибак — Референт господарських справ
10. Давиденко — Референт господарських справ
11. Мелодія — Референт Служби Здоров'я — УЧХ
12. Петро — Технічне звено

Провідники Районів

I. Сяновий, Осип	V. Левко
II. Борис	VI. Пугач
III. Ударник, Бурлака	VII. Сокіл
IV. Говерля, Чорнота	VIII. Смирний

Мар

Відпис із оригіналу

ПОДІЛ НА РАЙОНИ ТА КУЩІ НАДРАЙОНУ “БЕСКИД”

I. р-н “Запоріжжя”

Ч. п.	Назва села	Присілки	Псевдо села	Псевдо куща
1.	Смерек		Сапогів	
2.	Ветлина		Велике	I. Дахів
3.	Береги Горішні		Бабин	

Ч.П.	Назва села	Присілки	Псевдо села	Псевдо куща
4.	Устріки Горішні		Умань	
5.	Беріжки		Богданів	ІI. Крутіж
6.	Волосате		Воркотин	
7.	Криве над Сяном		Коропець	
8.	Гільське		Глубічок	III. Вигода
9.	Затварниця	(Сухі Ріки)	Западня (Столиця)	
10.	Руське		Раків	
11.	Дверник		Диків	
12.	Насічне		Несторів	
13.	Царинське		Цеблів	IV. Острів
14.	Протісна		Поточна	
15.	Ступосяни	(Полонинське)	Стеків (Перехідне)	
16.	Локіть	(Мучне)	Лісова (Мокре)	
17.	Дзвиняч Горішній		Деліїв	
18.	Тернава Нижня		Туркин	
19.	Тернава Вишня		Торбів	V. Погода
20.	Соколики		Серпухів	
21.	Буковець		Брянськ	
22.	Беньова		Бірма	
<i>II. р-н "Буківсько"</i>				
23.	Радева		Равка	
24.	Воля Горянська		Волинь	
25.	Тискова		Тарнівка	I. Дараба
26.	Бистре		Бердів	
27.	Лопінка		Локіть	
28.	Буковець		Бори	
29.	Терка		Тобрик	
30.	Полянки		Повінь	II. Озеро
31.	Студенине		Слизьке	
32.	Творильне	(Творильчик)	Товарна	
33.	Завій		Злотник	
34.	Лут		Лімна	
35.	Яворець (Кобильське, Берег)		Яблінь	

Ч.П.	Назва села	Присілки	Псевдо села	Псевдо куша
36.	Кальниця		Круте	
37.	Струбовиська		Сливка	III. Забрід
38.	Присліп		Приїл	
39.	Криве біля Тісної		Кодак	
40.	Довжиця		Дебра	
41.	Бук		Баранів	
42.	Лубнє		Левада	
43.	Яблінки		Яселько	
44.	Колониці		Клямка	IV. Віденъ
45.	Рябе		Реміс	
46.	Гічвиці		Голоднє	
47.	Габківці		Гадяч	
48.	Лішна		Лакома	V. Дорога
49.	Зубряче		Зимнє	
50.	Солина	(Розтоки Горішні)	Санч (Радимна)	
51.	Тісна		Тайне	
<i>III. р-н "Полтава"</i>				
52.	Гузелі		Галич	
53.	Веремінь	(Лучки)	Ведмеже	
54.	Дзюрдзів		Дмитрів	
55.	Гічва		Гірка	I. Поступ
56.	Бахлява		Бичківці	
57.	Середнє Село		Смердів	
58.	Новосілки		Нараїв	
59.	Здвиженъ		Зруб	
60.	Бережниця Нижня (Квасниця)		Діброва	
61.	Заброддя		Заріччя	II. Береги
62.	Березка	(Пасіка)	Байраків	
63.	Мичків	(Рапіжка)	Млинське	
64.	Солина		Солом'янє	
65.	Завіз (Заділ, Поляна, Вуглисівка)		Залипя	
66.	Городок (Загумінчик, Кичера)		Грабівка	
67.	Райське		Ріпник	III. Мурманъ
68.	Саківчик	(Під Кичерою)	Соснів	

Ч.П.	Назва села	Присілки	Псевдо села	Псевдо куща
69.	Поляничк		Промінне	
70.	Воля Матіяшова		Вербове	
71.	Бережниця Вишня		Гвоздів	
72.	Горянка		Гадина	IV. Лиман
73.	Рибне		Рожеве	
74.	Вовковия		Водянка	
75.	Жерниця Вишня (Підглибоке)		Жубрил	
76.	Жерниця Нижня		Жердів	
77.	Жердинка		Жмеринка	
78.	Загочев'я		Західнє	V. Кошари
79.	Тисовець		Турчин	
80.	Мхава		Морське	
81.	Балигород		Бодяк	
82.	Стежниця		Славнє	
<i>IV. р-н "Криниця"</i>				
83.	Середнє Велике		Селиська	
84.	Хоцень		Хаців	
85.	Кальниця		Колиба	
86.	Сукувате		Слотина	I. Долина
87.	Кам'янки		Каданів	
88.	Кельчава		Козлівсько	
89.	Розтоки Долішні		Руденка	
90.	Прибишів		Полонка	
91.	Карликів		Калинів	
92.	Полонна		Паркове	
93.	Височани		Вулька	
94.	Щавнє		Щепанівка	II. Байрак
95.	Кожушнє		Кульпак	
96.	Реніль		Ракова	
97.	Куляшнє		Колпаків	
98.	Явірник		Яблонів	
99.	Чистогорб		Чарка	
100.	Вислік Горішній		Приказка	III. Пустиня
101.	Вислік Долішній		Верблюд	

Ч.П.	Назва села	Присілки	Псевдо села	Псевдо куща
102.	Прелуки		Пташкова	
103.	Душатин		Диків	
104.	Ославиця		Оріхів	
105.	Радошині		Руснак	IV. Високе
106.	Довжиця		Данилів	
107.	Команча		Крикливе	
108.	Туринське		Тичин	
109.	Манів		Мужилів	
110.	Щербанівка		Шурківка	
111.	Балынця		Бенева	
112.	Воля Міхова		Вадівка	V. Границя
113.	Зубенсько		Завалів	
114.	Смільник		Сянова	
115.	Міків		Мучне	
116.	Лупків		Липове	

V. р-н "Винниця"

117.	Долина	(Сконронівка)	Дичка	
118.	Заслав	(Кацаби)	Злоцьке	
119.	Постолів	(Лісько, Грушка)	Присліп	
120.	Воля Постолова		Вільчіська	
121.	Великополе		Верх	I. Покуття
122.	Тернава Горішня		Тернів	
123.	Тернава Долішня		Держів	
124.	Загір Новий		Завадів	
125.	Загір Старий		Свобода	
126.	Пораж		Полькиня	
127.	Загутинь		Завій	
128.	Сторожі Великі		Стадниця	
129.	Сторожі Малі		Магастів	
130.	Половці		Поляни	
131.	Прусік		Посадкова	
132.	Сянічок		Солотвина	
133.	Дубрівка Руська		Дубис	II. Смерть
134.	Дубрівка Польська		Прикра	
135.	Небещани		Напасть	
136.	Марківці		Мушина	
137.	Побідно		Поганс	

Ч.П.	Назва села	Присілки	Псевдо села	Псевдо куша
138.	Андрushківці		Аксман	
139.	Писарівці		Перунка	
140.	Лукове	(Лісок, Баня)	Лужанське	
141.	Вільхова	(Чекай)	Висова	
142.	Березовець		Баниця	
143.	Чашин		Чорна	III. Поміч
144.	Мокре		Мушинка	
145.	Морохів		Машениця	
146.	Завадка	Морохівська	Зелепуха	
147.	Кам'яне		Криниця	
148.	Ратнавиця		Регетів	
149.	Болехівка		Брунари	
150.	Волиця		Войкова	
151.	Дудинці		Дрищів	
152.	Буківсько		Бокута	
153.	Збóйська		Золотники	
154.	Воля Петрова	(Буковець)	Поворозник	IV. Катинь
155.	Воля Яворова		Яшкова	
156.	Воля Сенькова	(Розтоки, Вигнанка)	Ставове	
157.	Токарня		Тилич	
158.	Пельня		Питкова	
159.	Новосілці		Нуньчова	
160.	Довге		Драпач	
161.	Новотанець		Нижатичі	
162.	Надоляни		Нове	
163.	Нагоряни		Новиця	
164.	Ялин		Ялта	
165.	Пакошівка		Притоки	
166.	Фаліївка		Філі	
167.	Рачкова		Рибники	
168.	Согорів Горішній		Сицилія	
169.	Согорів Долішній		Демилів	
170.	Страхочина		Сагара	V. Херсон
171.	Бажанівка		Боршів	
172.	Костарівці	(Попелі)	Кичера	
173.	Юрівці		Юркова	
174.	Терепча		Тарнів	

Ч.П.	Назва села	Присілки	Псевдо села	Псевдо куща
175.	Чертеж		Човен	
176.	Зоболотці		Забрід	
177.	Сянік (Глиниці, Посада, Вільхівка)		Софія	

VI. р-н "Устріки"

178.	Одрехова	Олварівка		
179.	Босько	Буковина		
180.	Мимонь	Мацькова		
181.	Синява	Скородне		
182.	Глибоке	Гута	I. Макова	
183.	Пасвіська	Пиніщів		
184.	Риманів	Райське		
185.	Посада Горішня	Пашова		
186.	Риманів Здрій (Межилісся)	Риботичі		
187.	Рудавка Риманівська	Розпуття		

188.	Тернавка	Трійця		
189.	Пулави	Полянки		
190.	Завої	Завіря		
191.	Верниївка	Воля		
192.	Вислічок	Войтківка		
193.	Войтушова	Вишня	II. Татри	
194.	Дошино	Дверник		
195.	Балутянка	Беріжки		
196.	Королик Польський	Протисне		
197.	Королик Волоський	Волосе		
198.	Кам'янка	Кописно		

199.	Дарів	Дивнє		
200.	Суровиця	Скороднє		
201.	Поляни Суровичні	Пустар		
202.	Шкляри	Шумляни		
203.	Мошанець	Маків	III. Березів	
204.	Ясьель	Яскіння		
205.	Рудавка Яслиська	Рокшиці		
206.	Воля Вишня	Волосате		
207.	Воля Нижня	Волоське		

208.	Черемха	Чумаків		
209.	Липовець	Ліщава		

Ч.П.	Назва села	Присілки	Псевдо села	Псевдо куша
210.	Яслиська		Ямна	
211.	Посада Яслиська		Приблуда	IV. Угнів
212.	Дальова		Дивне	
213.	Зиндронова		Заняте	
214.	Барвінок		Берест	
215.	Тилява		Трубач	

Заввага: Куш V. "Херсон" р-ну "Винниця" внаслідок виселення укр. нас. пунктів зліквідований.

I.	р-и	22	нас.	пункт.
II.	"	29	"	"
III.	"	31	"	"
IV.	"	34	"	"
V.	"	61	"	"
VI.	"	38	"	"
	"	<u>215</u>	"	"

Постій, 10. 1. 1946 р. "999"

П.С.

Західня Лемківщина:

VII.	р-и	3	куші	48	нас.	п.
VIII.	р-и	4	куші	<u>88</u>	нас.	п.
				136	нас.	п.
Схід. Лемк.				<u>215</u>	нас.	п.
Надр. "Бескід"				<u>351</u>	нас.	п.

Псевд сіл для VII і VIII р-н не устійнено. "999"

Ч. п.	Назва села	Псевдо куша
-------	------------	-------------

VII. р-н "Київ"

- 216. Смеречне
- 217. Мшана
- 218. Терстяна

219. Вільшня
 220. Вільховець
 221. Роп'янка
 222. Гута Полянська
 223. Тиханя
 224. Поляни I. Львів
 225. Мисцова
 226. Чорноріки
 227. Ванівка
 228. Ріпник
 229. Петруша Воля
 230. Опарівка
 231. Гвоздянка
 232. Близенька
 233. Вороблик Королівський
 234. Вороблик Шляхетський

235. Ожинна
 236. Граб
 237. Вишеватка
 238. Жидівське
 239. Ростайне
 240. Святкова Мала
 241. Святкова Велика
 242. Котань
 243. Крампна
 244. Свіржова Руська II. Дрогобич
 245. Гальбів
 246. Дошиця
 247. Явір'є
 248. Березова
 249. Скальник
 250. Перегримка
 251. Фолюш
 252. Клопітниця
 253. Воля Цеклинська

254. Радоцина
 255. Довге
 256. Конечна
 257. Липна
 258. Чорне

Ч.П.	Назва села	Псевдо кума
259.	Незнасва	ІІІ. Борислав
260.	Ждиня	
261.	Ясінка	
262.	Крина	
263.	Воловець	
<hr/>		
<i>VIII. р-н "Харків"</i>		
264.	Луг	
265.	Смерековець	
266.	Глалишів	
267.	Вірхня	
268.	Баниця	
269.	Борине	
270.	Пантна	
271.	Присліп	
272.	Новия	I. Рівне
273.	Маластів	
274.	Рихвальд	
275.	Ропиця Руська	
276.	Петрушине	
277.	Бодаки	
278.	Перегонина	
279.	Мацина Велика	
280.	Вапенис	
281.	Розділля	
282.	Боднарка	
<hr/>		
283.	Бліхнарка	
284.	Висова	
285.	Регетів Вишній	
286.	Регетів Нижній	
287.	Сквіртнє	
288.	Квітонь	
289.	Ганчова	
290.	Ріпки	
291.	Білична	
292.	Ізби	
293.	Баниця	
294.	Чертіжне	ІІ. Черкаси
295.	Ставища	
296.	Снітниця	

-
297. Чорна
 298. Устя Руське
 299. Брунари Вишні
 300. Брунари Нижні
 301. Яськова
 302. Климківка
 303. Кунькова
 304. Лосс
 305. Білянка
 306. Ліщини
-

307. Лосс
 308. Розтока Велика
 309. Крижівка
 310. Чирна
 311. Перутика
 312. Берест
 313. Поляни
 314. Нова Весь
 315. Угрин
 316. Лабівець
 317. Розтока Мала
 318. Складисте
 319. Матієва
 320. Лабова
 321. Котів
 322. Кам'янна
 323. Фльоринка
 324. Вавка
 325. Більцарева
 326. Богуша
 327. Королева Руська
-

III. Чернігів

328. Криниця
 329. Мохнатка Нижня
 330. Мохнатка Вишня
 331. Криниця Село
 332. Тилич
 333. Мушинка
 334. Вайкова
 335. Дубне

Ч.П.	Назва села	Псевдо куща
------	------------	-------------

336.	Лелюхів	
337.	Поворозник	
338.	Ястрябик	
339.	Мушина	IV. Чигирин
340.	Злоцьке	
341.	Милик	
342.	Андріївка	
343.	Жегестів	
344.	Щавник	
345.	Зубрик	
346.	Вірховня Велика	
347.	Вірхівка	
348.	Біла Вода	
349.	Чорна Вода	
350.	Явірки	
351.	Шляхтова	

СПИСКИ СОТНІ УПА ПД КОМАНДОЮ КОМАНДІРІВ ВЕСЕЛОГО, ЯРИЧА, ДІДИКА І БРОДИЧА

Сотня повстала I-го серпня 1944 року на Лемківщині й була активною в боротьбі за волю України приблизно до кінця 1947 року.

Учасники сотні походили з різних частин України. Поважна частина була вишколена в упівських підстаршинських школах.

Списки учасників сотні із їхніми функціями та частинно походженням охоплюють 149 стрільців і командирів. Офіційні військові упівські ступені не були введені в сотні.

Число 149 охоплює всіх учасників, від початку існування сотні, аж до переходу за кордон. Річ ясна, що всіх учасників не охоплено і будемо влячині за доповнення.

В збірці списків працювали: Христя, чот. Дорош, рой. Палій, рой. Луговий, рой. Зелений, Топір — член почоту, Блудний — член тере-нової сітки, стр. Рогач, стр. Зарічний.

Степан Голяш — Мар

ЗНИМКА РАЙОНОВОГО ПРОВОДУ ОУН
ПРОВІД СЯНІК, ЛЕМКІВЩИНА. СЕЛО ЛУКОВЕ, 1946 РОКУ.
5-ий РАЙОН.

Стоять з ліва на право: 1. ЛЕВ КНИШ, пс. "ІСКРА" із села Постолів. Член кущового проводу. 1-ий кущ у 5-ому районі Сяніччини. 2. "БУРКО", псевдонім, член кущового проводу першого куща 5-ого району. Походив із околиць Льєвова. 3 "МИКИТА", псевдонім, провідник 3-ого куща 5-ого району. Походив із Буковини. Літом 1946 р. перейшов самовільно в рідні сторони. 4. "БОМБА", псевдонім, стоїть за "Микитою". Провідник СБ при третьому кущі, п'ятого району. Літом 1946 р. перейшов на службу до команди УБП в Ліську. Провокатор. 5. СВЕГЕНІЯ КОМОРОВСЬКА, пс. "КСЕНЯ", народжена 1924 р. в Нижанковичах. Районова провідниця УЧХ та господарчий референт району. Згинула 20 листопада 1946 р. в селі Загутиня біля Сянока, оточена в хаті УБП. 6. "МАКСИМ", псевдонім, походив із Перемишлі. Командант районової бойвики СБ к-ра "ГУЦУЛА". Згинув 1947 р. на Словаччині. 7. МИХАЙЛО ДЗІМАН, пс. "ЛЕВКО", народжений в селі Бандрів, Старосамбірщина. Районовий провідник 5-ого району на Лемківщині. Довголітній в'язень польських торем. 8. ЯРОСЛАВ ОСІДАЧ, пс. "ВЕРХОВИНЕЦЬ". Народжений 1920 р. Районовий референт господарських справ 5-ого району. Згинув в селі Береска в грудні 1946 р. 9. ІГОР КНИШ, пс. "ІСКРА" з Постолова. Член Польової Жандармерії. Згинув весною 1947 р. 10. МИКОЛА КОСАР, пс. "ХЕРСОНЕЦЬ". Народжений 1925 р. в селі Угерці, біля Ліська. Господарський референт 1-го куща, 5-го району. Згинув в травні 1947 р. в селі Великополе. 11. ІВАН КЛІШ, пс. "БІЗОН". Кущовий провідник 2-го куща 5-го району. Народився в Сяночі, 1924 р. Син Михайла і Юлії Хорт. Був зловленій чехами в рейді на захід із дружими: Степан Дліман — "Сивий", "Мирон" і "Хмар". 18 листопада 1947 р. відбувся над ними суд в Братиславі, на якому д. Бізон заявив: ... "Ми, вояки Української Повстанської Армії, що склали свою волюку присягли і як дисципліновані вояки збройної сили нашого народу виконували накази нашого командування, протестуємо проти того, щоб нас називали бандитами і вбивцями".... Всіх 4-ох дружів засуджено на кару смерті через повішенні. З родини Кліши згинули в УПА Павло Кліш і Степан Кліш, а Мирон Кліш згинув в кацеті Майданек. 12. На коліні зліва: "БОСИЙ", псевдонім. Бойотик СБ. Згинув літом 1947 р. 13. На коліні другий: "МИРОН", псевдонім. Народжений в околицях Косова. Господарський референт 3-го куща 5-го району. Згинув 1947 року.

Знімку передав д. Михайло Дліман та подав опис поодиноких працівників 5-го району ОУН на Лемківщині. Знімку побільшено 2 рази.

СПИСКИ СОТНІ КОМАНДИРІВ ВЕСЕЛОГО, ЯРИЧА, ДІДИКА І БРОДИЧА

ПОЧОТ СОТНІ

1. ВЕСЕЛИЙ — сотенний. Старшина Дивізії "Галичина". Прізвище Свістьель. Сотню зформовано на Лемківщині 1-го серпня 1944 р. Сотня переходила фронт із куренем к-ра Рена. Згинув 22 березня 1945 р. біля Струбовиськ.
2. ЯРИЧ — сотенний. Організував розбиту частинно сотню. В сотні був з дружиною. По двох місяцях його змінено, а наставлено к-ром Дідика.
3. ДІДИК — сотенний. Старшина Карпатської Січі. Інтендант куреня Рена. Згинув у Великому Рейді на захід 1947 року.
4. БРОДИЧ — сотенний. Переbrав сотню літом 1946 р. Осінню перекинуто сотню в Лемківщину. Під час рейду на Захід був підступно зловлений на Словаччині й виданий полякам. Розстріляний 8 лютого 1949 р.
5. КУДИЯР — бунчужний.
6. ХИТРОЛИС — бунчужний.
7. ГУЦУЛ — Осип Волинець, сотенний лікар і бунчужний.
8. БОЙКО — політвиховник.
9. КРИВУЛЯ — політвиховник. Згинув у бою 22 березня 1945 р. біля с. Струбовиська.
10. МИКИТА — сотенний писар і виховник.
11. ТОПІР — мобілізаційний референт, вишкільник новобранців. Із Підгасеччини.
12. ЯЩІРКА — інтендант.
13. ОБЛАЧНИЙ — інтендант.
14. ЧОВЕН — інтендант.
15. ГРІМ — командант П.Ж. (Польової Жандармерії).
16. МІРНИК — командант П.Ж.
17. КРУЧА — командант П.Ж.
18. ПАДІЙ — сотенний санітар.
19. ОРЛЕНКО — сотенний санітар.
20. КОРЧИК — сотенний зв'язковий і розвідки.
21. ДОВБУШ — зв'язковий до курінного командира Рена.
22. БІЛИЙ — розвідник.

ЧТОВІ СОТНІ КОМАНДИРІВ ДІДИКА І БРОДИЧА

1. ВОВК — із Тернопільщини. Закінчив підстаршинську школу УПА "Олени". Згинув у бою зі спец-групою НКВД в селі Струбовиська, 21 березня 1945 р.
2. ГРАБ — Родом із села Теляче, Підгаєччина. Закінчив школу "Олени". Згинув у боротьбі.
3. ГРАНЬ — старшина Червоної Армії. Родом із Херсонщини. Із сотні к-ра Дідика перейшов до сотні к-ра Хріна.
4. ГРІМ — родом із Буковини.
5. ДОРОШ — закінчив школу УПА "Олени". Вишкільник СКВ по селах першого району на Лемківщині. Прикладний командир, відважний у боях.
6. ЗЕНКО — родом з Волі Міхової. Хворів на тиф. Бойовий старшина. Згинув.
7. КОРП — родом зі Стрийщини.
8. КРИЛАЧ — чотовий в сотні к-ра Веселого.
9. КРУЧА — прикладний старшина. Ад'ютант полк. Сушка.
10. ПРИКУЙ — родом із Ярославщини.
11. СОЛОВІЙ — із Галичини, брат ройового Зеленого, згинув у боротьбі.
12. УРАЛ — із Закарпатської України.
13. ОРІХ — вславився завзятими боями з ВП, УБП і чехами 1947 р.

ЧТОВІ САНІТАРІ

1. ВАСИЛЬ — родом із Заліщик. Впав у бою в селі Смільник з поляками.
2. КОНАРИК
3. КРУК
4. ПАСІЧНИК — ПАТЕЛЬНЯ
5. СКАКУН

СОТЕННІ КУХАРІ

1. ГОЛУБ — зі східніх земель України.
2. ЖУРАВЕЛЬ
3. ЗАГІРНІЙ
4. ШАБЛЯ — зі села Довжиця біля Команчі, помічник кухаря.
5. КУРОПАТВА — із Бірчанщини.

РАЙОВІ СОТНІ КОМАНДИРІВ ДІДИКА І БРОДИЧА

1. БАЙДАК — із міста Обертин, на Станиславщині. Згинув у бою.
2. БУК

3. ГАРВАН — із Закарпаття.
4. ГЛІНКА — із Снятиня. Закінчив школу УПА "Олені".
5. ГРАБ — із Підгасеччини. Закінчив школу УПА "Олені". Згинув у бою біля села Брунари 1947 р.
6. ЗЕЛЕНИЙ — із Галичини, брат чотового Соловія.
7. ІВА — попав у польський полон на західній Лемківщині.
8. КОРА — походив із Підгасеччини.
9. КРАМАРЕНКО — із Гуцульщини. Інструктор зброї. Випусник школи УПА "Олені".
10. ЛИПА — зі села Репедь.
11. ЛІСОВИК
12. ЛУГОВИЙ — із Брідщини. Перейшов до УПА з Дивізії "Галичина".
13. МОРОЗЕНКО — із Рогатинщини. Випусник школи УПА "Олені". Згинув під час мінування моста на ріці Сян.
14. НАЙДА — із Брідщини. Спец-кур'єр. Прибув до УПА із Дивізії "Галичина".
15. НОВИЙ — із села Репедь.
16. ОСЛАВИЧ — із села Ванькова. Ранений в груди в селі Прибишів.
17. ПАЛІЙ — випусник школи УПА "Олені". Рівнож сотенний санітар.
18. РАЙТЕР — із Львівщини. Політв'язень в Krakovі. Організатор новобранців до сотні. Був в охороні к-ра Рена, з яким сидів у тюрмі.
19. СЛОВАК
20. СОВА — згинув у бою зі спец-частиною НКВД в с. Струбовиська, 21 березня 1945 р.
21. УРАЛ — із Закарпаття.
22. ХМЕЛЬНИЧЕНКО

СТРІЛЦІ СОТНІ КОМАНДІРІВ ДІДИКА І БРОДИЧА

1. БАРОН — із Самбірщини. Спец-кур'єр. Втік з фронту на Словаччині і зголосився до УПА 1945 р.
2. БЕРЕЗНИЙ — із села Явірник.
3. БІЛЯНС — кулеметник зі села Щавне. Пропав у Великому рейді на захід.
4. БОРСУК — із західної Лемківщини. Зразу був у боївці, опісля перейшов до сотні Бродича 1947 року.
5. ВАСИЛЬ — стрілець.
6. ВЕРБА — кулеметник зі села Стефкова.
7. ВЕСЕЛИЙ — кулеметник із Лемківщини.

8. ВИХОР — кулеметник із Гуцульщини. Згинув у бою з ВЛ в селі Смільник.
9. ВИШНЯ — сотенний розвідник із Лемківщини.
10. ВОРОНА — зі села Довжиця.
11. ВУЖ — стрілець.
12. ГЕРОН — кулеметник. Згинув у бою в селі Струбовиська, 21 березня 1945 р.
13. ГОЛУБ — стрілець зі села Явірник.
14. ГРІЗНИЙ — кулеметник із Чортківщини. Перейшов до УПА із Дивізії. Член Польової Жандармерії.
15. ГАЙДАМАКА — стрілець.
16. ДЕРКАЧ — вістун зі села Довжиця.
17. ДОВГИЙ — з Карликова. Заступник ройового. Підстаршинська школа, яку закінчив у Перемищині.
18. ДОВБНЯ — стр. з Гуцульщини. Закінчив підстаршинську школу "Олени".
19. ДОВБУШ — стр. зі села Торговиця, р-н Отинія. Ранений в бою в селі Смільник в наступі на ВП.
20. ДРАГОМИР — стрілець із Перемищини.
21. ДРОЗД — стрілець із села Середнє Велике.
22. ДУНАЙ — кулеметник із села Грозьова, Старосамбірщина.
23. ЗАГІРНИЙ — стрілець із східніх земель України.
24. ЗОЗУЛЯ — стрілець. Зловлений поляками в селі Баниця, Лемківщина.
25. ЗАЛІЗНЯК — стрілець.
26. ЗАЛІЗО — стрілець з Перемищини, член П.Ж.
27. ЗАРІЧКА — стрілець. Згинув під час мінування моста на Сяні 1945 р.
28. ЗАРІЧНИЙ — стрілець Іван Салацький із роя Зеленого.
29. ІВАСЬ — стрілець, зв'язковий із Лемківщини.
30. КАЛИНА — стрілець із Лемківщини.
31. КВІТ — стрілець з Лемківщини. Захворів на ноги під час рейду.
Остав в Чехо-Словаччині.
32. КІНЬ — стрілець. Згинув на словацькому кордоні 1947 р.
33. КОГУТ — стрілець із села Репедь.
34. КОЛОС — стрілець із Галичини.
35. КРАМАРЕНКО — стрілець із села Вислік.
36. КРЕМПА — стрілець із Лемківщини.
37. КРУК — стрілець з Лемківщини. Згинув у боротьбі.

38. КУТИК — стр. з Бережанщини. Перейшов до УПА після битви під Бродами. Згинув у бою з ВП в селі Смільник.
39. ЛАЙБІДА — стрілець
40. ЛЕМКО — кулеметник із східної Бойківщини.
41. ЛОЗА — стрілець з Галичини. Згинув у боротьбі.
42. ЛУК — стрілець. Ранений у боротьбі. Згинув у підземній шпитальніці на горі Хрестата разом із 17 повстанцями, 22 січня 1947 р.
43. МАНДРІВНИК — кулеметник зі села Манява, Лемківщина.
44. МЕДВІДЬ — заступник ройового із с. Волосате.
45. МИРОН — стрілець зі села Команча. Ранений в селі Мохначка.
46. МУЗИКА — стрілець зі села Смільник.
47. ОБЛАЧНИЙ — стрілець.
48. ОЛЕСЬ — стрілець, зв'язковий.
49. ОПОКА — стрілець із Станиславщини. За фахом кравець.
50. ОРЛИК — стрілець зі села Габківці. Член П.Ж. Згинув у боротьбі.
51. ОСТАПЕНКО — стрілець зі села Вислік.
52. ОСТРИЙ — стрілець.
53. ПЕНЬ — стрілець з Лемківщини. Згинув в наступі на ВП в с. Смільник.
54. ПРУТ — стрілець зі села Русіп, р-н Снятин. Згинув ранений в голову.
55. ПТАХ — кулеметник. Перейшов до УПА з Дивізії. Згинув на Словаччині весною 1947 року.
56. РІЧКА — стрілець. Згинув під час мінування моста.
57. РОГАТИЙ — стр. зі села Ванькова. Брат ройового Ославича.
58. РОГАЧ — стр. кущової бойкі. Перейшов до сотні під час рейду на захід.
59. СЕМЕНКО — заст. ройового зі села Вислік. Закінчив підстаршинську школу в Перемищцині.
60. СЕМЧУК — стр. амуніційний зі с. Ославиця.
61. СКРИТИЙ — стрілець.
62. СЛИМАК — стрілець з Лемківщини. Згинув у боротьбі. Похоронений в Прелуках.
63. СТЕБЕЛИНА — стрілець, спец-кур'єр.
64. СМЕРЕКА — заступник ройового зі села Калічава. Закінчив підстаршинську школу УПА в Перемищцині. Згинув у бою за Попрадом.
65. СОЛОВІЙ — стрілець зі села Довжиця.

66. СПІВАК — стрілець. Ранений у бою під час наступу на ВП в с. Смільник.
67. СТЕП — стрілець з Галичини. Згинув у боротьбі.
68. СТЕПОВИЙ — стрілець зі села Затварниця. Спец-кур'єр.
69. СТРІЛА — стрілець зі села Явірник.
70. ТЕПЛИЙ — стрілець.
71. ТИГР — стрілець зі села Вислік, амуніційний.
72. ТОПОЛЯ — стрілець з Лемківщини.
73. ТРОСТИНА — стрілець зі села Вислік.
74. ТУЧА — стрілець, опісля кущовий провідник.
75. ХРУШ — стрілець. Згинув у бою в селі Воля Міхова.
76. ЧАЙКА — стрілець із Галичини.
77. ЧЕРЕШНЯ — стрілець із села Ославиця.
78. ЧИЖ — стрілець із Ярославщини.
79. ЧОВЕН — стрілець із Бережанщини. Дивізійник. До УПА зголосився літом 1944 р. Згинув у боротьбі.
80. ЧОРНИЙ — кулеметник із Чортківщини. Впав у бою з ВП над селом Снітниця.
81. ЧОРНОТА — кулеметник із Бережанщини. До УПА перейшов із Дивізії.
82. ЯЛИЧКА — стрілець зі села Ославиця. Впав у бою на горі Рунок на західній Лемківщині.

Зібрав і упорядкував
Степан Голяш — Мар

СПИСКИ СОТНІ КОМАНДИРА ХРІНА

Вже від довшого часу збираю списки старшин, підстаршин і стрільців одної, найбільш популярної та бойової, сотні терену Лемківщини під командою славного сотенного командира Хріна — Степана Стебельського. Це, можна сказати, чисто Лемківська сотня.

Списки не повні, бо охоплюють 221 псевдонімів, коли стан сотні доходив до 306 учасників. До того сотня командира Стакха включилася в сотню к-ра Хріна, й вонитворили одну босву цілість.

Кожному учасникові сотні подано ступінь або функцію, як також короткі відомості про бойові заслуги, поранення чи смерть. Це, що вдалося осягнути.

Точніші життєписи старшин будуть поміщені в "Літописі УПА".

Добре було б збирати прізвища, походження та додаткові дані про всіх учасників сотні. Та це праця дослідників і ширшого круга зацікавлених.

Псевдоніми назначував стрільцям сам командир Хрін або чотові. Вони часами відзеркалювали характер поодиноких стрільців.

Звичайно чотових і ройових є більше, бо на місце впалих приходили нові.

Сотні командирів Хріна, Стаха і Бора перестали існувати, як бойові частини УПА під кінець 1948 року, коли включилися, за наказом Головного Військового Штабу УПА, в українське збройне підпілля та поповнили сітку ОУН у Самбірщині.

Степан Голяш — Мар

ПОЧОТ СОТНІ ХРІНА І СТАХА

1. ХРІН, сотенний, опісля курінний і командир Відтинка. Ранений в бою 24 серпня 1946 р. Згинув на Словаччині в дорозі на захід 1949 року. Стратег багатьох переможних боїв.
2. СТАХ, сотенний, родом із Підгасеччини. Учень Бережанської гімназії. Ранений 19 жовтня 1946 р. Командир багатьох боїв.
3. ПРИКУЙ-ПРИСПІВ, чотовий, вишкільник і бунчужний сотні Хріна.
4. ХИТРОЛИС, бунчужний, ранений 24 серпня 1946 р.
5. БОКСЕР, бунчужний, старшина I УД УНА.
6. СОЛОВІЙ, бунчужний у сотні Стаха.
7. СОЛОВІЙ, політвиховник у сотні Хріна.
8. СОЛОМКА, політвиховник у сотні Стаха.
9. ТАРАС, політвиховник, згинув 1948 р. в Самбірщині.
10. ОЛЕГ, виховник сотні.
11. ОЛЕНЬ, виховник сотні, згинув 28 жовтня 1947 р. в Сприні.
12. ЗАВІРЮХА, командант Польової Жандармерії — П.Ж.
13. СОКІЛ, командант П.Ж. Ослаб в марші 7 квітня 1947 р.
14. ІГОР, інтендант, згинув 2 березня 1946 р.
15. СЛАВКО-ШПРОТА, вістун. Сотенний розвідчик. Пропав у бою.
16. ОРІШКО, зв'язковий сотні Хріна.
17. ЗЕНКО, зв'язковий сотні Стаха.
18. БЕСКИД, зв'язковий сотні Хріна. Ранений в бою, попав у полон ВП.

ЧОТОВІ СОТНІ ХРІНА

1. БАЙРАК — звів завзятий бій з ВП в лісі Репедь-Прибишів у травні 1947 р. Згинув 1948 р. в Самбірщині.
2. ВІТЕР — поручник ВП. Переїшов до УПА. Відважний і проворний у боях. Спеціаліст у мінуванні. Згинув 8 жовтня 1946 р.
3. ГРАНЬ — старшина Червоної Армії. Родом з Херсонщини. К-р 3-ої чоти. Був рівнож чотовим в сотні Дідика. Відважний, зрівноважений.
4. ДОВГИЙ — командир 2-ої чоти.
5. ДУНЯ — вістун. Звів завзятий бій з ВП в лісі Репедь-Прибишів у травні 1947 р.
6. ЗЕНКО — учасник багатьох боїв. Ослаб із виснаження 7 квітня 1947 р. Згинув у бою 12 травня 1947 р. зі села Загочев'я.
7. ІТАНЮК — чотовий і вишкільник новиків із Лемківщини. 5-та чота. Родом із села Пулави.
8. ОРІХ — старший вістун, чutowий 2-ої чоти. Згинув 8 лютого 1947 р.
9. ОМЕЛЬКО — хорунжий I-ої чоти. Заступник к-ра Хріна. Добрий стратег, прикладний старшина. Згинув у бою 11 листопада 1946 р.
10. КОБЗА — член почету сотні. Заступав чотових. Згинув 1948 р.
11. ОСТРОВЕРХ — ідейний та відважний підстаршина, чutowий у Самбірщині. Автор споминів про сотню к-ра Хріна. Згинув 1948 р.
12. ПАТЕФОН — чutowий і вишкільник новиків із сіл Лемківщини. 6-та чота.
13. ПРИКУЙ — чutowий 4-ої чоти, вишкільник і бунчужний.
14. ЩУПАК — чutowий 5-ої чоти — мінометчиків, а також 3-ої чоти.
15. ДУМКА — чutowий політвиховник. Згинув 30 березня 1946 р. в бою в с. Середнє Велике.

ЧОТОВІ САНІТАРІ

1. ДУНАЄЦЬ — родом зі Сянічка. Помер від ран в Гічвицях 1946 р.
2. ГАЛИЧ — ранений в бою біля села Верниївки.
3. ГОЛОСНИЙ — довголітній санітар, відданий стрілецтву. Згинув 20 березня 1948 року в Самбірщині.
4. ПАНИЧ — пропав безвісти.

5. РИБОЛОВ — згинув під час бою в селі Хоцень, 24 серпня 1946 р.
6. РЯСТ — відданий санітар і бойовик. Відзначений в бою біля Верниївки.

РОЙОВІ СОТНІ ХРІНА

1. ВИРВА — ст. віст. Відзначений 18 березня 1947 р. в бою з польською дивізією.
2. ВОЛИНЕЦЬ — старший вістун.
3. ВОЛОДАРЕНКО
4. ВЮН — мінер. Згинув 8 жовтня 1946 р. біля села Писарівці.
5. ГРІМ — ройовий гарматчиків із Буковини.
6. ДЕМОН
7. ДОВБУШ
8. ІТАНЮК — ранений 19 жовтня 1946 р.
9. ЗАВЕРУХА — з Волі Петрової. Ранений в бою, дострілився.
10. ЗАЙЧИК — ст. вістун. Ранений 24 серпня 1946 р.
11. ЗАЯЦЬ — ст. віст. Відзначений за відвагу 1 грудня 1946 р. і 18 березня 1947 р.
12. ЛАЙБІДА — ст. віст., мінер. Ранений 8 лютого 1946 р.
13. ЛИС — згинув в селі Тисова 1-го грудня 1946 р.
14. ЛЕЙКІС — мінер. Згинув 8 жовтня 1946 р. біля Писарівець.
15. ЛЮБЕНЬКИЙ — згинув в липні 1946 р.
16. МОРОЗЕНКО — ранений, попав у полон 26 січня 1946 р.
17. ОРЕЛ — ранений 17 лютого 1946 р.
18. ОРИХ — ройовий кіннотників — розвідувальників.
19. ОСТРОВЕРХ — ст. вістун. Ранений на Словаччині в травні 1947 р.
20. ПАЛІЙ
21. СОЛОВІЙ
22. СУК — ослаб в марші через виснаження і голод 7 квітня 1947 р.
23. ЧОРНИЙ — старший вістун.
24. ЧУГАЙСТИР — рій "Чорти". Згинув у селі Прибишів.
25. ШВЕЦЬ — згинув 24 січня в селі Завадка Морохівська в обороні селян.
26. ЯВІР — ст. вістун, член П.Ж.
27. ЯРОСЛАВ — ст. вістун.

СТРІЛЬЦІ СОТНІ ХРІНА

1. БАЙДАК — старший вістун, зв'язковий.
2. БЕРЕЗА — ст. вістун. Згинув 20 березня 1948 р.
3. БЕРЕСТ — попав в полон. Сидів у польській тюрмі.
4. БИСТРИЦЯ — вістун, кулеметник. Згинув у бою на словацькому кордоні в травні 1947 р.
5. БІБ — вістун.
6. БІЛИЙ — вістун.
7. БЛУД — стрілець.
8. БОГДАН — вістун. Згинув 18 серпня 1948 р. в Самбірщині.
9. БОЙОВЧИК — стр. зі села Пулави. Пропав 9 квітня 1947 р.
10. БУЙНИЙ — вістун, звязковий.
11. БУЙ-ТУР — стрілець.
12. БУРИЙ — стрілець.
13. ВАНЬКА — стрілець.
14. ВИВІРКА — стрілець.
15. ВИРВА — стр. кулеметник. Призначення за відвагу в бою з ВП в селі Писарівці, 8 жовтня 1946 р.
16. ВИХОР — вістун.
17. ВОВК — вістун. Згинув 20 березня 1948 р. в Самбірщині.
18. ВОДЯНИК — вістун.
19. ВОЛИНЕЦЬ — ст. вістун.
20. ВОЛИЦЬКИЙ — стр. Ранений, попав у полон. Засуджений на смерть в Сяноці. Походив зі села Волиця.
21. ВОЛОС — стр. Ранений 17 лютого 1946 р.
22. ВОЛОДАРЕНКО — стрілець.
23. ВЮН — стрілець.
24. ГАЛИЧ — стр. Згинув у бою з чехами в травні 1947 р.
25. ГАЙОВИЙ — ст. вістун, зв'язковий.
26. ГИРКА — стрілець. Хворів на червінку.
27. ГОЛУБ — стрілець, згинув в селі Пришибів.
28. ГОЛУБ — вістун, зв'язковий. Згинув 1948 р. в Самбірщині.
29. ГОНТА — стрілець. Застрілений під час нападу на сан. пункт 18 вересня 1946 р.
30. ГОРБОК — вістун.
31. ГРУБИЙ — стрілець з Волі Петрової. Пропав 9 квітня 1947 р.
32. ГРУНЬ — вістун. Відзначений 18 березня 1947 р. за відвагу в бою з ВП.
33. ГРУШКА — стрілець. Ранений 24 серпня 1946 р.

34. ГРУШКА — вістун.
35. ГРАНАТА — вістун, зв'язковий.
36. ДЕМОН — стрілець.
37. ДОВГИЙ — стр. Зловлений чехами і виданий полякам в селі Калінова, 6 квітня 1947 р.
38. ДУХ — ст. вістун, кулеметник. Одержав відзнакення за відвагу в бою 18 жовтня 1946 р. Згинув 18 серпня 1948 р. в Самбірщині.
39. ДУБ — стрілець. Ранений 24 серпня 1946 р.
40. ДУНАЙ — стрілець.
41. ДРАПАК — стрілець. Згинув в селі Прусік 19 жовтня 1946 р.
42. ІВАСИК — вістун. Ранений на Словаччині в груди і вилікувався.
43. ІГОР — ст. вістун.
44. ЖОВНА — стрілець, кулеметник.
45. ЖУК — вістун. Відзначений 18 березня 1947 р. за відвагу в бою з ВП.
46. ЗОЗУЛЯ — стр. кулеметник. Помер після поранення в Полонний 24 серпня 1946 р.
47. ЗОЗУЛЯ — стрілець. Ранений у бою в Хоцені, попав у ворожий полон.
48. ЗОРЯН — стрілець.
49. ЗОЯ — стрілець.
50. КАРАСЬ — стр. мінометник. Згинув у бою в Хоцені 24 серпня 1946 р.
51. КОЗАК — ст. вістун. Ранений, попав у полон і пішов на услуги полякам.
52. КОЛЯ — стрілець. По національності казах. Перейшов із Ч.А. до УПА.
53. КОМАР — вістун.
54. КОМАХА — стр. Згинув в бою в селі Хоцень, 24 серпня 1946 р.
55. КРЕМПНА — стрілець.
56. КРИЛАТИЙ — стрілець, мінер.
57. КРОПИВА — стрілець. Згинув у бою в с. Хоцень, 24 серпня 1946 р.
58. КРУК — стрілець. Згинув у бою в селі Прибишів.
59. ЛЕМІШ — стрілець із Куляшного. Згинув на Словаччині.
60. ЛЕМКУС — ст. вістун. гарматник.
61. ЛІСОВИК — стрілець.
62. ЛОЗА — стрілець. Згинув в селі Воля Петрова, 17 лютого 1946 р.
63. ЛОПУХ — стр. зі села Воля Постолова. Зловлений чехами.

64. ЛУГОВИЙ — вістун. Відзначений за відвагу в бою 18 березня 1947 р. Згинув 18 серпня 1948 р. в Самбірщині.
65. ЛЮТИЙ — стрілець.
66. МАК — ст. вістун, кулеметник.
67. МАЛИНА — стрілець. Ранений в бою, згинув в Полонній 17 лютого 1946 р.
68. МЕДВІДЬ — стр. Ранений у бою в Полонній. Помер 24 серпня 1946 р.
69. МЕДВІДЬ — стрілець з Бохівки. Зловлений поляками й засуджений на смерть в Сяноці.
70. МИРОН — ст. вістун.
71. МНЮХ — вістун.
72. МОРОЗЕНКО — стрілець. Згинув під час мінування мосту в січні 1946 р.
73. МОХ — стрілець з Явірника. Пропав безвісти на Словаччині, 31 березня 1947 р.
74. МУХА — стрілець. Згинув у бою в Прусіку, 19 жовтня 1946 р.
75. НЕЗГОДА — вістун.
76. НЕТЛЯ — стрілець-кулеметник роя гарматників. Ранений 19 жовтня 1946 р.
77. ОКУНЬ — стрілець-кулеметник. Одержав відзначення за відвагу в бою, 8 жовтня 1946 р.
78. ОРЕЛ — ст. вістун. Згинув 18 серпня 1948 р. в Самбірщині.
79. ОРИШОК — Ст. вістун. Ранений на Словаччині в травні 1947 р.
80. ОСА — стрілець. Згинув у бою в с. Хоцень, 24 серпня 1946 р.
81. ОСЛАВІЧ — ст. вістун.
82. ОСОКА — вістун. Ранений в бою на Словаччині в травні 1947 р.
83. ПАННА — стрілець.
84. ПАНИЧ — стрілець.
85. ПЕЛНЯ — стрілець.
86. ПЕНЬ — стрілець. Згинув у бою в селі Ветлина в червні 1947 р.
87. ПЕТРИК — стрілець. Наймолодший стрілець в сотні, 15 років. Ранений у бою. Відзначений за відвагу в бою з польською Дивізією 18 березня 1947 р.
88. ПІЗНИЙ — стрілець.
89. ПЧІЛКА — вістун.
90. ПЧОЛА — вістун.
91. ПОКІРНИЙ — вістун зв'язковий.
92. ПОЛОВЕЦЬ — стрілець.
93. ПРУТ — стрілець.

94. РИБАЛКА — вістун.
95. РИБОЛОВ — стрілець.
96. РОЖА — кулеметник. Ранений у бою 8 жовтня 1946 р.
97. РУСАЛКА — вістун. Згинув у бою в селі Хоцень, 24 серпня 1946 р.
98. САРАНЧА — стрілець. Згинув у бою, похоронений в селі Лукове. 4 березня 1946 р.
99. СИЧ — вістун.
100. СКАКУН — стрілець з Ветлинни.
101. СКАЛА — стрілець. Ранений у бою біля Верниївки, 29 вересня 1946 р.
102. СКУСА — стрілець. Згинув у бою в селі Хоцень, 24 серпня 1946 р.
103. СЛАВКО — стрілець з Чашина.
104. СЛИВКА — вістун, гарматник.
105. СЛИВКА — стрілець. Згинув у бою біля села Писарівці, 8 жовтня 1946 р.
106. СМОК — вістун. Відзначений за відвагу в бою з Дивізією ВП, 18 березня 1947 р. Захворів через виснаження в червні 1947 р.
107. СОВА — кулеметник. Відзначений за відвагу в бою з дивізією ВП, 18 березня 1947 р. Пропав безвісти в травні 1947 р.
108. СОЙКА — вістун із Загутиня.
109. СОКІЛ — ст. вістун, член П.Ж.
110. СОКІЛ — ст. вістун, гарматник.
111. СОЛИНКА — стрілець, помер в липні 1946 р. на червінку.
112. СОЛОВІЙ — стрілець. Ранений у бою в селі Полонна.
113. СОРОКА — стрілець.
114. СОСНА — стрілець-кулеметник. Ранений біля свого кулемета, ще здергував наступ цілої сотні ВП у великому бою, 18 березня 1947 р. Вистрілявши всі набої, щоб не попасті в руки ворога, розірвав себе гранатою. Відзначений посмертно за геройство.
115. СПАРТАК — вістун.
116. СТРИЛА — ст. вістун.
117. СТРУД — стрілець. Захворів із виснаження в червні 1947 р.
118. ТЕТЯНА — вістун із Стежниці. Працівниця УЧХ на Лемківщині. Секретар почту сотні Хріна в Самбірчині.
119. ТИРСА — стрілець зі села Мокре. Ранений в бою в селі Яселко.
120. ТИЧКА — стрілець. Перейшов на сторону ворога у важких часах сотні.

121. ТІТО — стрілець зі Заславя. Здався в бою ворогам.
122. ТОВСТИЙ — стрілець.
123. ТОПОЛЯ — стрілець. Помер в липні 1946 р. на червінку.
124. ТРУТ — вістун.
125. ТУГАЙ — стрілець.
126. ТУР-БОДЯК — стрілець. Ранений 8 жовтня 1946 р.
127. ТУБИЧ — стрілець-кулеметник. Нагороджений за відвагу у великому бою з ВП, 19 жовтня 1946 р.
128. СЯН — стрілець-кулеметник. Ранений 8 жовтня 1946 р.
129. ХИТРИЙ — ст. вістун.
130. ЦВІРКУН — стрілець. Згинув у бою з чехами в травні 1947 р.
131. ЦЯПКА — вістун.
132. ЧАБАН-БЕРЕЗА — стрілець з Великополя. Перейшов на сторону ворога.
133. ЧМІЛЬ — вістун. Хворий на червінку.
134. ЧОРНИЙ — стрілець.
135. ЧОРТ — вістун. Підкрався до польського табору в селі Середнє Велике і забрав вівці, які пригнав до сотні.
136. ЧОТ — стрілець.
137. ЧУМАК — вістун. Згинув 28 жовтня 1948 р. в Сприні, Самбірщина. Сидів в оточенні 9 днів без їди.
138. ЧУПРИНА — вістун, кулеметник.
139. ШВАРНИЙ — вістун.
140. ШПАК — стрілець-кулеметник. Згинув у бою в с. Хоцень, 24 серпня 1946 р.
141. ЩУКА — вістун, снайпер. Відзначений в бою в Суровицях.
142. ЩУПАК — стрілець.
143. ЯВІР — стрілець П.Ж.
144. ЯРОСЛАВ — ст. вістун. Згинув на словацькому кордоні в травні 1947 р.
145. ЯСЕНЬ — вістун. Захворів через виснаження в червні 1947 р. 21 червня сотня мала 5 сутичок з ворогом в одному дні.
146. ЯСНИЙ — стрілець. Попав у ворожий полон.
147. ЛІС — стрілець зі села Терка. Засуджений на 6 років тюрми в Сяноці.
148. БАРНІВ — стрілець зі села Полянки. Вступив до сотні 1945 р.
149. ВАСЬКА — стрілець із с. Терка. Переїшов до УПА із Червоної Армії. Брав участь у бою над селом Гічвиці, де здобуто гармати.

150. ДЯК — стрілець із села Терка. Перейшов до УПА із Ч.А. Попав у полон на Словаччині 1947 р. Під час тортур мав пошкоджений жолудок. Засуджений в Ряшеві на 15 років.
151. КОВАЛЬ — стр. із с. Терка. Ранений, попав у полон. Засуджений на 15 років.
152. МАЛИНЯК — стр. з Лопінки. Прибув з Німеччини і вступив до УПА 1945 р.
153. НИКОЛИШАК — стр. з Полянок. По приході з Німеччини вступив до УПА 1945 р.
154. СКОНЦІЙ — стрілець із села Терка. Зловлений на Словаччині й виданий полякам. Засуджений в Ряшеві на 15 років.
155. РАВКА — стрілець. Ранений у бою 30 березня 1946 р., розірвав себе гранатою.

Зібрав і упорядкував
Степан Голяш — Мар

Б. ДОКУМЕНТИ І СПОГАД ПРО БОЙОВІ ДІЇ В ЛЕМКІВЩИНІ

ЛЕМКІВЩИНА

Постій, 15 квітня 1946 р.

З ВОЙОВИХ ДІЙ УПА

Бій відділів УПА — Х[ріна] і М[ирона] з більшим з'єднанням ВП [Війська Польського] в селі Яселко, пов. Сянік 20 березня 1946 р. від год. 6,50 до 7,35.

В с. ЯSELKO зібралися більші частини пограничних застав з Ра- дошиць, Лупкова, Команчі з метою грабувати і палити українське село Вислік (пов. Сянік). Відділ М. зробив застави, а підвідділ В[ітра] і О[мелька] відділу Х. робили наступ на село. Пвд. гранатометчиків розпочав обстріл ворога. По перших трьох цільних стрілах ворог зазнав великих втрат. Перше стрільно впало на станцію ВП, де знаходилося 21 ворожих вояків, які в наслідок розриву стрільба всі погинули, — одні від відламків, а другі — поранені згоріли в огні, бо зараз станція загорілася. Друге впало між ворожі вози, третє — на роздоріжжя, де знова вбило кількох поляків. — Ворог зразу ставив сильний опір, але цільний вогонь наших мінометів і гураганний наступ повстанців зломили ворожий спротив і розгромили ворога на голову. Ворожі вояки кинулися до втечі, але кругом витав їх сильний вогонь наших застав. Тоді ворог почав ховатися по хатах, пивницях, стрихах. Однак повстанці за дуже короткий час впоралися з ворогом і, повитя- гавши бандитів з-під ліжок, покарали їх так, як собі заслужили. Вбито 24 вояків поль. червоного війська, 6 ранено, яких забандажовано і вислано на Словаччину, зловлено живими 79 вояків, в тому 12 старшин, 32 підстаршин. Полонених частинно звільнено, а тих, які рабу- вали і вбивали українських селян, розстріляно. Одночасно з архіву забрано характеристику кожного вояка і старшин ("благонадійних" і "неблагонадійних"), на підставі чого легко було устійнити, хто є большевицький вислужник. Всіх, що були в характеристиці запідоз- рені в приналежності до АК, або в негативному наставленні до большевиків, — звільнено по пропагандивній розмові, — таких було 20. Всіх інших, себто 48 бандитів (які палили і мордували українське населення в Завадці Морожівській) розстріляно, одному вдалося втекти. Здобуто: 2 міномети, 120 стрілень до мін., 8 кулеметів, 15 крісів-

снайперів, 64 кріси, 40 автоматів, 10.000 амуніції, 25 коців, 25 сінників, 50 простирадл, 50 пошевок, 35 наплечників і хлібаків, 25 ручників, 30 сорочок, 10 пістолів, 30 пар набійниць, 72 шинелі, 37 куфайок, 52 пари обуви, 65 пасів, 35 ідуночок, 3 далековиди, 50 кг макарону і муки, 100 кг хліба, 37 пар коней, які були зробовані від селян. Всі коні віддано власникам. Взято військову кухню, телефонні апарати, архів пограничної застави і багато інших речей. По нашій стороні було лише 3 легко ранених з півдня.

Під час бою в с. Яселько перший увірвався штурмом в село чот. Вітер, який сам один розоружив 23 ворожих вояків, яких зігнав вогнем до каплички і змусив їх піддатися, — усіх полонених сам привів до сотенного.

Заняття Команчі і Лупкова

По розгромі ВП в с. Ясельку 20 березня 1946 р. всі сусідні погранічні застави ВОП були в страшній паніці. Зараз таки того самого дня (23.3.46 р.) перенеслась погранична застава з Волі Міхової, в силі 63 вояків, та МО (9 осіб) враз з волосним урядом до Лупкова. Того самого дня БСВ спалила будинки МО і ВОП у Волі Міховій.

22 березня 1946 р. вд Дідика зробив акцію на Команчу. ВП, в силі до 80 вояків, майже без бою втекло до Лупкова. Тут спалено будинок міліції, пограничні застави, молочарню, залізничну станцію враз із забудуваннями, спалено 40 вагонів товарів, призначених на вивіз населення, знищено 4 дерев'яні і два залізні мости на шосі і торах. Всі довжиною від 30-60 метрів. На станції понижено зворотниці, водокачку, рейки та телефонну лінію.

23 березня 1946 р. втекла погранична застава з Радошиць до Лупкова, в силі 60 вояків, перебували у великому напненні та поденервуванні. Всі готовились втікати на Словаччину, бо боялися нашого нападу.

26 березня 1946 р. вд Д. заатакував Лупків. Поляки сильно укріпились, так що не вдалось здобути їх позицій. Однак другого дня (27.3.46 р.) раненько сіли на поїзд і втекли на Словаччину. Там іх словаки розброяли і шойно за кілька днів на інтервенцію Варшави, звільнili. Ворожі вояки оправдували свою втечу напором величезної сили військ УПА і переконували словаків: "Ім, себто бандерівцям ніяка сила не встойться". Словаки тішилися, що так здоровово наші повстанці прижарили червоних поляків (словаки їх ненавидять). По утечі ворога наш ВД знищив залізничну станцію враз з усім урядженням, будинок погранічної застави і залізничої міліції та клька мостів.

Б і й вд-ів Х. і М. в Височанах, Кожушнім, Щавнім і Мокрім, пов. Сянік 26 березня 1946 р. від год. 12.30 до 16.30.

До згаданих сіл приїхало ВП, в силі 180 вояків, на чолі з майором-большевиком. По селах, як звичайно, грабували, били, а навіть мордували українське населення. В Морохові замордували 5 осіб, в Мокрому застрілили 1 хворого, який вже кілька літ лежав. Всоди вибивали вікна, демонтували хати і нищили майно. (Це був 34 полк ВП, який 25.1.46 вимордував 69 осіб цивільного населення в селі Завадці Морохівській). Вд-ли УПА під проводом к-рів Х. і М. прийшли на оборону українського населення і заatakували вороже бандитське військо. Наступ розпочав пвд В. з вд. Х. від Щавного і Кожушного. Цей пвд прийняв на себе цілий тягар боротьби і по-геройськи її видеряв. Пвд II вд М. здобував міст під Височанами. ПВД О. вд Х. форсував два рази ріку Ославу глибиною 1,20 м та випер штурмом ворога з с. Височан. Пвд мінометчиків обстрілював позиції ворога з Кожушного, а опісля зайняв це село і копальню — "Павль" (130 нафтових шибів), перейшов міст і разом з пвд вд. М. оточував ворога верхами, замикаючи доступ до села Мокрого і лісу. Ворога зігнали з усіх сторін до с. Височан, де по короткім, але завзятім бою розгромлено ворога повністю. Поляки, втікаючи запалили хату в Кожушнім, з якої стрілці зуміли врятувати селянинові частину майна і худобу. Найзапекліший бій зводив пвд В. за опанування штреки й глибокого яру в Кожушнім. Вислід бою: вбито 32 ворогів, ранено понад 40, взято в полон 37 ворожих вояків і 2 старшин. Командант групи-большевик, повісився на портупе в пивниці, ще заки попав в руки повстанців. Здобуто: 6 кулеметів, 1 чот. гранатомет і 42 стрільнина, 25 крісів, 12 ППШ, 7 ППС, 1 пістоль, 1 радіостанцію, 1 коня, 2 сідла. У нас мимо запеклого бою не було жодних втрат. — Бій проводився в тяжких атмосферичних умовах: густа мряка і сніг з дощем.

Великий бій відділів УПА з оперативною групою ВП в с. Середнє Велике і Лукове, пов. Сянік 30 березня 1946 р.

Донесла розвідка, що польське червоне військо має палити села — Середнє Велике та виганяти селян на вивіз. Три вд УПА (к-ів Х[ріна] М[ирона] Б[о]р[а]) станили в обороні загрожених сіл. Вд Х. боронив село Лукове, вд М. і Б[ір] — Середнє Велике. 30 березня 1946 р. ворог частинами 6-ої і 2-ої дивізії заatakував обидва згадані села на просторі 6 км від південної сторони. В год. 5.30 розпочався бій. Ворог зайняв долішній кінець с. Лукове, силою 300 вояків, — узгір'я над Луковим обсадив "Максимами" — і 200 вояками, — на потік між Луковим а Середнім кинув 150 вояків. Останніх взяли під

сильний вогонь під В. і мінометчики вд Х. На середину Середнього впalo дві групи ВП. На праву групу до 250 вояків кинено з нашої сторони під [Тараска] вд М., який прогнав ворога аж за ліс до с. Загочев'я. На місце прогнаних поляків, ворог кинув 32 полк ВП. В розгарі бою бунчужний вд Х. полонив праве обезпечення 32-го ворожого полку. Полонено: 1 старшину, 2 підстаршин, 2 вояків. Полонені подали бойові знаки і ракетні сигнали до літаків, що наші відділи належно використали. Однак бій був завзятий і важкий, бо ворог мав велику перевагу сил. Ворожий 32 полк заатакував відділ М. і Х. з боку через те, що вд Б. опустив свої позиції. Під сильним напором ворога частини вд Х. і М. почали відступати до потока. На охорону відступу кинено під В. вд Х. і I-й під вд-лу М. [чот. Тараско — С. Голяш] Ворог почав окружувати наші частини та обстрілювати сильним гранатометним вогнем. Крім того ворог впровадив в бій два літаки. Один під вд-лу Х. проривав штурмом ворожий перстень, а під В. і вд М. дальше бороняль відступу, підбиваючи ворога в силі півтора полка. В тому запеклому бою дістас рану чотовий і ройовий вд М. через те під вицофує. Остає самий під В. і рій мінометчиків. Доходить до рукопашного бою, бо вже у нас і у ворога вичерпалася амуніція. В цьому бою гине 4-ох повстанців з під В., а ранений стрілець Равка не дає себе підібрати чотовому щоб не обтяжувати відділу і розриває себе гранатою. — Вмілим маневром чотовий Вітер вицофує і пускає поляків на поляків. Між самими поляками вив'язався завзятий бій (тяжко було зорінгуватися, бо наш вд в польських мундурах), в якому мали до 50 осіб вбитими і багато ранених. Від нас впalo 31 вбитих і кілька десять ранених. З нашої сторони впalo 7 стрільців, в тому чотовий політвиховник Думка, ранених 12, в тому 1 чотовий, 2 ройових. По ворожій стороні боєм керував генерал большевик. ВП наступало на відділи силою 2000 вояків, крім того по всіх довколишніх селах були залоги від 50 до 150 вояків. В с. Середнє Велике вбили двох цивілів, а трьох ранили, спалили 130 господарств і пограбували від селян збіжжя та до 50 коней і коров. Частину селян з Лукового викинули насильно зо села і наказали виїжджати до УССР. В тому селі вбили поляки три особи і спалили три господарства.

Кілька образків з бою в с. Середнє Велике.

Чотовий Вітер стріляв зі стоячої постави до польського поручника з віддалі 70 м. Поручник ВП стріляв також до чотового В. Оба вбили по магазинкові набоїв з ППС, але тому, що цівки були розкалібровані, кулі вже не долітали. В тому напруженій прилітає стрілець і кулею в горло вбиває польського поручника.

До раненого стрільця Равки прибігає чотовий В. і хоче забрати. Цей однака бачить критичне положення своєго відділу і кричить: "Друже чотовий, рятуйте відділ і себе, бо Вас більше шкода — я гину"… і розірвався гранатою.

Бунчужний відділу Х. побачив польську стежу, підкрався до неї на віддалі 15 м і сильним криком та своєю великою постатью (192 см висоти, 115 кг ваги) так перелякав поляків, що ті з місця кинули зброю на землю і здалися в полон. — Мінометчик Карась (вдл. Х.) вистріляв в бою останні набої і почав останній вибофуватися. По дорозі побачив раненого (залишеного) ройового з вд М., взяв його на плечі і враз з мінометом вибофав під ворожим обстрілом 700 м додори в ліс. Тут сковав в різцах гранатомета, а раненого заніс до відділу та передав санітареві. — Чотовий з відділу М. має проти себе 5 поляків на віддалі 15 м. Залягає і відстрілюється. Остало йому всього пів ріжка набоїв. Тоді він підривається, дає останню серію, яка розриває йому пістолю і ППС. Сам легко ранений в руку, вибофується. — Ройовий Вирва влучним вогнем косив багато ворогів. Одною серією на віддалі 150 м стяг польському воякові голову, яка покотилася, як гарбуз в долину. — Один стрілець вистрілив всі набої. Поляк, який теж вже не мав набоїв, хотів його зловити і держав за плащ. Цей побачив, що не жарт, скинув плащ, який остався полякові в руці, а сам втік.

Бій двох пвд вд Д. і ВСВ з двома сотнями ВП в с. Мокре, 19 березня 1946 р.

Дня 19 березня 1946 р. до сіл Мокре і Морохів приїхало дві компанії ВП панцирним пойздом в числі 8 вагонів. В селах поводилися жахливо: били людей та нищили хати (вибивали вікна і розвалювали печі), грабували, що тільки попало під руки. Люди в переполосі ховались по хатах та втікали в ліс. В солтиса кинули до пивниці гранату де було скованіх кілька осіб. Там згинула старенька бабуся, а 3 особи ранено. Кромі того вбито в селі ще 4-ох осіб. Людей з села виганяли до СССР, даючи 15 хвилин часу на спаковання всього майна. В тому часі, коли ВП держало людей на станції Мокре і готовилось до від'їзу, заатакували їх два пвдл, вдл Д., БСБ [Бойка Служби Безпеки] і кущова бойка. — Наступ почався від сторони копальні, де один пвд. заатакував перебуваючу тут групу ВП. В тому місці вбито двох поляків, а 4-ох ранено (1 поручник). Здобуто 2 кулемети, 1 автомат, 3 кріси, мундури і гранати. Ворог почав втікати, а пвдл. пішов за ним, зфорсував сильно боронений міст (2 кулем. і 1 міном.) на Ославі і зайняв копальняні будинки коло станції. При форсуванні мосту наші

мали двох легко ранених. Ворог укріпився в муріваних будинках і завзято оборонявся. В той час наскочив на ворога від сторони Морохова другий пвл і БСБ. Боївка сильним наступом вдарила на центр ворожих позицій, вигнала ворога зі зайнятих становищ, перебрала ріку і стиснула ворога в будинках залишнодорожньої станції. ВП, маючи сильну чисельну перевагу і добре узброєння (2 кулем. на рій і 2 сот. міномети), завзято оборонялося в муріваних будинках. Мимо кількаразового наступу не вдалось вигнати ворога з будинків. Під час наступу згинув боїкар-кулеметник Беркут, ранено ком. БСБ і одного стрільця. Не маючи змоги без важкої зброї розбити муріваних будівель, БСБ відступила чистим полем на кращі позиції, забираючи зі собою ранених. — Частина окружених на станції поляків сіла до поїзда і йхала на підмогу. З поїзду цілий час обстрілювалася з 4-х Максимів наші позиції. Не зважаючи на сильний обстріл ворога, боївка М. підложила міну під поїзд, яка розбила льокомотиву. Під час обстрілювання вагонів нашими кулеметами вбито трьох поляків і коло 20 ранено. Раненим і зловленим зроблено перев'язки, переведено з ними пропагандивну розмову, роздано літературу і випущено. Зловленого большевика з с. Лупкова розстріляно за участь в морді в с. Завадці Морохівській. Вагони і льокомотиву знищено зовсім. Забрано кулемети і легшу зброю. Висаджено один міст. — Решта поляків (160 осіб) боронилася даліше, і маючи перевагу в людях, зброї, а крім того були там сильні бетонові півниці, остались на станції аж до другого дня, обстрілюючи при тому цілий час поля і ліс. — Місцеве населення, зібране силою до виїзду, користуючи з замішання, яке викликав бій, втекло до лісу. — В боях ворог мав 26 вбитих і до 30 ранених. У нас один вбитий, 5 ранених. На станції спалено 12 вагонів.

Звідомлення з активів терору ВП по селах Сяніцького повіту в м. березні 1946 року.

В другій половині березня ВП почало примінювати дуже гострі методи боротьби з невинним українським населенням. Поляки своїм терором хочуть зломити населення, щоб воно скоріш виїжджало на схід.

27 березня 1946 р. більша група ВП напала на село Кам'яне, Кожушне, Завадка Морохівська, Морохів і Мокре. Вищезгадані в Кам'яному спалили ціле село та пограбували населення. В грабунку брали участь цивільні бандити з м. Буківське. Під час палення села вбило ВП 3-х мужчин, 1 жінку і 1 дитину. Кожушне (присілок Височан) спалили цілковито, при тому також вбито кількох цивільних осіб.

По першій бандитській акції на Завадку Морохівську 25 січня 1946 р., де замордовано 56 особи, польське червоне військо напало вдруге, спалило решту хат та вимордувало в жахливий спосіб 16 мужчин, в тому кілька стариків. Решта населення втекла. В тій акції знову брали участь цивільні поляки з села Небещан, які дорешти пограбували українське населення. — Того ж дня спалило ВП в Морохові 6 господарств, забрало людям зерно, коні і корови та замордувало 2-х мужчин. Звідси заходили поляки до Мокрого, де пограбували населення. 28 березня 1946 р. напало ВП на Полонну, спалили 23 хати і відійшли до Буківська. Другого дня знову напали на село та спалили решту хат (130). В селі остало ще 21 господарство. Того ж дня замордували Турнака Степана, літ 68.

28 березня 1946 р. ВП спалило с. Височани та забрало худобу.

29 березня 1946 р. ВП напало на села: Карликів, Прибишів, Куляшне, Березовиці. В Карликові ВП з Буківська спалило решту села — 29 хат, залишаючи тільки одне господарство. Багато людей побили, покалічили, а 6 осіб замордували. Помордовані: Захар Михайло, літ 58, Лучка Дмитро — 44, Сивий Дмитро — 36, Гайсан Ілько — 71, Гайсан Андрій — 18, Левицька Паракса — 50. Все, що було в селі, пограбували.

29 березня 1946 р. напало ВП з Буківська на село Прибишів. На село наскочили несподівано і відразу почали палити хати враз з усім добром. Спочатку палили долішній кінець, коли побачили, що ніхто не ставить опору, палили і горішній кінець. До хат під лісом боялися заходити, тому підпаливали їх запальними кулями. Спалили ціле село. Під час акції ранили одного хлопця. Населення з кіньми і коровами втекло до ліса. В переході через село Куляшне ВП спалило 5 хат.

29 березня 1946 р. ВП напало на село Березовиці та цілковито спалило село, залишаючи тільки 3 хати. В селі пограбували багато коней, коров і іншого майна та замордували 3 жінки та 3-х мужчин. Того ж дня ВП діяло при співучасті двох літаків, які обстрілювали ліс і патрулювали довколишній терен.

30 березня 1946 р. ВП спалило, по бою з відділами УПА, с. Середнє Велике — 130 господарств і кілька хат в с. Луковому. Обильва села сильно пограбували. Населення з Лукового насильно викинули і повезли на схід.

Населення спалених сіл живе по лісах та в землянках, побудованих на згарищах, або порозіжджалися по сусідніх селах. Погорілі пограбовані поляками і через те живуть в нужді, а навіть в голоді. З

нашої сторони дано погорільцям допомогу, скільки тільки можна було. Селяни назагал держаться добре. Сіють дальше збіжжя і противставляються виселеній акції.

7 квітня 1946 р. ВП напало на с. Вислік, де зрізали хрест "950-ліття Хрещення України", розбили хрестом церковні двері, повибивали вікна, подерли обруси та здемолювали усю церковну обстанову.

16 квітня 1946 р. ВП в силі 2 тис. вояків перевело облаву на лісовий комплекс Хрешчату (пов. Сянік). Ліс переходили розстрільною. В лісі мали сутичку лише з бойкою і більше нічого не осягнули. При відході з лісу ВП замордувало о. Венгриновича і його сина та спалили приходство.

Відділи УПА перевели відплатно-карну акцію на польські села, які брали участь разом з ВП в паленні і грабуванні українських сіл. Спалено повністю: містечко Буківсько, с. Новотанець і Нагожани. Пограбоване в українських селян добро і худобу відібрано і віддано власникам-погорільцям.

Пояснення:

X — Хрін сот.	Б-р — Бір
М — Мирон сот.	М — сот. Мирон
В — Вітер чот.	В — чот. Вітер
О — Омелько чот.	Б-р — сот. Бір
ПВД — Підвідділ чота.	Т — чот. Тараксо
Д — Дідик сот.	Бунч Відділу Хріна — Пор. Боксер
Х — сот. Хрін	БСБ — Бойка Служби Безпеки

ЗВІТ З БОЮ ВІДДІЛУ УПА ПРОТИ ПОЛЬСЬКО-БОЛЬШЕВИЦЬКИХ ПОГРОМЩИКІВ У СВЯТО ЙОРДАНУ

Дня 19 січня 1946 р. відділ к-ра Б. взяв участь у святі Водохрещення. Під час Богослуження далися чуті стріли. Населення почало втікати. К-р відділу дав наказ до відходу проти ворога.

Виказалося, що це польсько-большевицькі бандити в числі 93 вояків, прийшли до с. Хоцень грабувати. Забирали від населення все, що попало під руки, та ладували на фіри, які мали зі собою. При тому стріляли за цивільним населенням і казали виноситися на Україну. На двох хатах бандити виписали лозунги: "Smierć ukraińcom!". Погравувавши селян, пішли в напрямі на село Середнє Велике.

Повстанський відділ зробив в полі засідку. Польське військо зауважило становище одної чоти і почало обстрілювати з міномета та кулеметів, опісля перейшли до наступу. Стрільці підпустили грабіжників на близьку віддаль (40-50 м) і сипнули по них вогнем своєї зброї. Поляки цофнулись дещо назад і залягли на становищах. Тоді друга чота, окружила ворога, почала обстрілювати його фланговим вогнем. Поляки почали втікати. Повстанці зробили наступ і гнали ворога аж до села Хощень.

Село оточено з трьох боків. Ворог мав лише одну дорогу до відступу через гору на село Тисовець. Стрільці гнали за ворогом, наступаючи йому на п'ятиріччя. В селі доходило до рукопашного бою.

Ворог повністю розбито. Втрати ворога: 44 вояки вбитих і багато ранених, які вспіли втекти, залишаючи за собою криваві сліди.

Зловлено в полон двох бійців, одного капітана і одного поручника. З полоненими переведено пропагандивну гутірку та відпущені до Балигорода.

В селі застали повстанці три фіри награбованого добра, яке роздано селянам.

Здобуто: 1 міномет, 8 ППС, 3 ППШ, 3 кулемети, кріси, 2 пістолі, 1 військовий віз, 2 коні та амуніцію.

Між вбитими був один капітан, Білівінькі, і один поручник.

Акція тривала від години 9:50 до 13:30.

Втікаючі польські вояки стрінулись у Мхаві з частиною ВП, що їхала з Лісівка. Побачивши втікаючих вояків, залягли і почали по недобитках стріляти, думаючи що це "бандеровці". В тій стрічі згинуло ще 8 вояків, а 10 було ранених.

Map

Відпис з архіву ЗЧ ОУН

Пояснення до звіту

На Йорданські свята 1946 року не було ще багато снігу. Однаке всі гори й поля були білі.

Сотня командира Бора, що мала назву "Сурма", постановила урочисто відсвяткувати свято Водохресті враз із населенням.

Місце вибрано в горішньому кінці села Середнє Велике. На річці, що пливє із гори Хрестата, через села Суковате до Кальници, попри Крайнську гору до Середнього Великого на Лукове, поставлено хрест з леду. Це приготували місцеві селяни. Запрошено священика.

Я мав сказати святочне слово до стрілецтва та зібраних селян. Сотня і люди стояли над річкою.

В половині водосвяття почались стріли в селі Хоцень під горою Габрів Верх. Відправу перервано.

Сотня залягла в рові попри дорогу й мала дуже добре поле до обстрілу, бо кругом були чисті поля покриті снігом.

Чота, яка окружувала ворога була під командою чотового Ворона, випускника школи УПА "Олесні" в Карпатах.

Мар

МОЇ СПОМИНИ ІЗ ЛЕМКІВЩИНИ

Згадуючи час моєї підпільної праці на Лемківщині, мушу згадати про двох революціонерів, через яких повстанська боротьба в цих околицях набрала такого великого розмаху й такого значення, як, може, в жодній іншій частині України, а це завдяки надрайоновому провідникові Лемківщини Марові та славному курінному Хрінові. Друг Мар перебрав пост надрайонового провідника після своєго попередника, провідника Зорича, про якого знаю більше із розказів інших співпрацівників. Всі говорили, що був дуже вимагаючий і строгий та вдержував свою владу залізою дисципліною й диктатурою. У відміну до того, провідник Мар горнув до себе працівників і з'єднав собі симпатії їхні, як також любов і прихильність селян через свою доброту, вирозумілість, співчуття, бо всі разом несли відповідальність за визвольну боротьбу.

Провідника Мара знало населення із часу, коли він був референтом пропаганди й відвідував з цікавими доповідями всі лемківські села. Він, як селянський син з походження, любив і шанував селян-лемків, відносився до кожного справедливо та з великим признанням за поміч підпільникам, тому його всюди радо бачили й любили. Навіть було таке по села, що коли доходило до різних спорів, то селяни не йшли до польської влади, а тільки ждали на провідника Мара, щоб він розсудив їх, бо вірили, що він розсудить справедливо. Знаю із власного пережиття, що він не з'їв вечері в найважчі часи голоду, коли знов, що хтось із його підзвітних ще не єв і голодний. Він ішов перший у небезпеку, в часі переходів по терені він завжди провадив своїх стрільців. Як вишколений вояк завжди вчив нас як поводитися в лісах, як іти, щоб не робити слідів, як переходити небез-

печні місця, як творити оборону та як відступати. Він останній залишив Лемківщину, виславши в рейд на захід понад 20 груп повстанців, коли сотня к-ра Громенка була вже в Німеччині.

Літом, 1945 р., прибули на Лемківщину із України найвищі люди підпілля: провідник Тарас — Маївський і генерал Перебийніс — Грицай. Вони мали довгі відправи із надрайоновим проводом, а генерал відвідував сотні.

Знала я д. Мара ще із 1945 р., коли тільки прийшла на терен Лемківщини, але тільки з кількох зустрічей, спільніх відправ та курсів. Але вже від зими 1946 на 47 рік прийшлося мені працювати машиністкою в надрайоновому проводі, а особливо, коли приходилося цілу зиму працювати в одній криївці-бункрі, то в такій ситуації найкраще пізнається людей.

Після трагічної смерті подруги Дори — Люсі Скірки, надрайонової машиністки, рішенням проводу назначено мене на цю працю. До мене в 6-ий район прийшло повідомлення від пров. Мара, щоб разом з подругою Емою прийти до 2-го району. Це була зима. Цього ж року зима в Карпатах була сніжна і гостра. Ми з Емою дістали ще двох стрільців до охорони і з початком лютого вибралися в далеку дорогу. Важкий це був шлях. Мандрували ми майже по пояс у снігах. Відпочивали в порожніх, покинених селянами хатах, поки дісталися на зв'язок до районового провідника Бориса, а через нього до провідника Мара.

В криївці разом з д. Маром перебувала ще подруга Марійка, районова референтка УЧХ. Перед тим жила тут Дора і 5-ох стрільців: друкарі Новий і Степ, стр. Мак з Тискови, Юрко і Василь з Бука, найближчого села.

Пригадую собі донині, яка це була розкіш погрітися у теплій криївці й положитися після кількох ночей спати на вигідному прічі.

Криївка-бункер складалася з двох приміщень. Одна більша кімната, де ми всі працювали цілий день, а друга менша, так звана кухня, де була збудована велика піч, у якій можна було палити дровами і там також ми харчувалися. Варили стрільці на зміну раз на день, тобто вечером, коли вже добре смеркло, і цей зварений харч мав вистачати на цілий день. У дені не дозволено було палити вогню, бо видно було лим, чи навіть запах диму, який розносився по лісі, а це могло зрадити наше місце постою. Криївка була біля гірського потока з якого брали ми воду та милися. Гірські потоки бистрі й рідко коли замерзали на зиму, але зимою були великі сніги й можна було топити сніг на воді. Біля криївки був магазин, де були заховані харчі на цілу

зimu, як мука, крупи, сіль, засолене м'ясо, бараболя. З муки пекли пляцки на блясі.

Звичайно варили ми зупу або бараболю і гуляш з м'яса. Часто, коли їли ми гуляш, провідник Мар казав нам, що при споживанні гуляшу все нагадується йому його правдиве прізвище. Та ми не могли ніяк відгадати, яку це то одну букву треба було б змінити у цьому слові. Щойно на еміграції довідались ми, що це Голяш, місто гуляш. Та тоді, у підпіллі, правдиве прізвище кожного було таємницею (це з огляду на безпеку) і ніхто тим не цікавився. Для всіх був він провідник Мар.

Хліб мали ми рідко, тільки тоді, коли ходили стрільці до села, але вівсяний. Було це дозволене тільки в час сніжних завірюх, щоб сліди опісля завіяв вітер і сніг. Стрільці вправляли ходження на високих либах, щоб не робити людських слідів. Зі села приносили стрільці час до часу свіже м'ясо, переважно овече або козяче. Його вішали надалеко колиби на дереві, де воно замерзало і в цей спосіб консервувалося.

Ми, жінки, крім цього, що працювали як машиністки, прибирали "хату", прали білизну для всіх, як також час до часу займалися кухнею.

Рано після вставання була спільна молитва, бо треба зазначити, що наш провідник був практикуючий християнин. Через цілий час, коли приходилося мені з ним працювати, він не починав праці з ранку, не відмовивши молитви, не пішов вечором спати без вечірньої молитви, не сів і встав від ідження, не зробивши на собі знаку хреста, дякуючи Богові за хліб насущний. І так Бог провадив його через цілі чотири роки підпілля на Лемківщині. Коли згадую спільно пережитий час в лісовому бункрі чи в підпіллі, то приходить на думку прислів'я: — "Хто з Богом, то Бог з ним".

Та ідім дальше до нашого життя в криївці. Рано після молитви й сніданку, тобто, сказавши радше, сніданку й обіду, кожний брався до праці. Я сідала біля машини. Провідник Мар звичайно диктував мені звіти до вищого проводу. Багато часу забирали місячні звіти. Районові присилали свої звіти до надрайону. Друг Мар їх оформляв в один загальний звіт із цілої Лемківщини. Місячні звіти складалися з двох частин: загальний огляд праці та подій і окремо в хронологічному порядку "Вісті з терену". Цілий звіт мав 10 до 12 сторінок машинопису. Місячний звіт мав завжди 6 копій, які висилалось до крайового проводу на руки пров. Орлана, до окружного провідника Григора, до сусідного надрайону друга Тараса, одна копія була при-

значена в Україну до провідника Горнового, одна ішла за кордон, одна оставалась в архіві.

Переписували ми розпорядження і статті, які приходили із вищого проводу для нашого терену, писані рукою, дрібним письмом, з огляду на те, щоб було легше їх переносити. Опісля в криївці треба було все переписати й розіслати по районах. Правда, я тоді у писанні на машині не мала великої вправи, але праці вистачало на цілий день. Дещо треба було писати рукою на малих кусках паперу — "штафетах", які передавалось зв'язковим. Зимовий день короткий. У перервах між працею читали ми книжки та підпільні видання. Майже кожний писав свої спомини-денники. Ох, як би вони попали тепер до наших рук. Не одне цікаве можна б з них вчитати про життя в підпіллі в боротьбі.

У криївці мали ми карбітові лямпи, бо важко було би цілу зиму прожити без світла довгими вечорами. Правда, нераз вечорами, з ощадності, сиділи лише при свіtlі, яке падало від кухні, де варилася смачна вечеря, й тоді розповідали свої переживання й пригоди з підпілля, зі шкільної лавки, співали пісень, і так проходив час.

Цілий день і ніч стояла стійка біля бункру на одному із горбочків, де було добре поле зору. Стійки держали тільки хлопці включно із провідником. Він часто заступав стрільців, коли приходили помучені зі зв'язку.

Найприємніший день був тоді, коли вдалося стрільцям зйти до села на зв'язковий пункт і принести пошту зі світа. Провідник прочитував пошту і деякими новинами ділився з нами, а інші заховував лише для себе. До декого з нас приходила маленька штафета від близьких друзів і уприємлювала наш побут у криївці. Всі ждали весни й дивилися, як топиться сніг.

Часто вечорами сиділи ми з подругою Марійкою і згадували покійну Дору-мрійницю. Розказувала мені Марійка, як тужила вона за своїм чоловіком доктором Ратом, як чекала все зможи зустрітися з ним хоч на коротко. Як побоювалася вона, що з огляду на небезпечний час не дістане дозволу піти відвідати його з нагоди Різдвяних свят. Опісля, як раділа вона і леліяла мрії про зустріч, коли довідалася, що підуть стрільці з поштою і що вона зможе піти на коротку відпустку під час Різдвяних свят. Чи причувала вона, що ця відпустка буде на вічність? Дора все молилася й просила Бога, коли б хтось з них мав згинути в підпільній боротьбі, то щоб було можна згинути ім разом. І видно Бог вислухав її молитов, бо хоч були вони рідко разом, але тоді, коли вмирали у розцвіті життя, вмирали по-геройськи разом. Він лікар німецького походження з Волині, вона україн-

ська патріотка із Перемищини. Обоє згинули за ідею визволення українського народу, 22 січня 1947 р. в підземний шпитальці на горі Хрестата. Про ще одне вона мріяла часто, хоч знала, що це не може її сповнитись в підпільних умовинах. Мріяла про синочка, (якого хотіла Романом назвати), так, як кожна жінка в заранні свого супружжя.

Друг Новий, який завідував підпільними цикльостилями при надрайоні був добрим техніком. Він випиловував нагрудні хрестики, тризубці, робив запальнички та шив військові торби й футерали на пістолі.

Минали місяці. Поволі, але певно поверталася в наші Карпати весна. Таяли в горах сніги, густішали ліси, струмочки набирали води. Весліше на серці ставало. Частіше приходила пошта. З проводу приходили інформації, що з весною ворог готується до нової великої атаки в цілому Закерзонні і щоб готовитися на важкі часи, на завзяту боротьбу. Не входити в непотрібні бої. Щадити людей. Копати підземні крійки, сковища.

Місцеві сотні повідомляли про важке перебування зими, про погоні ворога. До повітових міст Сянік і Лісько прибувало більше і більше ВП та КБВ. Скріплено пограничні-застави вздовж словацького кордону. Почались нові бої та погоні за сотнями Хріна і Бора. Цієї зими із 1946 на 47 рік вже ніхто з повстанців не спав по селах. Всі були заховані в лісах.

Цілий березень і квітень приходили вістки про бої в цілій Лемківщині. Провідник Мар був постійно в терсні. Збирав матеріали про виселення від самих початків. Звіти були обширні. Я постійно носила машинку до писання, папір і кальку. Це була моя зброя. Писала в лісі на колоді чи камені. Все життя підпільників перенеслось в лісі.

Десь в половині квітня почався великий наплив ВП на Лемківщину. Іхали автами, возами, іхали днями й ночами, цілий тиждень. Інші іхали поїздами на Лупків. Ми бачили це із гір далековидами або ізза кущів. Всі дороги були забиті возами, в кожному селі було військо. Села були окруженні.

28 квітня 1947 року розпочалась кіцева фаза виселення Лемківщини. Цим разом на західні землі Польщі, так звані "Ziemie Odzyskane". Ворог хотів позбавити повстанців піддержки місцевого населення. Відділи УПА та працівники підпільної сітки ОУН помагали населенню, нападали на виселенчі комісії, але це не вдавалось, при такому сильному насиченні ворожого війська.

Людям давали годину чи дві на ладування свого майна. Так першого дня вигнано насильно, без повідомлення, з гірських околиць

около 50 сіл. Виселення поступало дальше. Люди не могли скриватися, бо все було під ворожою контролею.

В цих часах провідник Мар дав зарядження для всіх повстанців магазинувати залишене збіжжя та інші харчові продукти. Ночами, потайки, стрільці закрадалися до сіл, шукали харчів та заховували їх в лісах. Не вільно було ходити одинцем, тільки малими групами. Оминати відверті бої. Оборонятися з найменшими втратами.

В цілому терені заведено стрічні пункти. Там були заховані в землі сириньки чи начиння, в яке вкладалось штафети й повідомлялось про події в терені та умовлялось з людьми про зустрічі. В цей спосіб наладнано зв'язки до всіх районів і кущів. Такими зв'язками ходили ми по терені, а провідник підтримував повстанців на дусі, бо деякі, без населення, попадали в зневіру. Треба було їх розрадити, подати надію, вказати на розв'язку скрутної ситуації, вказати на Божу поміч.

Про винищенння УПА й ОУН домовились спільно три держави: Польща, Росія і Чехо-Словаччина. Вони кинули проти нас багатотисячні сили всіх родів зброї. Почалися постійні й сильні облави. Вороги проходили всі ліси вздовж і поперек. Нераз ми відступали та скривалися в кущах. Деякі пересиджували на густих ялицях.

В таких обставинах кожного місяця писали ми довгі звіти про події в терені. В штафетах до командирів Хріна і Бора провідник пропонував перехід в Україну. Рівно ж частина теренової сітки почала в серпні переходити в підсвоєтську дійсність. Провідниками груп давав провідник Мар листи до місцевих підпільників за Сяном в Самбірщині. Так перейшли наші сотні та частина підпільників.

В першій половині серпня перейшла і моя група під керівництвом кущового господарника Стира. Пам'ятаю, як над Сяном, біля села Дверник, прощав нас провідник Мар. Дістали ми на дорогу палінниці, топлене масло і цукор. Це була група дівчат: Марта, Марійка, Тетяна, Пчілка і стрільці нашої охорони. Так закінчилася моя праця на Лемківщині до якої завжди повертаюсь в моїх думках.

Ярослава Філь — Марта

В. ДОКУМЕНТИ ПРО СТАВЛЕННЯ УПА ДО ПОЛЯКІВ

Відпис 1, 2, 3, 4, 5.

ПОЛЯКИ!

За те, що далі нападаєте, палите, грабуєте й мордуєте українське населення відповідаємо збройною обороною! — Б'ємо тільки бандитів-грабіжників!

Проти польського народу ми не ведемо боротьби, а навпаки, хочемо йти з ним в одному фронті проти большевицьких загарбників за здобуття самостійних і незалежних держав.

Якщо падуть невинні жертви, то відповідальність паде на поляків-комуністів, що запродались кровожадному Кремлеві і змушують своєю підлою роботою український нарід до оборонно-відплатної боротьби.

Правдиві, чесні, польські патріоти, які хочуть вільної незалежності Польщі, боряться разом з нами, та разом зо всіми поневоленими народами проти большевицької окупації, а ті, що служать Сталінові і Москві, це підлі зрадники бандити, які запродують свій рідний нарід.

Большевицькі окупанти такі самі вороги всіх свободолюбивих народів, як їх попередники, німецькі окупанти.

Поляки-патріоти-незалежники, усуньте самі це вороже сміття з-поміж себе!

Поляки, що служите Сталінові і мордуєте невинне українське населення, опам'ятайтесь!

Хай живе боротьба польського і українського народів проти червоних імперіялістів!

Хай живе спільний визвольний фронт усіх поневолених народів проти московського імперіялізму.

Хай живе Вільна Самостійна Україна!

Хай живе Вільна Самостійна Польща!

Хай живе воля, рівність, братерство і соціальна справедливість усіх народів і всіх людей!

Смерть большевицьким загарбникам — тиранам і їх підлім агентам!

Червень 1945 р.

Українська Народня Самооборона.

Із Архіву ЗЧ ОУН

ІНСТРУКЦІЯ

Надрайонові і окружні проводи займуться виготовленням списків вояків ВП, поляглих в боях з нашими повстанськими військами, з точними адресами їхніх родин. В тій цілі належить зібрати всі досі здобуті документи польських вояків та переслати до надрайонових і окружних проводів, як рівно ж прізвища й адреси поляглих, подані полоненими, зі зазначенням в кожному випадку прізвища того полоненого, який подає прізвища своїх товаришів.

На основі цих документарно стверджених даних, надрайонові і окружні проводи вишилють на адреси рідні чи найближчих знайомих поляглих вояків повідомлення смерти від імені УЧХ.

Належить виготовити, найкраще видрукувати на цикльостилі спеціальний аркуш-формуляр наступного змісту:

УКРАЇНСЬКИЙ ЧЕРВОНИЙ ХРЕСТ

Повідомляємо, що дня ..... (дата, місцевість) згинув в бою з відділом Української Повстанської Армії (УПА) ..... (ім'я, дані), що стверждено на підставі ..... (документи, знайдені коло поляглого, записки, зізнання полонених).

Повідомляючи про це Вас, просимо повідомити рідню і знайомих покійного.

Висловлюємо при тій нагоді наше співчуття, що бл. п. ..... (прізвище) був змушеній віддати своє життя не за справу свого народу, але за інтереси большевицьких окупантів — ворогів українського й польського народів.

Слідує печатка. Напис печатки: Український Червоний Хрест, всередині знак хреста.

Не підписувати "Слава Україні". В горі формулляра прибити виразну просту печатку змісту: Полева Пошта УПА. Такий сам формулляр виготовити в польській мові й вислати відразу в обох мовах (два формулляри). В українському і польському формуллярах печатка українська. До листа долучити наші листівки та брошюри. Можна вислати також деякі непотрібні для нашого вжитку документи, листи, світлини і т. п.

Зверхникам передати точні списки висланих повідомлень і взори виготовлених формуллярів і печаток.

Слава Україні!

25. III. 1946 р.

— г.

ІНСТРУКЦІЯ

В доповненні до інструкції з дня 25. III. 1946 р. про висилку посмертних повідомлень родинам польських вояків, які впали в боях з УПА, подається слідує:

Треба збирати й пересилати адреси не тільки тих вояків, про яких маємо точні дані й можемо вислати повідомлення їхнім родинам, але також дані про тих, про яких маємо тільки непевні інформації, напр., тільки прізвища без адреси рідні. Повідомлення про смерть таких вояків будемо висилати на адресу Польського Червоного Хреста, щоб там відшукати ріднію даного вояка.

Взагалі належить подбати, щоб реєстри польських вояків, які впали в боях з нашими військами, були якнайповніші. Це потрібне з різних причин, між іншим теж для того, що будемо такі реєстри, по відповідній нумерації, висилати на адресу Польського Червоного Хреста, польських релігійно-харитативних і інших організацій, а також будемо їх використовувати на міжнародній арені.

Більшість дотеперішніх адрес пропала в наслідок того, що не проваджено в тій справі спеціального реєстру. Треба однак старатися відшукати бодай частину дотеперішніх адрес і на будуче провадити докладні списки. Так само треба на будуче провадити точні списки полонених, звільнених нами.

18. IV. 1946 р.

Слава Україні!

— г.

Пояснення: — г. означає Григор, Окружний провідник ОУН.

ІНСТРУКЦІЯ В СПРАВІ ПОЛОНЕНИХ

Відділи УПА, СКВ та спец. боєві групи переводять часто боєві завдання, в яких беруть або мають змогу взяти полонених. Полонених вояків ворожих армій, згідно з обов'язуючими досі інструкціями, передають до організаційних і слідчих властей для переслухання і, по пропагандивному приготуванні, звільнення. В той спосіб звільнено досі сотні полонених.

Наказане попередніми інструкціями брання і звільнювання полонених бійців ворожих армій, не обвинувачених індивідуально за безпосередні злочини супроти українського населення, є обов'язуюче. Таке поступування має дуже велике пропагандивне значення. Звільнення полоненого, навіть в тому випадку, коли він опісля приводить облаву — в нічому не тратить своєго великого значення. Коли ворожий вояк, звільнений нами, не змінить навіть своєго ворожого відношення до нас, то все ж таки його товариші вояки довідаються мимо цього, що ми не відносимося до них особисто вороже, що ми їх звільнюємо й будуть скоріше піддаватися. Вояк, котрий буде знати, що його чекає певний розстріл, не буде піддаватися в полон, але буде боротися до останнього набою.

Тому кожний командир і кожний стрілець повинен пам'ятати, що здобуття полонених збільшує дуже поважно успіх кожної боєвої операції, тоді очевидно, коли цей факт буде належно використаний. В тій цілі належить з усіма полоненими поводитися дуже членно. Не грохити, раненим перев'язати рани, дати істи, запевнити, що їм не буде нічого лихого (щоби чулися спокійно), й відставити до слідчих чи організаційних властей. Не вільно також відбирати жодних речей приватної власності, тільки зброю й документи. Документи запечатати й передати слідчим чинникам, разом з полоненим. Можна також перемундурувати в цивільне, лихіше вбраниня, вияснюючи, що мундур забираємо, бо це є військове майно і крім того нам потрібне та підлягає конфіскаті згідно з обов'язуючими у нас *приписами*. При цьому теж поводитися членно, щоби це не мало характеру здирання, щоби взагалі полоненого нічим не тероризувати. Постійно пам'ятати про всі вимоги безпеки й конспірації (щоби полонений не міг ніяк втекти), щоби не бачив і не орієнтувався, де знаходитьться, скільки нас є, яке озброєння і які порядки. Коли будемо поступати членно й вияснимо полоненому, що це конечно, бо в нас обов'язують такі приписи — це нічого не зашкодить нашій репутації. Строго, урядове поступування, але при цьому членне і справедливе, витворить тільки ще більший респект до нас.

Оскільки військові чинники мають час і змогу, можуть відразу перевести вступне переслухання й долучити письмовий протокол пе-реслухання до актів при передачі полоненого.

Ситуація вимагає часом передержання полоненого деякий час, зоки буде можливість передати його відповідним чинникам. Для той цілі треба мати приготовані відповідні землянки-криївки, спеціально приготовані, щоби не провадити полоненого до таборів і збірних

пунктів. Там держати під стороною охороною, доставляти воду і харч, начиння на відходи.

Слідчі організаційні власті мусять рівно ж мати приготовані відповідні приміщення для полонених.

По переведенні скорого слідства, винних за морди, грабунки й терор піддати дорогою властивою покаранню. З іншими перевести пропагандивні розмови, вияснити строгі міри поведення конечностями нашої боротьби, партизанською тактикою й обов'язуючими у нас приписами, що в нічому не зменшує нашого людського, гуманітарного відношення згідного з міжнародними військовими постановами ведення війни. Дати наші листівки й інші видання, які завжди кожний повинен мати приготовані й — відпустити.

Оскільки командир даного відділу, який взяв полонених, діє в таких умовах, що не має змоги задергати полонених і передати до дальнього слідства й пропагандивного приготування, — тоді повинен це зробити власними силами, себто переслухати полонених, щоб здобути потрібні військові інформації й усталити, чи між полоненими нема енкаведистів, працівників УБП й інших людоїдів — терористів. Перевести з прочими пропагандивні розмови, дати листівки й звільнити. Протоколи переслухання з поданням причин, чому звільнено таким способом, передати опісля до властивих чинників.

Головна напрямна в тій справі повинна бути ясна кожному: взяти при кожній нагоді полонених, здобути від них потрібні інформації, повестися з ними члено, перевести пропагандивні розмови і звільнити, крім тих, які обвинувачені за звірства.

24. IV. 1946 р.

Слава Україні

— Г.

Г. ДОКУМЕНТ ПРО КОМУНІСТИЧНІ ВБИВСТВА НА ЛЕМКІВЩИНІ

ЗВІТ З АКЦІЇ НА СЕЛО ТЕРКА, ПОВ. ЛІСЬКО

Ніччю з дня 4/5 VII 1946 р. БСБ арештувала 4-ох сексотів в с. Терка. П'ятий під час арештування втікав і зістав застрілений. Серед арештованих був один поляк, два ренегати (батько і син) і один українець. Про цю подію дали знати місцеві поляки до Вовкової. Квартируючи там, ВОП насکочило на село Терку, пов. Лісько, ніччю з 6/7 VIII 1946 р. в силі до 30 осіб. В селі застали тільки стариків, жінок і дітей. ВОП зайшло в горішній кінець села й почало викидати майже сплячих людей з хат. З людьми поводились по-варварськи. Цокан Катерину, літ 60, збили до крові, на голові мала кілька ран. Крім того били всіх інших людей, навіть і малих дітей. Їх виривали від матерей і викидали на двір. В селі було ВОП через цілу ніч. Кожну хату ограбили та понищили хатнє устаткування, били начиння, ломили лавки, шафи, столи, вибивали вікна. Над раном зігнали зловлених людей на середину села й загнали до Вовкової. Забрали тоді 43 особи. По дорозі та з самої Вовкової частина людей втекла. У Вовкової держали зловлених під охороною до 8.VII 46 р., стягали протоколи і при цьому над ними знущалися.

Забраних сексотів БСБ переслухала. Всі вони, крім одного, признались до вини і виказали все, що доносили до ВОП, МО і ВП. Невинного (українця), звільнено, а двох (Лошиця Михайло, літ 49, і Ганкевич Ян, літ 55) повішено в селі вночі 7.VII 46 р. Коло них причіплено письмо, в якому сказано, що їх карається за співпрацю з ВОП, МО і УБП, як агентів большевизму, ворогів українського і польського народу.

8.VII 46 р. прибуло знова ВОП з Вовкової враз з арештованими, яких остало ще 26 осіб. Людей тих привели в горішній кінець села Терки.

Враз з ВОП прибули до села цивільні поляки з с. Терки, які втекли 7.VII до Вовкової. Вони кричали до війська: "Wszystkich postrzelaj!" Найбільш домагався кари смерті для зловлених людей Чарнецькі Казьо. Цивільні поляки розійшлися до своїх хат і готовилися до виїзду з майном до Вовкової. Тим часом banda польського червоного війська привела арештованих людей до останньої хати в

кінці села, тут всіх перечислили і відставили на бік трьох стариків (Дяк Матій, літ 60, Хомий Микола, літ 55 і Осташ Михайло, літ 79) і дві жінки (Лавер Катерина, літ 41, Лавер Марія, літ 25, обидві мали американські документи).

Між останніми 21 осіб були тільки самі жінки (14) і 7 дітей (хлопці і дівчата). Всіх їх загнали до хати, де посадили на землю і постріляли з автомата та порозривали гранатами. Ще живих людей спалили, підпаливши хату.

Одному 14-літньому хлопчикові (Соняк Василь) вдалося вирватись із цієї горіючої хати і під охороною диму скрітись в кущах. Хлопець цей зізнає: "Десь коло 10-ої години 8.VII 46 р. повезли нас поляки під сильною охороною з Вовкової до с. Терки. Дорогою говорили нам: "Побачите, що зробимо з вами, вам відхочеться самостійної України". Заборонили нам говорити по-українськи, бо вони мови цієї не розуміли. По дорозі деякі жінки молились та плакали. В селі, коло дороги, в рові лежали повіщені, а коло них були цивільні поляки. Нас завезли скоро на горішній кінець села і казали злізти. Трьох старших мужчин викликали на бік і дві жінки, які мали американські метрики і інші документи. Нас решту загнали до Дудиччині хати. В хаті лишився коло нас тільки один поляк з автоматом, а другий був під хатою. В хаті казали нам сідати в куті під стіною. Зі страху люди сідали і падали на коліна, відмовляючи молитву. Одні плакали, кричали, другі молились і просили Бога щасливої смерті. Я лежав на самій середині хати і дивився на того поляка, який до нас кричав по-польськи: "Моліться, молітся, то дочекається скоріше смерті". Тоді відтягнув пепешку і почав до нас стріляти. Я притиснув голову до землі і чув тільки гук стрілів і крик людей. Мене обілляла гаряча людська кров. Вистріявши один кружок, заложив поляк другий і знова його вистріяв. Одна жінка, Дяк Марія, страшим голосом кричала — прошу вас, добийте мене, нехай не мучусь коло дитини. Кричали й інші жінки. Тоді поляк витягнув гранату з кишень і кинув між нас одну, а сам сковався до сіней, потім кинув другу. Гранати вибухли й присипали нас глиною. Люди дальше кричали, важко стогнали та кидались по землі. Поляк побачив, що люди дальше кричать і ще живі, крикнув до другого: "Dawaj jeszcze jedno kółko" і знова вистріяв його по нас. Тимчасом хата почала вже горіти й він мусів вікном втікати, бо в сінях був уже вогонь. Я побачив, що хата вже горить, а сам ще живий, встав з-під людей, які ще рухалися і кричали, вискочив через вікно на двір і скрився в потоці під кущем. Тут чув я, як поляк кричав: "Stój,

стój!" і стріляв з автомата. За ким стріляв, не знаю. Більше нічого я не бачив, тільки чув тріскіт горючого будинку.

Вечером почув я, що в селі тихо, встав і пішов до ліса. Далеко не міг зайди, бо був дуже змучений і голодний. Зайшов я яких 300 кроків і сів відпочивати в Дановій команиці. Я був цілій мокрий, бо лежав у воді, а до того дуже змучений і заснув. Спав я там цілу ніч, аж над раном встав і побачив Паночкового Тимка. Його спитав я, де моя мама, й поволі пішов з ним до неї. (Хлопець цей, зараз по тому пережиттю лежить хворий).

Жертвою польського терору впали в селі Терка, Ліського пов., слідуючі особи:

1. Гісейка Марія — літ 60, вдова
2. Осташ Катерина — літ 60, жінка Михайла
3. Карнас Марія — літ 40, мати
4. Карнас Катерина — літ 21, дочка
5. Романцю Пазя — літ 42, мати
6. Романцю Марія — літ 16, дочка
7. Поливка Олена — літ 50, вдова
8. Байда Тонька — літ 35, мати
9. Байда Марія — літ 6, донька
10. Байда Володимир — літ 4, синок
11. Гнатишин Анна — літ 35, мати
12. Гнатишин Розалія — літ 9, дочка
13. Гнатишин Ілля — літ 3, син
14. Щокан Катерина — літ 60, вдова
15. Дяк Рузя — літ 22, мати
16. Дяк Анастазія — літ 7 місяців, дочка
17. Дяк Марія — літ 37, мати
18. Дяк Наталія — літ 11, дочка
19. Санчак Марія — літ 80, мати
20. Ліберна Катерина — літ 32, дівчина

Спаливши хату з невинними жертвами, кинулись бандити до палення інших хат. Під час палення ловили осталих ще в селі, немічних, стариків, катували, ломили руки та кидали живими в вогонь. Тут погинули, живцем кинені в вогонь були:

1. Ліпкевич Михайло — літ 78, брат Байди
2. Байда Марія — літ 70, сестра Ліпкевича Михайла
3. Дяк Анна — літ 100, вдова
4. Байда Василь — літ 90, вдовець

5. Романцьо М. — літ 72, муж
6. Романцьо А. — літ 65, дружина
7. Прізвище невідоме — літ 27, глухонімий

Крім того банда завела 3-х стариків, вилучених перед розстрілом, жінок і дітей на кладовище й наказали викопати яму для повішених сексотів. Ті викопали й похоронили їх. Опісля наказали ім копати для себе гріб. Під побоями викопали старці яму, а кати наказали двом старикам лягати в неї, де їх постріляно. Третій, найстарший мусів їх засипати землею. Закидавши гріб, один з бандитів серією з автомата вбив третього старця, залишаючи його тіло на спільній могилі. На кладовищі вбито:

1. Дяк Матій — літ 60
2. Хомій Микола — літ 55
3. Осташ Михайло — літ 79

Крім того зловили двох хлопців на горі Корб над селом і їх замордували. Тіло помордованих так змасакроване, що годі їх розпізнати. Замордувані — це хлопці з села Терка: Бурмич Степан, літ 20, і Романцьо Гриць, літ 23.

Ціле село пограбовано і майно вивезено до Вовкової. Тих речей, що не можна було забрати, понищено на місці і попалено. В селі спалили того дня 23 господарства, а решту пограбовано. По цій акції ВОП вийшло враз із місцевими поляками до Вовкової. Між спаленими хатами були і польські. Кості і попіл спалених людей кудись сковали, побоюючись наслідків.

9.VII знова приходило ВОП до с. Терки і даліше грабили. Населення села Терки сидить цілий час в лісі й боиться показати в село, бо поляки роблять засідки й за ними стріляють, щоб населення не висипало помордованим могили.

. Подібні випадки були і в інших місцевостях Лемківщини: Завадка Морохівська, Карликів, Вислік, де ворог допускався масових мордів над невинним українським населенням. Польсько-большевицькі червоні банди хотіли винищити наш народ, хотіли вигнані з рідної прадіденної землі. Та проти жорстоких акцій ворога — окупанта зроджувалась реакція цілого народу і народ цей, маючи своє військо, гідно стереже своїх прав на існування. І знали це лемки, що невинно проліята кров жінок, стариків і дітей не піде на марне. Вона зродить нових, ще більш завзятих лицарів УПА, які не дозволять знущатися над безборонним населенням. І так сталося. Один з лемківських відділів УПА

під командою ком. Вора, враз з працівниками ОУН, виконали відплатну акцію на вороже кубло Вовковия, знишили там бандитську залогу ВОП і відібрали при тому пограбоване майно, яке віддано селянам.

І ще одні Лідіце повторились на українських землях, однаке про них світ не заговорив, немов українці гірші від чехів, що про них чужа преса замовчала. Новий ватажок Сталін не втік далеко від своєго попередника Гітлера, а може навіть і під оглядом винищування народів перегнав його. Та ці дики оргії над нашим народом не спинять його з обраного змагу. Вони не злякають тих, що осталися в живих, а противно, серця їхні наповнюються ще більшою жадобою скинути прокляте ненависне ярмо і створити нове, краще життя у Вільній Самостійній Державі.

Мар

Bідпис із архіву ЗЧ ОУН.

**Г. ДОКУМЕНТ ПРО ВИСЕЛЮВАННЯ УКРАЇНЦІВ
З ЛЕМКІВЩИНИ ПЕРЕД АКЦІЄЮ "В"**

Відпис із архіву ЗЧ ОУН

Р. IV. (Район число 4)

СТАТИСТИЧНІ ДАНІ ВИСЕЛЕНЧОЇ АКЦІЇ

П.Ч.	Назва сіл:	Було загально родин укр. поль.	Виїхало родин укр. поль.	Осталось родин укр. поль.	Худоба: коні корови •
1.	Репедль	170	—	160	—
2.	Пришибів	58	—	24	—
3.	Карликів	59	—	50	—
4.	Полонна	180	—	140	—
5.	Кожушнє	40	—	40	—
6.	Височані	59	—	52	—
7.	Куляшнє	130	—	70	—
8.	Щавне	180	—	177	—
9.	Яврівник	85	—	10	—
10.	Чистогорб	145	—	137	—
11.	Вислік Гор.	182	—	130	—
12.	Вислік Дол.	290	—	190	—
13.	Душатин	30	—	24	—
14.	Прелуки	65	—	59	—
15.	Ославиця	80	—	78	—
16.	Радошиці	120	—	103	—
17.	Довжиця	60	—	1	—
18.	Туринське	180	—	147	—
19.	Команча	220	—	160	—
20.	Вальніття	55	1	38	—
21.	Манів	65	2	57	—
22.	Лупків	56	8	56	8
23.	Смільник	137	2	127	—
24.	Воля Міхова	82	6	35	5
25.	Зубенсько	50	—	50	—
26.	Щербанівка	21	1	19	1
27.	Міків	42	1	35	1
28.	Середнє Велике	174	—	159	—
29.	Хоцень	45	—	39	6

П.Ч.	Назва сіл:	Було загально		Виїхало		Осталось		Худоба:	
		родин	укр. поль.	родин	укр. поль.	родин	укр. поль.	коні	корови
30.	Кальниця	111	—	100	—	11	—	4	8
31.	Каличава	33	—	19	—	14	—	5	10
32.	Розтоки	49	—	25	—	24	—	8	20
33.	Кам'янки	30	—	29	—	1	—	—	—
34.	Сукувате	67	—	64	—	3	—	1	1

Постій, дnia 30. 6. 46 р.

Р. Г. реф.
"Вій"

Р.Г. реф. — Районовий Господарчий референт

Примітка: Такі звіти були зладжені в кожному районі на Лемківщині. Більшість із них пропали в дорозі з України до Німеччини. (С. Голяш).

Відпис із архіву ЗЧ ОУН

Р. V. (Район число 5)

СТАТИСТИЧНІ ДАНІ ВИСЕЛЕНОЧОЇ АКЦІЇ

Ч.П.	Назва села	Кількість родин			Остача родин			Худоба	
		перед висел-	после висел-	укр.	по виселенні	міш.	поль.	разом	
1.	ВОЛЯ ПОСТОЛОВА	29	24	3	1	1	5	2	2
2.	ПОСТОЛІВ	80	70	4	2	4	10	2	10
3.	ВЕЛИКОПОЛЕ	128	6	92	20	10	122	30	100
4.	ЗАГР	358	68	40	25	225	290	25	190
5.	ЗАСЛАВ'Є	123	95	28	—	—	28	5	21
6.	ДОЛИНА	63	47	16	—	—	16	4	12
7.	ТЕРНАВА	171	16	1	3	151	155	44	150
8.	ЗАГУТИНЬ	160	95	20	12	33	65	6	63
9.	СТОРОЖІ ВЕЛИКІ	83	83	—	—	—	—	—	—
10.	СТОРОЖІ МАЛІ	60	60	—	—	—	—	—	—
11.	ПРУСІК	130	57	—	33	40	73	12	52
12.	ПОЛОВЩ	27	20	—	7	70	77	50	180
13.	ДУБРІВКА РУСЬКА	131	111	—	—	20	20	4	19

Ч.П.	Назва села	Кількість родин			Остача родин			Худоба	
		перед висел-	висе- леніх	укр.	по виселенні	міш.	поль.	разом	коні
14.	СЯНІЧОК	157	99	13	5	20	38	8	36
15.	ДУДИНЦІ	84	75	3	—	6	9	5	8
16.	ПЕЛЬНЯ	240	181	4	5	50	59	32	63
17.	НОВОСІЛЬЩ	290	129	4	7	150	161	73	197
18.	ПАКОШІВКА	130	89	—	11	30	41	25	40
19.	ЯЛИН	128	85	—	13	30	43	42	80
20.	КОСТАРІВЦІ	205	90	10	30	75	115	37	100
21.	ЮРІВЦІ	46	39	—	1	6	7	2	5
22.	ЗАБОЛОТЦІ	34	28	2	2	2	6	2	5
23.	ЧЕРТЕЖ	83	61	—	11	11	22	15	36
24.	ТЕРЕПЧА	130	110	—	8	12	20	15	36
25.	СОГОРІВ	180	98	10	12	60	82	48	146
26.	ФАЛІЇВКА	15	15		польське село				
27.	ЛУКОВЕ	160	59	87	14	—	101	28	82
28.	ЧАШИН	180	46	48	6	80	134	50	142
20.	ВІЛЬХОВА	52	2	16	36	2	54	20	40
30.	БЕРЕЗОВЕЦЬ	49	9	34	2	6	42	3	12
31.	МОКРЕ	101	3	98	—	—	98	31	72
32.	ЗАВАДКА								
	МОРОХІВСЬКА	48	29	15	2	2	19	—	1
33.	МОРОХІВ	93	28	62	—	3	65	12	38
34.	КАМ'ЯНЕ	73	15	50	5	3	58	12	16
35.	ЗБОЙСЬКА	67	15	30	5	17	52	19	21
36.	ВОЛИЦЯ	78	30	30	5	13	48	17	46
37.	РАТНАВИЦЯ	33	26	3	1	3	7	—	3
38.	ВОЛЯ ПЕТРОВА	70	58	4	5	3	12	—	4
39.	ВОЛЯ ЯВОРОВА	44	37	—	—	7	7	4	7
40.	ВОЛЯ СЕНЬКОВА	204	158	32	—	14	46	6	24
41.	ТОКАРНЯ	107	80	20	—	7	27	—	7
42.	ВИГНАНКА	17	2	—	—	15	15	6	15
43.	СЯНІК (місто)	15000	452	40	—	—	—	—	—
44.	ВОХІВКА	40	4	35	—	1	36	5	15

Ксеня

Покажчик імен

А

Андерс 263
Андраш де Гевеша 74
Андращик І. 329
Андрейкович М. 318
Андріївський Василь 424
Андрій II, король 281
Анонім 160
Антонич Богдан Ігор 5, 6, 397, 399, 411
Алафій Михайло, князь 297, 300
Алоній 351
Алоній Альберт 341

Б

Бабин Іван 452
Багрянорідний Костянтин 155
Бадурянський М. 317
Байда 218, 238, 239
Байрак 237
Байшора Іван 375
Байдюра Тамара 375
Балега Ю. 419
Баліца 289
Баллагай 339
Банфі Дезідерій 339
Бараболя Марко 195
Баран Олександер 277, 331
Барвінський 391
Баркоцій Франциск 305
Барна Дмитро 6, 7
Бартотшук А. 197
Бача Юрій 375, 419, 452
Бачинський Андрій 307-313, 315, 316, 318, 319 324
Баюс Василь 171
Бедзик Дмитро 397, 410
Бейла III, король 278

Бейла IV, король 288, 477
Бель Матей 69
Бендза Маріян 32, 41
Бенедиктов 327
Бенеш Е. 349, 362
Беринда Памва 383, 384
Бескид А. 185
Бескид Антоній 345-347, 349, 352
Бескид Микола 335, 345, 361, 362
Бескид Олексій 345
Бетлен Гabor 294, 296
Белещецький Ян 232, 233
Бельський Марцін 386
Бенек Й. 209
фон Біберштайн Отто 61
Бідерманн Г.І. 56, 58
Бізантій Геннадій 305, 308
Білевич М. 317
Білянський П. 173
Бір див. Василь Шишкашинець 214, 216, 223, 228-230, 232, 233, 236, 237
Бірчак В. 419
Бісс Ева 438, 440, 441, 458, 460, 464
Бісс-Капітівська Ева 375
Блавацький В. 202
Благослав Ян 423
Бобак Милан 452, 457
Бобиль Ф. 434
Бобринський В. 341
Бобринський 184
Боган Кристоф 298
Богослов Григорій 420
Бойко 223, 231
Бокшай 412
Болеслав 32, 60, 158
Болеслав Хоробрий 31
Боніфатій IX, папа 167
Бонкало Ш. 277

- Бонько М. 366
 Борис 33
 Борович Юрій 375, 438, 441, 458, 460, 464
 Бочкай С. 297
 Брадач Михайло 311-313
 Бранкович Юрій, князь 289
 Брежевський Амвросій 386
 Бриковський Р. 267
 Бродич, див. Роман Гробельський 231,
     232, 236
 Бродій Андрій 252, 363
 Бронісівський Володимир 46
 Бутєра І. 200
 Бульба 216-218
 Буревій 237
 Бурий 219, 220, 222, 223, 229
 Бурлака, див. Володимир Щегельський
     215-217, 223, 237
- В**
- Ваврин В.Р. 390
 Вагилевич Іван 14, 16, 29, 30, 37, 321
 Вайда 217
 Валій Іван 332, 336
 Вальковський А. 318
 Вальковський Ірина 317
 Ванат Іва 375
 Ванчицький С. 202, 207
 Ванько 216
 Вапинський Ілля 173
 Варсік Броніслав 83, 474
 Вархол Григорій 358
 Вар'ян Люба 463
 Василевич Михайло 380, 381
 Василько 33
 Василько Ростиславич князь 159
 Вахнянин Наталія 405
 Вацлав 32
 Вернигора 239
 Верхратський Іван 21, 64, 335, 467
 Веселій див. Свистель 215, 216, 218, 219,
     221
 Вечеї М. 311
 Винницький Юрій 303
 Вислобоцький Ю. 328
 Вислоцький Дмитро (Ванько Гуняка) 345,
     403, 404
 Вислоцький І. 327
 Витовт князь 289
 Вишнівський 270
 Вір 217
- Вітер 222
 Вовк 219, 223
 Водзік Д. 208
 Возняк Михайло 384, 391
 Войтковський 330
 Волинець Осип (Гуцул) 219
 Володар Ростиславич князь 159
 Володимир Великий (Святославич) князь
     31, 157, 158
 Володислав король 61
 Володислав I, король 290
 Володислав II, король 290
 Волошин Августин 335, 348, 363
 Волошинович Михайло 393
 Волошинович О. 185
 Волошиновський Йосиф 300
 Волощук Іван 361
 Волощук Ілля 440, 444
 Вольський В. 243
 Ворон 233
 Вуйко Якуб 385

Г

- Габсбург Фердинанд король 292
 Габсбург Фердинанд II, король 294
 Гагатка А. 185
 Гаджега В. 278
 Гайдрих 250
 Гайній Віктор 451, 452, 464
 Галага О. 278
 Галаса Василь (Орлан) 214
 Галчак Ганна 462
 Ганікевич Л. 186
 Гануляк Григорій (Іван Маичуленко, Григорій Марусин), 392, 393, 403
 Гаїущин Степан 462, 467
 Гапак Степан 361
 Гарайда Петро 6, 7
 Гараксим Людовіт 166, 167, 375
 Гарасимович Єжи 415
 Гарний Віктор 375
 Гатала Марко 170
 Гваті Іван 149
 Гендер-Суходольський Іван, 335, 361
 Герман Ян 233
 Гессай А. 403
 Гиряк Михайло 375
 Гірник Н. 203
 Гітлер Адольф 361
 Глінка Андрей 360

- Глущевич М. 177
 Гльоцд 191
 Гнатишак О. 191, 192
 Гнатюк Володимир 65, 67, 71, 335, 418, 423
 Гнатюк Назар 464
 Говерля 214
 Годемарський Іван 303-305
 Годжа 362
 Годинка Антін 277, 280, 288, 291, 304, 335
 Гойняк Г. 403
 Головацький І. 328
 Головацький Яків 15, 16, 18, 21, 22, 30, 48, 50, 321
 Головенко 219
 Головчак Іван 408
 Голуб 215
 Гольшанська 381
 Гопко Василь 372
 Горбаль Микола 409
 Горбач Олекса 467
 Горбовий 223
 Гординський Святослав 6, 397-399
 Горислав 212, 215-217, 220, 230, 238
 Горн М. 161
 Горняк Войтех 364
 Гостиняк Степан 375, 452, 454, 455, 463, 464
 Гошко Ю.Г. 161
 Граб 223
 Грабець М. 185
 Грань 222, 223
 Гребінка Є. 432
 Григорій XVI, папа 321
 Гриць-Дуда Іван 448, 458, 464
 Грім 215, 223
 Громенко 217, 237, 238
 Громосяк М. 175, 184
 Грушевський Михайло 31-33, 46, 58, 60, 61, 64, 278
 Гудим Осип 403
 Гумецький Модеест 391
 Гусек Ян 76
 Гуско 65
 Гуца-Венелин Ю. 317
 Гуцул 219, 229-231
 Гушалевич 391
- Г**
- Гаганець Йосиф 324, 327, 328, 333
 Гагатко Андрій 345
 Галайда Ілля 452, 462
- Галгоцій 338
 Галичинський Константій Ільдефонс 194
 Гашпар Й. 277
 Гергард Ян 415
 Герек 275
 Геровський Георгій 17, 76, 78, 81
 Геровські 341
 Гетель В. 197
 Гец Лев 397
 Гайдич Павло 356, 359, 363, 366, 372
 Гайдич Ст. 362, 367, 444
 Голяш Степан (Мар) 212
 Гомулка В. 208, 245, 246
 Готтвальд 437
 Готтліб фон Віндріш Карло 43, 45, 46, 48
 Грендида-Донський Василь 367, 375, 422, 464
 Гросс-Гоффінгер А.Й. 26, 48
 Гула Петро 425, 451
 Гумільовіч М. 473
- Д**
- Давиденко 238
 Данило 33
 Данило Галицький король 159
 Данило Романович король 289
 Даїнілович-Коритнянський Іван. 334, 430
 Данько М. 358
 Дарапан Ігнат 339
 Дацей Василь 375, 461, 462, 464
 Де Каміл/л/іс Йосиф Й. 301, 303, 305, 383
 Дембський 171
 Державин 327
 Дехтерев Олексій 372
 Дешко Андрій 13
 Дзвінчук 216, 217
 Дзіндзо Михайло 410
 Дідик 216, 220, 222, 224, 230
 Дідичук 391
 Дідичук Б. 328
 Дідичук Д. 327
 Діонісій (Валединський) 188
 Добош Степан 361
 Добровольський Й. 320
 Добровольський К. 162, 166
 Добрянська А.К. 327
 Добрянський 333
 Добрянський Адольф 31, 32, 58, 314, 324-327, 329, 333, 335
 Добрянський В. 328, 329
 Довгович В. 318, 329

Донський М. 209
Дорош 223
Дорошенко Д. 187
Драгоманов Михайло 176
Драг 289
Дробняк Михайло 452, 455, 456, 463
Другет Юрій, 293, 294
Дубай Василь (Бобиль), 367, 434
Дубчек Олександр 375
Дудинський М. 317
Дудра Яків 407
Дудрович А. 317
Дутка Ф. 210
Духнович Олександр 324, 326-330, 333,
351, 361, 405, 413, 426-428, 430

Е

Еган Едвард 339

Є

Євген 214-216, 217

Ж

Жакі А. 153
Жаткович Григорій 185, 348, 349, 353
Жаткович Юрій 335
Желем Іван 408, 409
Желеховський Євген 16, 21
Жигмонт король 289
Жигмонт Август король 172
Жидовський Петро 360, 362
Жилич Нестор (Любомир Кам'янський)
409
Жилко Федот 467
Жулінський Тадеуш 15, 19

З

Заборський Б. 197
Загайкевич Богдан 6
Заленський Л. 303
Залозецький, 391
Заполій Іван король 293
Збіглій Йосиф 451
Звенислав 223
Земанчик Г. 317
Зенко 223
Зелінський Г. 252
Зілинська Людмила 462, 464

Зілинський Іван 35, 36, 39-41, 71, 76, 78, 81,
203

Зілинський Орест 440, 444, 462, 464

Зір 223

Зозуляк Василь 375, 440, 441, 458, 460

Зорич 220

Зруб 223

Зубрицький Денис (Торисин), 18, 27, 30,
32, 33, 40, 360, 361, 367, 432, 434, 444

І

Іващів Федір 361, 375, 438, 441, 442, 458,
460, 464

Ігор 214

Ісаїв П. 203

Ісидор 290

Іскра (Мазепа) 216

Ітанюк 222

Й

Йосиф II, цісар 308, 309, 322

К

Казимир II, король 475
Казимир III, король 482
Казимир Великий король 196
Калужняцький Омелян 33, 35, 40, 477
Камінський Петроній 301, 303, 304
Канюк Михайло 309
Карабелеш Андрій 335, 360, 438, 440, 442
Карафта 300
Карачоні Ш. 277
Карло цісар 179, 180
Карло Роберт король 288, 292
Кармелюк 217, 224
Каролій М. 343
Карп 223, 233
Каська 221
Качалуба Михайло 448, 461
Качмарик Я. 184
Качор Дмитро 393
Каспійський Т. 196
Карабінський Й. 71
Квідецький А. 115, 117, 244, 247, 251, 253,
273
Квітка 219, 223
Келлнер П. З. 329
Кизак Іван 352, 432, 434, 444
Кизак Й. 362, 367

- Кизик Іван 335
 Кімак Іван 336
 Кінда І. 367
 Кир Андрій 182
 Кирило і Методій 472, 473
 Кліма Станіслав 67, 69, 71, 76
 Княжинський Антін 36, 76
 Кобилінський 233
 Ковач Андрій 375
 Ковач Федір 375, 440, 444
 Коковський Франц 206, 397, 400
 Колонич Леонід 301
 Конечна Ганна 17
 Коник 219
 Константинович В. 207
 Коперницький Ізидор 20, 32, 35, 36, 40
 Копистянський Михайло 404
 Корвін Матвій 290
 Кордуба Мирон 35, 158
 Корятович Федір князь 289, 291
 Корнильський Іван 383
 Косовицький Гавріїл 294
 Костюк Юрій 375
 Котляр Юліан 6
 Котляревський Іван 478
 Коцая Арсеній 21, 423
 Коциловський Йосафат 191, 270
 Коцур Ганна 453, 457
 Кочубінський Олександер 58
 Кошелівець Іван 415
 Кравців Богдан 6, 397
 Кралицький Анатолій 334, 418, 430
 Красовський Іван 176, 390
 Кривуля 219
 Крилач 218, 231
 Крилач Юрій 409
 Крилач-Глухий 223
 Кринажале Д. 162, 163
 Крипалушій Г. 318
 Кристофф 170
 Кромер Мартін 170
 Кругельський А. 187
 Крупецький Атанас 293
 Крутіло Т. 176
 Круча 224
 Ксеняк Микола 463
 Кубійович Володимир 6, 41, 115, 117, 125,
     202, 204
 Кузьма О. 202
 Кукольник В. 317
 Кульчицький Порфірій 301
 Кун Бейла 348
- Кундрат Юрій 444
 Курило Теодор 384, 385, 388
 Куртків Іван 352
 Куцбек С. 422
 Кутка Іван 312, 313, 318
 Кусько Андрій 367, 458, 460
 Кущіл Іван 182
- Л
- Лабані О. 327
 Лаборець 279
 Лажко Юрко 352, 357
 Лазаревич Степан князь 289
 Лазорік Федір 361, 375, 435, 437, 438, 440,
     441, 444, 446, 449, 458, 464
 Ланггофер К. 327
 Латта Василь 81, 83, 375, 476
 Лах М. 192
 Лев Данилович 31, 159
 Левицький Е. 179
 Левицький Дем'ян 385
 Левицький Іван Омелянович 390
 Левицький Йосип 14
 Левицький Йосиф 25, 40
 Левицький О. 321
 Левицький Семен 214
 Левко 217
 Легоцький Т. 278
 Лелекач М. 423
 Лемко 214
 Ленін 452
 Лепкий Богдан 400, 401
 Лесь 212, 214, 215
 Лещинський С. 117
 Липницький Іван 301
 Лис 214, 215
 Ліковський Е. 172, 173
 Ліпський Ян 45, 48, 50
 Лісовик 217
 Лісовський 192
 Лодій П. 317
 Лозинський Михайло 179
 Ломоносов М. 318, 319
 Луговий 214, 215
 Лугош Михайло 361
 Лучкай М. 318, 320, 321, 324, 405
 Любимів Олександер, 375
 Любомирський 297
 Людовик I, король 288, 289
 Людовик II, король 291

Людовик XIV, король 298
Людовик Великий, король 285

М

Маврокордато Теофан 300
Магочай Павло 6
Мадзелян Семен 409
Мазур 269
Макара Сергій 449-451
Максименко Віталій 358
Малащинський 195
Малиновський О. 206
Малиняк Микола 391
Малогурський Константин, 31
Мар див. Степан Голяш 212, 219-221, 223,
234, 238
Марійка 237
Марія Тереса, імператорка 306, 307, 315,
322
Мармаджі Ф. 191
Марко 216
Марта 237
Масарик Г. Тома 185, 346, 357
Масчюк В. 192
Мах Шано 363
Мацинський Іван 18, 361, 367, 375, 412,
427, 437, 438, 440, 441, 444, 446-450,
458
Маційович М. 444
Мачик Карло 361
Медведівський Я. 192
Медвідський Я. 205
Мелодія 238
Мельник Андрій 216
Менцинський Антін 389
Методій 281, 282-284
Меттерніх 175
Мешко I, 31
Мигалич Микола (Орел Татранський), 427
Мікитась Василь 419, 427
Мицій Дезидерій 361
Мицій Іван 361
Мирон 223, 224, 229-231
Михась 216
Мицок О. 278, 300
Мишанич О. 419, 420
Мишковський Тит, 392
Мізерний Мартин (Рен) 212, 214-216
Мішкі Стефан 69
Могильницький А. 321
Могильницький Іван 173, 175

Модзелевський Зигмунт 233, 239
Мокшицька М. 269
Молчаній Михайло 336
Мольнар Лариса 375, 462, 464
Мольнар Михайло 375, 444
Мондич Елена 361
Мондич Іван 336
Моравчик І. 327
Москор Стефан 233
Мстислав 31
Мстислав Володимирович князь 158
Мулик Йосиф 463
Мурянка Петро 408
Муха 170
Мушинка Микола 375, 464

Н

Нагорянський М. 192
Найман Д. 327
Наперський Костка 171, 172
Наумович І. 391, 402
Невицька Ірина 360, 361, 432, 434
Невицька М. 327
Невицький Еміліян 344, 347
Неврлі Микола 444
Недзельський С. 419
Немет Мирослав 453, 457, 463
Нечуй-Левицький Іван 405
Никифор 408
Ничай 217-219, 223
Нідерле Любомир 65, 69, 278
Новак І. 367
Новак Степан 342, 344, 357, 358
Нодь М. 327, 329
Носак-Незабудов Б. 329
Носак Т. 329
Нядрай Діонізій 351, 358, 359
Няхай Маруся 457

О

Огієнко Іван 381, 385, 386
Огоновський Омелян 16
Ода 31
Олег князь 157
Олександер VIII, папа 301
Олексович Клавдія 389
Олійник 219
Олійник Юрій 409
Ольшавський Михайло Мануїл 305, 306

- Омелько 222
 Оріх 236
 Оріховський Станислав 381
 Орлай І. 317
 Орлан (Василь Галаса) 214
 Орленко 224
 Осадча І. 321
 Осип 217
 Островерх 235, 237
 Острожський Костянтин князь 422
- П**
- Павлович А. 317
 Павлович Олександер 327, 334, 351, 352,
     412, 426, 428-430
 Павленко 216
 Падох Ярослав 7
 Пазій Гедеон 424
 Палоцій Матвій 289
 Панкович Степан 332
 Панькевич Іван 76, 78, 81, 420, 423, 473
 Папп Антін 342, 357
 Параска Марія 463
 Пастиелій Іван 311
 Пастернак Ярослав 153
 Патефон 222
 Паттерсон Артур 58
 Пашкевич 325
 Пашицький Василь 37
 Пейко С. 208
 Пелеш Григорій 175
 Пелеш Ю. 175
 Перебийніс 217, 226
 Переїда Андрій 69
 Петров А. 277, 279, 280, 292
 Петров Олексій 56, 58, 60, 69, 71, 74, 76, 419
 Петрович Партеній 294, 295
 Петрушевич Антін 379, 383, 472
 Петрушевич Є. 179
 Пестременко А. 462, 464
 Пецух Г. 272
 Пещак Іван 360-363
 Перацький Б. 192
 Пилип А. 390
 Пиріг 220
 Питтель Михайло 458
 Підгорний М. 243
 Плесцирович Єжи 399
 Повчій Олексій 313
 Подгасцька Т. 327
 Подолинський Володимир 383, 384
- Подубинський Василь 182
 Полівка Іван 335
 Полянський І. 191, 192
 Полянський Олімпій 391
 Полянський Петро 405
 Поль Вінцентій 18-20, 29, 30, 37, 473
 Попович Дмитрій 316
 Попович К. 317
 Попрадов Ю. 351, 352
 Поруціало В. 209
 Приймак Михайло 396
 Прикуй 222, 229
 Прислопський Іван (Петрович) 20, 383-385
 Прислопський Роман 385
 Пріцак Омелян 6, 7
 Прокіпчак Іван 367, 458, 460
 Прус-Венцковський 237
 Пугач 216
 Пудло Казімеж 253, 256, 273
 Пчілка 237
- Р**
- Рабіївна Софія 36
 Радейко Микола (Зорич) 214
 Райнфусс Роман 38, 117, 126, 127, 166
 Раковський І. 328-330
 Ракоцій Ілона Зріні 298
 Ракоцій Софія (Баторій), 295
 Ракоцій Франциск I, імператор 295, 297,
     298, 314
 Ракоцій Франциск II, імператор 296, 297,
     300-304
 Ракоцій Юрій I, князь 294, 296
 Ракоцій Юрій II, князь 295, 297
 Рен 216-218, 220, 224, 235, 238
 Рибак 220
 Рило М. 173
 Рихвальдський Стефан 383
 Ричалка Михайло 375, 427
 Різун 220
 Ріпа Іван 318, 327, 424, 425
 Роберт 231
 Родс Г. 158
 Рожковський 233
 Рознійчук Іван 195
 Роман Михайло 444, 446, 456
 Роман Мстиславич, князь 159
 Романік Стефанія 408
 Ромашенко М. 243
 Ростислав Михайлович князь 288
 Рубій А. 327

- Рубчак Богдан 6
 Рудловчак Олена 375, 427
 Рудницький Ярослав 17
 Рузельт Ф. 241
 Русенко Іван 17, 394, 395, 403
 Рюрик Ростиславич князь 159
- С**
- Сабадош Михайло 458, 460
 Сабов Є. 418
 Саболь Севастіян (Зореслав), 361, 367
 Салан, князь 279
 Салбек Карло 308
 Самбор 195
 Свєнціцький І. 418
 Сврчевський Кароль 232, 239
 Свистель (Веселій), 215
 Свобода Л. 210
 Седлак Олександер 352
 Сембраторвіс Сильвестр 405
 Сенецький В. 233
 Сенкевич Г. 433
 Симко Антін 364, 366
 Сівак А. 274
 Сірка Йосиф 416, 440
 Сірмай А. 71
 Скала 220
 Сквіртнянський Іван 6
 Ског Г. 267
 Скомський Василь 6, 7
 Скорина Ф. Г. 422
 Славік М. 351
 Сладкович А. 327
 Смереканич 404
 Смирний 224, 230, 236
 Смішко М. Ю. 155
 Снігурський П. 388
 Сова О. 362
 Сова Петро 361
 Сокіл 217, 224
 Солженицін 452
 Солинка Степан 171
 Соловій 223
 Соломка 223
 Ставровський І. 318
 Ставровський Омелян 375
 Ставровський Юліан 65, 71, 167
 Ставровський-Попрадов Юлій 334, 430
 Стадніцький А. 161
 Сталін 151, 152, 263
 Стах 223, 224, 226, 230-233, 236, 237

- Степова 231
 Стефаник Василь 415
 Стемашкін 219
 Стир 237
 Стрийковський Матвій 170
 Стрільський Гядор (Біленький), 335, 418, 423
 Струмінський Богдан 6, 7, 11, 25, 411, 467
 Судомир Гриць 180, 182
 Сивовля-Вечоркевич Вацлав 196

Т

- Тарас 216, 218, 223
 Тараско 224
 Тарасович Василій 293-295
 Таркович Григорій 314, 318-321, 330
 Тарнович Юліян (Бескид), 151, 200, 202, 206, 390, 401, 404
 Текелій Б. 423
 Текелій Емерик 296, 297, 299
 Текелій Михайло 298
 Телекі Пал 74
 Тесля І. 203
 Тесля М. 180
 Тетяна 237
 Тиктор 400, 404
 Тимофій 383
 Тіс Й. 362
 Тіса Калман 338, 364
 Тіхій Фр. 419
 Томашівський Степан 52, 69, 71, 76
 Торисянський Андрій 422
 Торонський Олекса 30, 32, 35, 40, 149, 389, 472
 Трохановський 191
 Трохановський М. 194
 Трохановський Степан 175
 Турко 464
 Тутко Семен 259

У

- Удзеля Северин 33
 Улічни Ф. 282
 Урал 223
- Ф**
- Фаль 214
 Фальковський Ян 37, 117, 126, 127
 Фаринич Олекса 361, 362, 434

Фастнахт А. 161, 168
Федір Павло 361
Федор Павло 335
Федорович А. 327
Фейнш Е. 71
Фелдешій Йосиф, 352
Фенцик С. 362, 363
Филипчак Іван 397
Фірцак Юлій 339
Фіоль Швайпольдт 379, 422
Фішер Адам 20, 35
Фогарашій І. 318
Фодор П. 277
фон Віндіш 56
фон Тілс 46, 48, 56
Франко Іван 256, 381, 383, 384, 389, 392,
405, 418, 422, 423
Франко Михаїло 367
Франко Йосиф цікар 325
Фроліх Р. 50, 52
Фріц Гейза 364

X

Халоупецький В. 278
Ханат Іренеї 361
Хиляк Володимир 20, 389, 390, 397, 401
Хиляк Д. 184
Хмельницький Богдан 171, 172
Хойновський А. 188
Хома Василь 440, 444
Хомик Василь 409
Христя 220
Хрік 222-224, 226-233, 235
Хрущов 262, 263

Ц

Цамбель Само, 65, 67, 71
Церніг Карль 54, 56, 58, 60, 71, 76
Цимбора Юрій 375
Цісик О. 203

Ч

Чайковський Кирило 404
Чала 223
Чапльовіч Йоан 45, 48, 50
Чапльовіч Йован 13
Чепець Василь 171
Червеняк Андрій 444, 449, 454, 462, 464

Чернєцький Василь 392
Чижевський Дмитро 388, 413
Чопій Володислав 16
Чорнай А. 317
Чумак 223
Чупринка Тарас 226
Чургович І. 318

Ш

Шараневич Ісидор 15
Шафарік Павло 14, 29, 30, 48, 50
Шах С. 187, 192
Шашкевич М. 321
Шевельлов Юрій 473
Шевченко Ігор 6, 7
Шевченко Тарас 256
Шелепець Йосиф 444, 451, 462
Шелест 217
Шелюк Іван 408
Шеля Якуб 392
Шемелій Йосин 17, 36, 76
Шептицький Андрій 191
Шишкашинець Василь (Бір) 214-216
Шкурло Михаїло 463
Шлемкевич Микола 6
Шлєпецький Андрій 375, 427
Шмайдай Михаїло, 367, 375, 440, 441, 458-
460, 464
Шмалік Ш. 167
Шолтис Г. 327
Шпилька Пантелеймон 180-183, 186
Шпилька Теодор 182
Штець Микола 375
Штиліха Андрій (Солянкин), 367
Штібер Здіслав 36, 40, 78, 81, 471, 473,
474, 476
Штовран-Михалик Світлана 464

Щ

Шавницький М. 317
Щегельський Володимир (Бурлака), 215,
216
Шупак 222
Шурат Василь 385

Ю

Юрасевич І. 318
Юрковський П. 209
Юровський П. 170

Я

Яворський Василь 178, 179
Яворський Юліян 177, 383, 385
Якушіч Юрій 295
Ямборський Василь 309
Янкура А. 327
Янович П. 327

Яр 223
Ярич 220
Ярмак Леся, 463
Яросінський 263, 271, 276
Ярослав Мудрий князь 31, 158, 159
Ярошевич П. 275
Ярузельський В. 276
Яхимович Гр. 388

Покажчик місцевостей

А

Абаї 314, 337, 344, 346
Абранівці 137
Алзідівці 138
Амбрушівці 136
Андріївка (Андреївка) 133, 165, 475
Андрійова 137

Б

Баб'є 67
Басрівець 69
Бажани 355
Байровець 136
Балигород 19, 30, 202, 215, 231, 234, 238, 239
Балутянка 19, 134
Балынія 135
Баниця 208, 255
Баниця Горлицька 133
Баниця Грибівська 133
Бандрів 219
Бандрів Народний 135
Банска Щавниця 325
Банске 138
Банячка 54
Барвінок 39, 134, 210
Бардів 16, 45, 46, 48, 50, 61, 64, 74, 103, 129, 133, 140, 144, 146, 160, 167, 281, 282, 345, 352, 360, 424
Бардіївська Нова Весь 67
Бардовий Ліс 63
Барновець 27
Бахлява 135
Бачків 138
Башківці 140
Безмігова Горішня 135
Белейвці 137
Белз 158
Белхівка 239

Бенедиківці 137
Беняшина 140
Берег 326, 346
Береги Горішні 135, 216
Береги Долішні 135
Бережниця Вишня 135, 214, 215
Бережниця Нижня 135
Береза 284
Берези 29, 67, 133, 140, 159
Березниця 67
Березиничка 71
Березова 29, 134
Березовець (Ліський повіт) 135, 231
Березовець (Синівська округа) 138
Березовиця 54
Береків 54
Берест 133, 475
Берестів Збудський 138
Берестя Литовське 184
Беріжки 217
Берізка 135, 214, 215, 221, 229
Берлин 200
Бескид 14
Бесіко (Босько) 29, 30
Бехерів 137
Бехерово 78
Бжани 137
Бжез 259
Бистра 67, 138
Бистре 71
Бистре (Ліський повіт) 135
Бистре (Синівська округа) 138
Бишта 140
Бібрка 135
Біла 138
Біла Вода 16, 27, 29, 133
Білий Потік 67
Білична 133
Біловежа 137, 167
Білцарева 29, 133

- Білянка 17, 29, 133
Біч 41
Біляцівці 61
Блажів 16, 69, 136
Бліхарка 133
Богуша 27, 133, 245
Боглярка 137
Бодаки 133, 393
Боднарка 29, 133
Бодоляк 67
Бодружаль 137
Бокша 71, 137
Болєївці 137
Болехівка 134
Болотні Ремети 56
Бонарівка 125, 135, 380
Боржава 279
Борислав 410
Борів 138
Бортне 99, 133, 208, 389
Борші 140
Боршод 314, 346
Босько (див. Бесько) 27, 134
Бохівка 37
Братислава 71, 335, 362, 365, 367, 374, 434, 440
Братківка (Браткові) 29
Брилів 135
Брунари 231
Брунари Вишні 133
Брунари Нижні 133
Брусиця 137
Бряза 219
Будзин 29
Будимир 54
Будин 71
Будківці 48, 134
Бук 135, 229, 233
Буківець 21, 424
Буківсько 35, 38, 230, 475
Буківці 134
Буковець 135, 217, 219-221, 239
Буковець Земплинський 137
Буковець Шариський 137
Бунетиці 137
Бунківці 140
Буяк 56
- B**
- Ваква 133
Вавринець 137
- Вагринець 137
Вагендріссель 311
Валашкивці 60, 138
Вальків 54, 60, 138
Вальківці 54, 137
Ванівка 125, 134
Ванькова 135
Валеніне 134, 173, 408
Вапеник 137
Варадка 137
Варганівці 137
Варихівці 138
Варшава 19, 189, 197, 246, 256, 467, 272, 275, 276, 380, 383, 384, 390, 399, 406, 413, 415
Вебівці 140
Велика Домаша 54
Велика Тороня 54, 140
Великий Буківець 145
Великий Липник 16, 128, 383
Великий Сельменц 140
Великий Сливник 67
Великий Шариш 141, 281
Великополе 134, 239
Велькрон 138
Венеція (б. Бардієва) 137, 379, 422, 423
Веремінь 135
Верещин 159
Верліх (Орлик) 61
Верхівка 133
Верхня 134
Верхомня (Верхівня) Велика 20, 27, 133, 389
Верхомня (Верхівня) Мала 27
Ветлиця 35, 135, 230
Вибуханець 140
Видрані 138
Видрань 81
Видріс 135
Вилаги 138
Винишківці 67
Вирава 138
Вислік 19, 20, 30, 32, 35, 97, 183, 214, 215, 230
Вислік Великий 134, 180, 182, 183, 186, 248, 249
Вислік Горішній 214
Вислік Нижній 180, 181, 214, 239
Вислічок 134
Висова 29, 33, 134, 146, 388
Висока 56
Висоцько Вишнє 218
Височани 134, 230, 383

- Вишеватка 134
 Вишківці 137
 Вишні Рєстти 140
 Вишні Рузбахи 146
 Вишні Словинки 69
 Вишні Тваріжці 137
 Вишні Чабини 138
 Вишній Комарник 137
 Вишній Мирошів 137
 Вишній Орлик 137, 358
 Вишній Свідник 141, 358, 362
 Вишні 170
 Вишня Владича 238
 Вишня Гутка 56
 Вишня Ольшава 138
 Вишня Писана 137
 Вишня Полянка 137
 Вишня Радвані 81
 Вишня Рибниця 140
 Вишня Ситниця 54, 67
 Вишня Ялрова 137
 Відень 26, 143, 175, 178, 179, 294, 299, 312,
     325, 328, 379, 422, 423
 Війське 134
 Війтівці 138
 Вінгорай 243
 Вілька 29, 134
 Вільхівці 134, 225, 262, 410
 Вільхова 135
 Вільховець 134, 262
 Вільшавка 137
 Вільшаниця 135
 Вільшиня 134
 Вірхня 255
 Влача 71, 137
 Вовковиня (Волковия) 135, 231
 Войкова 133, 380
 Войткова 216
 Волиця 78, 134, 138, 229
 Волове 138
 Воловсьць 134
 Володж 135
 Волосате 35, 135, 212, 216, 221, 234
 Волосянка 218, 219
 Волоська Тирява 36
 Волтушова 134
 Воля (Сечовецька округа) 140
 Воля Вишня 134, 475
 Воля Горянська 135
 Воля Крецівська 134
 Воля Матіяшова 135, 214, 215, 221
 Воля Мигова 135
 Воля Микова 232
 Воля Михова 230
 Воля Нижня 134, 475
 Воля Петрова 232
 Воля Постолова 135
 Воля Цеклинська 29, 134, 208, 322
 Воронів 54, 83, 114, 141
 Вороблик 27, 30
 Вороблик Королівський 29, 134
 Вороблик Шляхетський 29
 Вранів (Воронів) 360
 Вроцлав 210, 272, 380
- Г**
- Габківці 135, 231
 Габура 138, 183
 Гавай 78, 138
 Гавринець 137
 Гажин (Гумніська округа) 138, 424
 Гажин (Собранецька округа) 140
 Гажлин 54, 67
 Гайтівки 136
 Галич 33, 385
 Галівка 219
 Гальбів 134
 Ганківці 136
 Ганківці 52
 Ганушівці 46, 48, 54, 64, 67, 83
 Ганчова 133, 208, 405
 Гаргай 67
 Гашут 54
 Гвоздянка 135
 Гельцманівці (Гельцманова) 16, 69, 136, 310
 Гервартів 67
 Гертеник 67
 Германівці 54
 Гиррова 134, 471, 475
 Гільське 135, 217
 Гірня 140
 Гічва 135
 Гічвиці 231
 Гінзла 58
 Гнойне 280
 Гладишів 17, 133, 184, 230, 255
 Глинице 135
 Глідно 11, 135
 Гломча 134
 Годдермарк (Стотинці) 56, 69, 83, 136, 309,
     310
 Головсько 219
 Голучків 134

- Гольниці 311
 Гоньківці 140
 Горішній Вислік 37
 Горб 249
 Горлиці 17, 29, 30, 41, 92, 101, 133, 140, 145,
     184, 195, 202-204, 207, 231, 243, 255,
     256, 403
 Городищко 60, 136
 Городок 135, 221
 Горшівчик 135
 Горянка 135
 Гостомія 138
 Гошів 135
 Гоча 52, 67
 Граб 134
 Грабівець 52, 54, 60, 67
 Грабівка 135
 Грабівчик 137, 474
 Грабова Ростівка 138
 Грабовець 137, 282
 Гранастів 69
 Грабське 137, 282, 358
 Грекорівці 282
 Грибів 29, 30, 41, 137, 154
 Грозьова 219
 Громош 67, 136
 Грубів 67
 Грушівки 135
 Грядки 138
 Гувіш 137
 Гузелі 135
 Гуменіс 46, 48, 52, 71, 114, 140, 345, 352,
     360, 368, 424
 Гуменська Збійна 138
 Гуменська Олька 138
 Гунківці 137
 Гута Полянська 125
 Гутиська 125
 Гутка 137
- Г**
- Габол/ь/тів 54, 61, 67, 160, 281, 282
 Гельниця 56, 140
 Гемер 305, 314, 337, 346
 Геральт/івці/ 60, 136
 Герляхів 137, 420
 Герчель 140
 Гінц 56
 Гіральтів 140
 Гіральтівці 54, 67, 360
 Гірівці 71
 Гранастів 136
- Давидів 138
 Дальова 32, 39, 134
 Дара 138
 Даргів 138
 Дарія 35, 134, 239
 Дацівка 135
 Дверник 29, 35, 135, 217, 220
 Дворянка 138
 Дебречин 298
 Дедачівці 138
 Детрик 137
 Дзвинич Долішній 135
 Дзюордзів 135, 232
 Дильова 29
 Динії 26, 93, 202
 Добра (Королівськохолмська округа)
     140
 Добра Рустикальна 134
 Добра Шляхтська 134
 Добрихів 33
 Доброслава 137
 Добряни 67
 Довга Лука 48, 67
 Довге 133
 Довжиня (Ліський повіт) 135
 Довжиня (Сяніцький повіт) 134, 239
 Довгоно 137
 Долина (Лип'янська округа) 136
 Долина (Сяніцький повіт) 134
 Дорогинич 159
 Дошнія 134
 Дошно 32, 39, 134
 Дрична Земплинська 138
 Дрична Шариська 138
 Дрогобич 389
 Дубина 50, 67
 Дубинне 282
 Дубне (Новосандецький повіт) 133
 Дубне (Сяніцький повіт) 134
 Дубно 396
 Дубова 137
 Дубовиця 474
 Дубрава 138
 Дубрівка Руська 134
 Дудиниця 134
 Лукля 19, 26, 29, 30, 32, 36, 41, 99, 125, 172,
     202, 203, 476
 Дуплун 137
 Дурдош 137
 Душатин 134

- Дяпалівці 67
 Дячево 56
 Дячів 136
- Ж**
- Жаківщі 311
 Жатківці 136, 311
 Жбинці 140
 Ждиня 134
 Жегестів 133, 146
 Желізник 54, 67
 Жерденка 135, 232
 Жернича 221, 232
 Жерница Вишня 135, 214, 215
 Жерница Нижня 135
 Жідівське 134
 Жизнів 29
 Жирава 56
 Жолобок 135
 Жупчани 282
 Журавин 135
- З**
- Заболотці 134
 Забрідля 135
 Завада 138
 Завадка (Лісівський повіт) 29, 56, 69, 135
 Завадка (Нововеселька округа) 136
 Завадко (Сабінівська округа) 136
 Завадка Морохівська 134
 Завадка Риманівська 134
 Завіз 135
 Завій 135
 Завой 134
 Загір'я 182
 Заговір'я 135
 Загутине 134
 Задвижене 135
 Задвір'я 135
 Закопане 133
 Залужиці 140
 Залужоя 134
 Замутів 138
 Заршин 30
 Заслав'я 134
 Затворниця 135
 Збій 138
 Збігінів 140
 Збоїська 37, 134, 475
 Зборів 46, 50, 67
- Збудська Біла 81
 Збудська Збійня 138
 Збудське Довге 67
 Збудський Грабівець 67
 Звала 138
 Зздравці 67
 Земплин 13, 83, 336, 338, 344, 346, 351
 Зиндронова 39, 134, 210
 Злотне 27
 Злоцьке 133, 380
 Змигород 29, 30, 41, 166, 172, 202
 Золота Баня 54
 Золотник Іда 56
 Золоте 67
 Золотник 138
 Зубенсько 135
 Зубне 138
 Зубрик 27, 133
 Зубряче 135
- І**
- Іваничі 146
 Івля 29
 Ізби 133, 154
 Ініві 138
 Інсбрук 335
 Інчівці 140
- Й**
- Йосса 140
- К**
- Каленів 78, 138
 Кальне 138, 218
 Калуша 140
 Кальниця (під Балигородом) 135
 Кальниця (над Солинкою) 135
 Кальнице 67
 Камениця 52, 67
 Камінець (Кам'янець) 17, 311
 Камінка 136
 Камінне 231
 Кам'яна 133, 383, 384, 391
 Кам'яне 134, 229
 Кам'янка 16, 69, 134, 409, 423
 Кам'янки 135, 232
 Капишова 137
 Капушани 50, 140
 Карліків 37, 134, 214, 215, 234

- Карне 54
 Карчава 140
 Кащів 140
 Квачани 136
 Кв'ятонь 133
 Кежмарк (Кежмарок) 58, 133, 140, 144
 Кельча 67
 Кельчава 135
 Керешвей 136
 Кечківші 137
 Київ (столиця) 160, 177, 183, 383, 393, 410, 416
 Київ (Лип'янська округа) 60, 136
 Кичерські Пекляні 46
 Кінське 135
 Кісте 140
 Клембарт 58, 133, 140, 144
 Кленова 138
 Клеченів 140
 Климківка (Климкова) 29, 133
 Клокочова 140
 Клопітниця 29, 134, 208
 Кобилє 61
 Кобульниця 137
 Ковбасова 138
 Кожани 137
 Кожухів 138
 Кожухіві 81, 137
 Кожушіс 230
 Койшів 56, 69, 136, 310
 Кокиня 136
 Кокролуки 61
 Колбашова 140
 Колбівці 137
 Колібабівці 140
 Коломия 182, 397
 Колонія 138
 Колоніч 135
 Команча 18, 97, 134, 182, 183, 214, 215, 239
 Комарів 282
 Комарівці 67, 140
 Комарне 362
 Комарник 65
 Комарники 218
 Комлоша 137
 Конечна 133
 Конюш 140
 Копшицівня 64
 Корсівці 137
 Королево (Крільова) Руська 27, 133, 245
 Королево 11
 Королик 32, 393
 Королик Волоський 32, 39, 134
- Королівський Холмесь 140
 Коросно 21, 25, 26, 33, 35, 41, 125, 133, 140,
 144-146, 159, 172, 195, 202, 212, 231, 391
 Коростів 219
 Котань 134
 Котів 27, 133
 Коханівці 138
 Кошиці 46, 48, 56, 58, 64, 104, 133, 140,
 141, 144, 146, 154, 184, 185, 310-312,
 346, 362
- Коятиці 282
 Крайні Чорне 137
 Крайня Бистра 137
 Крайня Поляна 137
 Крайня Порубка 137
 Краків 31-33, 93, 160, 165, 171, 180, 200,
 203, 379, 380, 387, 422
 Крампна 97, 99, 134, 230
 Красна (над Горнадом) 281
 Красна (Короснянський повіт) 17, 134,
 389, 394, 410
- Краснє 218
 Красний Брід 138, 290, 293-295, 358, 416
 Красностав 159, 243
 Крапшок 140
 Кремпах 136
 Крива 67, 133, 255
 Кривани 67
 Крива Олька 138
 Криве 217, 239
 Криве (Бардіївська округа) 137
 Криве (Снинська округа) 138
 Криве (над Сяном) 135
 Криве (біля Тісної) 135
 Кривець 219
 Кривий Ріг 146
 Кривка 135
 Крюкі 137
 Крижівка 133
 Крюклівці 138
 Крюкованів 286
 Криниця 17, 33, 102, 124, 133, 140, 146, 184,
 191, 194, 203, 204, 212, 231, 380, 402,
 403
- Криниця Село 124, 133
 Кромпах (Кремна) 54, 69, 83, 133, 140
 Кромпахи 145, 146
 Круглий Камінь 63
 Кружльова (Бардіївська округа) 137
 Кружльова (Свидницька округа) 137
 Кручів 67, 138
 Крушинець 137

- Кукова 61
 Кукове Поле 63
 Куляші 134, 229
 Кункова 133
 Курима 48, 52, 54, 67, 282
 Куримка 137
 Курів 16, 137
 Кути 29
 Кудани 56
 Кучин 67
 Кушин 140
 Куштановичі 153
- Л**
- Лабівець 133
 Лабове 133, 230
 Лавочне 218
 Ладин (Ладжин) 29
 Ладомирка 137, 138
 Ласцій 67
 Лачнів 56
 Левоча 56, 58, 133, 140
 Легіня 140
 Лекарі 140
 Лелюхів 29, 133
 Лемешани 140
 Ленартів 69
 Лесниця 69
 Липа 219
 Липни 133
 Липник 58, 69, 136, 310
 Липова 137
 Липовець 134
 Липовиця 219
 Лип'яні 67, 140
 Литманова 136
 Лідіне 239, 250
 Лімнє 138, 286
 Ліскова (Яськова, Яшкова) 29
 Лістівці 140
 Лісько 19, 127, 140, 195, 225, 234, 254, 478
 Літній 389
 Літманівці 311
 Лігманова 16, 69
 Лищини 133
 Лишия 135, 397
 Ліпувате 135
 Лобізва 135
 Подина (Ліський повіт) 135
 Подина (Сяніцький повіт) 134
 Лондон 241
- Лопінка 239
 Лопушанка 219
 Лоп'янка 135
 Лосс 29, 133, 271, 407, 409
 Лубна 135
 Лубине 135
 Лут (Горлицький повіт) 133
 Лут (Ліський повіт) 135
 Лужани 67
 Лужки 219
 Лукавиця 56, 135
 Луків 137
 Лукове 135, 230
 Луківі 135, 185, 229, 230, 234, 239
 Лучинна 60
 Лучиня 61
 Лучка 67
 Любачів 158
 Любін 271
 Любовець 136
 Люблин 243, 255
 Любовня 56
 Люботин 67
 Лютовиська (Літовиська) 15, 19
 Лютчя 394
 Лючинна 136
 Ляйпциг 405
 Львів 17, 33, 144, 151, 176, 177, 180, 193,
     194, 199, 205, 216, 263, 325, 334, 389,
     390, 392, 393, 396, 397, 399, 404
 Львів (Бардівська округа) 137
 Львівська Гута 137
- М**
- Майдан 136
 Маковець 138
 Маковиця 16, 21, 429
 Мала Березиця 138
 Маластів 133, 231
 Малий Казмир 140
 Малий Сливник 67, 282
 Малий Шариш 282
 Малі Озорівці 138
 Мальців 16, 282
 Монастирець 135
 Манів 135
 Маргань 61, 67
 Мардетово 311
 Маркова (Мрокова) 29
 Мармарош 284, 289, 297, 326, 346
 Матишова 136

- Матівці 137
 Матісова (Мацьова) 27, 133, 475
 Матішок 137
 Мацина Велика 29, 133, 475
 Мацина Мала 29
 Машківці 138
 Медвеже 137
 Медика 216
 Медзани 282
 Межибрід 134
 Межиброддя 380
 Межилабірці 140, 345, 358, 360, 362, 366,
     368, 434
 Межиріч 159
 Мельців 137
 Мергешка 137
 Мерківці Вишні 136
 Міків 134
 Миклухівці 136
 Микова 138, 145
 Міллик 133, 472
 Минівці 138
 Мироля 137
 Мисцова 29, 134
 Михайлів 138
 Михайлівці 46, 50, 74, 119, 133, 140, 144,
     360
 Михалані 140
 Михалів 258
 Михновець 219
 Мичків 135
 Мичківі 135
 Міглешив 138
 Мізунь Старий 219
 Мільча 29, 30
 Містисько 67
 Мішколці (Мишковець) 45, 50, 56, 58
 Міннар 137
 Мнишок 69, 136
 Могач 291
 Мокре 38, 134, 145, 215, 229, 230, 239
 Мокролуг 282
 Морозів 134, 229, 232, 239
 Москва 200, 262, 317
 Мохначка Вишня 133
 Мохначка Нижня 133, 210
 Мочари 135
 Мошурів 54, 67
 Мощанець 134
 Мразівці 138
 Мукачево 48, 279, 288, 289, 300, 301, 303,
     307, 313
- Мукачів 334, 348, 369, 423
 Мушина 50, 111, 124, 140, 146, 166, 402,
     475
 Мушинка 133, 165
 Мхава 135, 239, 471
 Мшана 134, 401, 475
- Н**
- Нагово 138
 Насічне 135
 Небещани 231
 Недільна 218
 Незнасва 133
 Нехваль-Полянка 138
 Нижні Ріпаші 16, 54, 69, 310
 Нижні Словинки 69
 Нижні Тваріжкі 137
 Нижні Чабини 138
 Нижній Комарник 137
 Нижній Мирошів 137
 Нижній Ольчвар 56
 Нижній Орлик 137
 Нижній Свидник 137, 470
 Нижній Тварожець 160
 Нижня Владича 138
 Нижня Воля 137
 Нижня Ольшава 67, 138
 Нижня Писана 137
 Нижня Полянка 137
 Нижня Рибниця 140
 Нижня Ядлова 137
 Никльова 137
 Нова Весь 133, 385
 Нове Місто 56
 Нове Село (Верліх, Орлик) 61, 63
 Новий Санч 6, 17, 20, 31, 32, 41, 124, 133,
     140, 146, 154, 176, 178, 179, 185, 186,
     193, 195, 197, 201, 202, 231, 243, 248,
     255, 390, 394, 403
- Новий Торг 133, 140, 195, 257
 Новиця 133, 397
 Новоселиці 37
 Новоселиця 138
 Новосілки 135, 232
 Новосільці 134
 Новотанець 30
 Нагів 78, 81
 Нью-Йорк 7, 17
- О**
- Обицівці 58

- Обручне 136
 Одрехова (Заршин) 35, 134, 380, 405
 Ожинна 134
 Округле 21, 61, 67
 Олійник 136
 Олька 364
 Ольшавиця 54, 69, 136, 305, 310
 Ольшинків 138
 Ольшинково 358
 Ольшів 67
 Ондавка 137
 Опарівка 134, 380
 Орелець 135
 Оріховиця 140
 Оркушани 282
 Орлик 52
 Орлів 16, 136
 Орнава 165
 Ортутів 137
 Орябина 16, 69, 136, 311
 Орява 218
 Осадне 358
 Освенцим 255
 Осиків 54, 67
 Ославиця 134, 233, 249
 Острава 116, 146
 Остріжниця 138
 Островани 282
 Оструня 56, 103, 128, 136, 311
- П**
- Павлокома 135
 Пакостів 67
 Палота 138
 Паниців 135
 Пантина 133, 231
 Паригузівці 138
 Париж 345, 347, 349
 Пассеїк, Н.Дж. 69
 Патин 54, 67
 Пашова 135
 Пейч 335
 Пекляни 136
 Пельня 134, 231, 389
 Переворськ 154, 158
 Перегінсько 218
 Перегоніна 133
 Перегримка 29, 134, 208, 392
 Перемишль 6, 25, 31, 33, 93, 123, 133, 141,
     158, 160, 173, 214, 215, 254, 379, 383,
     384, 388, 391
- Пересопниця 381
 Перунка 133, 380
 Петєївці 138
 Петербург 46, 317
 Петківці 138
 Петрова 137
 Петрова Воля 134
 Петроград 184
 Петруша Воля 134
 Печівська Нова Весь 67
 Пешт 71
 Півнична 29, 30, 102, 146
 Писана 81
 Пискорівці 138
 Пихне 138
 Підгороддя 140
 Пільгів 69
 Плавеч 54, 67
 Плавнища 67
 Плав'я 218
 Плоске 219
 Плянчик 135
 Побідне 239, 475
 Поворозник 111, 133, 173, 404, 475
 Погір 218
 Полата 81
 Полонна 134, 218, 229, 231, 239
 Поляківці 67
 Поляна (Королівськохолмецька округа)
     140
 Поляна (Межилабирецька округа) 138
 Поляна (Синівська округа) 138
 Поляна (Сяніцький повіт) 15
 Поляни (Новосандецький повіт) 133, 232
 Поляни (Корсонаянський повіт) 134
 Поляни Суровичні 134, 239
 Полянка Нижня 99
 Полянки 135
 Попрад 141
 Попроч 54
 Порач (Пора/д/ж) 69, 136, 229, 311, 475
 Пороги 219
 Поростово 140
 Поруба 138, 140
 Поруби 135
 Порубка 67, 138, 140
 Постолів 135
 Потилич 33
 Потік Великий 219
 Попчки 138
 Погоки 137
 Поща 52, 138

- Праврівці 138
 Прага 143, 162, 185, 362, 363, 379, 422
 Прагендорф 311
 Пресбург 71
 Пришибів 134, 214
 Прикопа 140
 Прикре 137
 Прилуки 134
 Присліп (Горлицький повіт) 133
 Присліп (Ліський повіт) 135, 219
 Присліп (Синівська округа) 138
 Притуляни 138
 Просік 37
 Просяч 137
 Протисе 135, 217
 Пруск 134, 231, 475
 Пряшів 16, 18, 46, 50, 60, 71, 74, 103, 104,
     112, 123, 129, 133, 144–146, 184, 280,
     282, 300, 303, 309, 310, 312, 314, 321,
     324–329, 332, 343–345, 348, 352, 359,
     360, 362, 364, 366, 368, 372, 389, 422,
     426, 428, 431, 432, 438, 440, 448, 449
 Пстрина 137
 Пстругнє 134
 Пулави 134
 Пусте Поле 69, 136, 474
 Пущаківці 138
 Пчолине 81, 138
- P**
- Радванець 280
 Радванівці 137
 Радванський Горбок 138
 Радваць 78, 145
 Радвань Збудська 138
 Радева 135, 215
 Радома 61, 63, 67, 282, 474
 Радошиці 100, 134, 230, 475
 Радошина 134
 Ражнини 282
 Райське 135
 Ракова 134
 Раковець 137
 Раславинці 61, 282
 Ратваївці 67
 Ратнавиця 134, 239
 Рафаївці 138
 Ребрик 140
 Регетів (Бардіївська округа) 137
 Регетів Вишній 134
 Регетів Нижній 134
- Ременині 137
 Ремети 311
 Ренчищево 56
 Ренчишів 136
 Ренсів 138
 Ренг'дъ 134
 Рибне 135, 221
 Рига 186
 Рим 307, 366, 391
 Риманів 30, 32, 38, 39, 145, 146
 Рихвал/ь/д 29, 54, 67, 134, 383
 Рівне 137
 Рівні 135
 Ріпаші Нижні 136
 Ріпки 134
 Ріпник 134
 Рогожник 81, 138
 Рожанка Вишня 218
 Рожанка Нижня 218
 Рожиська 11
 Розганівці 46
 Розділля 134
 Розсохате 135
 Розстайнє 134
 Розтока 239
 Розтока Велика 133
 Розтока Мала 27, 29, 133
 Розтоки 232
 Розтоки (Свидницька округа) 137
 Розтоки (Синівська округа) 138
 Розтоки Долішні 135
 Рокитів 48
 Рокитів Гуменський 138
 Рокитів Збудський 138
 Рокитівці 138
 Романова Воля 135
 Ропенка 135, 231
 Ропниця 134
 Роп'янка 134
 Росолин 135
 Росохате 15
 Росохач 219
 Рошківці 138
 Рудавка Риманівська 134
 Рудавка Яслиська 134
 Руденка 135
 Рудлів 138, 325
 Руніна 138
 Рускінівці 56
 Русків 138
 Русківці (Сечовецька округа) 140
 Русківці (Собранецька округа) 140

- Руська 138
 Руська Воля (Гіральтівська округа) 137
 Руська Кайна 138
 Руська Нова Весь 136
 Руське 101, 135, 217, 236
 Руський Казимир 138
 Руський Керестур 358
 Руські Пекляни 56
 Руські Петрівці 67
 Рябе (біля Балигороду) 135
 Рябе (біля Устрії) 135
 Ряшів 56, 141, 159
 Ряшів (Бардіївська округа) 137
- С**
- Сабінів 60, 67, 83, 141, 282, 360
 Сади 16
 Сальник 138
 Самбір 397
 Сарлагель 140
 Сачурів 138
 Свєлдер 311
 Свержів 138
 Свидник 21, 52, 81, 106, 345, 375, 424, 460,
     476, 478
 Свиднички 137
 Свіржова Руська 134
 Світлиці 358
 Святкова Велика 134
 Святкова Мала 134
 Святогорське 56
 Севлюш 11
 Сейків 140
 Селиська 135
 Селиці 136
 Семигород 292
 Семушова 134
 Сенькова Воля 38, 134, 379
 Середнє Велике 135, 215, 230
 Середнє Мале 135
 Середнє Село 135
 Середній 135
 Серет 180
 Сечів 141
 Синява 38, 134, 392
 Сільна Тирява 36
 Словашка Кайна 54
 Словашкі Раславинці 67
 Словинка 308, 309, 311
 Словники Вишні 136
 Словники Нижні 136
- Смерек 135, 230
 Смерековець 134
 Смеречне 134
 Смільно 54, 61, 67, 282
 Смільник 29, 35
 Смільник (над Ославою) 135
 Смільник (Снігурська округа) 138
 Смільник (над Сяном) 135
 Снаків 137
 Снина 46, 48, 52, 54, 60, 67, 141, 146, 360
 Снітиця 232
 Собош 137
 Собранці 141, 360
 Сокол 135
 Соколова Воля 135
 Солівар 145
 Солина 135
 Солинка 135
 Соляна Баня 16
 Сомотор 280
 Сорочин 63, 137
 Сохорів Горішній 134
 Сохорів Долішній 134
 Списька Біла 141
 Списька Нова Весь 133, 141
 Списька Стара Весь 141
 Списька Субота 141
 Спиське Підгороддя 141
 Списький Шавник 281
 Спиш 13, 58, 83, 282, 293, 312, 314, 336,
     344, 346, 351
 Ставища 134
 Стакчин 138, 358
 Стакчинська Розтока 364
 Станківці 140
 Станча 140
 Стан/ькова 135, 171
 Стара Весь 16
 Стара Любовня 16, 103, 128, 141, 343, 344,
     423
 Старе 52
 Старий Санч 102
 Старина 136, 138
 Сташківці Земплинські 138
 Сташківці Шариські 138
 Стацин (Ставчин) 81
 Стебник 137
 Стежниця 135, 221
 Стерківці 138
 Стефанівці 138
 Стефкова 135
 Сторожинець 180

- Сторожі Великі 134
 Сторожі Малі 134
 Стравник 135
 Стригом 60
 Стрижів 29
 Стричівці 138
 Стрікавка 140
 Строчин 61, 67, 282
 Стропків 46, 48, 52, 60, 64, 67, 81, 130, 141,
     294, 345, 360, 368, 424, 476
 Стропківська Олька 138
 Струбовицька 219-221, 236, 239
 Студен/и/е 135, 239
 Ступосянн 135, 217
 Сукіль 219
 Суковате 135
 Сулин 65, 69, 311
 Сулин Великий 136
 Сулин Малий 136
 Суровиця 35, 134, 475
 Суха Долина 136
 Сухе 78, 136
 Сухів 138, 145
 Суходіл 219
 Сянік 11, 33, 36, 37, 92, 101, 106, 117, 123,
     127, 133, 141, 145, 146, 158, 172, 182,
     184, 185, 195, 200-205, 212, 214, 216,
     225, 230, 234, 254-256, 380, 381, 393,
     416
 Сянічок 134
 Сянки 237

Т

- Талергоф 176, 177, 272, 391, 393
 Тарнів 194
 Творильне 135, 217, 221
 Тегель 311
 Тегеня 56
 Телепівці 138
 Телешиння Отварова 135
 Телешиння Сянна 135
 Терепча 134
 Терка 35, 135, 221, 239
 Тернава 140, 383, 422, 429
 Тернавка (Сечовецька округа) 140
 Тернавка (Сяніцький повіт) 134
 Тернів 54, 67
 Тернопіль 11, 400
 Терня 67
 Терстяна 29, 134
 Тешінськ 198

- Тилич 33, 133, 165, 172, 210, 266, 402, 408
 Тилява 39, 134, 188
 Тирява 166
 Тирява Сільна 134
 Тискова 135, 239
 Тисовець 135, 219
 Тиханя 134
 Тичин 159
 Тишинець 67, 133
 Тисна 230, 231, 234
 Тмуторокань 31
 Товчва 56
 Токай 138, 368
 Токай 300
 Токарня 35, 134, 249, 391
 Тополя 138, 326
 Тополяни 140
 Ториськи 54, 69, 136, 311
 Торунь 380
 Требишів 46, 119, 133, 140, 144, 360
 Трепець 67
 Тріест 46
 Трійці (Тройчани) 61
 Трогани 282
 Тульчин 282
 Туринське 134, 215, 237, 239, 305, 314
 Турня 337
 Туробин 159
 Турнія 67
 Тухолька 218
 Тушиці 54

У

- Убля 138
 Убреж 140
 Уг (Уж) 284, 293, 346
 Угерці Мінеральні 135
 Угот 284, 326, 346
 Угрин 133
 Ужгород 48, 54, 56, 58, 60, 279, 308, 312,
     321, 326, 330, 333, 334, 343, 348, 350,
     362, 363, 427, 431
 Ужок 234
 Уйлак 140
 Улич 138
 Улич 135, 173
 Улір 140
 Устянова 135
 Устрії Горішні 135, 212, 216, 234
 Усть Руське 33, 134, 177, 208
 Уяк 136
 Уях (Удол) 83

Ф

- Фекішівці 140
 Філadelфія, Па. 346
 Фільварок (Страняни) 16, 69, 83, 128, 136
 Фіянці 137
 Фльоринка 28, 133, 184, 186, 232, 257, 258, 475
 Фолюш 29, 134
 Фолькмар 311
 Фричка 137
 Фричківці 67
 Фулянка 54, 71, 136

Х

- Хабура (див. Габура) 355
 Хирова (Гиррова, Горова) 29
 Хітар 218
 Хлівища 140
 Хмелів 281
 Хміль 135
 Хмілянська Нова Весь 282
 Холм 33, 243
 Хотінь 135
 Хоцень 228, 232, 239
 Хревть 135
 Хуст 11, 21, 298, 343

Ц

- Царгород 31
 Царинське 35, 135, 217
 Цеклин 29, 475
 Цетіньє 379
 Цибава 140
 Цигелка 137
 Цигла 137

Ч

- Чабалівці 78, 81, 138
 Чабин 60
 Чабів 138
 Чачів 27
 Чашин 38, 135
 Челівці 138
 Чеп 11
 Червениця 46, 64, 67
 Червень 158
 Черемха 134
 Черніна 137
 Чернівці 180
 Чернігів 31

- Чертіж (Лип'янська округа) 136
 Чертіж (Сяніцький повіт) 134
 Чертіжне (Горлицький повіт) 133, 231
 Чертіжне (Межилабірецька округа) 65, 138, 333, 355
 Чижатинці 137
 Чипкош 67
 Чиргів 140
 Чирна 133, 245
 Чирч 136
 Чистогорб 134, 214, 215, 230
 Чичава 54, 138
 Чоп 350
 Чорна (Горлицький повіт) 133
 Чорна (Ліський повіт) 135
 Чорна Вода 16, 27, 29, 133
 Чорнє (Горлицький повіт) 133
 Чорнє (Свидницька округа) 137
 Чорноріки 134
 Чудець 33
 Чукалівці 138

Ш

- Шаброн 60, 69, 71, 136
 Шандал/ъ 71, 138
 Шапинець 137
 Шарбін 137
 Шариш 13, 60, 61, 83, 293, 312, 314, 336, 338, 344, 346
 Шашова 137, 351, 477, 478
 Шеметківці 137
 Шенівіз 54, 67
 Шеня 56
 Шиба 67
 Шимбарк 33, 125
 Шкляри 134
 Шлях 134
 Шляхтова 16, 21, 27, 29, 133, 380, 384, 405
 Шмігівці 138
 Шома (Дряніня, Дерениця) 83, 136
 Штельбах (Тихий Потік) 69, 83, 136
 Штефурів 137

Щ

- Шавине 229, 230
 Шавник (Гіральтівська округа) 137
 Шавник (Новосандецький повіт) 134
 Шавник (Сяніцький повіт) 134, 475
 Шавниця 38, 146, 405
 Шебришин 159

Щербанівка 135
Щецин 270

Ю

Юрівці 391
Юркова Воля 137
Юськова Воля 64, 138

Я

Яблінка Вишня 138
Яблінка Нижня 138, 391
Яблінки 135
Яблониця Руська 135
Яблона 67
Явірки 16, 27, 29, 133
Явірник 134
Явірці 134
Явір'я 134
Яворець 135
Ягер 60
Якубов'янин 54, 60, 67

Якуб'янин (Сабинівська округа) 136
Якуб'янин (Старолюбовнянська округа) 16,
54, 60, 69, 103, 136
Якушівці 137
Ялин 134
Ялинка 137
Ялова 138, 358
Ялове 135
Янківці 54, 135
Ярослав 158
Яселько (Ясель) 134
Ясеново 140
Ясінка 133
Ясінь 135
Яслинська 32, 35, 39, 97, 99, 126, 475
Ясло 41, 109, 133, 140, 144, 145, 391
Ястреб' 355
Ястряб (Лип'янська округа) 136
Ястряб (Михалянська округа) 140
Ястряб (Собранська округа) 140
Ястрябик 133
Ястонка 475

Зміст

Перермова — Я. Падох	5
НАЗВА — Б. Струмінський	9
ГЕОГРАФІЯ	
Територія. Історичний нарис поглядів — Б. Струмінський	25
Фізична географія — І. Стебельський	87
Географія людини — І. Стебельський	113
ІСТОРІЯ	
Північ	
Історія північної Лемківщини до вигнання лемків —	
І. Гевать	149
Українська повстанська армія в Бескиді — С. Голяш	212
Історія північної Лемківщини від вигнання лемків —	
І. Гевать	241
Південь — О. Баран	277
ЛІТЕРАТУРА	
Північ — М. Дзвінка	379
Південь — Й. Сірка	416
МОВА — Б. Струмінський	465
ДОКУМЕНТАРНІ ДОДАТКИ до статті Ст. Голяша	485
ПОКАЖНИК ІМЕН — М. Дупляк	545
ПОКАЖНИК МІСЦЕВОСТЕЙ — М. Дупляк	555

